

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ УНИВЕРЗИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ECRITS HISTORIQUES

ПОДГОРИЦА

ГОДИНА LXXXIX

Бр. 3-4/2016.

Univerzitet Crne Gore

YU ISSN 0021-2652

Најновија издања Историјског института

КАТУНИ КУЧКЕ ПЛАНИНЕ
уредник др Иван Лаковић

НАУТИКА

предавања Марка Мартиновића руским
морнарима у Перасту 1697-1698
Лекции Марка Мартиновича руским морјакам
в Перасте 1697-1698
приредили: В. М. Зребин, Ж. Л. Левшини

CRNA GORA I NJEMAČKI RAJH

dokumenti iz političkog arhiva Službe inostranih
poslova u Berlinu 1906-1914

MONTENEGRO UND DAS DEUTSCHE REICH

Dokumente aus dem politischen Archiv des
Auswärtigen Amtes in Berlin 1906-1914

приредили: Senka Raspopović,
Konrad Clewing, Radoslav Raspopović

Slavko Burzanović, Aleksandar Dajković

ITALIJANSKO POSLANSTVO NA CETINJU

LA LEGAZIONE D'ITALIA A CETTIGNE

ЦРНА ГОРА И БУГАРСКА. Књ. 1,

Црна Гора и Бугарска у документима

Централног државног архива

Републике Бугарске

ЧЕРНА ГОРА И БЪЛГАРИЯ. Кн. 1,

Черна Гора и Бугарска в документите

на Централния държавен архив на

Република България

приредили: Илиана Илијева, Сенка Бабовић

Распоповић и Радослав Распоповић

CRNA GORA I FRANCUSKA

diplomacija u izbjeglištvu - u dokumentima

iz diplomatskog arhiva kralja Nikole I i
crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920, 1, 2

LE MONTENEGRO ET LA FRANCE

diplomatie en exil - dans les documents
provenant des archives diplomatiques du

roi Nikola et des gouvernements Monténégrines
en exil 1916-1920, 1, 2

приредио Radosav Raspopović

На насловној страни:

Илустрација из Октоиха,

прве шtamпване књиже на словенском јузу (1494).

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXIX

Бр. 3-4/2016.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXIX

3-4

*Због прекида у излажењу часописа средином 2015. године,
овај број штампан је у другој половини 2018.*

ПОДГОРИЦА
2018.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Драгана Кујовић, Вукајло Глушчевић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретари редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXIX

3-4

*En raison d'une interruption de la publication du journal à la mi-2015,
ce numéro a été imprimé au second semestre 2018.*

PODGORICA
2018.

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Radoslav Raspopović, Dragana Kujović, Vukajlo Gluščević, Žarko Leković,
Radenko Šćekić and Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétares de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
dressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commercele Montenegro à Pod-
gorica.

ЧЛАНЦИ

Dubravka PRERADOVIĆ*

JADRANSKO MORE, RUTE I LUKE U RANOM
SREDNJEM VEKU PREMA HAGIOGRAFSKIM IZVORIMA
*(Jadranski putevi svetitelja i relikvija u
ranom srednjem veku)***

ABSTRACT: *In the article the narratives concerning the lives of the saints and translations of their relics are analyzed in order to establish through saints' and relics' itineraries dissemination of their cults on the Adriatic littoral. Although modest in numbers examined texts shows presence of the saints on the Adriatic shores in early Christian period, migration of the saints' relics from Pannonia and Dalmatia in Rome and Constantinople due to the barbaric invasions, and important new cultural stratum at the begging of the 9th century, when most of the Adriatic re-entered in the byzantine political sphere.*

KEY WORDS: *hagiography, saints, relics, early medieval time, Adriatic Sea, routes, ports*

Pisani izvori koji svedoče o kretanjima svetitelja i svetiteljskih relikvija, uprkos malobrojnosti, značajni su dokumenti iz kojih je moguće crpiti saznanja o putevima širenja hrišćanstva i rasprostiranja svetiteljskih kultura duž jadranskih obala, kao i o pretraživanju antičkih ruta i luka u rano-srednjovekovnom periodu.¹ Prepreku u našem istraživanju na prvom mestu predstavljaju izvori koji ne samo da su malobrojni, već su i znatno kasnijeg

* Autorka je nezavisni istraživač, Lion, Francuska.

** Ovaj rad proistekao je iz jednog dela doktorske disertacije: D. Preradović, *Bisanzio sull'Adriatico nel IX e X secolo - Topografia sacra/ Byzance sur l'Adriatique aux IXe - Xe siècles- Topographie sacrée*, (mentori: Valentino Pace, Catherine Jolivet-Lévy), Università di Udine – Italia, École Pratique des Hautes Études – France, odbranjene 28. 05. 2011.

¹ O tome koliko su istraživanja svetiteljskih relikvija od koristi u istraživanjima komunikacija cfr. M. McCormick, *Origins of the European economy: communications and commerce, A.D. 300-900*, Cambridge University Press 2001, 283-290.

datuma u odnosu na period koji opisuju. Hronološki raspon dokumenata koje smo na ovom mestu uzeli u razmatranje je veći od jednog milenijuma.² Ovi izvori jednovremeno svedoče o vezama između dve obale Jadrana, kao i o vezama između jadranskih i mediteranskih luka. Na ovom mestu razmotriće se dokumenti, primarno žitija svetitelja i narativi o translacijama njihovih relikvija, koji se odnose na period do X stoleća kada je Jadransko more, u delu arapskog geografa Ibn Hawqala, prvi put nazvano Venecijanski zaliv, čime je i kroz naziv mora označena suština geo-političkih promena koje su se dogodile duž obala Jadrana.

Morske rute jedna su od najnepromenljivijih istorijskih kategorija te ne iznenađuje što su se već utvrđenim putanjama, koje su poznate iz rimskih portolana, kretali svetitelji i hodočasnici, kako u prvim vekovima hrišćanstva tako i nakon propasti antičkog sveta. Istim su se rutama u narednim stolećima, usled varavarskih najezdi, prenosile relikvije lokalnih propovednika i mučenika iz razrušenih gradova Panonije i Dalmacije na sigurna mesta, pre svih u Rim i Carigrad. S druge strane, aktivizacija vizantijske politike na Jadranskom početkom IX stoleća praćena je značajnim širenjem svetačkih kultura vizantijske provenijencije, kao i prenosom relikvija svetaca štovanih u Vizantiji na istočnu obalu Jadrana. Ovo istraživanje, međutim, nema za primarni cilj da se bavi putnim pravcima i morskim rutama, budući da je reč o najmanje promenljivim istorijskim kategorijama, već su oni stavljeni u funkciju istraživanja kulturnih i kulturalnih veza, kako onih između dve jadranske obale tako i veza između jadranskih i drugih mediteranskih luka.

U proučavanju Jadrana, odnosno tekstova u kojima se Jadran navodi, potrebno je imati na umu čestu dvostruku nominaciju ovog mora, koja se verifikuje u širokom hronološkom opsegu od prvih pisanih izvora do vizantijskih pisaca ranog perioda. Poznato je da su očevi istorije, Herodot i Tukidid, vode mora koje danas nazivamo Jadranskim, zvali jednostavno Jonskim zalivom (τὸν Ἰόνιον κόλπον).³ Tako Tukidid, pišući o položaju Drača, kaže da se Epidamnos nalazi sa desne strane onima koji brode Jonskim zalivom. (“Ἐπίδαμνος ἐστὶ ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι τὸν Ἰόνιον κόλπον”).⁴ Jadran/Adria, kao naziv za Jadransko more, prvi put se sreće u *Periplusu*, Skilaksa iz Ka-

² Najstariji hagiografski izvor u ovom istraživanju jeste Život svetog Hilariona, koji je napisao sveti Jeronim (oko 347-420). Na drugom kraju ovog hronološkog raspona jeste *Historia Translationis sancte Anastasie*, tekst sačuvan u prepisu iz sredine XVII stoleća.

³ U vezi sa imenom mora kao i sa legendama koje se za njih vezuju cfr. A. Coppola, *I nomi dell'Adriatico*, in: *I Greci in Adriatico 1*, Hesperia 15 (2002), Atti del Convegno internazionale, Urbino, 21-24 ottobre 1999, ed. L. Braccesi, M. Luni, Roma 2002, 101-106. Nije mi bila dostupna studija Grge Novaka, *Šta su nazivali Jadranskim morem Herodot i Hekataios*, Sbornik v pamet na profesor Petr Nikov (Izbestija na Blgarskoto istoričesko D-vo XVI-XVII), Sofija 1938, 338-341.

⁴ Tucid, Hist. I, 24.

riande (*Scylacis Caryandensis*), sastavljenom sredinom IV stolecá pre nove ere, gde grčki geograf stavlja znak jednakosti između Jonskog i Jadranskog zaliva (τὸ δὲ αὐτὸ Ἀδριακὸν ἔστι καὶ Ἰόνιον).⁵ Svoj naziv Jadran duguje Adriji, etrurskoj koloniji smeštenoj na severnom Jadranu. Da su u srednjovekovnoj Dalmaciji postojale i druge legende vezane za naziv mora saznaje se iz spisa splitkog hroničara Tome Arhidakona u XIII stoleću.⁶ Danijele Farlati, znameniti jezuita iz Furlandije, posvetio je problemu porekla imena Jadranskog mora deo prelogomene svog monumentalnog dela *Illyrici sacri* sastavljenom u XVIII veku.⁷ Pojam Ἀδριακὸν najčešće je korišćen kako bi se označio severni deo mora, te tako i Ptolomej beleži da se Jadransko more završava kod Gargana („Adriatici maris terminum ad Garganum, ubi Hydria urbs”),⁸ dok se termin Jonski zaliv (Ἰόνιον κόλπος) upotrebljavao kako da se označi južni deo mora, tako i za more u celini.

Ova dvostruka nominacija mora se imati na umu i prilikom čitanja izvora, budući da su i vizantijski autori zadržali ovu terminološku ambivalentnost. Termin kojim su označene vode mora koje danas nazivamo jadranskim je uglavnom zaliv, κόλπος na grčkom i *sinus* na latinskom, a ređe more, τάλασσα odnosno *pelagus*. Tako i u VI stoleću vizantijski hroničar Prokopije iz Cezarije, poput antičkih spisatelja, Jadransko more naziva Jonskim zalivom.⁹ Isti autor, međutim, pod Jadranskim morem podrazumeva onaj deo Mediteranskog mora, ograničen na jugu Afrikom, na istoku Grčkom i Epirom, a na zapadu Sicilijom i Italijom¹⁰. Da se Jadran prostire od Sicilije do Krita i da obuhvata i Jonsko more, napisao je još grčki geograf Strabon (58 p.n.e. –21/25).¹¹ Pozicija ovog *Hadriaticum pelagus*, kako je opisana kod Strabona, vidi se na Tabuli Potingerijani (fig. 1).¹² To Jadransko more pomi-

⁵ Skilaca beleži da je Otrantski kanal usta Jonija (τὸ στόμα τοῦ Ἰόνιον), kao i da Jadran ima brojne luke. *Scylaci Caryandensis Periplus maris ad litora habitua Europe et Asiae et Libiae etc.*, ed. C. Müller, Geogr. graeci min., Paris 1855, 14.

⁶ Toma Arhidakon donosi dve legende o poreklu imena Jadranskog mora. Prema jednoj Jadransko more dobilo je ime po Adriani, kćerci kralja Minosa, dok prema drugoj more duguje ime Adrijusu, Italovom bratu. Autor predlaže i etimološko tumačenje porekla imena Jadrana, koje prema izvesnim anonimnim autorima, potiče od reči *adra* koja označava kamen (secundum quosdam Adria dicitur ab *adra*, quod est lapis, quia lapidosa et montuosa est hec provintia. Unde Ovidius: *Subdita montane brachia Dalmatie*) *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum Di Archideacon Thomas of Split*, ed. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević-Sokol, J. Ross Sweeney, Central European University Press, 2006, 6-9.

⁷ “De Mari Adriatico, ejusque variis nominibus et Dominis”, D. Farlati, *Illyrici Sacri*, vol. I, Venezia 1751, 201-233; posebno o imenu mora, 201-203.

⁸ Ptolomeus, *Geografia*, III, I.

⁹ Procopius of Caesarea, *The Gothic War (Bellum Gothicum)*, Loeb Classical Library, London 1919 (u nastavku teksta Procopius, *Bellum Gothicum*), V, VI, 28; xv, 15-16. VI, xxviii, 6.

¹⁰ Procopius, *Bellum Gothicum*, V, xv, 16; VII, xl, 14-15.

¹¹ Strabone, *Geografia*, 2.5.20.

¹² Tabula Peutingeriana, segg. VII -VIII.

Sl.1 Položaj *Hardiaticum pelagus* na Pojtingerovoj tabli, seg. VII-VIII
Hardiaticum pelagus position at the *Tabula Peutingeriana*,
 seg. VII-VIII, (http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_pe07.html)

nje se u Aktima Apostolskim¹³, ali i kod Jeronima¹⁴ u IV, odnosno Grigorija iz Tura u VI stoleću. Grigorije u znamenitom delu *De gloria martyrum* donosi istoriju putovanja Svete Jelene u Jerusalim i pronalaska Časnog krsta. Tokom povratka u Konstantinopolj, majka prvog hrišćanskog cara bila je primorana da u Jadransko more baci jedan od svetih eksera kojima je telo Spasitelja bilo prikovano za krst, kako bi more umirila i bezbedno nastavila putovanje.¹⁵

Ranosrednjovekovni pisci nisu imali dilema kada je bilo u pitanju ime mora, ono je za njih bilo Jadransko. Tako u VIII veku Pavle Đakon, langobardski istoričar, piše da je provincija Apulije sa istočne strane omeđena Jadranskim zalivom.¹⁶ Za anonimog kosmografa iz Ravene njegov rodni grad nalazio se na “velikom moru Jadranskom”.¹⁷ I u spisu Jovana Đakona, venecijanskog hroničara iz X veka, kao naziv za more u čijem je vrhu bio grad na

¹³ Dela apostolska 27:27: (“A kad bi četrnaesta noć i mi plovljasmu po Adriji, oko ponoći pomisliše ladari da se približavaju nekoj zemlji”)

¹⁴ Jérôme, *Trois vies de moines (Paul, Malchus, Hilarion)*, introduction par P. Leclerc, E. M. Morales, A. de Vogüé, texte critique par E. M. Morales, traduction par P. Leclerc, notes de la traduction par E. M. Morales et P. Leclerc, Les éditions du CERF, Sources chrétiennes, N° 508, Paris 2007, (u nastavku teksta Jérôme, *Vie d’Hilarion*), 25:1; 27:4.

¹⁵ *Divi Gregorii Archiepiscopi Tyronensis, De Gloria Martyrum – Libri Dvo.* Apud Maternum Cholinum, Coloniae 1583, I. 5, (Eo enim tempore Adriaticum mare magnis fluctibus mouebatur, in quo tam frequentia erant naufragia, ec demesio gominum, vt vorago nauigantium diceretur. Tunc prouida regina ac ondolena excidia miserorum, vnum ex quatuor clauis deponi iuber in pelagus)

¹⁶ Paolo Diacono, *Storia dei Longobardi*, ed. L. Capo, 1992. II, 21.

¹⁷ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, ed. M. Pinder – G. Parthey, Berolini 1860, 247: 13-15. (“mare magnum Adriaticum”) U vezi sa datovanjem ovog spisa G. A. Mansuelli, *I geografi ravennati*, XX Corso di cultura sull’arte ravennate e bizantina, Ravenna 1973, 31-46.

lagunama, sreće se termin Jadranski zaliv.¹⁸ Međutim, upravo se u X stoleću prvi put javlja novi pojam kojim se imenuju vode Jadranskog mora. U delu arapskog geografa, trgovca i putnika Ibn Hawqal, napisanom godine 977, autor navodi da se Otranto i Butrinto nalaze na kraju Venecijanskog zaliva (Jûn al-Baradiqîn)¹⁹. Venecija je vremenom od vizantijskog saveznika postala glavni politički faktor na Jadranu, njegova glavna luka i, za dugo vremena, vladar najvećeg dela njegovih obala, te zato ne iznenađuje što je Jadransko more dugo bilo definisano kao Venecijanski zaliv (fig. 2).

Sl. 2 Nikolas Sanson, Mapa Italije, detalj, 1643, privatna kolekcija
Nicolas Sanson, Map of Italy, detail, 1643, private collection,
(photo D. Preradović)

¹⁸ Ioannes Diaconus, *Istoria Veneticorum*, in *Cronica*, ed. G. Fedalto e L.-A. Berto, (Corpus scriptorum ecclesiae Aquileiensis XII/2) Aquileia, 2003, lib. II, 51.

¹⁹ Knjiga Ibn Hawqal koja nosi naslov *Kitāb Šūrat al-'Ard* (*Della figurazione della terra*) revidirana je i proširena verzija knjige *Masalik ul-Mamalik* koju je 951. godine Al- Istakhri, koja je pak revidirano izdanje *Kitab ul-Ashkal* ili *Suwar ul-Agalim* autora Abu Zaid ul-Balkhi, koja je napisano oko 921. O nazivu Venecijanski zaliv za Jadransko more cfr: Ibn Hauqal, *Configuration de la Terre*, (*Kitāb sūrat al-ard*), ed. J.H. Kramers et G. Wiet, 2 vols. (Paris, 1964), vol. 1, 8, 61, 189, 196; M. Nallino, *Venezia in antichi scrittori arabi*, AFLIS, Cà Foscari, Venezia 1963, 111-112.

Čak i kroz ovako koncizno izloženu istoriju imena Jadranskog mora moguće je pratiti suštinu političkih promena koje su se odigravale duž njegovih obala. Slične promene mogu se zapaziti i u promenama naziva zaliva, među kojima svakako najinteresantnija za ovo istraživanje jeste promena koja se desila u nazivu zaliva koji se danas zove po gradu Kotoru. Ovaj je zaliv, kako je poznato, nekada nosio naziv po prestonici ilirske kraljice Teute (231-228 p. n. e.), te se tako i kod grčkih geografa sreće “Πιζονικὸς κόλπος”.²⁰ Ova nominacija zaliva prisutna je u izvorima sve do slovenskih najezdi, kada je grad Risan stradao, o čemu saznajemo iz epistolara pape Grigorija Velikog (590-604) upućenih episkopu Risna.²¹ Vremenom, najznačajniji grad zaliva postao je Kotor po kojem i današnje ime ovog zaliva, Bokotorski.

O jadranskim rutama u poznorimskom periodu saznajemo iz onovremene redakcije poznatih *Itinerarium Antonini Augusti* i *Itinerarium maritimum*. Godine 333/34. anonimni hodočasnik iz Bordoa ostavio je opis svog putovanja do Jerusalima i nazad, poznat pod imenom *Itinerarium Burdigalense* ili *Itinerarium Hierosolymitanus*, koji je dragocen izvor kako o kopnanim tako i o morskim trasama kojima su se kretali putnici u prvoj polovini IV stoleća.²² Ovom spisu praktično je jednovremena znamenita *Tabula Peutingeriana*, poznata na osnovu srednjovekovne kopije rimskog originala.

Osim narativnih i diplomatskih istorijskih izvora iz kojih saznajemo o putovanjima Jadranskim morem u vremenu između kraja I i početka IX stoleća, podaci o lukama i rutama Jadranskog mora nalaze se i u hagiografskim izvorima koji se odnose na putovanja svetitelja ili njihovih relikvija.²³ U nastavku rada, „putovanja“ koja se na ovom mestu razmatraju biće izložena u skladu sa hronologijom događaja koje opisuju, a ne prema vremenu nastanka izvora koji o njima svedoče.

Krajem I ili početkom II stoleća, grupa hrišćana poreklom iz Italije, imena Pelegrino, Ličiano, Eshije, Papije, Saturnino i Germano,²⁴ bežeći pred

²⁰ Strabo, *Geography*, lib. VII, v. 3, 7-8.

²¹ Poznata su dva pisma koje je papa Grigorije uputio risanskom episkopu, jedno iz 590. godine i drugo iz 595. Za oba ova pisma cfr. *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio*, ed. J. D. Mansi, Paris 1900, vol. IX, col. 1050, 1212-1213.

²² U radu smo za sva tri navedena itinerera koristili sledeće izdanje, *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, ed. G. Parthey et M. Pinder, Berolini 1848. Zarad preglednijeg izlaganja u napomenama ove itinerere navodimo odvojeno: *Itinerarium Antonini, Itinerarium maritimum i Itinerarium Hierosolymitanus*. O lukama i rutama Jadrana u rimskom period cfr. *Strutture portuali e rotte marittime nell' Adriatico di Età Romana*, ed. C. Zaccaria, Atti del Convegno Internazionale, Aquileia 20-23 maggio 1998, Antichità Altoadriatiche 46, Trieste-Roma 2001.

²³ O putevima vizantijskih svetitelja cfr. E. Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, (Paris, 1993).

²⁴ BHG 1481.

progonima cara Trajana (53-117), došla je brodom (το πλοιον) u Drač. U Draču su bili svedoci stradanja svetog Astija, prvog episkopa ove jadranske metropole, koji je nakon mučenja razapet na krstu, gde je njegovo telo pre-mazano medom i prepušteno ujedima osa. Podstaknuti njegovom primerom objavljuju svoju veru u Hrista, nakon čega i sami bivaju podvrgnuti muče-nju. Njihova tela su, zajedno sa telom episkopa Astija, bačena u more. Među-tim, more je odbilo da primi njihove zemne ostatke i izbacilo je njihova tela na obalu. Tu ih je, na mestu gde su pronađeni, sahranio drački episkop Alek-sandrino.²⁵ Prvo poznato pisano svedočanstvo o ovoj grupi mučenika jeste fragment rukopisa na grčkom jeziku, koji se čuva u manastiru Svetog Save u Jerusalimu (br. 704). Ovaj rukopis Hipolit Delee je prepoznao kao fragment mineja za mesec jul. Naime, ova grupa mučenika proslavlja se 7. Jula, kako je to zabeleženo u *Sinaksaru carigradske crkve* i u *Menologu Vasilija II*.²⁶ Zajedno sa njima tog dana vrši se pomen i prvom poznatom episkopu Dra-ča, Astiju.²⁷ Sedmog dana jula se Pelegrino sa sastradalnicima i episkopom Astijem proslavlja i prema *Rimskom Martirologu*.²⁸ Znameniti bolandista da-tovao je fragment rukopisa u IX vek, ali je ostavio mogućnost da potiče i iz VIII stoleća.²⁹

Sačuvanom fragmentu kratkog teksta pasija pomenute grupe mučeni-ka iz Italije nedostaje početak teksta, te stoga nije poznata luka na italijan-skoj obali Jadrana u kojoj su se ukrcali na brod za Drač. Razložno je pretpo-staviti da je to bio Brindizi. Ovo mesarpijsko naselje je u III veku p.n.e. po-stalo rimska kolonija, a zahvaljujući strateškom položaju ubrzo i važna rim-ska luka. Luka Brindizija, koju je Avgust (27. p.n.e.-14) rekonstruisao i pro-širio, bila je polazište rimskih brodova na putu za istok. Upravo se impera-tor Trajan ukrcao na brodove u Brindiziju prilikom drugog pohoda na Dača-ne, što je prikazano i na Trajanovom stubu u Rimu. Brindizi je bio poslednja tačka via Apije³⁰, strateški najznačajnijeg rimskog puta, i povezivao je preko

²⁵ *Acta Sanctorum, Iulii II*, Antverpiae 1721, 284; D. Farlati, *Illyrici sacri*, vol. VII, 342-43. PG CXVII, cols. 526-530; *Synaxarium eccl. CP.*, cols. 797-99; A. Koren, *Asteio (Astio, Abe-risto)*, vescovo di Durazzo, santo, martire, Biblioteca Sanctorum, vol. II, Roma 1962, 512.

²⁶ PG CXVII, cols. 527-530; *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* : Propylaeum ad acta Sanctorum Novembris, ed. H. Delehay, Bruxelles, 1939. (u nastavku *Synaxarium eccl. CP.*), col. 805-6.

²⁷ Drački episkop Astije proslavlja se i samostalno i to 6. jula prema *Menologu Vasilija II*, odnosno 5. jula prema *Sinaksaru carigradske crkve*. (PG CXVII, cols. 526-527; *Synaxarium eccl. CP.*, cols. 797-99)

²⁸ *Vetus Martyrologium Romanum*, s.l., 1956, die 7 julii.

²⁹ H. Delehay, *Un fragment de ménologe trouvé a Jérusalem*, AB, 22 (1903) (objavljeno i y H. Delehay, *Synaxaires byzantins, ménologes, typica*, Variorum Reprints, London 1977, VI), 408-410.

³⁰ Na kraju via Apije, na ulazu u luku Brindizija nekada su se nalazila dva monumentalna stu-ba. Danas su na tom mestu jedan stub i pijedestal drugog.

Drača i via Egnacije Rim sa Solunom i kasnije Konstantinopoljem, Novim Rimom, kako je to i zabeleženo u sačuvanim rimskim portolanima i itinere-rima.³¹ Važnost luke Brindizija u I stoleću nove ere istakao je i Plinije Stariji, koji je zabeležio da je Brindizi „in primis Italiae portu nobile ac velut certiore transitu sicuti longiore, excipiente Illyrici urbe Durrachio CCXXV traiectu“³²

Međutim, iako poslednja tačka via Apije, hrišćanstvo u Brindizi nije došlo iz Rima, već sa mora. Naime, za vreme vladavine Teodosija I (379-95) ili Teodosija II (408-50) u Brindizi je iz Aleksandrije došao Leučo, koji je postao prvi episkop ovog apulijskog grada.³³ U okviru obimne hagiografske kolekcije *Acta Sanctorum* objavljene su dve *vitae* episkopa Leuča: *Vita di S. Leucio ex Lectionibus Breviarii*, koja se smatra najstarijom poznatom verzijom životopisa ovog svetitelja i *Vita auctore anonimo ex mss. Ecclesiar. Benevent. et Tranen.*³⁴ Druga verzija teksta datovana je u XI vek na osnovu posvete, zabeležene na početku teksta, episkopu Jovanu iz Tranija, koga je moguće identifikovati sa prelatom koji je stolovao na episkopskom tronu Tranija sredinom XI stoleća.³⁵

Iz navedenih žitija saznaje se da je Leučo rođen u Aleksandriji, u vreme vladavine vizantijskog vasilevsu Teodosija, kao i da je na rođenju dobio ime Euperscius. Zajedno sa ocem Eudecijem, ušao je u manastir svetog Ermeta. Tu se dečakovom ocu u snu javila Bogorodica koja je otkrila da je sudbina njegovog sina da pokrsti Brindizi, kao i da je pravo mladićevo ime Leučo. Stoga se Leučo sa grupom arhidakona i učenika uputio u Brindizi. Po dolasku u Apuliju, smestili su se nadomak grada, u blizini amfiteatra, gde su počeli da krštavaju stanovnike koji su primili hrišćanstvo. Zahvaljući Leučovim molitvama pala je kiša koja je prekinula dvogodišnju sušu. Svedoci čudotvorne kiše, stanovnici Brindizija, njih dvadeset i sedam hiljada, tada je prihvatilo hrišćanstvo i pokrstilo se. Leučo je u ovom gradu, tokom dugogodišnjeg episkopata, sagradio crkvu posvećenu Bogorodici i uz nju baptisterijum posvećen Jovanu Krstitelju. Upokojio se 11. januara, nepoznate godine, a sahranjen je na mestu na kojem je prvi put sišao sa broda.³⁶

³¹ *Itineraria Antonini*, 118.1, 119.1, 317.5, 323.9; *Itinerarium maritimum*, 497.4, 6; *Itinerarium Hierosolymitanum*, 609.9; *Tabula Peutingeriana*, seg. VII.1.

³² Plinius, *Naturalis Historia*, III, xi. 101.

³³ BHL. nn. 4894-4898.

³⁴ *Acta Sanctorum*, Ianuarii, I, 667-673.

³⁵ U vezi sa episkopom Tranijom, Jovanom, “pontificali set augustalis synkellus” cfr. *Italia sacra: sive De episcopis Italiae et insularum adiacentium. Tomus septimus. Auctore Ferdinando Ughello Editio secunda aucta & emendata, Venetiis, apud Sebastianum Coleti, 1721, coll.891-894; J.-M. Martin, Jean, archevêque de Trani et de Siponto, syncelle impérial, in Byzance et ses périphéries (mondes grec, balkanique et musulman): hommage à Alain Ducellier, ed. B. Doumerc, C. Picard, Toulouse, 2004, 123-30.*

³⁶ Ovaj datum kao *dies natalis* svetog Leuča sreće se već u *Jeronimovom Martirologu*, gde je

Znameniti italijanski hagiograf i istoričar crkve, Frančesko Lanconi, prenosi i verziju o svetom Leuču koju je zabeležio Pavle Đakon, langobardski istoričar, u poslednjim decenijama VIII veka. Prema Pavlu Đakonu, Leučo je u Brindizi došao iz Rima odakle ga je izaslao apostol Petar, jednako kao što je poslao Apolinara u Ravenu i Anatola u Milano.³⁷ Lanconi je mišljenja da vreme Leučovog episkopata značajno prethodi vremenu vladavine vizantijskih careva Teodosija I ili II.³⁸

Kult svetog Leuča bio je već u VI stoleću prisutan i u papskom gradu. Poznato je, naime, da je jedna relikvija ovog svetitelja čuvana u jednom od gradskih manastira.³⁹ Papa Grigorije Veliki pisao je tokom svog pontifikata otrantskom episkopu, Petru, moleći ga da mu pošalje fragment relikvija svetog Leuča sa njegovog groba u Brindiziju za rimski manastir, budući da je postojeća relikvija sa tog mesta ukradena.⁴⁰ O postojanju crkve svetog Leuča u Rimu, svedoče i podaci o njenoj rekonstrukciji tokom VIII veka u vreme pontifikata pape Hadrijana II (772-795), i kasnije, u IX veku za vreme pape Benedikta III (855-858).⁴¹

U periodu oko 680. godine, kada je vojvoda Beneventa, Romualdo, osvojio Brindizi i Taranto, relikvije svetog Leuča prenete su u Trani i smeštene u svetilište ispod katedrale. Verovatno je u vreme polaganja tela svetog u Traniju, episkop obližnje Kanoze došao u posed jednog fragmenta njegovih relikvija koje je odneo u svoje sedište i smestio u tetrakonh, koji je tom prilikom promenio posvetu. Umesto prvobitne posvete svetim Kozmi i Damja-

pod 11. januarom zabeležen sveti *Leucii confessoris*. Međutim, u nekim kodeksima ovog istog Martirologa, nalazi se pod datumom 8. januar *in Brundzi Leuci*. Acta Sanctorum, Novembris, II, 6, 7; R. Jurlaro, s. v. *Leucio, vescovo di Brindisi, santo*, Biblioteca Sanctorum VII, Roma 1966, 1348-349.

³⁷ F. Lanzoni, *Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII (an. 604)*, vol. I, Studi e testi 35, Roma 1923, 307-308.

³⁸ *Ibid*, 308.

³⁹ *Le Liber Pontificalis*, texte, introduction et commentaire par l'abbé L. Duchesne, vol. I, Paris 1886 (u nastavku teksta *Liber Pontificalis*), 521, nt. 103.

⁴⁰ Pontifeks Leuča smatra mučnikom, a ne propovednikom. "Oportunus abbas monasterii S. Leucii quod in quinto Romanae Urbis miliario situm est, sanctuaria eiusdem Martyris, que de ecclesia nomini ipsius dicata ut astruit, furto ablata sunt, sibi denuo postulat debere concedi, ut in loco eodem recondantur. Et ideo, frater carissime, quia eiusdem Beatissimi Martyris corpus in Brundisii Ecclesia, cui visitationis impendis officium, esse dignosciturum prefati viri desiderii ex nostra praeceptione convenit oboedire, ut in devotione quam postulat sortiatu effectum." (Gregorio Magno, Registrum Epistularum, ed. L. M. Hartmann, Berlino 1893 in MGH, Ep, II, XI, 57, 343-44)

⁴¹ *Liber pontificalis*, vol I, Hadrianus (772-795) cap. LXXVII, 509. (ecclesia santi Leucii portionem eis competentibus, posita via Flaminea miliario ab urbe Roma plus minus V); Leuča je i papa Benedikt III smatrao za martira a ne propovednika. *Liber pontificalis* II, Benedictus (855-858), cap. VIII, p. 141. (Urbem quidem exeuntes ad Orta iuxta basilicam beati Leucii martyris)

nu od tada je bio posvećen svetom episkopu Leuču.⁴² Iz Tranija su mošti svetog Leuča, usled arapske opasnosti, prenete u Benevento, sedište langobardskog vojvodstva.⁴³ Odatle je krajem IX stoleća poznati episkop Orije, Teodosije, jednu ruku svetog uspeo da vrati u Brindizi, na mesto na kojem je sveti prvobitno bio sahranjen i gde je potom sagradio baziliku njemu posvećenu.

Osim rute koja je povezivala Brindizi sa Dračom, posvedočena je i linija između Otranta i Valone.⁴⁴ Godine 333/34, tim je putem hodočasnik iz Bordoia, na povratku iz Jerusalima, prešao iz Epira u Apuliju.⁴⁵ S vremenom, Brindizi je, budući neutvrđeni grad, izgubio na značaju. Već u vreme Justinijanove rekonkviste, glavna luka postao je Otranto.⁴⁶

Usled gotovo potpunog nedostatka izvora o prvim vekovima hrišćanstva na istočnoj obali Jadrana, posebnu vrednost ima svedočanstvo o svetom Ilarionu proizišlo iz pera svetog Jeronima, koji se i sam podvizavao na nekom od mnogobrojnih ostrva dalmatinske obale. U IV stoleću je osnivač palestinskog monaštva i veliki putnik, sveti Ilarion iz Gaze, u potrazi za utočištem na kojem bi se u miru posvetio anahoretskom životu došao sa Sicilije u Epidaur. Vreme njegovog boravka na dalmatinskoj obali moguće je precizno datovati u 365. godinu, na osnovu pominjanja velikog zemljotresa u tekstu.⁴⁷

Mada ubeležen u *Itinerarium maritimum*⁴⁸ Epidaur uprkos pogodnom prirodnom položaju koji omogućava siguran zaklon brodovima, nije bio značajna luka u poznoantičkom periodu.⁴⁹ Da ni u Ilarionovo vreme Epidaur nije bio značajna luka pokazuje podatak o tome kako je sveti napustio grad malom barkom, da bi se tek dva dana kasnije (u tekstu nije navedena na kom mestu) ukrcao na brod kojim je otplovio dalje na Kipar.⁵⁰ Međutim, na značaju

⁴² Kult ovog svetitelja osim u Apuliji, posvedočen je, počev od IX stoleća i u provincijama Abruco i Molize. O raspostranjenosti kulta ovog svetitelja cfr. M. Falla Castelfranchi, *Il culto di San Leucio in Puglia, Abruzzo a Molise nel periodo longobardo, e il ruolo di Benevento alla luce delle fonti cronachistiche e agiografiche*, in : Atti del Convegno Nazionale "Il santo patrono. San Leucio di Alessandria e l'Occidente", Brindisi 1984 (1991), 37-62.

⁴³ *Acta Sanctorum*, Ianuarii, I, 673.

⁴⁴ *Itinerarium maritimum*, 497, str. 242. (A Brundisio de Calabria sive ad Hydrunte Aulona stadia m.)

⁴⁵ *Itinerarium Hierosolymitanum*, 609 str. 286.

⁴⁶ O Otrantu za vreme vizantijske dominacije gradom cfr: V. Von Falkenhausen, *Tra Occidente e Oriente: Otranto in epoca bizantina*, in Otranto nel Medioevo tra Bisanzio e l'Occidente, a cura di Hubert Houben, Salento 2007, 13-61.

⁴⁷ J. François, B. Bernard, *Le raz de marée du 21 juillet 365. Du cataclysm local à la catastrophe cosmique*, Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité, vol. 96, N°1. 1984. p. 448.

⁴⁸ *Itinerarium maritimum*, 520:2, str. 255.

⁴⁹ Epidaur nije predstavljao veliko putno čvorište, budući da je glavni put vodio u unutrašnjost prema današnjoj Hercegovini. E. Imamović, *Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12, Zagreb 1988, p. 119-127.

⁵⁰ Jérôme, Vie d'Hilarion, 29:7.

je dobila u VI veku kada se tokom Justinijanove rekonkviste vizantijska flota na putu od Drača prema Saloni u jednom trenutku usidrila u luci Epidaura.⁵¹

Tokom boravka na Siciliji svetog Ilariona pohodilo je mnogo bolesnih i pobožnih ljudi. Zbog toga je sveti poželeo da ode na mesto gde ga njegova slava ne prethodi, gde je njegovo ime nepoznato i gde bi mogao da boravi u miru, na mesto kako sam sveti kaže naseljeno „varvarskim narodima“.⁵² Stoga se uputio ka Epidauru u Dalmaciji, gde se nastanio nedaleko od grada.⁵³ Ali, nije mogao zadugo ostati sakriven. Naime, u to vreme čitava je provincija trpela teror zmaja zanemljujuće veličine.⁵⁴ Sveti Ilarion naredio je da se pripremi lomača na koju se, nakon što je sveti uputio molitvu Hristu, popeo zmaj i na očigled čitavog stanovništva u potpunosti izgoreo.⁵⁵ Kako se nakon ovako velikog čuda nije više mogao u miru posvetiti asketskom životu Ilarion je počeo da pomišlja na nov beg. Međutim, pre nego što je napustio Epidaur, još jedanput je spasao grad, ovaj put od zemljotresa. Na molbu stanovnika Epidaura, sveti Ilarion zaustavio je ogromne talase koji su pretili da unište grad, tako što je u pesku iscrtao tri krsta i podigao ruke prema talasima. Vest o ovom velikom čudu proširila se čitavom provincijom, stigavši i do njene prestonice Salone.⁵⁶ Ilarion je iz Epidaura otišao na Kipar gde se i završio njegov ovozemaljski život, a njegov boravak u okolini Epidaura nije ostavio dubljeg traga ni u hagiografiji ni u ikonografiji Dalmacije.⁵⁷

Sveti Ilarion došao je na istočnu jadransku obalu sa Sicilije i nije poznat njegov itinerer. Moguće je pretpostaviti da se kretao samo morskim putevima, da je plovio oko južne Italije Jonskim morem i da je ušavši u Jadran plovio uz obalu od Drača prema Epidauru.

U poslednjoj četvrtini IV stoleća varvarske najezde koje su preplavile Evropu uslovile su brojne translacije relikvija iz razrušenih gradova, neretko u veoma udaljene krajeve. Tako je provala varvara u Panoniju uslovila i translaciju relikvija svetog episkopa Kvirina iz Panonije u Rim, neposredno nakon 378. godine.⁵⁸ Kvirin je bio episkop Siska na prelazu III u IV vek,

⁵¹ Procopius of Caesarea, *The Gothic War (Bellum Gothicum)*, Loeb Classical Library, London 1919, V, vii, 26-32.

⁵² Jérôme, *Vie d'Hilarion*, 28 : 1.

⁵³ Za mesto na kojem je boravio sveti Ilarion smatraju se Mlini u Rijeci Dubrovačkoj.

⁵⁴ Jérôme, *Vie d'Hilarion*, 28:3.

⁵⁵ Jérôme, *Vie d'Hilarion*, 28:4. Posebno o ovoj epizodi cfr. V. Saxer, *Le dragon dans la littérature hagiographique latine ancienne et médiévale*, in *Drac: symbolique et mythologie du dragon entre Rhône et Alpes*, Cahier des Alpes-Maritimes, VI, Nice 1990, 57-58.

⁵⁶ Jérôme, *Vie d'Hilarion*, 29 :1-7.

⁵⁷ Za boravak slavnog ahorete u Dalmaciji renesansne legende vezuju pokršćavanja stanovnika Dubrovnika. U narodnoj tradiciji ovaj svetitelj naziva se Ilar, i poznate su pripovetke o svetom Ilaru i zmaju.

⁵⁸ A. Amore, s. v. *Quirino, vescovo di Siscia (Siszeck), santo, martire*, Biblioteca Sanctorum, vol. X, Roma 1968, col. 1333.

koji je mučen i sahranjen u mestu Sabaria. Životopisi beleže da su Kvirinove relikvije u Rimu pohranjene u katakombe svetog Sebastijana, u martirijumu koji je poznat i pod imenom Platonija, istom onom u kojem su, kako se verovalo, bar neko vreme bili sahranjeni apostoli Petar i Pavle.⁵⁹ Prisustvo episkopa Kvirina na ovom mestu potvrđuju i hodočasnički itinereri iz VII veka. Sveti Kvirin prikazan je zajedno sa svetim Sebastijanom i Polikamom u kripti svete Cecilije u Kalistovim katakombama. Relikvije svetog Kvirina prenete su unutar rimskih zidina tek u XII stoleću za vreme pape Inocentija II (1130-1143).

Godine 1893. je prilikom arheoloških iskopavanja otkriven grob episkopa Siska u bazilici svetog Sebastijana.⁶⁰ U samoj bazilici je pronađen grafit u kojem se pominje sveti Kvirin. Mada ovaj natpis nije očuvan u potpunosti, Orazijo Maruki je uspeo da indentifikuje da se u njemu pominju razrušeni grob Kvirinov (deteriore loco Quirini) kao i putovanje morem na osnovu skraćenicice *navig[averunt]* što zapravo upućuje na činjenicu da je telo episkopa Siska preneto do Rima, delimično morskim putem.⁶¹ Ovaj italijanski arheolog je mišljenja da je telo svetog Kvirina preneto prvo do Zadra, odakle je morska ruta vodila ka Ankoni, i dalje via Flaminijom do Rima.⁶² Franjo Bulić je, međutim, drugog mišljenja. Naime, on smatra da su relikvije svetog ukrcane na brod u Saloni odakle su odnete u Aternum (danas Pescara), a potom dalje prema Rimu do kojeg je vodio jedan krak via Flaminije.⁶³ Obe pretpostavljene putanje jesu uobičajene rute koje su povezivale srednjodalmatinske gradove sa suprotnom obalom.⁶⁴

Stradanje episkopa Kvirina u stihovima je opisao Prudencije, rimski hrišćanski pesnik IV veka.⁶⁵ Kult svetog posvedočen je i u Raveni u VI veku, gde su se u bazilici svetog Stefana, sagrađenoj u VI veku, prema pisanju Agnelusa iz Ravene, našle relikvije svetog Kvirina, sa brojnim drugim relikvijama svetitelja.⁶⁶ Da je svetitelj u ranom periodu bio štovan i na severnom Jadranu svedoči njegov lik predstavljen na ovalnom relikvijaru koji potiče

⁵⁹ Farlati, *Illyricum sacrum*, V, 320-322, Acta Sanctorum. Iun. I, 380-84.

⁶⁰ Detaljno o grobu svetog Kvirina u bazilici svetog Sebastijana cfr. O. Marucchi, *Le recenti scoperte presso la Basilica di S. Sebastiano. Nuova illustrazione della Memoria Apostolica della Via Appia e della tomba del martire s. Quirino*, Nuovo bullettino di archeologia cristiana, 1-2 (1916), 22-50.

⁶¹ Ibid, 51.

⁶² Ibid, 59.

⁶³ F. Bulić, *Sv. Kvirin Biskup i mučenik grada Sisciae (Siska)*, Bogoslovska smotra, 12/1 (1924), 120-21.

⁶⁴ *Itinerarium maritimum*, 497.2,3.

⁶⁵ Hymnus in Honorem Quirini Martyris, Episcopi Ecclesiae Siscianae in Prudentius, *Peristephanon*, VII, Loeb Classical Library, London 1953, no. 398. 215-19.

⁶⁶ *Agnelli qui et Andreas liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*. MGH Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX, Hannover, 1878, 72.

iz crkve svete Eufemije u Gradu, a koji se datuje u period između kraja IV do prve polovine VI veka (fig. 3).⁶⁷ Pojava kulta svetog Kvirina na Krku, gde je ovom svetitelju posvećena crkva uz katedralu, datira iz srednjovekovnog perioda.

Nakon što je 441. godine u navali Huna razrušen Sirmijum, relikvije svete Anastasije prenete su u prestonicu vizantijskog carstva. Prisustvo relikvija u gradu na Bosforu potvrđeno je 457. go-

dine kada su one pomenute u *Hronici* Teodora Anagnosta, koji govori o njihovom prenosu iz Sirmijuma u Carigrad u vreme vladavine cara Lava I (457-474) i pontifikata patrijarha Genadija, kao i o njihovom polaganju u crkvu posvećenu ovoj svetiteljki.⁶⁸ Iz Carigrada je početkom IX veka episkop Donat preneo relikvije svete Anastasije u Zadar, o čemu će biti reči u nastavku teksta. Po svemu sudeći, krajem VI stoleća izbeglice iz Sirmijuma prenele su relikvije svetih Četvorice ovenčanih u Rim.⁶⁹ Nema nikakvih podataka o itinereru kojim su relikvije Četvorice ovenčanih prenete u Rim. U to vreme su

Sl. 3 Ovalni relikvijar iz Grada, oko 500, Katedrala svete Eufemije, Grado

Oval silver casket from Grado, c.500, St. Eufemia Cathedral, Grado (after G. Noga-Banai, *The Trophies of the Martyrs*, Oxford 2008, fig. 70)

⁶⁷ G. Noga Banai, *The Trophies of the Martyrs: An Art Historical Study of Early Christian Silver Reliquaries*. Oxford-New York, 2008, 97 et passim, fig. 71.

⁶⁸ Crkva je u stvari bila posvećena Vaskrsenju gospodnjem (*Anastasis*) a ne svetoj Anastasiji. U njoj je, prema Sozomenu, Grigorije Nazijanski izgovorio svoje homilije o misteriji svete Trojice i na tom je mestu započeo borbu protiv arijanaca. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie, Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III, Les églises et les monastères*, Paris 1953, 22-25. Detaljnije o Grigoriju Nazijanskom i crkvi svete Anastasije u Konstantinopolju cfr. R. Snee, *Gregory Nazianzen's Anastasia Church: Arianism, the Goths, and Hagiography*, DOP 52 (1998), 157-86. O kultu svete Anastasije cfr. T. Vedriš, *Štovanje sv. Anastasije u Sirmiju, Carigradu i Rimu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, Diadora 22 (2007), 191-216.

⁶⁹ L. Duchesne, *Le culte romain des Quatre-Couronnés (Santi Quattro)*, Mélanges d'archéologie et d'histoire 31 (1911), 231-246 ; G. Jean, *Les Quatre Couronnés et l'histoire de leur culte des origines au milieu du IXe siècle*, Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité, Année 1975, 87/1 (1975), 505-561.

svi kopneni putevi bili prilično nesigurni usled kontinuiranih varvarskih najezdi, pa je time bilo otežano kretanje i do Dalmatinske obale, odakle su izbelece iz Panonije mogle sigurno otploviti na drugu obalu Jadrana.

Jadran je postao deo vizantijske talasokratije u VI veku tokom Justinijanove rekonkviste. U tom periodu, glavne luke u kojima je bila usidrena imperijalna flota bile su Drač na južnoj, Salona na istočnoj obali Jadrana, a na suprotnoj strani mora Ravena, odnosno Otranto na apulijskoj obali Jadrana. Upravo se za ovaj vremenski period vezuje formiranje tzv. *limes maritimus* koji se protezao duž jadranskih obala.⁷⁰ To je vreme intenzivnog saobraćaja između prestonice na Bosforu i Ravene koja u vreme Justinijanove vladavine doživljava značajni kuturni procvat. Maksimijan, prvi episkop koji je poneo titulu arhiepiskopa Ravene, boravio je Carigradu 549. godine. Tada je od vasilevsu dobio važne relikvije, budući da su tokom njegovog boravka u prestonici prilikom rekonstrukcije crkve Svetih apostola otkriveni sarkofazi apostola Andreja, Luke i Timoteja. Uz carevo odobrenje i nakon celonoćnog bdenija, odsečena je brada sa moštiju apostola Andreja koju je arhiepiskop po povratku u svoje sedište pohranio u rekonstruisanu crkvu svetog Andreja.⁷¹ Kada je 550. godine, arhiepiskop započeo izgradnju bazilike svetog Stefana u Raveni, u nju je položio brojne relikvije svetitelja, među kojima svakako i one koje je doneo iz prestonice kao i pomenute relikvije svetog Kvirina.⁷²

U ovom periodu je na upražnjeni tron episkopskog sedišta u Sipontu poslan prelat iz Carigrada. Reč je o episkopu Lavrentiju, najpoznatijem po činjenicu da mu se javio arhanđel Mihajlo na Monte Garganu. Stolovanje ovog prelata na tronu sipontinske crkve datovano je u godine između 537.

⁷⁰ U vezi sa vrlo akribičnom rekonstrukcijm *limesa* duž istočne obale Jadrana cfr. I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992, 29-67; O putnoj mreži i lukama vizantijskih poseda u Južnoj Italiji cfr. V. Von Falkenhausen, *Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe s.)*, in *He kathermerine zoe sto Byzantio*, Praktika tou I Diethnous Symposiou (Athena, 15-17 Sept. 1988), Athena 1989, 712-719.

⁷¹ 11-731. O italijanskim jadranskim lukama u ranosrednjovekovnom periodu G. Schmiedt, *I porti italiani nell'alto medioevo*, in *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo*, SSCIAM 25 (1978), 129-254; Uopšte o vizantijskim lukama u periodu između VII i IX veka cfr. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe- XVe siècles*. Paris, 1966.

⁷¹ *Agnelli qui et Andreas liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*. MGH Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX, Hannover, 1878, 76.

⁷² „Collocavit autem hic merita apostolorum et martirum, id est sancti Petri, sancti Pauli, sancti Andrae, sancti Zachariae, sancti Iohannis baptistae, sancti Iohannis euangelistae, sancti Iacobi, sancti Thomae, sancti Mathei, sancti Stephani, sancti Vincentii, sancti Laurentii, sancti Quirini, sancti Floriani, sancti Emiliani, sancti Apolenaris, sanctae Agathae, sanctae Eufimiae, sanctae Agnetis, sanctae Eugeniae, qui orent pro nobis.“ *Agnelli qui et Andreas liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*. MGH Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX, Hannover, 1878, 72.

i 554.⁷³ Poznate su dve verzije *Života svetog Lavrentija Majorana*, jedna iz vremena kada je grad bio pod vizantijskom dominacijom (IX/X vek), dok je druga datovana u XI vek odnosno u vreme kada je Siponto bio pod normanskom upravom.⁷⁴ U oba narativa čitamo da su se žitelji Siponta obratili caru Zenonu (474-475, 476-491), sa molbom da im pošalje prelata koji bi popunio upražnjenu episkopsku katedru. Car im je molbu uslišio i poslao im svog rođaka, Lavrentija, koji je u Siponto doneo značajne relikvije, ruku svetog Stefana Prvomučenika i dojkvu svete Agate. Mučenicima je podigao crkvu na mestu na kojem su relikvije spuštene sa broda, ali njeni ostaci, nažalost, nisu pronađeni.⁷⁵ Episkopu Lavrentiju pripisuje se i izgradnja mnogih crkava u Sipontu kao i tri svetilišta na Monte Garganu.⁷⁶ Smatra se da je spasio Siponto od Totilinog razaranja, budući da je ostrogotski vladar bio impresioniran time što je Lavrentije pripitomio divljeg konja, kojeg mu je ovaj poslao na dar. Nakon razarajućih zemljotresa 1223. i 1225. godine Siponto je u potpunosti porušen i depopulizovan. U njegovoj neposrednoj blizini osnovan je novi grad, Manfredonija, u koji su prenete mošti episkopa Lavrentija, koji je u međuvremenu proglašen za svetitelja. Sveti Lavrentije i danas se slavi kao patron Manfredonije. O sudbini relikvija koje je Lavrentije doneo uz Carigrada nema poznatih podataka.

Mada je Lavrentije u prvom trenutku spasio Siponto od Totilinog razaranja, grad ipak nije odoleo langobardskim napadima. Langobardi su se, međutim uvek držali daleko od mora,⁷⁷ za razliku od Slovena koji su se godine 642. sukobili sa Langobardima upravo kod Siponta, kada su „cum multitudi-
ne navium“ prešli Jadran.⁷⁸

U tom periodu, u vreme kratkog pontifikata pape Jovana IV (641-642) poreklom iz Dalmacije, prenete su u Rim relikvije mučenika iz Salone, prestonice Dalmacije, koja je stradala u naletima Slovena i Avara. Tom su prilikom u papski grad prenete i relikvije svetog episkopa Maura iz Poreča. Naime, papa je izaslao u Dalmaciju opata Martina sa zadatkom da spasi relikvi-

⁷³ A. Campione, *Storia e santità nelle sue Vitae di Lorenzo vescovo di Siponto*, Vetera Christianorum 29 (1992), 169-213.

⁷⁴ Acta Sanctorum, Februarii, II, 56-63. BHL, 4790, 4791; Detaljno o ovim tekstovima kao u vezi sa njihovim datovanjem cfr. A. Campione, *op.cit.*

⁷⁵ Crkva svetih Stefana i Agate nije sa preciznošću lokalizovana, ali ne bi trebalo isključiti mogućnost da su delovi mozaičnog poda otkriveni u okviru nekropole Skopa datovani u vreme oko sredine VI veka, pripadali nekoj crkvenoj građevini, možda baš onoj koju je sagradio episkop Lavrentije. A. Campese Simone, *Frammenti musivi pavimentali della necropoli Scoppa di Siponto*, in : Atti del IV colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico / AISCOM. a cura di Rosa Maria Carra Bonacasa e Federico Guidobaldi, Ravenna 1997, 513-522.

⁷⁶ Acta Sanctorum, Februarii, II, 61.

⁷⁷ *Liber pontificalis* I, 137.

⁷⁸ Paolo Diacono, *Historia Langobardorum*, IV, 44.

Sl. 4 Sveti Domnio, kapela svetog Venancija, Lateranska bazilika, Rim, 642-649.

St. Domnion, The *Lateran chapel of San Venazio, Rome, 642-649*, (photo D. Preradović)

je i otkupi robove.⁷⁹ Replikvije koje je opat Martin doneo u Rim smeštene su u oratorijum posvećen svetom Venanciju, koji se nalazi uz lateranski baptisterijum.⁸⁰ Naslednik pape Jovana IV, Teodor I (642-649) ukrao je apsidu kapele svetog Venancija mozaicima na kojima su predstavljani dalmatinski i istarski svetitelji.⁸¹ Mada se ime episkopa Domnia ne pominje u *Liber Pontificalis*, on je predstavljen u apsidi kapele u episkopskom ornatu (fig. 4). Uz njega su prikazani sveti Venancije i Mauro, takođe kao episkopi, Asterije kao sveštenik, dok je Anastasije predstavljen u plemićkoj odeći ali bez atributa koji bi ukazivali

na njegov rang ili profesiju. Četvorica svetitelja, Telius, Palvianus, Antiohianus i Kajanus predstavljeni su kao vojnici.

U periodu između sredine VII veka, odnosno langobardskih osvajanja Apeninskog poluostva i slovenskih osvajanja Balkana, i početka IX stoleća, kada je došlo do aktivizacije vizantijske politike na Jadranu, po svemu sudeći vizantijska folta nije prisutna u vodama Jadranskog mora.⁸² Jedino vizantij-

⁷⁹ *Liber pontificalis*, I, p. 330.

⁸⁰ Za istorijski kontekst kapele i svetitelje koji su u njoj štovani cfr. G. V. Mackie, *Early Christian Chapels in the West: decoration, function and patronage*, Toronto 2004, 212-230.

⁸¹ W. F. Oakeshott, *The mosaics of Rome, from the third to the fourteenth centuries*, New York 1967, 150-53; G. Matthiae, *Mosaici medievali delle chiese di Roma*, Roma 1967, figg. 105-124, K. Prijatelj, *Sv. Dujam i sv. Staš u likovnoj umjetnosti*, in I Kongres Saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ, 1976, 25-28; E. Marin, *Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krsionici*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 24 (2007), 251-56.

⁸² O plovidbama i trgovini na Jadranu tokom VII i VIII veka cfr. J. Ferluga, *Navigation et*

sko uporište na Jadranu u tom periodu bila je luka Otranta kojom su prolazili ambasadori, monasi, hodočasnici i vizantijski upravници.⁸³ Mada su tokom vladavine Lava III (717-741) formirane tematske flote, sastavljene od dromona i lakih brodova, koje su se tokom VIII stoleća borile sa Arapima, Helen Arveler je mišljenja da politika imperatora ikonoklasta nije bila značajnije pro-pomorski orijentisana.⁸⁴ Međutim, tokom navedenog perioda ipak se mogu identifikovati na Jadranu značajne trgovačke aktivnosti, i to kako na lokalnom tako i na internacionalnom nivou, kako su to pokazali u svojim istraživanjima Karile i Ferluga.⁸⁵ Tokom osmog veka se na istočnoj obali Jadrana dogodila značajna promena u vezi sa crkvenom organizacijom. Godine 732-733. ukazom vasilevsava Lava III (717-741) izuzeti su iz jurisdikcije rimske crkve Ilirik, Sicilija, Kalabrija, Napulj, Sardinija i Krit, i podvgnuti carigradskoj Patrijaršiji.⁸⁶ Tom je prilikom, verovatno, i Dalmacija pripojena carigradskoj crkvi. Na supronoj obali, apulijske episkopije bile su pod papskom jurisdikcijom, i samo je dijaceza Otranta bila direktno potčinjena carigradskoj patrijaršiji. Činjenica je, međutim, da reorganizacija crkvenih ingerencija nije značajnije uticala na svetiteljske kultove u Dalmaciji, budući da se značajnija pojava kultova vizantijske provenijencije može opaziti početkom IX stoleća.⁸⁷

Moguće je da su sredinom VIII veka prenete relikvije svetog Pankracija iz Rima u Dubrovnik.⁸⁸ Prvi pomen relikvija svetog Pankracija u Dubrovni-

commerce dans l'Adriatique aux VIIe et VIIIe siècle, Byz. Forschungen 12 (1987), 39-51; U vezi sa odsustvom vizantijske flote iz Jadrana tokom VIII veka cfr. A. Carile, *La presenza bizantina nell'alto Adriatico fra VII e IX secolo*, ByzFor 12 (1987), 7-35; M. McCormick, *Origins of the European economy: communications and commerce, A.D. 300-900*, Cambridge University Press 2001, 527.

⁸³ Poznato je na primer da je 710/711. godine papa Konstantin (708-715) tokom svog putovanja od Sirakuze do Carigrada potovao preko Otranta. V. Von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo*, Bari 1978, 138; V. Von Falkenhausen, *Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe s.)*, 716.

⁸⁴ H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe- XVe siècles*, Paris 1966.

⁸⁵ A. Carile *La presenza bizantina nell'alto Adriatico fra VII e IX secolo*; J. Ferluga, *Navigazione et commerce dans l'Adriatique aux VIIe et VIIIe siècle*, A. Carile, *La talassocrazia romea: VI-VIII sec.*, in : A. Carile, S. Cosentino, *La marinaria bizantina*, Bologna, 2004, 7-32.

⁸⁶ Iako Grumel smatra da ovaj događaj treba datovati u vreme pontifikata pape Stefana II (752-757), verovatnije je mišljenje Anastasosa da je u pitanju 732/33. godina. V. Grumel, *L'Annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople. Le témoignage de Théophane le Chronographe*, Recherches de science religieuse, Mélanges Jules Lebreton, 39-40 (1951-1952), 191-200; M. V. Anastasos, *The transfer of Illyricum, Calabria, and Sicily to the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople in 732-33*, in *Silloge bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati*, Studi Bizantini e Neellenici, 9 (1957), 14-3.

⁸⁷ O kulturalnim slojevima na istočnoj obali Jadrana u periodu između VI i IX veka cfr. Д. Прерадовић, *Култови светитеља у византијским градовима на источној обали Јадрана (VI-IX век)*, у Ниш и Византија, Зборник радова X, ур. М. Ракоција, Ниш 2011, 523-535.

⁸⁸ Poznata su dva svetitelja imena Pankracije, mladi rimski mučenik poreklom iz Frigije i prvi

ku nalazi se u spisu Konstantina VII Porfirogenita (913-959) *De Administrando Imperio* napisanom sredinom X stolecā, što predstavlja i pouzdani *terminus ante quem* za translaciju relikvija iz Rima u Dubrovnik. Vizantijski vasiljevs beleži da su relikvije svetog Pankracija bile u crkvi svetog Stefana Prvomučenika koja se nalazila u centru grada.⁸⁹ Prema narativima anonimnog dubrovačkog analiste i Nikole Ranjine, napisanim u XV i XVI stolecu, relikvije svetog Pankracija, ali i Nerea, Ahilea, Petronile i Domitile, čestice glave, šake i stopala svetih Srđa i Vakha, kao i dva fragmenta Časnog krsta, doneo je 457. godine u Dubrovnik iz Rima Radoslav Belo, legendarni osnivač grada.⁹⁰ Ove su se relikvije u vreme kada su dubrovački anali pisani nalazile u crkvi svetog Stefana Prvomučenika.⁹¹ Da su u ovoj crkvi bile pohranjene brojne relikvije svetitelja potvrđuje i Filip de Diversis koji je 1440. godine sastavio *Opis grada Dubrovnika*.⁹² Prema popisu sastavljenom 1493. broj relikvija koji se nalazio u ovoj crkvi iznosio je 38. One se danas najvećim delom nalaze u sakristiji dubrovačke katedrale.⁹³ U sakristiji dubrovačke katedrale čuvaju se, između ostalih, i dva gotička relikvijara nogu svete Petronile i svete Domitile, koji sadrže u sebi i medaljone iskovane prema zlatnom solidu Konstantina Porfirogenita i Romana Lakapena (931-944), koji su verovatno delovi prvobitnih relikvijara.⁹⁴ Ovim podatkom dodatno je moguće potkrepiti pretpostavku da su relikvije rimskih mučenika zajedno prenete iz Rima u Dubrovnik, iako vizantijski car Konstantin VII Porfirogenit pominje samo Pankracija.

Svetog Pankracija sa grupom svetitelja koju čine Nereo, Ahileo, Domitila i Petronila, ne povezuje hagiografija nego *dies natalis*, 12. maj, kako je to zabeleženo još u Jeronimovom Martirologu.⁹⁵ Dok je sedište kulta Nerea i Ahilea bilo u Domitilnim katakombama na via Adernitani⁹⁶, nedaleko

episkop Taormine. U Dubrovniku je proslavljan mučenik iz Rima, budući da su njegove relikvije donete u ovaj grad zajedno sa relikvijama drugih rimskih mučenika što pokazuju kasniji tekstovi dubrovačkih hroničara i analista. O svetom Pankraciju mučeniku iz Rima cfr: BHL, 6420-6428; P. Franchi de' Cavalieri, *Della leggenda di s. Pancrazio Romano*, Hagiografica 1, Studi e Testi 19 (1908), 77-112; A. Rimoldi, D. Balboni, M. C. Celletti, s.v. *Pancrazio, santo, martire di Roma*, Biblioteca Sanctorum, vol. X, Roma 1968, col. 82-89.

⁸⁹ DAI, cap. 29: 235-236.

⁹⁰ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, (Monumenta spectantia historium Slavorum Meridionalium 14) Zagrabiae 1883, 3,173.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ovaj autor navodi da je crkva Svetog Stefana jedna od najpoštovanijih u gradu, a među brojnim relikvijama koje se u njoj čuvaju posebno ističe relikvije svete Petronile i Domitile. F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, tr. I. Božić, Dubrovnik 1973, 22.

⁹³ Podatak naveden prema V. B. Lupis, *Historijat istraživanja i novi prilozi poznavanju najstarijeg sloja moćnika dubrovačke prvostolnice*, SHP III/32 (2005), 137.

⁹⁴ O relikvijarima svetih Petronile i Domitile cfr. Ibid. 137-138.

⁹⁵ Acta Sanctorum, Novembris, II, p. 59.

⁹⁶ U. M. Fasola, *La catacombe de Domitille et la basilique des martyrs Nérée et Achillée*, Cité du Vatican 1986.

od groba Petronile, koja je u apokrifnim spisima smatrana kćerkom apostola Petra, zemni ostaci svetog Pankracija sahranjeni su u Otavilnim katakombama na via Aurelijani. Nad njegovim je grobom papa Simah (498-514) sagradio baziliku.⁹⁷ U toj je bazilici nad mučenikovim grobom na dan njegovog stradanja papa Grigorije Veliki izgovorio svoju XXVII homiliju.⁹⁸ Narednu homiliju ovaj papa posvetio je svetim Nereu i Ahileu, i izgovorio ju je 12. maja u bazilici posvećenoj ovim mučenicima.⁹⁹

Poznato je da je papa Vitalijano (657-672) godine 665. poslao na dar Osviju, kralju Notumbrije, relikvije svetog Pankracija zajedno sa relikvijama svetih Petra, Pavla, Lavrentija, Jovana i Grigorija, o čemu se nalazi potvrda u spisima Beda Velečasog (672-735).¹⁰⁰ Reč je verovatno o kontaktnim relikvijama, budući da je papska politika zvanično bila protiv diseminacije zemnih ostataka hrišćanskih mučenika sve do druge polovine VIII stoleća kada je, zbog posledica langobardskih osvajanja 756. godine, papa Pavle I (757-767) doneo odluku o otvaranju najznačajnijih grobova u rimskim katakombama i prenosu relikvija na sigurnije mesto.¹⁰¹

Nije poznato da li su u Dubrovnik iz Rima prenete kontaktne ili korporealne relikvije, budući da su danas poznati relikvijari iz kasnijeg perioda, ali je razlog njihove translacije svakako bio političke prirode i, ako je suditi po dubrovačkim hroničarima, u neposrednoj vezi sa osnivanjem grada. Hipoteza Tibora Živkovića o 742/3. godini, kao datumu prenosa relikvija pomenutih mučenika iz Rima u Dubrovnik, iako verovatna, ne može se potkrepiti pouzdanim istorijskim izvorima.¹⁰² Takođe, nije poznat itinerer putovanja relikvija iz Rima do Dubrovnika.

⁹⁷ Liber Pontificalis, vol I, Symachus (498-514), cap. VIII, 262 ; Basiliku svetog Pankracija rekonstruisao je u VII veku papa Honorije (625-638) *Liber Pontificalis*, vol. I, Honorius (625-638), cap. V, 324.

⁹⁸ PL, 76, coll. 1204-1210 (Homilia XXVII, Habita ad populum in basilica sancti Pancratii martyris, die natalis ejus. Lectio S. Evang. sec. Joan. XV, 12-16)

⁹⁹ PL, 76, coll. 1210 -1213. (Homelia XXVIII, Habita ad populum in basilica sanctorum Nerei et Achillei, die natalis eorum. Lectio S. Evang. sec. Joan. IV, 46-53)

¹⁰⁰ Navedeno prema Edina Bozóky, *La politique des reliques de Constantin à Saint Louis : protection collective et légitimation du pouvoir*, Beauchesne, 2007, 126, n. 23.

¹⁰¹ Proces translacija relikvija iz katakombi u Rim dostigao je vrhunac za vreme pape Paskala I (817-824) tokom čijeg su pontifikata nebrojene relikvije prenete iz katakombi u crkvu svete Praside u Rimu. N. Herman-Mascard, *Les reliques des saints : formation coutumière d'un droit*. Paris 1975, 49-53.

¹⁰² Autor je mišljenja da su se translacije relikvija svetog Pankracija, Nerea, Ahilea, Petronile i Domitile iz Rima u Dubrovnik dogodila u vreme pontifikata pape Zaharija (741-752) i Artavazdove uzurpacije carigradskog trona, u kratkom periodu skladnih odnosa između Rima i Carigrada. Prema Živkoviću, početak štovanja svetog Pankracija u Dubrovniku dodatna je potvrda da je diskutabilna povelja pape Zaharija izdata dubrovačkoj crkvi 743. godine zaista i postojala T. Živković, *The earliest cults of Saints in Ragusa*, ZRVI 44 (2007), 124-25.

Sl. 5 Relikvijar svete Anastasije sa natpisom episkopa Donata, IX vek, Zadarska katedrala, St. St. Anastasia reliquary with the bishop Donat inscription, Zadar Cathedral (photo D. Preradović)

skva aktivizacija na Jadranu praćena je značajnim širenjem svetačkih kultova vizantijske provenijencije, kao i prenosom relikvija svetitelja u Zadar, Kotor i Veneciju.¹⁰⁴ Budući da je reć o u nauci proućenim translacijama, u ovom istraživanju skrenućemo pažnju samo na detalje koji se odnose na plovidbu morem.

Zadarski episkop Donat zaslućan je za prenos relikvija svete Anastasije, sirmijumske mućenice, iz prestonice vizantijskog carstva u Zadar (fig. 5). Mada je tekst *Historia Translationis sancte Anastasie* saćuvan u prepisu iz sredine XVII stoleća, u pitanju je narativ ćiji je nastanak moguće datovati u kraj XII ili u XIII vek.¹⁰⁵ U ovom tekstu se kao vreme prenosa relikvija

Poćetak IX veka oznaćio je i poćetak znaćajne aktivizacije vizantijske politike na Jadranu uslovljene sukobom sa Karlom Velikim. Nakon više od jednog veka odsustva iz jadranskih voda, godine 806. carska flota sa admiralom na ćelu, patricijem Nikitom, uplovila je u Jadran sa ciljem da uspostavi vizantijsku dominaciju nad Venecijom i Dalmacijom.¹⁰³ Tri godine kasnije, vizantijska flota, ovaj put pod komandom Pavla, stratega Kefalonije, joć jedanput je intervenisala u Jadranu. Vizantijska

¹⁰³ O ovoj ekspediciji i njenim posledicama cfr. D. M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in Diplomatic and Cultural Relation*, Cambridge 1988, 15-16.

¹⁰⁴ J. Osborne, *Politics, diplomacy and the cult of relics in Venice and the northern Adriatic in the first half of the ninth century*, *Early Medieval Europe* 1999 8 (3), 369-86.

¹⁰⁵ Tekst je objavljen u D. Farlati, *Illyricum sacrum*, vol. V, Venetiis 1775, 34-35; F. Raćki, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 306-310. U italijanskom prevodu tekst sa komentarima objavio je V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, vol. 1, Venezia 1913, 185-188. Za akribićnu analizu sadržaja ovog tekta i njegovu istorijsku vrednost cfr. T. Vedrić, *Historia Translationis S. Anastasiae: Kako(ne)ćitati hagiografski tekst?*, in *Hagiologija. Kultovi u kontekstu*, ed. A. Marinković, T. Vedrić, Zagreb 2008, 2008, 39-57.

navodi 804. godina. Međutim, translaciju relikvija svete Anastasije, po svedu sudeći, moguće je datovati u 806. godinu.¹⁰⁶ Naime, zadarski episkop Donat i venecijanski dužde, Beat, uputili su se u Carigrad u svojstvu mirovnih pregovarača između vizantijskog cara Nićifora (802-811), i franačkog vladara, Karla Velikog (768-814). U prestonici su im građani Smirne (reč je o grešci u rukopisu, gde je namesto Sirmijuma navedena Smirna) poklonili relikvije svete Anastasije, koja je primila venac mučeništva u njihovom gradu. S vrednim tovarom episkop i dužd zaplovili su nazad ka domovini zauzstavljajući se usput na ostrvima, u selima, gradovima i utvrđenjima.¹⁰⁷ Česta pristajanja brodova bila su uobičajena praksa ranosrednjovekovne plovidbe, o čemu je u narativu prenosa relikvija svete Anastasije sačuvano ilustrativno svedočanstvo.¹⁰⁸

Prenos relikvija svetog Tripuna u Kotor datuje se u godinu 809. prema tekstu *Instrumentum Corporis nostri gloriosi Confalonis Santi Tryphonis anno Christi incarnatione octingentesimo nono die decima teria Januarii*.¹⁰⁹ Farlati, koji je 1800. godine objavio navedeni dokument, nažalost, nije naveo gde je dokument čuvan, ali je naglasio da je prepis „od reči do reči i bez dodataka i izmene preuzet sa originala napisanog drevnim pismom“.¹¹⁰ Drugi tekst o translaciji relikvija svetog Tripuna nalazi se u iluminiranom rukopisu skromnih dimenzija koji se danas čuva u venecijanskoj biblioteci Marčana (It. XI 196 = (7577)).¹¹¹ Kodeks je nastao u Kotoru po narudžbini porodice Buća i na osnovu natpisa koji je u njemu sačuvan precizno je da-

¹⁰⁶U vezi sa datovanjem prenosa relikvija cfr. G. Manojlović, *O godini "Prijenosa sv. Anastasije u Zadar"*, Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, 3/2 (1901) 104-113; A. Dabinović, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije*, Rad JAZU, 239 (1930), 228-231; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 306-307; N. Klaić, I. Petricioli, *Proslost Zadra*, vol. II - Zadar u srednjem vijeku do 1409, Zadar 1976, 72; T. Živković, *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (rani srednji vek)*, Beograd 2004, 61-63.

¹⁰⁷„navigandes, cum saepissime insulis, villis, oppidis et civitatibus applicantes, in eas descendiscent cause recusationis humanae“; D. Farlati, *Illyricum sacrum*, vol. V, 34.

¹⁰⁸O tipovima plovidbe u ranosrednjovekovnom periodu cfr. M. McCormick, *Origins of the European economy*, 422-425, posebno za tekst prenosa relikvija svete Anastasije 442, n. 147.

¹⁰⁹Ovaj tekst, nažalost, izgubljen, publikovan je u D. Farlati, *Illyricum sacrum*, vol VI, Venetiis 1800, 425. Objavljen je i u I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Supplementum VAND, LI (1938), 25. *Писци средњовјековног латинитета*, ed. Д. И. Синдик, Г. Томовић, (Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека) књ. I, Цетинје 1996, 18-19 (original), 19-20 (prevod).

¹¹⁰D. Farlati, *Illyricum sacrum*, vol VI, loc. cit.

¹¹¹Tekst naslova *Legenda de miser san Triphone conphalone et prototore della zitade de Cataro* objavljen je na više mesta: G. Gelchich, *Storia documentata della Marinerezza Bocchessa*, Ragusa 1889, 81-86; *Писци средњовјековног латинитета*, 22-26 (оригинал), 26-30 (превод).

tovan u 1466. godinu.¹¹² U oba teksta se čita da su venecijanski trgovci došli u posed tela svetog Tripuna u Kampsadi i da im je namera bila da ga odnesu u svoju domovinu.¹¹³ Božijim providenjem dospeli su u kotorsku luku odakle njihov brod nije mogao da isplovi. Shvativši da je reč o volji svetog da na tom mestu ostane, obznanili su građanima Kotoru istinu o skrivenom tovaru koji su nosili. Na molbu plemenitih Kotorana, a uz velike počasti i radost građana, relikvije svetog Tripuna su unesene u grad (fig. 6). Venecijanske trgovce koji su svetog doneli iz daleke *Romanie* plemić po imenu Andrija Saracenis bogato je darovao,¹¹⁴ a svetitelju u čast sagradio crkvu.¹¹⁵

Sl. 6 Relikvijar svetog Tripuna, IX vek,
Kotorska katedrala
St. Tryphon reliquary, IX c, Kotor Cathedral
(photo D. Preradović)

¹¹²Kodeks sadrži *L'illustrazione dei sette vizi capitali, scritta e figurata con le consuete personificazioni accompagniate dai tradizionali animali simbolici* (cc. 1v-9v); *Legenda de Santo Patrizio el qual tracta delle pene de purgatorio et tracta del gaudio dello paradiso terestro et quello atrovato* (cc. 10r-76r) *Legenda di San Trifone* (76v-133v). O ovom rukopisu i posebno o njegovim minijaturama cfr. S. Marcon, *Un manoscritto cattarino del 1466 e l'eredità belliniana lungo le sponde dell'Adriatico*, Rivista di storia della miniatura 4/1999 (2000), 121-134. (sa starijom literaturom)

¹¹³Prema tekstu legende moguće je naslutiti da se način na koji su Venecijanci došli u posed relikvija može tumačiti kao *furta sacra*. O fenomenu „svetih krađa“ u srednjem veku cfr. P. J. Geary, *Furta Sacra. Thefts of relics in the central Middle Ages*, New York 1990.

¹¹⁴Sredinom XIX stoleća pronađen je u Kotoru, nedaleko od severnog zida katedrale sarkofag sa natpisom u kojem se pominju Andrija o njegova supruga Marija, čime je potvrđena istorijska verodostojnost ovog kotorskog plemića. U vezi sa pronalaskom sarkofaga cfr. G. Gelcich, *Memorie storiche sulle bocche di Cattaro*, Zara 1880, 43, n. 3; T. G. Jackson, *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, vol. III, Oxford 1887, 44, fig. 76; I. Stjepčević, *op. cit.*, n. 7. Za natpis cfr. J. Ковачевић, *Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске*, Споменик СШ (1953), 41-45; *Писци средњовековног латинитета*, 17; O sarkofagu cfr. N. Jakšić, *Pre-romanesque sarcophagi in early Medieval Dalmatia*, Hortus Artium Medievalium 10 (2004), 7, gde autor prilikom analize stilskih karakteristika sarkofaga previda činjenicu da je poklopac sarkofaga kasnijeg datuma.

¹¹⁵Ostaci crkve za koju se veruje da je ona koju je sagradio Andreaci pronađeni su nakon ze-

U oba prethodno navedena teksta zapisano je da je telo svetog mučenika preneto u Kotor iz Kampsade, rodnog mesta svetitelja u koji je nakon stradanja u Nikeji i sahranjen i odakle se, po svemu sudeći širio njegov kult.¹¹⁶ Takođe, u službi svetitelju o čijem se štampanju u Veneciji 1561. godine starao kotorski episkop Luka Bizanti, čita se da su venecijanski trgovci u tajnosti uzeli telo svetog iz Kampsade. Na tom mestu naveden je i deo itinerera kojim se brod sa relikvijama kretao „prospero cursu navigantes ingrediuntur Ionium mare et Corcyram praetergressi Dyrrachium, Lissum Olichiniumque superaverunt“.¹¹⁷

Međutim, iako narativi o translaciji relikvija svetog Tripuna navode Kampsadu kao mesto sa kojeg su venecijanski trgovcu uzeli svetiteljeve zemne ostatke, još je Ivo Stjepčević u monografiji kotorske katedrale iz 1938. godine postavio hipotezu o prenosu relikvija svetog Tripuna iz Carigrada. On je ovu pretpostavku zasnovao na činjenici da je Kampsada, mesto u Frigiji u kojem je prema hagiografskim tekstovima sveti Tripun rođen a potom nakon mučenja u Nikeji i sahranjen, značajno udaljeno od morske obale. Stjepčević ističe da nema podataka koji bi potvrdili da je mesto Kampsada postojalo početkom IX stoleća. Isti autor, takođe ističe svetilišta svetog Tripuna koja su postojala u Carigradu, odakle su relikvije mogle biti prenete u Kotor.¹¹⁸ Vremenom je pretpostavka o prenosu relikvija svetog Tripuna iz Carigrada u Kotor u prihvaćena kao verodostojna činjenica, o kojoj, kako smo naglasili, nema potvrde u pisanim izvorima.¹¹⁹

U prestonici je još u Justinijanovoj epohi više crkava bilo posvećeno svetom Tripunu.¹²⁰ Jednu crkvu svetog Tripuna „neopisive lepote“ sagradio

mljotresa koji je 1979. godine pogodio Kotor. U vezi sa ostacima crkve cfr. J. Martinović, *Prelogmena za problem prvobitne crkve svetog Tripuna u Kotoru*, PPUD 30 (1990), 5-27. J. Martinović, *Najstariji sakralni objekti u Kotoru*, Glasnik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, odjeljenje umjetnosti, 11 (1992), 174-185; M. Čanak-Medić, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, u *Zagovori svetom Tripunu*, 50; M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, Kotor 2010, 19-41.

¹¹⁶P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie. Des origines à la conquête arabe*, Paris 2004², 386.

¹¹⁷*Acta Sanctorum*, novembris IV, 324.

¹¹⁸I. Stjepčević, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 29.

¹¹⁹Ovakvo mišljenje posebno je isticano tokom proslave 1200. godišnjice prenosa relikvija svetog i Kotor. Tako je *Statut Bratovštine svetog Nikole mornara u Kotoru iz 1463. sa alegatima do 1807. godine*, ed. M. Milošević, J. Antović, Kotor 2009, objavljen „Povodom 1200-godišnjice od prenosa relikvija sv. Tripuna iz Carigrada u Kotor“, kako to stoji na početku knjige. Takođe, I. Petrović, *Hagiografska tradicija sv. Trifuna i bokeljskih svetaca*, u *Zagovori svetom Tripunu*, Zagreb 2009, 42. Istog je mišljenja i J. Belamarić, *Sveti Vlaho i Dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika*, in Idem, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split 2001, 165.

¹²⁰R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie, Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III, Les églises et les monastères*, Pa-

je upravo Justinijan, o čemu sveodoči Prokopije.¹²¹ Glavno prestoničko svetište ovog svetitelja bio je martirion svetog Tripuna koji se nalazio u manastiru Svetog Jovana Jevandeliste, koji je po svemu sudeći sagradio Iraklije (610-641).¹²² Nedaleko od Halkedona, na severnoj strani rta Akritas, malo poluostrvo nosi ime svetog Tripuna prema manastiru koji je na tom mestu postojao, verovatno već u V stoleću. U ovom manastiru su, između 823. i početka 826. godine, pronašli utočište pred progonima ikonoklasta Teodor Studit i monasi koji su ga pratili.¹²³

Da li su relikvije svetog Tripuna uzete iz neke od pomenutih crkava, i ako jesu koji bi bio razlog lokalnih pisaca da prečute tu činjenicu? U Kotoru je u XV i XVI veku, kako to gore citirani tekstovi potvrđuju, postojala tradicija prema kojoj su relikvije svetog donete iz Kampsade.¹²⁴ Iako su relikvije svetog do Kotora doplovile na venecijanskom brodu, Kotorani vreme dolaska relikvija u njihov grad proslavljaju i kao datum osnivanja bokeljske mornarice.

Iz Carigarada su u Veneciju stigle relikvije svetog Zaharije 819. godine. Reč je o jednom od prvih posvedočenih primera uključivanja relikvija u diplomatske poklone vizantijskih delegacija.¹²⁵ Naime, vizantijski car Lav V Jermenin (813-820) uputio je posredstvom diplomatskih emisara venecijanskom duždu Anjelu Patercipaciju (827-829) relikvije proroka Zaharije, česti-

ris 1953, 504-505. Prestonički manastir svetog Tripuna iz V stoleća, nije manastir svetitelja iz Frigije već je ime dobio po arhimandritu Tripunu koji je manastir osnovao. Da nije reč o svetom mučeniku Tripunu pokazuje i činjenica da se u VI veku sveštenik Lav potpisao kao arhimandrit $\mu\omega\eta\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\ \delta\omicron\sigma\iota\omicron\varsigma\ \tau\rho\acute{\upsilon}\phi\omega\nu\omicron\varsigma$. Kada se uzme da se terminom „οσιος“, označavaju svetitelji iz redova monaha i pustinjaka jasno je da pomenuti manastir nije bio posvećen svetom ($\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma$) Tripunu iz Frigije već homonimnom arhimandritu koji je bio zaslužan za njegovu izgradnju. (R. Janin, *op.cit.*, 506)

¹²¹ Procopius of Caesarea, *Buildings/ De aedificis*, ed. et tr. H.B. Dewing, G. Downey, (Loeb Classical Library, 343), London 1940, I, 9.

¹²² R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin.*, 505.

¹²³ R. Janin., *Les églises et les monastères des Grands Centres Byzantins. Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique*, Paris 1975, 55-56.

¹²⁴ U tekstu legende navedeno je da su relikvije uzete u Kamsadi u Maloj Frigiji. *Frigia Minor* je bila severni deo maloazijske provincije Misije, koja je izlazila na Mramorno more. Jedan od značajnijih gradova severne Misije bio je Lamsacos, u kojem je prema nekim savremenim tekstovima bio sahranjen sveti Tripun. U Lamsakusu je, međutim, kao lokalni svetitelj proslavljan sveti Partenios, protoepiskop. (P. Maraval, *op.cit.* 379). Budući da je sveti Tripun venac mučeništva primio u Nikeji, u Bitiniji, i da je njegov kult u poznijem periodu u Nikeji bio posebno razvijen (S. Gabelić, *O ikonografiji svetog Trifuna*, Kulturno nasleđstvo 28/29 (2004), 108-109), moguće je da je u ovom gradu, ili nekom drugom obližnjem gradu na obali Mramornog mora kao i u pomenutom Lamsacosu, postojala crkva u kojoj su se nalazile relikvije svetog Tripuna koje su mogle da dođu u posed venecijanskih trgovaca.

¹²⁵ H. A. Klein, *Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West*, DOP 58 (2004), 289.

ce Časnog krsta i fragmente odeždi Hrista i Bogorodice.¹²⁶ Godine 827. venecijanski dužd je, istočno od duždeve palate ustanovio manastir posvećen svetom Zahariji.¹²⁷ Prema hronici koju je venecijanski dužd Andrija Dandolo napisao u XIV veku, Lav V je zajedno sa vrednim poklonima poslao u Veneciju i graditelje da sgrade crkvu u koju će biti smeštene svete relikvije.

Venecijanci su, međutim, 828. godine došli u posed relikvija svetog Marka, koji je bio sahranjen Aleksandriji, koja je u tom trenutku bila u rukama Arabljana. Pribegnuvši lukavstvu, venecijanski trgovci su uspeli da izbegnu carinsku kontrolu tovara broda i da srećno doplove u domovinu.¹²⁸ Akvizicija relikvija apostola Marka dogodila se neposredno po okončanju značajnog crkvenog sabora u Mantovi (827) na kojem su rešavana koplikovana pitanja crkvenih jurisdikcija na prostoru Veneta. Izbor apostola Marka za zaštitnika grada na lagunama, odraz je snažne venecijanske volje da istakne svoju nezavisnost od crkvenog sedišta u Gradu, odnosno Akvileji,¹²⁹ ali i da se oslobodi sa jedne strane veza sa franačkom, odnosno vizantijskom crkvom sa druge strane. Takođe, budući da je prema tradiciji hrišćanstvo na severni Jadran doneo apostol Marko, Venecija je istakla i svoju potrebu da ne bude ni pod snažnim uticajem crkve u Rimu.

Navedeni primeri prenosa relikvija iz *Polisa* na istočnu obalu Jadrana, dodatno potvrđuju frekventnost rute između Venecije i prestonice carstva. U prvoj četvrtini IX stoleća na ovoj liniji posvedočena su putovanja pripadnika venecijanske duždevske porodice, i vizantijskih ambasadora. Sve značajniji udeo u pomorskom saobraćaju počeli su da imaju trgovci. Koliko je i u narednom periodu bio živ saobraćaj na Jadranu i u kojoj su meri brodovi bili opskrbljeni robom slikovito pokazuju česti napadi Neretljana.¹³⁰ Putovanja crkvenih velikodostojnika dodatno svedoče u prilog kontinuiranom pomorskom saobraćaju,¹³¹ koji je uprkos prirodnim opasnostima i napadima pirata,

¹²⁶R. Cessi (ed.), *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille*, I, ed. R. Cessi, Padova 1942, N° 52; E. Morini, *Note di lipsanografia veneziana* 178-81.

¹²⁷R. Cessi (ed.), *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille*, N° 52, 93-99.

¹²⁸Venecijanski trgovci su, naime, telo svetog prekrili svinjskim mesom, čime su izbegli pregled tovara od arabljskih, muslimanskih, carinika kojima vera ne dopušta da dodu u dodir sa nečistom životinjom.

¹²⁹Sveti Marko rukopoložio je prvog episkopa Akvileje, Ermagoru. Usled varvarskih najezdi u VI veku, relikvije svetog Ermagore su izbeglice iz Akvileje prenele u obližnji Grado. U katedralnom hramu ovog mesta čuvao se i tzv. tron svetog Marka, navodno poklon cara Iraklija (610-614). A. Grabar, *La sedia di San Marco à Venise*, Cahiers Archéologiques, VII (1954), 19-34.

¹³⁰M. McCormick, *Origins of the European economy*, 528.

¹³¹Godine 787. dalmatinski episkopi, Splita, Raba, Osora i moguće Kotora, prisusvovali su vasaljenjskom saboru u Nikeji i nema sumnje da je najveći deo njihovog putovanja bio morem. O dalmatinskim episkopima na ovom saboru cfr. J. Darrouzès, *Listes épiscopales du concile de Nicée (787)*, REB, 33 (1975), 24-25. R. Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskog koncila u Niceji godine 787*, in Idem, *Uz početke*

ipak bilo sigurniji od putovanja kopnom, a ponekad i jedini moguć.¹³² Godine 831. sveti Grigorije Dekapolita je na putu iz Rima u Solun, plovio do Sirakuze na Siciliji i dalje brodom do Otranta odakle je nastavio put ka drugom gradu carstva.¹³³ Najčešća su, međutim, bila putovanja koja su podrazumevala kretanja kako kopnenim tako i morskim trasama (fig. 7). Tako je u drugoj polovini IX stoleća sveti Vlasije iz Amoriona, putovao iz Carigrada u Rim kopnenim putem koji je vodio preko Bugarske i dalje uz Dunav, a po-

Sl. 7 Prenos relikvija svetog Teodora Studita, Menolog Vasilija II (*Vat.gr.* 1613), fol. 175r, XI vek.

Transfer of the Relics of Saint Theodore of Studios, Menologion of Basil II (*Vat. gr.* 1613), fol. 175r, XI c. (<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Studion.jpg>)

hrvatskih početaka, Split 1993, 25-35. Nažalost, neka putovanja nisu se srećno završavala. Decembra 867. godine u srednjem Jadranskom moru potonuo dromon na kojem je bio Petar, mitropolit Sardijski. Ovaj podatak nalazi se u hagiografiji svetog Ignacija PG, CV, col. 543C. (Sed Petrus, qui Dilæus, hoc est, missus appellabatur, in Dalmatico sinu periclitatus miser naufragio perit). O ovoj epizodi cfr. M. McCormick, *Origins of the European economy*, 939. Godine 870. papske legats koji su se vraćali iz Carigrada zarobio je hrvatski kralj Domagoj. *Liber Pontificalis*, vol. II, p. 184. M. McCormick, *Origins of the European economy*, 944.

¹³²U vezi sa sigurnošću morskih puteva cfr. E. Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, 237-239.

¹³³E. Malamut, *op. cit.*, 247.

tom preko Srbije i Hrvatske do jadranske obale i odatle morem do Apeninskog poluostva. Elizabeta Malamut mišljenja je da se Vlasije na brod ukrcao u Dubrovniku.¹³⁴

Prethodno navedeni primeri poznati na osnovu, kao smo na početku naveli, skromnog broja pisanih izvora, osim što, nimalo iznenađujuće, govore u prilog dugom trajanju antičkih morskih ruta, svedoče o širim crkvenim i političkim vezama koje su povezivale obale Jadrana i njegovo zaleđa sa, pre svega Rimom i Carigradom. U prvim vekovima hrišćanstva na dalmatinsku i epirsku obalu Jadrana dolaze hrišćani bežeći od progona, kao grupa predvođena svetim Peregrinom iz Italije u Drač, ili od sopstvene slave, kao sveti Ilarion. U Apuliju je hrišćanstvo došlo sa mora.¹³⁵ U vreme varvarskih najezdi izbeglice iz Panonije odnele su, preko Jadrana, relikvije lokalnih svetitelja u Rim. O snažnim vezama koje su postojale između dalmatinske i rimske crkve svedoči i prenos relikvija mučenika iz Salone u papski grad.¹³⁶ Sa druge strane, uspostavljanje vizantijske dominacije nad Jadranom, u VI i u IX veku, bilo je praćeno i prenosom relikvija, gotovo po pravilu, iz prestonice na Bosforu u glavne jadranske luke na obe njegove obale.

Mada posmatran i poiman kao granica između Istoka i Zapada, Jadran je sa druge strane tokom čitave svoje istorije jednovremeno bio i *trait d'union*, što se pokazuje i kroz prethodno navedene puteve svetitelja i svetačkih relikvija o kojima čitamo u citiranoj hagiografskoj građi.¹³⁷

Dubravka PRERADOVIĆ

ADRIATIC SEA, ROUTES AND PORTS IN LATE ANTIQUITY
AND EARLY MIDDLE AGES ACCORDING TO THE
HAGIOGRAPHIC SOURCES
(*Adriatics' paths of the saints and relics in Late Antiquity
and Early Middle Ages*)

Summary

Although modest in numbers narratives concerning the life of saints and translation of their relics, present in Adriatic during the early Christian and early medieval time, are important testimonies of the vivid relations between Adriatic and

¹³⁴E. Malamut, *op. cit.*, 260.

¹³⁵D. D. Fonseca, *Il Cristianesimo venne dal mare*, in *Andar per mare: Puglia e Mediterraneo tra mito e storia*, ed. R. Cassano, R. Lorusso Romito, M. Milella, Bari 1988, 261-66.

¹³⁶C. Bertelli, *Rapporti tra Roma e la Dalmazia nel VII secolo*, in *Bizantini, Croati, Carolingi: alba e tramonto di regni e imperi*, ed. C. Bertelli ... [et al.], Milano 2001, 231-37.

¹³⁷O istoriji Jadrana cfr. *Histoire de l'Adriatique*, ed. P. Cabanes, Paris 2001.

other Mediterranean ports. They also confirm perdurance of the ancient maritime routes. The first examined record is related to the group of Christians came from Italy to Durrës at the beginning of the 2nd c, in order to avoid Trajan persecution. Important testimony on the absence of Christians at the second half of 4th c. is observed in the *Vita* of St. Hilarion, who came from Sicily to Epidaurus (near Dubrovnik), looking for the peaceful refuge. On the other hand, Christianity came in Apulia by the Sea, when St. Leuco debark in Brindisi on his voyage from Alexandria. It was, as well, possible to retrace migrations of the saints' relics from Pannonia and Dalmatia in Rome and Constantinople, when due to the barbaric invasions refugees from the destroyed cities carried them away on the safer places. In the 6th c, during the Justinian reconquest, the transfer of the relics from the byzantine capital in the important Adriatic ports, such as Ravenna and Siponto, are recorded. Similar process happened at the begging of the 9th century, when most of the Adriatic re-entered in the byzantine political sphere. It was in that peculiar moment that the relics of St. Anastasia were brought to Zadar, of St. Tryphon to Kotor, and of the prophet Zaccaria to Venice.

Jovan J. MARTINOVIĆ*

RANOHRISĆANSKE I PREROMANIČKE SAKRALNE
GRAĐEVINE U KOTORSKOJ BISKUPIJI

ABSTRACT: The author is reviewing early Christian monuments on the territory of Kotor bishopric. The territory of the Kotorska Diocese today occupies the belt of the Montenegrin coastline, separated from the hinterland by the mountain line of the Dinaric line, stretching from the slope of Debeli brijeg in the north to the river of the Railroad in Barsko polje. Earlier there was a much smaller area, since there were still dioceses in Risna (or Rose) and Budva. However, although the earliest bishop in Risan (or Rose) was recorded at the end of the 6th century, the administration of the Risan diocese was entrusted to the bishop of Kotor from 1540, while the Budva diocese with the earliest recorded bishop Silvester from the middle of the 12th century was subjected at first to Archbishop of Bar, but after the Turkish conquest of Bara in 1571, it was administered by Archbishop of Bara or Bishop of Skadar (as an apostolic vicar), and since 1830 it was included in the Kotor diocese. In this aforementioned territory several research in and around the sacral buildings were done after the catastrophic Montenegrin earthquake in 1979. Numerous objects belonging to the early Christian phase from the beginning of 6th century were discovered, while several objects from the pre-Romanic period from 9th to 11th century were previously known.

KEY WORDS: *Kotor, early Christian monuments, Budva, Bar, pre-Romanic*

Teritorija Kotorske biskupije danas zahvata pojas Crnogorskog primorja, odvojen od zaleđa lancem planina dinarskog pravca, protežući se od prevoja Debeli brijeg na sjeveru do rječice Željeznice u Barskom polju. U ranije doba zahvatala je mnogo manju oblast, budući da su pored nje još po-

* Autor je magistar arheologije, Kotor.

stojale biskupije u Risnu (ili Rosama) i u Budvi. Međutim, iako je najstariji pomenuti biskup u Risnu (ili Rosama) zabilježen krajem VI vijeka, od 1540. g. administracija risanske biskupije bila je povjerena biskupu Kotora, dok je budvanska biskupija sa najstarijim zabilježenim biskupom Silvestrom iz sredine XII vijeka u prvo vrijeme bila podvrgnuta nadbiskupiji u Baru, da bi nakon turskog osvojenja Bara 1571. g. upravu vršili nadbiskupi Bara ili biskupi Skadra kao apostolski vikari, a od 1830. g. je uključena u Kotorsku biskupiju.

Prvi pomen biskupa u Kotoru po imenu Iohannesa možda se može nazrijeti u aktima prvog koncila u Rimu, koga je 325. g. na zahtjev cara Konstantina Velikog sazvao papa Silvestar I, no zato je ime biskupa Paulusa bilo pomenuto u aktima Halcedonskog koncila iz 452. g. Pretpostavlja se da je izvjesni *Victor episcopus ecclesiae Martaritanae* u aktima Salonitanskog sinoda iz 530. g. U stvari takođe bio biskup Kotora, kao što je to izričito navedeno za biskupa Iohannesa u aktima II ekumenskog koncila u Nikeji iz 787. g.

Kotorska biskupija bila je sve do kraja XI vijeka naizmjenično sufragan nadbiskupija u Dubrovniku ili Baru, da bi bulom pape Urbana III iz 1089.g. konačno bila podvrgnuta nadbiskupiji italijanskog grada Bari u pokrajini Puglia, pod čijom je ingerencijom ostala sve do 1830. g. kada je izvršena korjenita reorganizacija dijecezalnih granica i kada je bulom pape Leona XII Kotorskoj biskupiji bila priključena biskupija Budve.

Na pomenutoj teritoriji Kotorske biskupije tokom istraživanja unutar i oko sakralnih objekata nakon katastrofalnog crnogorskog zemljotresa 1979. g. otkriveno je nekoliko objekata koji pripadaju ranohrišćanskoj fazi s početka VI v., dok je više objekata iz predromaničkog perioda IX–XI v. bilo poznato od ranije.

RANOHRISĆANSKI SPOMENICI

Opština Kotor

1. U sjeveroistočnom uglu urbanog jezgra grada **Kotora**, bila je sagrađena starohrišćanska troapsidalna **bazilika**, čija su tri broda odvajali šest parova krstolikih zidanih stupaca što su nosili drvenu konstrukciju krova. Ovo je zapravo prva episkopalna, katedralna crkva Kotora, budući da je u apsidi njenog sjevernog broda, na dubini od 1,5 m od nivoa sadašnjeg poda, otkrivena krstionica – baptisterij za krštavanje odraslih polivanjem, što je bio isključivi prerogativ episkopa. Krsni zdenac je formiran od četiri velika kamena bloka, a takvi krstoliki zdenci su se gradili u episkopskim bazilikama na istočnoj obali Jadrana od kraja V do sredine VI v. znači, upravo u doba velikog zamaha obnove vizantijske vlasti na ovim prostorima pod znamenitim carem Justinijanom. Ako se prihvati da je episkop Viktor, pomenut 530. g. u

aktima I koncila u Saloni, bio episkop Kotor, onda bi njegovo sjedište, katedra, moglo biti u toj episkopalnoj bazilici.

Tokom preromaničkog perioda od IX do XI v. stara bazilika je dobila novo ruho, kameni crkveni namještaj sa pleternim ukrasima i pomenom imena izvjesnog *Johannesa*, čiji su fragmenti otkriveni u našim poslijepotresnim iskopavanjima. Međutim, kako je stara episkopalna bazilika bila načeta zubom vremena, a kult novog patrona grada Sv. Tripuna nadaleko prevazišao okvire njegovog starog, prvobitnog martirija iz IX vijeka, Kotorani su početkom XII vijeka počeli da grade novu, romaničku katedralu u koju je preneseno sjedište episkopa. Stara bazilika je početkom XIII vijeka bila srušena, a nad njenim centralnim brodom, na višem nivou, bila je podignuta nova romanička crkva Sv. Marije „od rijeke“, po sačuvanom tekstu isprave osvećena 1221. godine.

LITERATURA: Jovan J. Martinović, *Ranohrišćanska krstionica ispod crkva svete Marije od rijeke u Kotoru*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji, br. 29, Split, 1990, str. 21-32.

2. U selu **Lastva Grbaljska**, na zaobljenom brežuljku iznad Mrčevog polja koje izbija na plažu Jaz, leži duhovni centar čitave oblasti Grbalj, manastir **Podlastva** sa malom crkvom Rođenja Bogorodice iz XIV ili XV v. Arheološkim iskopavanjima je otkriveno da je ispod sadašnje crkve postojala starohrišćanska bazilika iz druge polovine VI v. sa djelimično sačuvanim mozaičnim podom na originalnoj podlozi i većim brojem fragmenata starohrišćanskih kamenih ornamenata. Pored bazilike bio je baptisterij sa četvorolisnim krsnim bazenom, formiranim od četiri pravilne polukružne konhe od malterisanih tankih opeka, što opredjeljuje navedenu dataciju.

U nizini ispod manastira Podlastva, na privatnom posjedu, leže ostaci velike trikonhalne crkvene građevine, sa zidovima mjestimično sačuvanim do visine od 2 m, unutar kojih je vlasnik sagradio garažu. Tokom obrade zemlje na posjedu pronađen je značajan broj fragmenata starohrišćanskog crkvenog namještaja, kapitela i tordiranih stubića. Lokalitet nije stručno istražen, ali se po analogiji sa ostalim trikonhosima u Crnoj Gori (Bar, Doljani) može okvirno datirati takođe u VI vijek.

LITERATURA: Čedomir Marković, *Rezultati arheoloških istraživanja manastira Podlastve*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Grbalj kroz vjekove“. Kotor – Grbalj, 2005, str. 55 – 68.

3. Južno od sela **Krimovice** u Donjem Grblju, na zaravni rta Platamun bila je tokom XVI ili XVII v. sagrađena crkva **Sv. Andrije**, potpuno srušena

u zemljotresu 1979. g. u kojoj su još autori XIX v. zapazili mozaični pod rađen od krupnijih tesela crvenkastog kamena, kakav se radio u kasnoantičko, odnosno, starohrišćansko doba, od IV do VI v., pa bi to značilo da je novija crkva Sv. Andrije sjela na ostatke neke veće građevine koristeći njen mozaički pod. Tokom sondažnih arheoloških radova nije bilo moguće ustanoviti kakve namjene i koje veličine je bila ta starija građevina.

LITERATURA: Mihailo Milinković, *Prilog arheološkoj karti Grblja: neki rezultati sondažnog rekognosciranja 2000. godine*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Grbalj kroz vjekove“, Kotor – Grbalj, 2005. godine, str. 31-42.

Opština Budva

Tokom poslijepotresnih istraživanja u starom gradu **Budvi**, u središtu najstarijeg južnog dijela što je u helenističko doba IV ili III v.s.e. bio okružen moćnim bedemima tzv. „kiklopskog“ načina gradnje, na proširenju između Kaštela Sv. Marije zvanog Citadela i nekadašnje katedralne crkve Sv. Ivana, iskopani su temelji trobrodne **bazilike** sa jednom apsidom i transeptom, te sa kvadratnim atrijumom ispred glavnog ulaza. Širi srednji brod bio je od bočnih odvojen nizovima od po četiri stuba čije su baze pronađene *in situ*, dok su ostaci stubova ležali povaljeni. Podovi bazilike bili su pokriveni mozaičkim tepisima čiji su fragmenti nađeni u apsidi i naosu. Tokom radova otkriveni su i fragmenti kamenog crkvenog namještaja, pluteja ili ciborija, sa pleternim ornamentima preromaničkog stila, što bi moglo da ukazuje na određena poboljšanja u periodu od IX do XI v. Nije nemoguće da se na ove prepravke odnosi jedini tačno datirani natpis na Crnogorskom primorju, sada uzidan u unutrašnjosti obližnje gotičke crkve Sv. Marije „in punta“, po kome se vidi da su sredinom IX v. tačnije, godine **MCCCXL** (840.g.) dva brata sagradila neku crkvu. Na ovo se može nadovezati ideja da se radi o bratimima reda Sv. Benedikta iz Južne Italije što su u prvom valu hristijanizacije gradili i ukrašavali crkve na Primorju. Inače, zidovi bazilike su sačuvani do visine od 2 m, pa su konzervirani i valorizovani u sklopu ukupne spomeničke baštine Budve.

LITERATURA: Mirko Kovačević, *Budva stari grad, o graditeljskoj baštini*, Budva (monografija), Beograd, 1996, str. 33.

Opština Bar

U novom dijelu Bara, na mikrolokalitetu **Topolica**, otkriveni su temelji trolisne crkve zvane „**Barski trikonhos**“, koja se po stilskim karakteristikama može smjestiti u VI vijek, odnosno u epohu obnove crkvenog živo-

ta u doba Justinijana. Iako se trikonhos formalno nalazi van područja Katorske biskupije, zabilježen je u ovom pregledu zbog istovremenosti nastanka.

LITERATURA: Pavle Mijović, *Ranohrišćanski spomenici Prevalisa*, Pradavne i davne kulture Crne Gore, Titograd, 1987, str. 59-83.

PREROMANIČKI SPOMENICI

Opština Kotor

1. Tokom obnove i revitalizacije spomenika kulture oštećenih u katastrofalnom zemljotresu 15. aprila 1979.g. postojala je obaveza investitora da se prije početka sanacionih radova izvrše arheološka istraživanja unutar i oko građevina. Zahvaljujući ovome došlo se do brojnih dragocjenih podataka, od kojih su svakako najbitniji oni koji bacaju novo svjetlo na problem postojanja prvobitne crkve posvećene patronu Katora, do sada označavane kao okrugla crkva – *rotunda*. Naime, ovo je bio jedan od mogućih prevoda grčkog pridjeva *ἑιλεματικός* (heilematikos = zaobljen, zaokružen) kojim je, pišući sredinom X v. i unoseći podatke što se odnose na prethodni IX v. vizantijski car – pisac Konstantin Porfirogenet opisao prvobitnu crkvu Sv. Tripuna.

Naša arheološka istraživanja započela su u sakristiji katorske Katedrale i u ulici između sakristije i zgrade Biskupije. Na dubini od oko 1,5 m od nivoa poda, odnosno, pločnika ulice, otkriveni su ostaci temelja jedne omanje crkvene građevine, koncipirane u obliku grčkog krsta jednakih krakova, upisanog u kvadrat, tri apside, izvana pravougaone a iznutra polukružne, sa tragovima malterisanja. Na presjecištu znatno šireg srednjeg broda i srednjeg transepta mogla je na zidanim stupcima ili monolitnim stubovima stajati niska, četvrtasta kupola, dok su bočni brodovi mogli biti pokriveni svodovima, a apside polukalotama. Na ovom istom mjestu bio je još sredinom XIX vijeka pronađen sarkofag katorskog građanina Andreasa Saracenis, po kasnijim dokumentima ktitora te prvobitne crkve, pa je to opredijelilo identifikaciju ovoga nalaza. No kako je kvadratni tlocrt novonadene crkve bio u koliciji sa Porfirogenetovim opisom i uobičajenim nazivom „rotunda“, trebalo je izvršiti pažljivu analizu Porfirogenetovih opisa crkvenih građevina na istočnoj obali Jadrana, posebno u Splitu i Zadru i tom prilikom ustanovljeno da se izraz „heilematikos“ odnosi na sve prostore presvođene ili pokrivene kupolom, bilo da su oni kružne osnove (Sv. Donat u Zadru) ili pak pravougaone osnove (podrumi Dioklecijanove palate u Splitu). To znači da je novonadena prvobitna crkva bila sagrađena kao tipično svetište mučenika, kao martirij centralne, ali ne kružne već kvadratne osnove prekriven kupolom nad sarkofagom u sredini prostora i svodovima, pa stoga sav zaokrugljen. Iako

je u kasnijim dokumentima naveden navodno tačan datum osvećenja martirija: 13. januar 809. g. kao vrijeme gradnje, uobičajeno se prihvata prva decenija IX vijeka.

LITERATURA: Jovan J. Martinović, *Prolegomena za problem prvobitne crkve svetog Tripuna u Kotoru*, Prilozi za povijest umjetnosti Dalmacije, br. 30, Split, 1990, str. 2/29.

2. Unutar grupe od šest romaničkih i romanogotičkih crkava u urbanom jezgru grada Kotora, najmlađa je postojeća crkva Sv. Mihovila ili Gospe od Karmena, u sadašnjem obliku iz druge polovine XIV vijeka, koja je u doba Napoleonove okupacije Kotoru sekularizovana i pretvorena u vojno skladište, sa drvenom međuspratnom konstrukcijom i kasnijim betonskim podom. Tokom radova na revitalizaciji ove skromne crkvice, otkriveno je da njeni temelji leže na ostacima veće crkvene građevine, identifikovane kao preromanička benediktinska opatija Sv. Mihaila, čiji se opat Petar pominje još 1166. godine u ispravi o osvećenju oltara nove romaničke katedrale Sv. Tripuna.

Istraživanja su pokazala da je ta starija donja crkva bila mnogo duža i šira od sadašnje, da je bila podijeljena na šest poprečnih traveja moćnim pilastrima na koje su se naslonili temelji gornje crkve. U sačuvanoj apsidi bio je u fresko tehnici oslikan niz svetiteljskih likova u bogatim ornatima, od kojih su ostale vidljive samo donje polovine. Na podu od hidrauličnog maltera sa tucanom opekam protiv podzemnih voda, ležale su razbijene u više fragmenata ploče plutejne pregrade sa ukasima tipičnim za period preromaničke i veoma sličnim plutejnoj ploči sa druge preromaničke crkve Sv. Mihovila na tivatskoj Prevlaci. Pretpostavlja se da je crkva stradala ili u nekom od zemljotresa sredinom XIV vijeka što su potresali i pustošili grad i okolinu katastrofalnom silinom otprilike svakih 300 godina, ili pak u prvom napadu na grad vatrenim oružjem, bombardama i spingardama, kog je izvršio mletački admiral Vettor Pisani 1378. godine. Stara donja crkva nije ni obnovljena već je nad njenim pilastima podignuta mlađa gornja crkva, u čiju su fasadu ugrađeni neki od fragmenata sa benediktinske opatije.

LITERATURA: Čubrović Zorica, *Crkva svetog Mihaila u Kotoru*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, br. XXXI-XXXII/1983-1984, Kotor, 2002, str. 151-159.

3. Kada su 1956. g. istraživani temelji sakralne građevine u koritu potoka **Šuranj** u južnom podgrađu Kotora, otkrivena je velika trobrodna bazilika sa jednom centralnom apsidom, iznutra polukružnom a izvana pravo-

ugaonom, čiji su temelji sjeli na ostatke jedne kasnoantičke građevine, najvjerovatnije kulnog objekta, oko koga je otkriven niz grobnica manje nekropole, čiji je jedan grob bio datiran novcem cara Aurelijana (270-275. g.). Ova bazilika je identifikovana kao preromanička crkva benediktinskog samostana **Sv. Petra** na Šuranju, kako je nazivaju spisi kotorske notarske kancelarije prve polovine XIV v. budući da je samostan tada bio još aktivan. Kako temelji ove crkve leže usred korita bujičnog potoka koji u kišnim danima valja velike količine vode u more, to nije otkriven niti jedan fragment preromaničke plastike sa ove crkve, već je sva odnesena i zatrpana pod šljunkom.

LITERATURA: Pavle Mijović, *O kasnoantičkim i srednjevjekovnim grabljima u Kotoru*, Davne i pravadne kulture Crne Gore, Titograd, 1987, str. 183-215.

4. U sredini starog pomorskog naselja **Prčanj**, na lokalitetu Marasovići, istraženi su 1963. g. odranije poznati ostaci preromaničke crkve **Sv. Tome**, koja se takođe pominje u najstarijim sačuvanim kotorskim notarskim knjigama iz prve polovine XIV.v. Crkva sa zidovima sačuvanim do visine 2 m, približno je istih dimenzija kao martirij Sv. Tripuna u Kotoru, isto tako je koncipirana u formi grčkog krsta upisanog u kvadrat, ali su joj apside raspoređene na krajevima srednjeg transepta na sjeveru i jugu, te na istočnom kraju srednjeg broda, nasuprot ulaza. U unutrašnjosti crkve ostale su *in situ* baze monolitnih stubova što su podržavali kupolu, od kojih su ostala sačuvana dva stuba sa kapitelima. Po analogijama sa drugim crkvama sličnih tlocrta u Italiji i Francuskoj, crkva Sv. Tome na Prčanju datirana je u sami početak IX vijeka.

LITERATURA: Vojislav Korać – Jovan Kovačević, *Crkva svetog Tome u Prčanju u Boki Kotorskoj*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. XI-1, Beograd, 1970, str. 107-114.

5. Već je odranije poznat natpis na nadvratniku neke crkve **Sv. Stefana** sa pomenom imena ktitora Huroga i Dane, pisan karakterima i duktusom preromaničkih natpisa razdoblja od IX do XI v. Kako je natpis otkriven u šikari na poluostrvu Prevlaka u Tivatskom zalivu, to se pretpostavlja da je donesen sa crkve Sv. Stefana na vrhu brežuljka ispod sela **Vranovići** u Donjem Grblju, na kojoj je uzidano nekoliko preromaničkih pleternih ukrasa.

LIETARATURA: Jovan Kovačević, *Srednjevjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske*, Spomeni SAN CV (105), Beograd, 1956.

Opština Herceg-Novi

1. U selu **Rose** na obali poluostrva Luštica, na ulazu u Bokokotorski zaliv, otkriveni su ostaci benediktinske crkve iz perioda IX–XI v. najvjerojatnije posvećene **Sv. Mariji**, koja bi se mogla identifikovati sa istoimenom crkvom, pomenutom u buli pape Klementa VI iz 1345.g. kojom se od srpskog vladara Dušana traži povraćaj većeg broja benediktinskih opatija, među kojima i **Santa Maria de Resson**. Ali, još nije razriješena dilema da li se u pismima pape Gregorija Velikog s kraja VI v. upućenim Sebastianu, *episcopo Rhisiniensi*, pominje Risan ili Rose, budući da se ova dva imena kontaminiraju pogotovo u papskim bulama sve do XII v., a to bi moglo da znači da je episkop Sebastijan ustvari stolovao u Rosama, a ne u Risnu.

LITERATURA: Pušić Ilija, *O naselju Rose u srednjem vijeku*, Istorijski zapisi, XXXIV, sv. 3-4, Titograd, .

Milinković Mihailo, *Prilog poznavanju prošlosti Rosa*, Muzejske sveske, 2, Herceg Novi, 1997.

2. U selu **Kuti**, u zaleđu Herceg-Novog, sačuvani su ostaci preromaničke crkve **Sv. Tome**, izdužene osnove sa izvana pravougaonom a iznutra polukružnom apsidom, koja po analogijama potiče iz XI v. Tokom arheoloških istraživanja u crkvi su pronađene parapetne ploče pluteja sa motivima lozice, životinja i ptica, a centralno mjesto zauzima veliki krst, kome su sa strane po jedan anđeo i orao visoke umjetničke izrade.

LITERATURA: Jovan Kovačević – Ilija Pušić, *Iskopavanja na ruževinama crkve svetog Tome u Kutima – Boka Kotorska*, Arheološki pregled, 1, Beograd, 1959.

3. U XIX v. sagrađena je u prostranom polju naselja **Bijela** manja crkva **Sv. Petra**, u čiju su fasadu ugrađeni fragmenti preromaničkih greda nekog tegurija sa natpisima u kojima se pominje izvjesni episkop **Iohannes**, a u unutrašnjosti se nalaze dva masivna kamena bloka sa reljefnim staro-hrišćanskim krstovima. Za ove fragmente bi se moglo pretpostaviti da su ostaci nekadašnje benediktinske opatije Sv. Petra *de campo*, što se takođe pominje u buli pape Klementa VI iz 1345.g.

LITERATURA: Petar Šerović, *Starine crkve svetog Petra u Bijelom u Boki Kotorskoj*, Starine Crne Gore, III-IV, Cetinje, 1965/66, str. 174.

Opština Tivat

1. Na malom ostrvu Prevlaka u Tivatskom zalivu, poznatom i po nazivu *Tumba sancti Archangeli*, osnovana je u periodu između IX i XI v. benediktinska opatija **Sv. Mihaila**, od koje je ostao sačuvan samo veliki broj fragmenata arhitektonske plastike preromaničkog stila. Ova opatija je, prema najstarijoj sačuvanoj kotorskoj ispravi iz 1124. g., bila opredijeljena za gradnju kotorske katedrale, a na početku XIII v. u njoj je osnovana Zetska episkopija. Velika romanička crkva sa tri broda i apside, od kojih je srednja i izvana i iznutra polukružna dok su bočne izvane pravougaone, bila je srušena i novo izgrađena u obliku latinskog krsta, sa kupolom na presjecištu jedinog broda i transepta. Manastir Sv. Mihaila na Prevlaci bio je krajem XIV vijeka napušten, a sredinom XV v. srušen.

LITERATURA: Tatjana Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Beograd, 1995; Predrag Malbaša, *Dva crnogorska manastira*, Titograd, 2003; Vojislav Korać, *Ostaci manastira Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci*, Starinar, Beograd, 2001.

Opština Bar

1. Na poluostrvu Ratac, između Sutomora i Bara, u periodu između IX i XI v. osnovan je benediktinski samostan, posvećen isprva kultu Sv. Mihaila a kasnije Bogorodice, i poznat pod imenom **Bogorodica Ratačka**. Najstarija crkva iz XI v. srušena je radi kasnijih proširenja, a posebno gradnje velike nedovršene trobrodne bazilike sa kriptom, sredinom XIV v. Samostanski kompleks poharan je i srušen u drugoj polovini XVI v. prilikom turskog osvojenja Bara, i nikad nije obnavljan.

LITERATURA: Đurđe Bošković – Vojislav Korać, *Ratac*, Starinar VII-VIII, Beograd, 1958.

Jovan J. MARTINOVIĆ

EARLY CHRISTIAN AND PRE-ROMANIC SACRAL BUILDINGS IN THE KOTOR DIOCESE

Summary

The author is reviewing early Christian monuments on the territory of Kotor bishopric. The territory of the Kotorška Diocese today occupies the belt of the Mon-

tenegrin coastline, separated from the hinterland by the mountain line of the Dinaric line, stretching from the slope of Debeli brijeg in the north to the river of the Railroad in Barsko polje. Earlier there was a much smaller area, since there were still dioceses in Risna (or Rose) and Budva. However, although the earliest bishop in Risna (or Rose) was recorded at the end of the 6th century, the administration of the Risan diocese was entrusted to the bishop of Kotor from 1540, while the Budva diocese with the earliest recorded bishop Silvester from the middle of the 12th century was subjected at first to Archbishop of Bar, but after the Turkish conquest of Bara in 1571, it was administered by Archbishop of Bara or Bishop of Skadar (as an apostolic vicar), and since 1830 it was included in the Kotor diocese. In this aforementioned territory several research in and around the sacral buildings were done after the catastrophic Montenegrin earthquake in 1979. Numerous objects belonging to the early Christian phase from the beginning of 6th century were discovered, while several objects from the pre-Romanic period from 9th to 11th century were previously known.

Mladen ZAGARČANIN*

O NEKIM REZULTATIMA NOVIH ARHEOLOŠKIH
ISTRAŽIVANJA NA PREVLACI KOD TIVTA

ABSTRACT: *From 1997 to 2011 on the small island Prevlaka of Saint Archangel Michael near Tivat in Boka bay, systematic archaeological excavations have been carried out. The scope of this article is to shown one part of preliminary results of the investigations, related with the antique and early Byzantine archaeological stratigraphy (from 2nd century BC to 11th century) which were the basis of the later medieval monastery and Archbishop seat of Zeta. To understand all historical process through the large period of time it will be necessary to spent more than a decade, studying an enormous quantity of findings, and this work is only introduction in scientific approach for understanding one of the most interesting site on Eastern Adriatic coast.*

KEY WORDS: *Early imperial period 1st – 2nd century, italic sigillata, Eastern sigillata, Late Antique period, early Byzantine period, Early Christian basilica, amphorae 10th – 11th century, 13th- 15th century, fresco painting.*

Smatra se da je „ostrvo Prevlaka“, odvojeno od kopna samo jednim uskim kanalom, jedno od najstarijih naseljenih mjesta smještenih uz samu bokokotorsku obalu. To je maleni prostor koji je od davnina bio naseljen, i koji već više od jednog stoljeća privlači ogromnu naučnu pažnju, nerijetko prepunu oprečnih mišljenja baziranih uglavnom na pretpostavkama koja nisu imala arheološko utemeljenje. Prva istraživanja su vršena 50-ih godina, pod rukovodstvom J. Kovačevića i V. Koraća, i tada je dobijen veliki broj podataka vezanih za sam crkveni objekat.¹ Dugo je naučna javnost čekala na rezultate ovih istraživanja, i oni su došli upravo u vrijeme kada se na Prevla-

* Autor je kustos Zavičajnog muzeja u Baru.

¹ V. Korać, Ostaci manastira Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci, *Starinar* 51 (2000), 135-170.

ci odvijala nova arheološka kampanja, koja je trajala od 1997. do 2011. godine.² (Sl. 1)

Tokom posljednjih iskopavanja, sa jugozapadne strane ostrva, ispod sadašnjeg konaka manastira Svetog arhangela Mihaila, otkriveni su ostaci rimske vile pozicionirane na samom rubu morske obale. Na ovom dijelu ostrva nalazi se prilično široki plato koji nije nastao prirodnim putem. Po svemu sudeći teren je vještački proširen i pripremljen za građevinu koja je svojim južnim i zapadnim stranama dodirivala morsku obalu. Vila se prema sjeveru i istoku propinjala ka uzvišenju, gdje se danas nalaze vidljivi ostaci manastirskog kompleksa, do kote od 13.59 metara nad morem. Otkopani su ostaci zidova i mozaika koji je nastao na poznohelenističkim slojevima³, što je utvrđeno postojanjem ulomaka keramike karakteristične za III-II vijek prije Hrista. Na dvadesetak metara od obale otkriveni su takođe mozaički pavimenti koji se opredjeljuju u I-III vijek. Otkriven je zid neke veće i značajnije rimske građevine sa djelimično očuvanim podnim mozaikom rađenim od bijelih tesela. Ova građevina je korištena u kasnoantičko i ranovizantijsko doba, sudeći prema podnom mozaiku koji je obnavljan opekama. Ispod podnog maltera i štuta naišlo se na još jedan mozaik, iznad koga je ležala rimska keramika pomiješana sa keramikom helenističkih osobina. U sondi 2 naišlo se na zid nekog drugog objekta. Takođe, pronađeni su djelovi bazena koji bi mogli biti i dio termalnog kompleksa, ili bazeni za sakupljanje kišnice. Od pokretnog arheološkog materijala otkopani su ulomci keramike i amfora. Naročito se izdvajaju fragmenti luksuzne italske tera sigilate porijeklom iz Arecijuma, kao i razne druge vrste fine rimske keramike istočnomediterranskog porijekla: fragmenti žižaka, keramika tankih zidova, ali i velika količina ulomaka ognjišne grnčarije i različiti tipovi amfora. Pronađeno je i rimsko staklo I/III vijeka i razni metalni predmeti. (Sl. 2; Tabla I-III)

U nešto nižem dijelu koji obuhvata jugozapadni i zapadni prostor, ispred hrama, otkopana je velika površina datovana velikom količinom materijala sa kraja I vijeka. Istraživanja u periodu 2010-2011. odvojila su na-

² Pod rukovodstvom nekadašnje Arheološke zbirke Crne Gore profesor Đorđe Janković (Filozofski fakultet Beograd) je 1997. godine započeo sistematska istraživanja manastirskog kompleksa, koja su obuhvatala i prostore van konaka. Dosad nije mnogo publikovano, a ono što je objavljeno više se nalazi u vidu preliminarnih izvještaja iskopavanja i manjih studija o arhitekturi, kamenoj plastici i keramici; Đ. Janković, M. Živković, G. Simonović, Đ. Čapin, Miholjska Prevlaka, Istraživanja u 1997, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 14 (1998), 137-143; Đ. Janković, *Srpsko Pomorje 7-10. stoljeća*, Beograd 2007; Đ. Janković, Saborni hram Svetog arhangela Mihaila manastira Ilovice, *Drevno hišćansko i svetosavsko nasleđe u Crnoj Gori*, Cetinje-Beograd, 2010; O keramici 13-14. vijeka: I. Pašić, Manastir Svetoga arhangela Mihaila na Prevlaci, arheološki slojevi iz 13. i sa početka 14. vijeka, *Glasnik SAD*, Beograd 2004; Od 2009. do 2011. godine arheološka istraživanja Svetog Arhangela Mihaila nastavio je Zavičajni muzej u Baru pod rukovodstvom Mladena Zagarčanina.

³ Janković et al. 1998, 139.

knadno nasute od intaktnih slojeva, i rasporedila ih po određenim morfološkim kvalifikacijama i vremenskom djelovanju njihovog nastajanja. Možemo zaključiti da su određene „stihijske“ aktivnosti krajem I vijeka naše ere uništile rimsku vilu na ovom dijelu, i da su nakon velikog požara ostavile za sobom veliku količinu veoma raznovrsnog arheološkog materijala. (Tabla I-III)

Geologija ostrva je flišnog karktera, sastavljena od nizova kompaktnih sedimentnih stjenovitih žila, među kojima se najčešće smjenjuju lapor pješčar i glineni škriljci. Teren je u padu prema zapadu i sjeverozapadu. To je uslovalo da se radi formiranja kasnoantičkog groblja niveliraju velika količina zemlje. Njen sastav ukazuje na ostrvsko porijeklo, što zaključujemo na osnovu geoloških karakteristika. To je, po svemu sudeći, prilično angažovan poduhvat, izveden u jednom mahu zbog formiranja „novog“ utilitarnog prostora na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani.⁴ Nasipanje zemlje (SJ 06) otkopane na drugom mjestu, na ostrvu, i njeno nivelisanje preko prethodnih slojeva (SJ 07 i SJ 08) vrši se radi pravljenja uslova za nastavak života na ovom mjestu. Sastav nasipa je i geološki kompaktan. Njega čini sloj raspale žute stijene, pomiješane sa manjim količinama keramike I-III vijeka, što je i dokaz da je zemlja donošena sa drugog mjesta. (Sl.4)

Kuhinjsku keramiku karakteriše veoma izražena tipološka raznovrsnost. To su uglavnom ognjišne forme (otvorene i zatvorene), rađene na brzom vitlu veoma dobre fature, sa dodatkom velike količine sitnog kvarca i pijeska. Uglavnom se radi o uvezenim proizvodima, premda bi ovaj vid svakodnevnih, kuhinjske keramike, morao imati i bliže centre produkcije, pa i lokalne. Osim kuhinjskih lonaca rađenih na brzom vitlu, konstatovani su i lonci rađeni mnogo primitivnije, gnjetanjem. Ovi lonci su pravljeni od poluprečišćene gline sa dodatkom pijeska sitnije i kupnije granulacije i imaju veoma izražajne autohtone osobine, koje je morfološki moguće smjestiti jedino u kontekst domaće, domorodačke ili ilirske keramike gvozdenog doba, gdje se datuju krajem I vijeka ili u prvju polovini II vijeka.⁵ (T III)

Kasnoantička i ranovizantijska faza

U prostoru sektora istočno od tzv. „Kmetovog stana“ otkopane su prostorije jugozapadnog trakta kasnoantičke vile i ranovizantijskog kompleksa. To je prvo veće uzvišenje koje dominira nižim, priobalnim dijelom, smještenom tik uz rivu. Po svemu sudeći, ovo uzvišenje, na kome se takođe nalazio jedan od djelova ranorimskog objekta - premda materijalnih ostataka I/

⁴ M. Zagarčanin, Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta, Preliminarni rezultati istraživanja od 1997. do 2011. godine, *Nova antička Duklja V*, 110-111

⁵ Isti, str.

II vijeka ima mnogo manje - uobručeno je u periodu III/IV vijeka masivnijim zidom sa južne i jugozapadne strane, zatvarajući tako prostor koje se nalazio na dva visinski različita nivoa. Po svemu sudeći, sa južne strane, objekat je u kasnoj antici više puta pregrađivan, dobivši nove prostorije na starijim temeljima.⁶

Istraživanja su pokazala da se ovaj prostor stalno nadograđivao pa se ovdje mogu izdvojiti najmanje tri faze i nekoliko međufaza. Najstariji kulturni sloj leži na stijeni, i na njemu je pronađena crvena zapečena zemlja. Prostor je zatvoren podom od ploča lokalnog porijekla.⁷ Ulomci keramike pronađeni su na površini ovog pločnika. To su ulomci vršnika tipa Hayes 196⁸, iz IV vijeka; tip lonca za kuvanje (casseroलाe) Hayes 197 C/D,⁹ takođe sjevernoafričkog porijekla koji se datuju u kraj IV ili polovinu V vijeka. Fragmenti amfora sa dvije drške, rađeni od pjeskovite zemlje,¹⁰ pripadaju tipu Late Roman 1A, i datuju se prema Dominik Pieri - u kraj IV ili u prvoj polovini V vijeka.¹¹ Ostali ulomci su pretežno hronološki neosjetljivi, naročito dna amfora koja mogu pripadati raznim formama od VI do XI vijeka. (T IV a)

Rimsko kupatilo je koncipirano uobičajeno, sa hipokaustom, prefurnijumom i prostorijama sa mozaicima i keramičkim podom koji se grijao. Hipokaust je presječen srednjovjekovnom trpezarijom. Čini ga polukružna apside koja se naslanja na manju, pravougaonu odaju (410) prizidanu uz stariji zid na istočnoj strani (603). Konstruisana je polaganjem debelih keramičkih ploča (413) na stubiče formirane slaganjem kvadratnih keramičkih opeka crvene boje, debljine oko 5 cm. Podne ploče su zalivene malterom bjeličaste boje, debljine oko 5 cm. Polukružni otvor za toplotu, između prefurnijuma i hipokausta ozidan je segmentasto, polukužnim slaganjem keramičkih pločica. Osnova hipokausta je napravljena od debelog sloja hidromaltera premazanog preko sloja sitnijeg kamenja. U IX ili X vijeku, kada je započet benediktinski manastir, preko hipokausta je ozidano stepenište i napravljen ulaz u konak. Da bi se obezbijedila stabilna stepenišna rampa, sa jugoistočne strane porušen je dio hipokausta i prizidana stepeništa platforma (414) naslonjena uz kasnoantički zid (603). (Sl. 3)

⁶ Isti, str.

⁷ Đ. Janković 2007, 38.

⁸ M. Bonifay. *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique, British Archaeological Reports, International Series*, Oxford 2004, 225.

⁹ M. Bonifay 2004, 226.

¹⁰ Đ. Janković 2007, 38, sl. 30, 11.

¹¹ D. Pieri, *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (V-VII siècles). Les témoignages des amphores en Goule*, Beyruth, 2005; vidjeti i: M. Bonifay, D. Pieri, Amphores du Ve au VIIe s à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu, *Journal of Roman Archaeology* 8, 1995, 94 -120

Otkopana je i prostorija koju od padine sa južne strane odvaja ostatak masivnog (obujmnog) zida (606) sagrađenog u kasnoj antici. To je velika pravougaona odaja razučena pregradnim zidovima, od kojih se neki tek naslućuju u plitkim temeljnim zonama. Kasnije je na ove zidove, naročito na zid 615 i ostatak paralelnog zida 614 ozidan temeljni zid južnog manastirskog konaka 508, koji je ukopan u sloju porušene građevine stradale u IV ili u prvoj polovini V vijeka, i zid 601. Na površini I nivoa uz južni obujmni zid (606) nalazile su se dvije podužne prostorije koje su imale komunikaciju na istočnom dijelu, odvojene zidovima 602, 604, 605. U prvoj južnoj, pronađeni su ostaci polomljenog mozaika, pa se pretpostavlja da su obje prostorije u ovom dijelu vile, a koje su u relaciji sa kupatilom, bile pokrivene mozaičnim podom. Ovaj mozaik, postavljen na sloju intenzivno žute glinovite zemlje koja je obezbjeđivala neporoznost, je uništen, a samo su na nekim djelovima ostale udrobljene gomile keramičkih tesela, rasute u ograničenom prostoru. Ovu odaju siječe gromadna živa stijena koja je vještački uravnata.

Posljednja faza ovog dijela vile najvjerojatnije je stradala krajem IV ili početkom V vijeka, a zatvorena je velikim ruševinama i garežom, što ukazuje da je kompleks izgorio u požaru. U ovom sloju je pronađen jedan dvoredi koštani češalj iz III/IV vijeka. Radi se o tipu trodjelnih češljeva sa jednim redom zubaca, profilovanih stranica ukrašenih kombinacijom trakaste valovice i okaca. Kao dodatni ukras na stranici, koju drže četiri gvozdene zakivka, nalaze se po dvije horizontalno urezane linije, sa gornje i donje strane i četiri snopova vertikalnih linija. Dimenzije češlja: očuvana dimenzija oplata je 14.5 dužine i 6.8 cm visina; stranice: očuvana širina 11.3 x 2.2 visina. Primjerak veoma podsjeća na grobni nalaz sa lokaliteta Danilo Gornje, koji je gotovo u cjelini sačuvan.¹² (sl.6)

Materijal VI vijeka se pojavljuje u mnogo manjoj količini nego što bi to trebalo pretpostaviti, budući da se u VI vijeku na ovom prostoru gradi bazilika. Ulomaka amfora tipa LR1 i LR2 ima u sektoru VII; u sektoru IX je pronađen ulomak oboda amfore Keay LII, ulomci spatheona (malih vretenastih amfora), jedan fragment amfore tipa Gaza (LR5) i grnčarija ovog doba. U izvještaju iz 1988. je izdvojen jasno definisan ranovizantijski sloj, koji se pojavljuje: „*sporadično ili u većoj mjeri na svim iskopanim površinama Prevlake. Ovim slojem je, kako se navodi, opredijeljena samo jedna novosagrađena prostorija – za sada, okrenuta istok-zapad, veličine 6 x 4 metra, smještena u jugozapadnom uglu manastira. Ovaj sloj je datovan amforama ukrašenim urezima izvedenim češljem, ili rebrima na druge načine kao i ulomcima poznih vrsta luksuzne grnčarije kasnorimskih oblika, i djelovima*

¹² R. Sekso, Ukosnice, toaletne igle i češljevi iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *VAPD* 105, 2012., 97-115, 113, T III/18; uporedi sa: Ž. Krnčević, M. Mengušić, I. Pedišić, *Danilo - Arheološki vodič*, Šibenik 2000. 53.

staklenih posuda. U ovom sloju su, kako se dalje navodi, nađeni ulomci rane slovenske gnčarije (rađene gnjetanjem, neukrašene), što ukazuje na mogućnost razrješavanja pitanja doseljavanja slovenskog (srpskog?) naseljavanja i pokrštavanja.“ Sloj je vjerovatno zatvoren usljed avarskog napada.¹³

Tokom kampanje istraživanja 2005. godine u unutrašnjosti ranoromaničkog hrama pronađena je dvojna grobnica u manjoj crkvi, funerarnoj kapei. O njenoj veličini i arhitekturi nemamo mnogo arheoloških podataka. Grobnica, ukopana u živoj stijeni, pominje se u članku profesora Koraća, ali se pretpostavlja da se radi o dijelu crkve iz XIII vijeka.¹⁴ Odvojena je lakim pregradnim zidom rađenim od pritesanog kamena i komada tegula. Ozidana je kvalitetno i premazana fino uglačanim malterom postavljenim preko poda, čija je osnova fundirana na lomljenom kamenju. Grobnica je prislonjena uz južni i jugozapadni dio zdanja, od kojeg je ostala samo plitka temeljna zona. Ne znamo sa sigurnošću kada je sazidana crkva u kojoj je smještena dvojna grobnica, ali njeno rušenje možemo okvirno datovati u prvu polovinu V vijeka. Nakon rušenja kapele na ovom mjestu se formiralo groblje, najkasnije tokom V vijeka, a pokojnici su sahranjivani na različite načine. Činjenica da su grobovi koji su se obrazovali na i oko porušene kasnoantičke kapele zatrpani materijalom VI vijeka svjedoči da se starije groblje formiralo u međufazi, između rušenja kapele i zidanja bazilike u VI vijeku. Od načina ukopavanja pokojnika i konstrukcija grobova koje svrstavamo u ranovizantijskih period (V-VII vijeka) izdvojili smo šest vrsta sahranjivanja:

- 1) Sahranjivanje pod krovnim tegulama postavljenim na dvije vode;
- 2) Sahranjivanje u običnoj raki sa krovnim tegulama postavljenim oko glave pokojnika;
- 3) Sahranjivanje pokojnika kome se postavlja cijeli imbrices preko lica;
- 4) Duboko ukopani grobovi sa konstrukcijom od kamenih ploča u vidu sanduka, preko koga je krov na dvije vode, dok je „krov“ na sastavima pokriven imbricesima;
- 5) Grobovi u amforama (dječiji). Pronađena su dva takva groba i jedan od dva pokojnika je sahranjen u kasnoantičkim amforama.
- 6) Zasvedene grobnice sa bankovima i kanalom, koje po svemu sudeći pripadaju zreлом VI vijeku. (Tabla VI)

Na mjestu današnjih ostataka ranoromaničke bazilike, najkasnije u drugoj polovini VI vijeka sagrađena je velika trobrodna bazilika. Njeni brodovi su bili odvojeni monolitnim stubovima, od kojih su neki odnešeni za izgradnju hrama Svetog Trifuna 1166. godine, gdje se i danas nalaze. O ovoj činjenici govori i kotorski biskup Marin Drago, koji kaže da se gornja kon-

¹³ Janković et al, 1998, 141.

¹⁴ V. Korać, op.cit. 136.

strukcija bazilike sastoji od arhivolti i da počiva na šet stubova „odnesenih sa mjesta zvanog Prevlaka“.¹⁵

Prevlaka je tokom XII vijeka bila „ruina“, zapušteno mjesto koje je potpadalo pod Kotorsku biskupiju. Određeni historijski podaci jasno govore da je mjesto bilo napušteno u XII vijeku i da se na njemu u to vrijeme nije odvijao manastirski život.¹⁶ Skorašnja arheološka istraživanja su pokazala da su na Prevlaci postojali fragmenti stubova rađeni od lijepo glačanog mermira. Neki su pronađeni u slojevima štuta u sektoru VII, sonde 6,7. Najrječitiji dokaz da su sa Prevlake odneseni stubovi i ugrađeni u crkvu Svetog Trifuna 1166. godine je ostatak monolitnog granitnog stuba postavljenog ispred crkve Svete Trojice. Njega je ovdje smjestila kontesa Ekatarina Vlastelinović, obnavljajući crkvicu Svete Trojice. (Sl. 8: 4-5)

Najznačajniji arheološki dokazi o postojanju trobrodne bazilike pronađeni su tokom istraživanja 2005. godine. Tada su na sjevernoj strani naosa otkopane tri kružne temeljne stope stubova koje se nalaze sa sjeverne strane, na nižem terenu. Ukopane su u sloj rastresitije laporaste stijene, što je uslovalo njihovo jače temeljenje. Sa južne strane temelji baza stubova nisu pronađeni, osim jedne osnove. Na ovoj strani stijena je kompaktnija, tako da nije bilo potrebe za ukopavanjem temeljne stope, već su baze stubova fundirane direktno na stijeni.¹⁷ (Sl.2:5)

Način zidanja bazilike iz VI vijeka očuvan je na ostatku sjevernog zida, kao i na zidovima prostorije, prizidane uz sjeveroistočni ugao. Ova odaja, popločana crvenim podnim opekama dimenzija 30 x 30 cm, služila je vjerovatno kao skrivnica. Bočni zid skrivnice paralelan je sa sjevernim zidom crkve i rađen je na isti način. Zidanje kvadera se razlikuje od načina ranoromaničkog graditeljstva. Kod mlađe građevine kamen se slaže ravnomjerno, u alternaciji crvenkastog i bijelog krečnjaka. Spojnice su dersovane, a zatim su preko vlažnog maltera povučene oštre fuge. Ranohrišćanska bazilika se zida ujednačeno, slaganjem dužih kvadera u pravilnim redovima sa tankim spojnica bez dersovanja i fugovanja. Sjeverozapadni ugao crkve iz VI stoljeća sagrađen je na jakoj temeljnoj osnovi, dok je zapadni zid cijje-

¹⁵ V.Korać, op. cit, 142.

¹⁶ O tim događajima veoma slikovito svjedoče tri sačuvana i jedan, vjerovatno, nesačuvan dokument. To su: 1. Notarski akt kotorske opštine, koji je zapisao rkt. kotorski episkop Ursacije 1124. g.; 2. izjava Jona de Pakleco iz 1180. godine; 3. izjava rkt. sveštenika Kvirika iz 1181. g.; 4. nesačuvani akt rkt. episkopa Buciusa iz 1181. god., kojim je potvrdio odluku kotorske opštine iz 1124. g. Prvi akt, koji je sastavio i zapisao rkt. episkop Ursacije ostavlja utisak zapisnika skupa plemstva i svih građana Kotora. Episkop Ursacije sa priorom Melom i plemićima Kotora okupio je stanovnike i na tom skupu je na osnovu jednodušnog svjedočenja seniora donio odluku da se Tumba Svetog Andela (tako je Prevlaka nazivana 1124) da crkvi Svetoga Tripuna: I. Sindik, Prevlaka 1124 i 1181, *Boka* 24, Herceg-Nov 2004, 127-132.

¹⁷ M. Zagarčanin, op.cit, 134

lom dužinom blago iskošen, prateći konfiguraciju stijene koja mu je obezbijedila čvrstu podlogu (109, 111, 110).¹⁸

U periodu IX ili X vijeka gradi se ranoromanička bazilika koja koristi dispoziciju starijeg objekta, dok se preko antičkih, kasnoantičkih i ranovizantijskih odaja na južnoj strani grade konaci koji na nekim mjestima koriste položaj rimskog objekta. Priprata ove faze hrama nije pravougaona, već njen zapadni zid prati pravac zapadnog zida starije bazilike. Nastala je kad i preromanički hram u IX ili X vijeku, ukopavanjem u sloj rušenja pomiješan sa paljevinom, koji se vremenski opredjeljuje u početak VII vijeka. Materijal na osnovu kojeg možemo da izvučemo ovo datovanje nije brojan, ali je pronađeno nekoliko desetina ulomaka ranovizantijske grnčarije, prvenstveno amfora tipa Late Roman 2 (tip Yassi Ada).

Grnčarija iz ranovizantijskih slojeva rađena je na sporom vitlu, bez ukrasa. To su niži lonci sa dvije ravne drške rađeni od gline sa dodatkom kvarca i datuju se u kraj VI i VII vijek. Lonci VI stoljeća su trbušastog tijela, blago izvučenog oboda, povijenog prema unutra. Pravljeni su od dobro prečišćene i kvalitetno pečene gline kojoj je dodat sitan kvarc. Svi ovi lonci se nalaze na mnogim ranovizantijskim lokalitetima, naročito unutar utvrđenja u Samogradu¹⁹ i Baru.²⁰ Najbolje su datovani u oblasti Akvisa u utvrđenjima: Kovilovo Grad, Rajevac, Radujevac - Čataće, Prahovo i Mokrińska stijena.²¹ Sudeći po podvodnim nalazima, ova grupa keramike može da se datuje i do IX vijeka.²² Drugu grupu čine lonci rađeni na brzom vitlu, izvijenog oboda i vrata, naglašene usne i zdepastog oblika. Rađeni su od gline sa sitnim zrcima kvarca, svijetlomorke boje pečenja. U trećoj grupi su nešto viši lonci, kraćih oboda rađenih grublje sa zrcima kalcita, spolja sa vodoravnim plitko urezanim linijama (Tabla V: a).²³

Tokom VII-VIII vijeka pojavljuju se tzv *globularne amfore*, koje se proizvode u velikim produkcijskim centrima i na istoku i na zapadu Mediterana (Tabla IV: b). Taj termin je nastao skoro i bazira se na proizvodnji poznatih kasnoantičkih istočnih amfora za transport vina, kao što su Late Roman 2, Late Roman 13 i Yassi Ada, kao i zapadnih, afričkih proizvoda, sa umbonastim dnom i tzv. *Castrum Perti* tipovima.²⁴ Ovdje su česte u podmor-

¹⁸ Isti, str. 134, 135

¹⁹ D. Mrkobrad, A. Jovanović, Samograd - arheološka istraživanja, *Novopazarski zbornik* 13, (1989),

²⁰ Zagarčanin 2013, 27-42

²¹ Đ. Janković, *Podunavski deo Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd 1981: TI, TII, TIII, T VI 1-3, TIV, TVII 4, 3-13

²² Janković 2007, 41

²³ Ibidem. op. cit. 41

²⁴ C. Negreli, Towards a definition od early medieval pottery markers: amphorae and other vessels in the Adriatic region, in: S. Gelichi, R. Hodges (eds.), *From sea to another trad-*

ju, oko ostrva Prevlaka, gdje je nađeno nekoliko karakterističnih komada. U Baru ih ima na trikonhosu i Velikom pijesku.²⁵ U Svaču su pronađeni u okviru funerarnog kompleksa s kraja VII i VIII vijeka, što je još nepublikovano. Fragment amfore pronađen na Prevlaci koji pripada tipu globularnih amfora VIII stoljeća je identičan tipovima amfora koji se mogu se sresti u Comacchiu²⁶, kao i u slojevima datovanim novcem Justinijana II (705-711) pronađenim tokom iskopavanja Ravena Klase, a koje su veoma slične amforama tipa Kripta Balbi.²⁷

Velikom broju nalaza pripadaju ulomci amfora rađenih u Južnoj Italiji. Nalažene su u skoro svim sektorima na prostoru manastira. Karakteristične su po profilisanim ručkama koje nadvisuju obod (T 10: 10, 19), dobrom pečenju i glini crvenkasto-okor do bjeličasto-okor boje, a na prelomu su ružičastih tonova. Spoljnja površina im je narebrena, dok se po ramenu uvijek nalazi urezana vijugava linija. Manji broj pripada starijem tipu Otranto I i javljaju se u kontekstima sa kraja X i početka XI vijeka.²⁸ Veći broj pripada mlađoj, prelaznoj varijanti pod nazivom Otranto II (T 10: 11-19), i datuju se do kraja XI vijeka.²⁹ Ova podvrsta je najčešći tip vizantijskih amfora sa iskopavanja u Otrantu.³⁰

Evidencije o ranoj slovenskoj grnčariji i njenoj donjoj hronološkoj gatici nisu sasvim jasne. Ona se nalazi u skoro svim djelovima otkopanih površina, ali kako je vjekovima ovaj prostor pregrađivan i prekopavan, nikada u jasnom stratigafskom kontekstu sem ako ne govorimo o slojevima 9-11. vijeka. Kako su u određenim slučajevima ovi slojevi pomiješani sa ranovizantijskim, ili materijalom vizantijske produkcije na početku srednjeg doba carstva, onda dolazi do niza nedoumica pri interpretiranju procesa koji nastaju pred početak gradnje manastira ili ih obuhvataju na samom početku.

ing places in the European and Mediterranean Early Middle ages, proceedings of the International Conference Comacchio 27th-29th march 2009, 401, sl.6: 1-5; C. Negrelli, Produzione, circolazione e consumo tra VI e IX secolo: dal territorio fra Padovatera a Comacchio, S. Gelichi (ed.), *Comacchio ed il suo territorio tra la tarda antichità e l'alto medioevo, Uomini territorio e culto dal l'antichità all'alto medioevo*, Comacchio 2007, 455, sl.17: 1-12

²⁵ M. Zagarčanin, Kasnoantička i ranovizantijska svjedočanstva na prostoru Bara, u S. Gelichi, M. Zagarčanin, *STORIE DI UNA CITTÀ. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, STARI BAR 5, Archeologia - Insegnamento di Archeologia Medievale. Dipartimento di Studi Umanistici. Università Ca' Foscari di Venezia, a 2014; vidi i: M. Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku*, Bar 2012.

²⁶ C. Negrelli 2007, 455, sl.17: 1-12.

²⁷ E. Cirelli, Anfore globulari a Classe nell'alto Medioevo, in: G. Volpe, P. Favia (eds.), *V Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*, Firenze 2009, sl. 4,2.

²⁸ P. Arthur et al, *Excavation at Otranto*, vol. II: Finds, editors Francesco D'Andria and David Whithouse, Università degli studi di Lecce, 1992, str. 205, 206, sl. 7.2: 819, 820, 821, 822, 823:

²⁹ P. Arthur et al, 1992, 207-209, sl. 7.3: 827, 828, 828.

³⁰ P. Arthur et al, 1992, 209.

Iako imamo nekoliko desetina ulomaka grnčarije za koju se misli da se može opredijeliti u VII vijek, skoro je nemoguće kazati da ovdje u tom periodu dolazi do naseljavanja stanovništva slovenskog porijekla. Šta se zbiva na ukupnom prostoru prevalitanskog primorja u ovom periodu, kada su pisani izvori šturi i oskudni a broj iskopavanja koja su nam donijela određene materijalne pokazatelje veoma mali, teško je reći. Sa sadašnjeg stanovišta preglednosti arheoloških nalaza s početka slovenskog doba, koji se nalaze na veoma malom prostoru pokrivajući kasnoantički ranovizantijski stambeni dio lokaliteta, materijalna svjedočanstva su nedovoljna za davanje određenih zaključaka, ali mogu da približe komplikovanu stratifikaciju (u određenim slojevima poremećenu) u kojoj se pouzdano razaznaje materijal i njegovo okvirno datovanje. Odnosno može da ukaže na neke opšte specifičnosti koje sa dosadašnjeg stepena proučenosti nisu prihvaćane ili je na njih gledano sa sumnjom. Evidentna koncentracija keramika VIII-IX vijeka ukazuje na mogućnost veće stabilizacije Slovena u ovom periodu, njihovu konsolidaciju po župama (Tabla V: b). Slično je u Baru, Svaču i Ulcinju, dok su ostala primorska mjesta nedovoljno istražena.

Manastir IX/X stoljeća

Benediktinski manastir Svetoga arhangela Mihaila nastaje na ranovizantijskim temeljima (Sl. 5). Crkva i konaci se grade u vrijeme koje nije moguće sa preciznošću odrediti. Preovladava mišljenje da je manastir podignut u IX vijeku. Konceptijski, on je gotovo identičan zapadnoevropskim manastirima toga doba, sa jasno definisanim prostorima za bogoslužjenje, trpezarijom, konacima, klaustrom.... Tokom istraživanja sa zapadne strane pronađeni su složeni sistemi za odvod nečistoća i atmosferskih voda prema moru, a masivni zidovi koji bi mogli predstavljati ugaone pirgove indiciraju na prilično kompleksan graditeljski poduhvat (Sl. 5).

Što se tiče crkve, ona nastavlja bazilikalnu koncepciju ranovizantijske epohe (Tabla IX). To je trobrodna bazilika sa centralnom polukružnom apsidom na istoku i dvije pravougaone apside sa strana, koje su zaobljene u unutrašnjem dijelu, i nema poznatih arhitektonskih uzora. O njoj nije puno raspravljano, a čini se da se njene interpretacije klonio svaki naš značajniji naučnik. Oblici apsida jednobrodnih crkava koji se pojavljuju na nekoliko mjesta u bližem okruženju i datuju se u IX vijek, kao što su: Rose, Sveti Petar u Šuranju ili Sveti Toma u Prčanju - centralnog plana, dok se nešto složenije jednobrodne crkve sa kupolom i spoljnjim kontraforima: Sveti Toma u Kutima i Sveti Mihailo u Stonu datuju u 11. vijek. Kamena plastika je iz IX ili X vijeka, o čemu svjedoči veoma veliki broj ovih nalaza, prikupljenih naročito u vrijeme istraživanja Mladena Crnogorčevića i mnogo kasnije J. Kovačevića.

ća i V. Koraća i pripada užem krugu klesarskih radionica Kotora onoga vremena. Krov je imao jednostavnu, drvenu tavanicu, koja je počivala na monolitnim stubovima ranovizantijskog perioda. Ono što je moglo da se očuva iz prethodne epohe, temeljne stope prije svega, odredilo je njenu ranoromaničku dispoziciju. Osnovnom brodu je dodata velika priprata koja je morala da se prilagođava konfiguraciji terena, pa njen tlocrt vidno ispada iz pravilnog pravougaonika, sa devijacijom zapadnog zida. Pošto je visinska razlika prema zapadu u veoma velikom padu, onda je zapadni zid crkve morao da se temelji na ogromnim komadima pravougaono otkinutih stijena koji su je statički obezbijedile na najosjetljivijem mjestu, onamo gdje je seizmički, zbog pada terena, bila najranjivija.

Crkva je rađena u alternaciji crvenkastog (rozog) i sivog krečnjaka, sa plitkim lezenama na apsidama koje upućuju na prelaznu fazu ka čistoj romanici, a određena mišljenja da je nastala u XIII vijeku, u vrijeme ustoličenja Zetske episkopije, nemaju arheološkog utemeljenja. Kako od sjevernog i južnog zida crkve nije ostalo gotovo ništa, teško je govoriti o tome kako je izgledala njena unutrašnja arhitektonska koncepcija. Iako je V. Korać prvi ponudio rješenje njenog osnovnog izgleda, bez priprate koju nije zapazio tokom iskopavanja, neki djelovi idealne rekonstrukcije crkve iz IX ili X vijeka nemaju arheološko uporište.³¹ Na primjer, sa unutrašnje strane predvidio je pilastre koji su lučno zasvođavali prostore bočnih brodova omogućujući da se nad njima razviju galerijski prostori otvoreni prozorima prema naosu i oltarskom prostoru. Takvi pilastri nisu pronađeni, i on je svoja zapažanja bazirao na mogućem izgledu, a ne na stvarnom stanju na terenu, jer njegova istraživanja nisu bila do kraja završena tokom 50-ih godina.

Posljednjim istraživanjima otkrivena je temeljna osnova velikog zvonika koji je bio prislomljen uz jugoistočni dio crkve (Tabla IX). O ovoj građevini imamo veoma malo podataka jer je izvjesno da je sav materijal odnesen i vjerovatno upotrijebljen za izgradnju nekog drugog objekta. U svakom slučaju debljina temelja omogućuje nam da pretpostavimo veliku visinu zvonika.

Osnivanjem zetske episkopije oko 1220. godine, određene manastirske cjeline se obnavljaju, skoro dva vijeka nakon što je manastir opustio. Crkva se preziđuje dodavanjem jakih spoljnjih kontrafora - sjeveno i južno, prostorije („paraklisa“) sa sjeverne strane, novog sistema za odvođenje atmosferskih voda sa krova hrama, koji je sproveden posebnim sistemom kanala ka moru, dok se unutrašnji prostor preoblikuje izbacivanjem prethodnog kamenog namještaja i dodavanjem živopisa u duhu srpskog srednjovjekovnog slikarstva druge polovine 13. vijeka. Tako je obezbijedeno da manastir-

³¹ V. Korać, Ostaci manastira Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci, *Starinar* 51 (2000), 135-170.

sko groblje ne plavi, odnosno da se njegova ionako šutna i rastresita podloga ne obrušava odnoseći tokom poplava ljudske kosti i konstrukcije grobova. (Tabla VIII, situacija sa kanalom)

U ovoj fazi podiže se kupola. Ona je formirana na kvadratnom prostoru koji je izašao iz osnovnog bazilikalnog koncepta i koji se sada oslanja na dva središnja stuba i na pilastrima prislonjenim uz unutrašnje uglove bočnih i središnje apside. Tako se obrazovalo kvadratno postolje koje je preko pandatifa iznijelo konstrukciju kupole. Jaki spoljni kontrafori dokazuju njeno postojanje, jer je vertikalni i horizontalni potisak kubeta oslabio lateralne zidove, pa je došlo do mogućnosti da se crkva „raspukne“ i ne izdrži primarno nepredviđeni „teret“. Ovako, oni su bili prislonjeni uz južnu stranu unutrašnjeg zida klaustura i uz sjeverozapadni ugao, odakle su bili prislonjeni na zidove crkve, u maniru koji često srijećemo kod romaničkih i gotičkih građevina srednjeg vijeka. I dozidani aneks („paraklis“?) takođe je imao svoju statičku funkciju, jer je svom dužinom podupirao sjeverni zid izložen naglom padu terena prema moru (Sl 12A).

Potreba za aneksom koji će biti prizidan sakristiji i sjevernom zidu javila se u XIV vijeku. Na jugozapadnom uglu aneksa konstruisan je vertikalni odvodni kanal za kišnicu koji je povezan sa horizontalnim kanalom koji je služio da se tokom velikih kiša spriječi plavljenje groblja (Sl. 15; Tabla VII). Rađen je od polupritesanog kamena, ima i opeke u zidu, a kao materijal za zidanje upotrijebljena su i dva komada preromaničke plastike. Kao vezivo je korišten krečni malter solidnog kvaliteta. Unutrašnja lica su pravilna. A osnova kanala je niz tankih ploča postavljenih tako da krajevima naliježu jedna na drugu. Očuvana dužina kanala je 6.02 metara, širina je oko 1 metar, širina zidova kanala varira od 30 do 40 cm (unutrašnja širina je 30 cm). Kanal je bio pokriven pločama od pješčara, od kojih se samo jedna očuvala, širine 60 cm, a koja je preko imalala imbrices ukrašen vijugavim linijama. Spolja, pošto je kanal ukopan u dva sloja, kanal nema lica. Visina kanala je oko 50 cm.

Uz uzani puteljak između sjevernog zida aneksa hrama Svetog arhangelu Mihaila i blage padine prema moru, razvio se tokom recentnog perioda kolski put kojim se dolazilo do „Ekatarininog konaka“, formiranog na jugozapadnom dijelu starog konaka, i ostacima velikog pirga koga je kontesa iskoristila za svoj mali dvor. Ovaj puteljak je polukružno savijao prateći vještačku konfiguraciju nastalu hiljadugodišnjim naslojavanjem, a da bi se izbjegle blatnjave kaljuge, u posljednjoj deceniji je zasut sitnijim i krupnijim šoderom i sitnijim pijeskom, što ga je vremenom učinilo tvrdim i teškim za otkopavanje.

Jednim dijelom, sa zapadne strane platoa ispred priprate hrama, duboka padina je u recentnom periodu poduprta improvizovanim potpornim zidom. Ovaj zid je napravljen od različitog kamenja utopljenog u gustu beton-

sku masu, a njegova uloga je bila da se od urušavanja zaštiti donji kolski put, proširen i asfaltiran u vrijeme izgradnje velikog bungalovskog naselja. Tako se donjim putem obilazi istureni manastirski brijeg i premda nemamo konkretnih dokaza da je ovdje u srednjem vijeku postojala komunikacija, mora se pretpostaviti da je bedem ranovizantijskog perioda uslovio visinsku razliku, a samim tim i postojanje staze kojom se sa sjeveroistoka dolazilo do ulaznih vrata, ili velike kapije čije je ostatke iskoristila Ekaterina Vlastelinović napravivši svoje konačište na ostacima manastira odnosno na samom pirgu.

Prije početka iskopavanja sjeverne strane jasno se izdvajala razlika između pravilnih i fino tesanih kvadera zida tzv. paraklisa, i sokla, zidanog od pritesanog laporca. Tako se jasno primjećivalo kako je nivo zemlje sa sjeverne strane izrazito snižen, što se posebno očitava padom terena prema zapadu. Ne možemo znati sa sigurnošću zašto i kako se dogodila ovoliko velika denivelacija, jer se prvi horizont grobova pojavljuje upravo na zatečenoj niveleti, o čemu svjedoče velike i masivne grobne ploče koje su pokrivale jednostavne konstrukcije, i ukoliko je došlo do denivelacije, ona je svakako morala da se dogodi prije nastanka najmlađe grobljanske faze, odnosno, cijeli teren je morao biti ispražnjen od grobnih konstrukcija da bi se formiralo „novo“ groblje donošenjem velike količine štuta i zemlje. Na taj način, popunjavanjem velike praznine i formiranjem novog groblja došlo je do pada terena, što je uslovilo da se otkrije temeljna zona koja je svakako bila ukopana do visine fino tesanih kvadera. Ovakvo domišljanje počiva na osnovu sagledavanja odnosa nivelisane zemlje sa arhitekturom objekta, kao i na osnovu konzistencije nivelisanog prostora i stratigrafske slike koja se u zavisnosti od pada terena mijenjala.

Grobovi³² su otkopavani na cijelom prostoru manastirskog kompleksa, počev od prvog dana istraživanja pa sve do juna 2011. Tada je otkopan poslednji grob ispred zapadnog dijela priprate, sektori III, V i VII. Pravu sliku o istraživanjima grobova tokom iskopavanja 50-ih nemamo, jer je velika količina kostiju pohranjena u kosturnice istočno od hrama. Na radnim crtežima iz tih godina neki od istraženih grobova su označeni, ili nacrtani, ali istraživačima nije bilo od velikog značaja da se površinski grobovi lociraju, što je dovelo do toga da recentne grobne konstrukcije ne budu ucrtane iako se groblje ovdje formiralo i nakon polovine 15. vijeka, kada je manastir nasilno srušen. To se vidi i na osnovu publikovanog materijala o Prevlaci, kada je prof. Korać objavio rezultate istraživanja ove nekropole.³³

³² Tokom arheoloških istraživanja manastira u periodu od 1. juna do 23. jula 2010. godine otkopana su 83 groba, da bi od 10. novembra do 20. juna 2011. godine bilo istraženo još 163, tako da je ukupan broj istraženih grobova bio 246. Grobovi su se nalazili u sektorima VII i XI koji prethodno nisu kompletno istraženi.

³³ V. Korać, op. cit. 135-170.

O tome kako se groblje formiralo prikupljeno je dosta arheoloških podataka, ali opet ne dovoljno da se u velikom broju slučajeva napravi pouzdani hronološki koncept njihovog objedinjavanja u određene skupine. Istorijski procesi koji su uslijedili nakon napuštanja manastira i pripajanja posjeda kotorskoj biskupiji, pokazali su svu složenost ovog lokaliteta, što se svakako reflektovalo i na arheološke podatke. Prostor se pretvorio u mjesto sahranjivanja naseljenika sa ostrva Stradioti ali i okolnih sela, pa je groblje korišćeno tokom dugog perioda. Zbog potrebe da se iskoristi mjesto slavne Zetske mitropolije, ali i da se obave i tajna sahranjivanja, srednjovjekovno groblje je raskopavano. Tipičan primjer raslojavanja groblja jesu i recentne devastacije koje opisuje Crnogorčević, navodeći da su mornari engleske ili ruske flote odnosili velike grobne ploče sa natpisima.³⁴

O tome svjedoči postojanje samo jednog mramora na staroslovenskom jeziku, onog na kojem se pominje vitez Đurađ Vrančić „a koji bi treći vitez u cara Stjepana“. Usamljenost ovog nadgrobnog spomenika, i samo jedan komad mramora sa početnom formulom „a se лежи..“ ponovo ukazuje da je srednjovjekovno groblje devastirano, i da su reprezentativni komadi pokrivnih ploča sa natpisima odnijeti.

Do 2010. najviše grobova je pronađeno unutar crkvene građevine, gdje su skoncentrisani u malom prostoru, sa veoma redukovanom mogućnošću raspoznavanja starijih od mlađih. U nekim slučajevima ovaj problem bio je riješen na osnovu tipa grobnih konstrukcija, u nekoliko primjera na osnovu priloga, dok su ostali grobovi uglavnom opredjeljivani prema stratigrafiji i dubini ukopa, što svakako ne pruža pouzdanu hronološku determinantu. Ovako složena mogućnost vremenskog opredjeljenja pojavila se i kao izazov, u želji da se što bolje objasni proces nastajanja i nestajanja jednog velikog manastira, a u isti mah i da se otkopani grobovi slože u određeni vremenski okvir.

Sa zapadne strane (sektor VII/ sonde 6,7, 9) tokom juna i jula 2010. godine otkopan su 83 groba (Tabla VIII). Najveći broj je ukopan u sloj intezivnog štuta, u kome se sporadično nailazilo na komade amfora i druge grnčarije VII-IX vijeka, dok su drugi ukopi mlađi i teško ih je vremenski odrediti. Grobne konstrukcije su rađene od tesanika i spolija sa srušene građevine, a smjer njihovog ukopavanja ocrtava i konfiguraciju platoa, ispred hrama Svetog Mihaila. To znači da sama ruševina, ostaci poda koji sadrži materijal iste građevine, a što se može sagledati na osnovu materijala pronađenih u štutu, govore o postojanju zgrade sa zapadne strane, kojoj je veoma teško utvrditi vrijeme nestanka. Ono što je bilo evidentno jeste postojanje ulomaka arheološkog materijala u nivelisanom štutu koji pripada X vijeku, ili prvim godinama XI vijeka. Naročito se ističe jedan sviječnjak, karak-

³⁴ M. Crnogorčević, op. cit. 177-180.

terističan za navedeni period, novac Otona I i veći broj grnčarije ovog perioda (Sl. 7: 4/; Sl. 9).

Koncentracija grobova je uglavnom uz sami sjeverni zid aneksa hrama ili paraklisa (Tabla VII). Takav raspored je određen granicom groblja koja se u zavisnosti od perioda mijenjala. Tu granicu su određivali grobljanski podzidi, kao prostorno definisane cemeterijalne cjeline u različitim periodima. Tokom iskopavanja naišli smo na tragove 4 ovakva podzida, u okviru kojih se u odvojenim fazama formiralo groblje u periodu između XIII i XV vijeka.

Granica groblja sa zapadne strane prati se konfiguracijom terena i pravcima ukopavanja pokojnika. Problem koji je nastao prilikom određivanja manastirskih granica, jeste problem postojanja spoljnog obujmnog zida na zapadnom, sjeverozapadnom i sjevernom dijelu. On nije arheološki evidentiran sa sjeverozapadne strane kako se pretpostavljalo, ali je moguće da je u jednom trenutku na ovom mjestu uporedo sa postojanjem hrama iz ranovizantijskog perioda postojala neka građevina u čiji su se pod ukopavali srednjovjekovni grobovi, pa i oni pozniji. Znači, velika količina pronađenog šteta pomiješana sa komadima amfora X-XI vijeka svjedoči o postojanju objekta koji je porušen, da bi nakon toga urušena masa zidova poslužila kao mjesto na kome su se obavljale sahrane. Tokom ukopavanja, u štu ove građevine sa zapadne i sjeverne strane, za konstrukciju grobova upotrebljavao se građevinski materijal ove starije građevine.

Tipologija grobnih konstrukcija

Na osnovu uvida u načine ukopavanja pokojnika, konstrukcije grobova i ritual sahranjivanja na prostoru manastira napravili smo određenu tipologiju. Tako smo izdvojili sljedeće karakteristike:

1. Grobovi u amfori

2. Konstrukcija od opeka:

- a. Konstrukcija od opeka postavljenih na dvije vode
- b. Konstrukcija od opeka postavljenih pored glave sa strana
- v. Tegule položene ravno preko pokojnika
- g. Kombinacija tegula i pločastog kamenja
- d. Grobovi sa imbricesom preko lobanje

3. Konstrukcija od ploča postavljenih na dvije vode:

- a. Ploče postavljene na dvije vode ukopane u zemlje
- b. Ploče postavljene na dvije vode preko pravougaonog sanduka.

4. Konstrukcija od ploča u vidu sanduka:

- a. Iste vrste pločastog kamenja
- b. Konstrukcija od tesanika starije građevine

- v. Kombinovani materijal (poluobrađeni pločasti kamen, mermer, tegule, imbricesi, tesanici).

5. Zidane grobnice (Sl. 10):

- a. U sklopu arhitekture:

- dvojne
- dograđene
- u zidu

- b. Zidane grobnice (kosturnice) sa pregradom za ekskarnaciju.

- v. U vidu sanduka, pokrivene jednom ili sa više ploča

6. Grobovi ispod masivnih ploča

- a. Sa biljegom na zapadnoj strani i jednostavnom konstrukcijom ispod ploče

- b. Mramori

- v. Ploče sa natpisom i ornamentom

7. Jednostavno ukopani pokojnici

- a. Pokojnici ukopani u sloj šuta sa ili bez pločastog kamenja pored glave

- b. Pokojnici ukopani u raspalu stijenu

- v. Pokojnici ukopani u raspalu stijenu sa biljegom postavljenim sa zapadne i istočne, ili samo sa zapadne, i ograđeni i kamenjem

- g. Pokojnici ukopani u sloj žuto-mrke zemlju sa gari sa ili bez kamena kao uzglavlja

- d. Pokojnici ukopani u sloj rušenja, ograđeni kamenjem

- e. Nabacaj kostiju (plitko)

- f. Kosturnice (duboke)

- g. Grobovi sa kamenom preko abdomena

Sahranjivanje u grobu

I jedna individua

- I/1 ruke prekrštene na stomaku ili grudima

- I/2 jedna ruka na grudima (ili ispod brade) druga na abdomenu

- I/3 ruke opružene pored tijela

- I/4 ostalo

II dvije ili više individua sahranjenih istovremeno

- II/1 pokojnici su jedno do drugog

- II/2 pokojnici su sahranjivani jedno preko drugog

III više pokojnika u jednom grobu od kojih su stariji skeleti dislocirani pored glave ili nogu, dok je mlađi in situ.

IV kosturnice

Položaj pokojnika

- A Glava na zapadu

- B. Glava na jugozapadu

- V. Glava na sjeveru
- G. Glava na jugu
- D. Orijehtacija ka zapadu - glava okrenuta licem ka sjeveru
- Đ. Orijehtacija ka zapadu - glava okrenuta ka jugu
- E. Orijehtacija ka sjeveru - glava okrenuta ka istoku
- Ž. Orijehtacija ka jugu glava okrenuta - ka istoku.
- Z. Savijeni u koljenima (zgrčenci, sa glavom na sjeveru ili jugu)
- I. Pokojnik okrenut na stomak

Ritus

- Nagorjele kosti (kađene rake)
- Sa priložima (metal, keramika, novac)

Periodi sahranjivanja

Prvi period

Prvi horizont sahranjivanja konstatujemo na prostoru sonde 2a-v, gdje se groblje formiralo ukopavanjem pokojnika u sloj žute glinovite zemlje, pri samoj osnovi žive stijene. Pokojnici su sahranjivani u jednostavno formirane grobne rake sa orijentacijom prema zapadu. Grobovi nemaju konstrukciju, a ponekad se konstatuju jedan ili dva rudimentarno obrađena biljega koji su smješteni do uzglavlja. Da je horizont ovih grobova formiran u vrijeme prije nastanka srednjovjekovnog groblja, svjedoče i neki grobovi koji su pronađeni ispod pravca podzida 2, koji ih je presjekao.

Ovaj horizont sahranjivanja smještamo u stariji period VII-IX vijek, koji svakako prethodi nivelacijama koje imaju za cilj povećanje količine zemlje i formiranje novog groblja.

Drugi period

Vrijeme prestanka ukopavanja prve faze možemo povezati sa dubokom kosturnicom ukopanom u živu stijenu, u kojoj je pronađena velika količina ljudskih kostiju. Kosturnica je obrazovana iz dva povezana dijela. Prvi, dublji, koji čini velika ovalna jama, i drugi nešto plići, ispunjen prilično očuvanim lobanjama i dugim kostima. Ovaj drugi ukop je pokriven gromadnom konstrukcijom izvedenom od odvaljene, i djelimično obrađene stijene koja je obrazovala neku vrstu krova, ispod koga su pohranjene kosti. Nakon pohranjivanja kostiju u jame, do dubine od oko 30 cm. Ukopi su ispunjeni šutom sastavljenim od komada maltera, sitnog šljunkovitog kamenja, komada opeka, a istim šutom podignut je nivo iznad prvobitnog horizonta za oko 30-50 cm. Tako se formira drugi horizont ukopavanja u kome su pronađeni grobovi. Ovaj nivelacioni nanos bio je ispunjen i komadima amfora X-XI vijeka, a pronađen je i jedan cijeli i očuvani svijećnjak koji se ovdje zadesio

vjervatno kao posljedica čišćenja prostora unutra ili oko crkve, a koji se datuje u isti period (Sl. 9).

Treći period

Prostor je nivelisan žutom rastresitom zemljom u XIV vijeku (debljina koja zavisi od pada terena). U sjeverozapadnom dijelu je bilo nešto više maltera, sitnog kamenja, opeka ali i ulomaka keramičkog materijala koji opredjeljujemo u ovaj period. To su prvenstveno posude tipa *Spirale cerchio* i makulacione, zatim fragmenti amfora tipa „Gunsenin“, protomajolika i tipovi južnoitalske gledišane keramike poznate po nazivu Ramina Manganese Roso (RMR). Nakon nivelacije, ovaj prostor je mogao da posluži novom ukopavanju, a izradom podzida 2 formirana je granica groblja koja će se koristiti do kasnog srednjeg vijeka. To ukopavanje je, sudeći po prilogu novca u grobu 106, započelo u vrijeme Stefana Dragutina (Sl 16AB).

Tokom postojanja manastirskog života u XIII i XIV vijeku, a vjerovatno i u prvim decenijama XV vijeka, prostor sa sjeverne strane hrama nerijetko se koristio kao smetlište. Na ovom mjestu su bacani ostaci pojedene hrane, a nalažena je i keramika. Arheološki slojevi koji su direktno povezani sa vremenom života u manastiru. Tako se na jednom veoma ograničenom prostoru obrazovao priličan sloj gari pomiješan sa organskim materijalom: kostima životinja i velikim brojem školjki. Ovaj sloj se prilično dobro datuje zahvaljujući većem broju ulomaka majolike arhaike i druge kuhinjske грнчарије, karakteristične za XIV vijek.

Na jednom dijelu, između dvije prirodno uravnate stijene, a nakon skidanja velike količine šteta sa freskama, sigom i tesanicima, konstatovana je velika količina školjki (prvenstveno dagnji). Ovdje je bilo i izlomljenih ulomaka keramike, pokrivenih pločastim kamenjem. Da li je namjera bila da se pokrivanjem organskog i drugog otpada napravi hodna staza prema groblju sa sjeverne strane, gdje je možda postojala i neka kapija, ne može se sa sigurnošću kazati. Ono što je evidentno jeste da se pločasti kamen nalazi u samom usjeku, između dvije masivne stijene, što indicira na pravljenje prolaza ka groblju sa donjeg puta.

Na rastojanju od oko 2.00 metra napravljena su još dva podzida, ali ovaj put za njihovu izradu upotrebljavaju se tesanici sa porušenog sabornog hrama Svetog arhangela Mihaila obnovljenog u XIII vijeku. To znači da se ovi podzidi obrazuju nakon rušenja kako bi se šteta sa porušene crkve, koji je bacan izvan ogradnog zida groblja, obezbijedio od obrušavanja.

Nakon prestanka života u manastiru započela je eksploatacija materijala. To se veoma lako može i arheološki potvrditi jer su tragovi nakon devastacije očuvani na nekoliko mjesta. O toj eksploataciji najbolje govori veli-

ka i skladno formirana gomila šuta sa sjeverne strane ostataka crkve u kojoj je pronađeno na hiljade fragmenata fresaka XIII stoljeća. Potreba za građevinskim materijalom: fasadnim kamenom prvenstveno, uslovila je organizovanje pogodnog mjesta gdje su radnici donosili materijal sa porušenog zdanja a zatim ga prije utovara u čamce i manje lađe pripremali za transport. Ta priprema se sastojala u sljedećem: odlomljeni komadi zidova su kubicirani van groblja, uz podzide gdje su odvaljivani i čišćeni od naslaga freskomaltera, što je stvorilo gomilu šuta sa freskama oko 15 m³. Ako se uzme u obzir i postojanje još jedne velike gomile šuta u sektoru V, na zapadnoj strani, a koja je raznešena tokom izrade recentnog puta, onda se mora uzeti u obzir prilično velika i dobra organizacija koja je za cilj imala eksploataciju gotovog kamena sa prevlačkog manastirskog kompleksa.

U šutu su, osim komada fresaka 13 stoljeća, sa likovima, ćirilničnim natpisima i bordurama (Sl. 15), pronađeni i komadi amfora sa malterom po površini, što ukazuje da su bili ubačeni u trapanac tokom zidanja. Ulomci se datuju u široki vremenski period X-XI vijeka, što svjedoči o tome da se upotrebljavao materijal benediktinske epohe za popunjavanje zidova malterom i trpancem. Po fakturi, kao i po formi drški i trbuha, ulomci mogu pripadati južnoitalskom produkcijskom krugu koji je poznat pod nazivom „Otranto tip“ amfora.

Osim komada keramike i atipičnih fragmenata tegula, crvenkaste do žuto-okor boje, pronađen je i jedan fragment sekundarno upotrijebljene tranzene, sa natpisom na spoljnoj strani. Frontalna stana je ukrašena troprutim ornamentima, a natpis je uklesan vertikalno, i na njemu se može razaznati ..IAIMIR (?).

Nakon uklanjanja velike količine šuta, konstatovali smo i vezane kvadere svoda rađenog od fino rezane sige, odlomljene tesanike kao i jedan odlomak fasade koji pokazuje način na koji je rađena crkva. Tesanici klesani iz crvenkastog krečnjaka spajani su veoma kvalitetnim malterom a spojevi su bili dersovani urezivanjem oštih fuga po svježem malteru pomoću mistrije. Takav način zidanja se javlja i na očuvanim djelovima apside crkve. Interesantno je da se na jednom komadu javlja i ostatak živopisa, iako se radi o spoljnjem licu zida, što svakako govori o tome da je spoljnja površina crkve bila živopisana. Komadi svoda od sige sa apsida, ili kalote crkve, imali su ostatke živopisa i podloge za živopisa na spoljnim površinama. Takođe, pronađeni su i neki djelovi profilisanih vijenaca.

Odomljeni zidovi nisu upotrijebljeni tj. odneseni. Oni nam daju nemjerljive podatke o tome kako i na koji način je eksploatisan kamen, i da tradicija i usmeno predanje o razaranju crkve Svetog arhangela Mihaila ima i svoje arheološko utemeljenje.

Zaključna razmatranja

Po svemu sudeći, na Prevlaci je postojala manja vila i u vrijeme kasnog helenizma, ali o veličini i njenom obimu ne znamo skoro ništa. Novac ilirskog kralja Balajosa iz 168. godine prije nove ere ukazuje da bi ovaj objekat poticao najkasnije iz II vijeka prije nove ere, o čemu svjedoči i nekoliko fragmenata crnofirmisovane keramike ovog perioda. Negdje sredinom I vijeka bogati rimski kolonista ovdje gradi veliki reprezentativni objekat, čiju koncepciju zasad možemo samo da naslutimo. Objekat je smješten uz samu rivu, na zapadnoj strani, sa odajama pavimentisanim mozaicima, a vjerovatno i porticima, koji su se skoro dodirivali sa morem. Na osnovu tragova arhitekture i otkopanih pokretnih nalaza zaključujemo da je građevina sa dvorištima i ostalim objektima obuhvatala prostor ne manji od oko 4500 m² (sektori II, III, IV, VII, VIII, IX i X). U blizini se obrazuje nekropola sa spaljenim pokojnicima, o čemu imamo niz epigrafskih podataka, a okolina, prebogata rimskim materijalom, upućuje na opravdanu pretpostavku o Prevlaci kao nukleusu Akruvijuma iz čuvenog *Naturalis historiae* VIII, Plinija Starijeg (23/24-79 nove ere),³⁵ gdje se pominje kao „Municipum Civium Romanorum“. Ova rimska vila je strahovito postradala u prvoj polovini II vijeka. O tome šta je uzrok ovolikom stradanju ne možemo ništa određenije reći, ali prema materijalu koji je goreo, i koga ima u ogromnim količinama, možemo samo da nagađamo o određenim nemirima između pridošlih Rimljana i autohtonog stanovništva, a što je ostalo nezabilježeno u istorijskim izvorima. Ista situacija je i na lokalitetu Mirišta u Petrovcu, gdje je vatra progutala vilu rustiku u jednom mahu, ostavljajući za sobom slojeve i materijal nagorjelih površina.³⁶ Izgleda da se i u Dokleji dogodilo nešto slično, ali tu pretpostavku možemo da izvedemo na veoma malom uzorku u odnosu na obimnost grada.³⁷ Vila nastavlja da živi tokom III vijeka, ali je materijal veoma usitnjen i teško raspoznatljiv po fazama. Čini se kao da je sjaj i raskoš I i početka II vijeka nestao. Materijal se svodi na veliku količinu malih krhotina, a jasnih cjelina iz peiorioda intenzivnog života u III vijeku gotovo i da nema. Krajem IV ili početkom V vijeka vila ponovo strada, ali ovdje stradanje možda možemo da povežemo sa istorijskim činocima: upad Gota pod Alarihom 410. na primjer (?), premda bi i ovu pretpostavku morali držati sa rezervom. U ovom periodu je stradala i kapela sa dvojnog grobnicom, nakon čega se u V vijeku na mjestu srednjovjekovnog sabornog hrama formira groblje sa pokojnicima sahranjenim u amforama, ispod tegula i na druge načine. U VI vi-

³⁵ Plin. HN VIII.

³⁶ M. Zagarčanin 2013, 209

³⁷ I. Grujić, Keramika II veka, *Nova antička Duklja* IV, Podgorica 2013, 19-53.

jeku je ovdje morao postojati neki objekat za sveštenstvo koje je služilo velikoj bazilici, ali je količina materijala iz ovog perioda izuzetno mala. Dio kanoantičke vile u sektoru IV bio je amenažiran u prostorije za boravak sveštenika, ali je teško govoriti o tome da se ovdje formirala kompleksnija kenovijalna (monaška) cjelina. Nešto malo ulomaka amfora Late Roman 1, amfora sa češljastim urezima (LRA2), fragment amfore tipa Gaza (LRA4), nekoliko komada sjevernoafričkih cilindričnih amfora (Keay 52) i po koji fragment svjetiljki, isuviše malo dokazuje opravdanost pretpostavke da je ovdje već bila formirana manastirska cjelina. Bez novca, bez predmeta koji su opsluživali svakodnevna bogoslužjenja, bez veće količine materijala, mi ne možemo da prihvatimo tezu o monaškom životu na Prevlaci u VI vijeku, ali da se radi o važnosti mjesta, o razvijenom hrišćanskom kultu, pokazuje reprezentativnost velike bazilike sa mermernim kolonama, ukrašenim tranzema, kapitelima i djelovima oltarskih pregrada, stradanim oko 614. godine upadom Avara na prostor Jadranske obale i priobalja.³⁸ Ustaljenu tezu o „tamnom dobu“ tokom druge polovine VII i kroz cijeli VIII vijek postepeno razvedravaju podaci sa slojevima u kojima se pojavljuju tzv. globularne amfore vizantijske proizvodnje. One se nalaze skupa sa slovenskom grnčarijom, dok je u obližnjem podmorju nađeno takođe nekoliko desetina ovakvih amfora, što svjedoči da je slovenski živalj normalno funkcionisao sa romejskim, a da su ulje i vino redovno pristizali na ostrvsko pristanište. O tome kakvo je ustrojstvo bilo na ostrvu ne možemo sa sigurnošću kazati. Pojavljuje se romejska grnčarija, lonci sa dvije drške, ali i lonci rađeni gnjetanjem i ukrašeni valovicama, tipični za Slovene. Najkasnije u drugoj polovini IX vijeka ovdje nastaje manastir, sa dvorištem i crkvom koja ima centralnu polukružnu apsidu i manje spoljnje apside sa strana, spolja pravougaone a iznutra kružne.

Manastir je tipična koncepcija benediktinskog manastira, sa klaustrom okruženim konacima. Kompleks ima i veliki zvonik, cistijernu, trpezariju u koju se ulazi na gornji sprat sa stepeništa (koje je kasnije zatvoreno) sa kojeg se ulazilo i kroz portal na južnom dijelu crkve. Ovakvih koncepcija ima mnogo, i sve su rađene po ustaljenoj shemi. Jedna takva je Ratac, koji je nešto mlađi ali sa identičnom dispozicijom objekata. U XIII vijeku Sveti Sava obnavlja manastir koji je zapustio najvjerovatnije u drugoj polovini XI vijeka, a razlog njegovog gašenja ne znamo. Kao što smo naveli, u XII vijeku ne postoji nikakav manastir na ovom mjestu. Ustoličenjem pravoslavne Zetske episkopije gradi se nov arhitektonski koncept crkve, sa kupolom, oja-

³⁸ Istodobna stradanja početkom V vijeka i na početku VII vijeka zabelježena su na ranohrišćanskim lokalitetima na Velikom pijesku: M. Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku*, Bar, 2008; na lokalitetu Mirišta u Petrovcu: M. Zagarčanin, op. cit. 19-58; u Dokleji: M. Živanović, D. Drašković, *Keramika prostorije 3 IX*, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje, *Nova antička Duklja II*, Podgorica 2011, 57-96.

čan spoljnim kontraforima, a čitava unutrašnjost se živopiše. Iako postoje fragmenti starijih fresaka, možda iz VII vijeka, čini se da benediktinska bazilika nema živopis, što je dokazano u posljednjim istraživanjima, jer se na ogromnoj količini šteta nailazi na veliki broj fresaka koje pripadaju slikarstvu XIII vijeka. Centar zetskog pravoslavlja i čuvena Svetomiholjska metohija strada nasilno sredinom XV vijeka. Manastir se razgrađuje, a velika količina gotovog materijala se odnosi za gradnju drugih manastira i crkava po Boki, kao što je npr. obližnji franjevački samostan Gospa od Milosti.

Mladen ZAGARČANIN

SOME RESULTS OF THE NEW ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ON PREVLAKA NEAR TIVAT

Summary

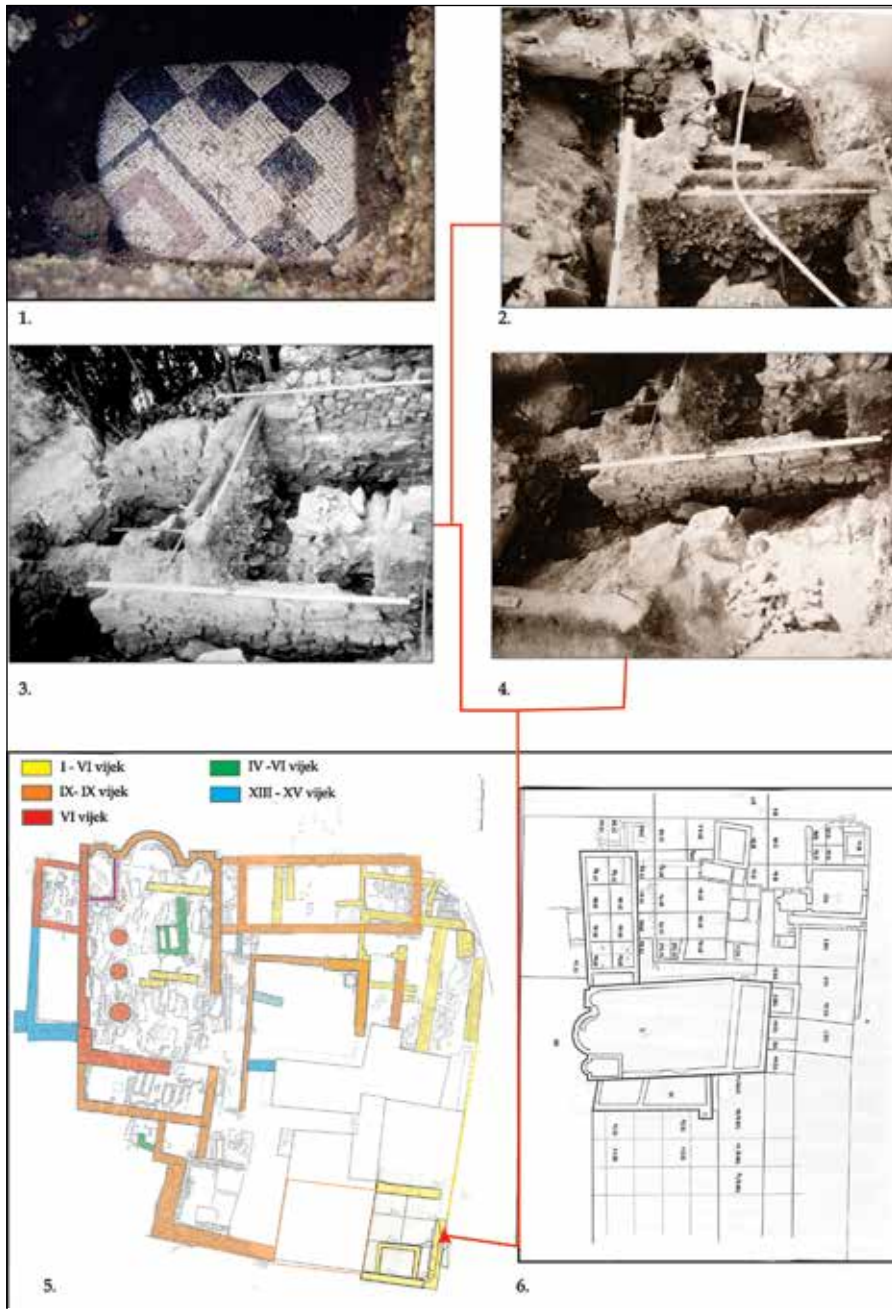
From 1997 to 2011 on the small island Prevlaka of Saint Archangel Michael near Tivat in Boka bay, systematic archaeological excavations have been carried out. The scope of this article is to shown one part of preliminary results of the investigations, related with the antique and early Byzantine archaeological stratigraphy (from 2nd century BC to 11th century) which were the basis of the later medieval monastery and Archbishop seat of Zeta. To understand all historical process through the large period of time it will be necessary to spent more than a decade, studying an enormous quantity of findings, and this work is only introduction in scientific approach for understanding one of the most interesting site on Eastern Adriatic coast.

Archaeological excavations at the Prevlaka of Saint Mihajlo near Tivat have brought an extremely significant number of archaeological evidence in the last few years. Until now, only the medieval period of the island was studied, researching the remnants of the Benedictine monastery from the 9th/10th century, on which ruins the famous Zeta Episcopate was founded around 1220, thus restoring the monastery and the church. However, the number of archaeological data has increased significantly, so during systematic research showed that mediaeval complex was made on the remains of a Roman villa from the end of the 1st century BC and during the 1st century AD; that there was an extremely large and representative villa with mosaics, which extended along the western and south-western part of the island, along the seafront. In the 4th century, the older complex was restored, to a lesser degree, and became latifundium (as villa rustica) and one of the main economic points in this field. In the 6th century, because of the strong early Christian cult that developed during the existence of the latifundium, a large three-nave basilica was built. During the renewal of the Byzantine administration in this region in the 9th century, above the an-

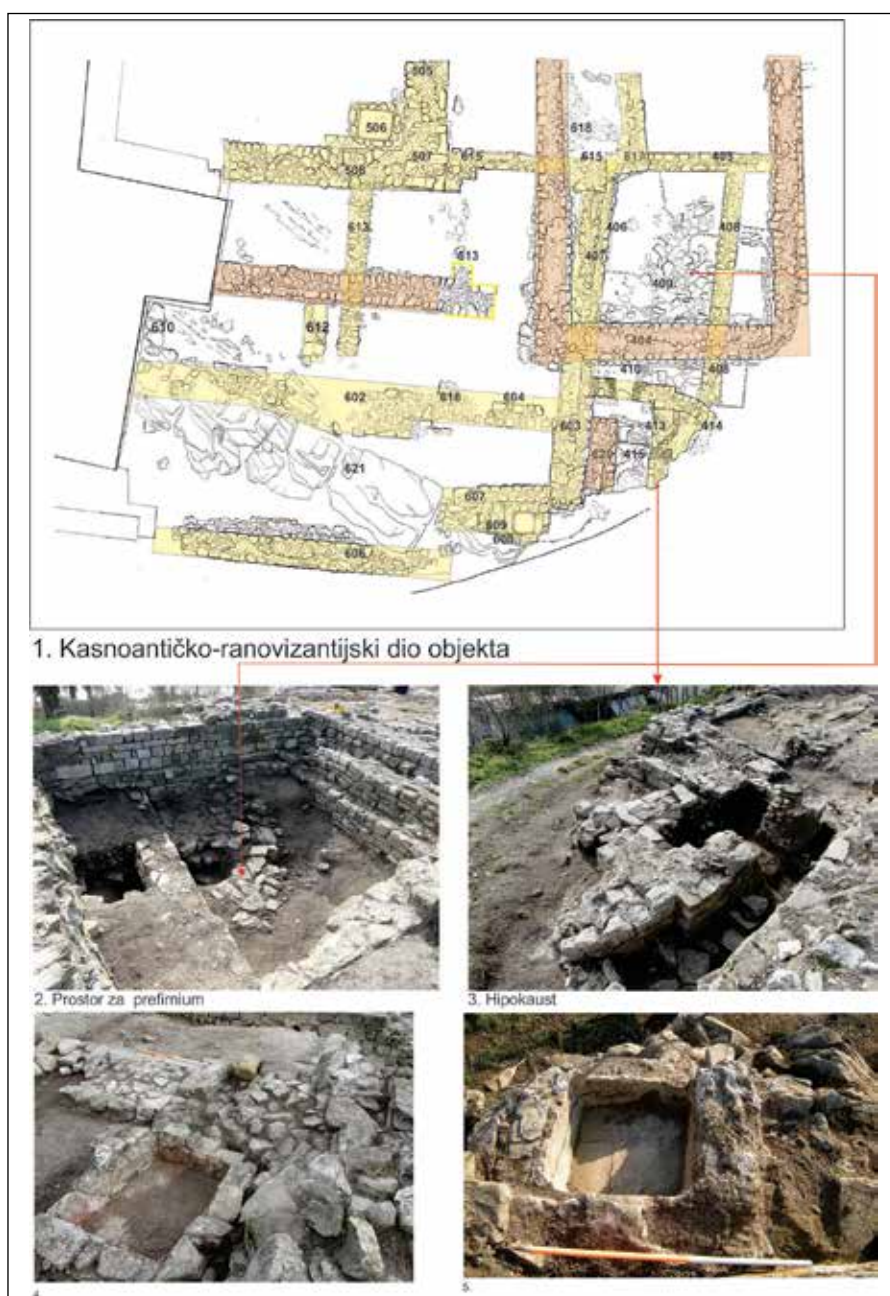
tique and early-Byzantine layers a large monastery complex was created, with a large three-nave basilica, the cloister, dormitorium and a high tower. Inspecting archaeological material stratigraphy and preserved monuments, during the first half of the 11th century, the Benedictine monastery was abandoned, and certain archaeological findings show that it was probably demolished. Around 1220, the life at this place was restored within the Zeta Archbishopric, which is transferred from the island of the Holy Archangel Michael (Ilovice) in the first half of the 15th century to the Monastery of Prečista Krajinska near Ostros, after a series of rebellions against the Venetian authorities.

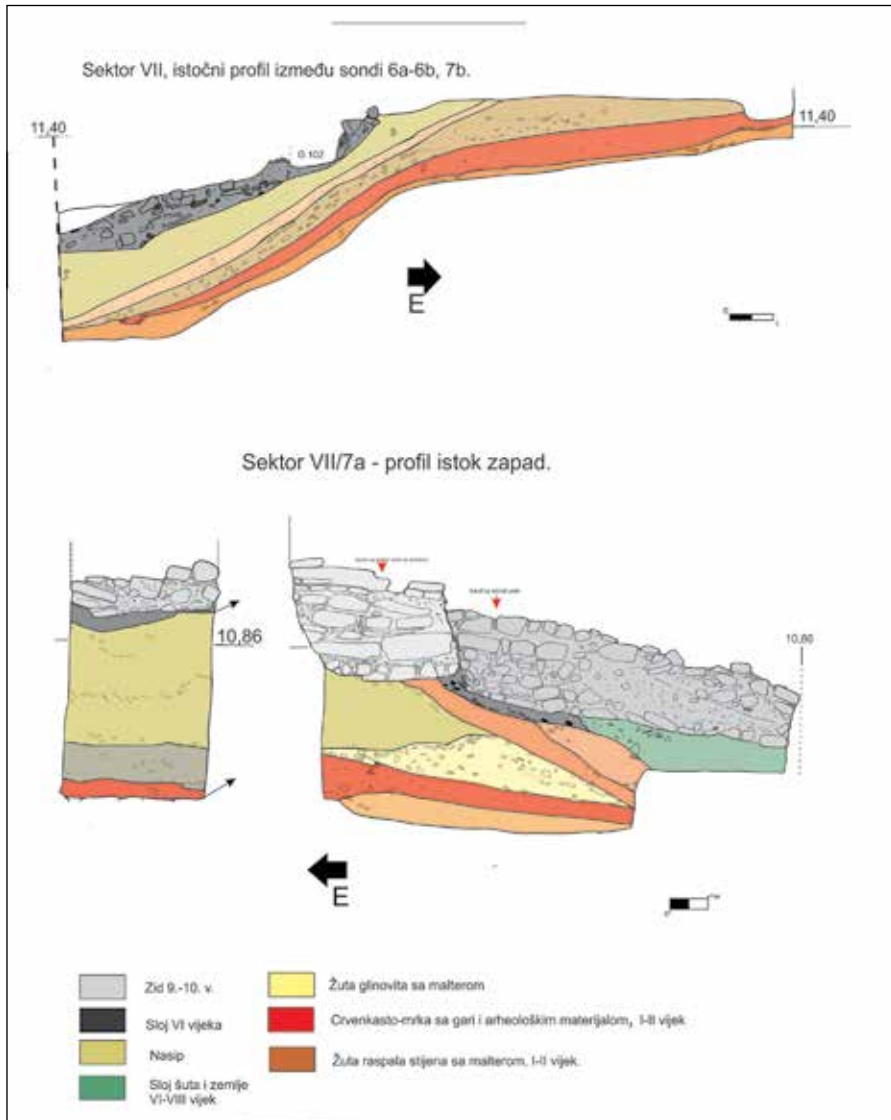
Sl. 1 Prevlaka Svetog Arhangela Mihaila položaj rimsko-srednjovjekovnog lokaliteta

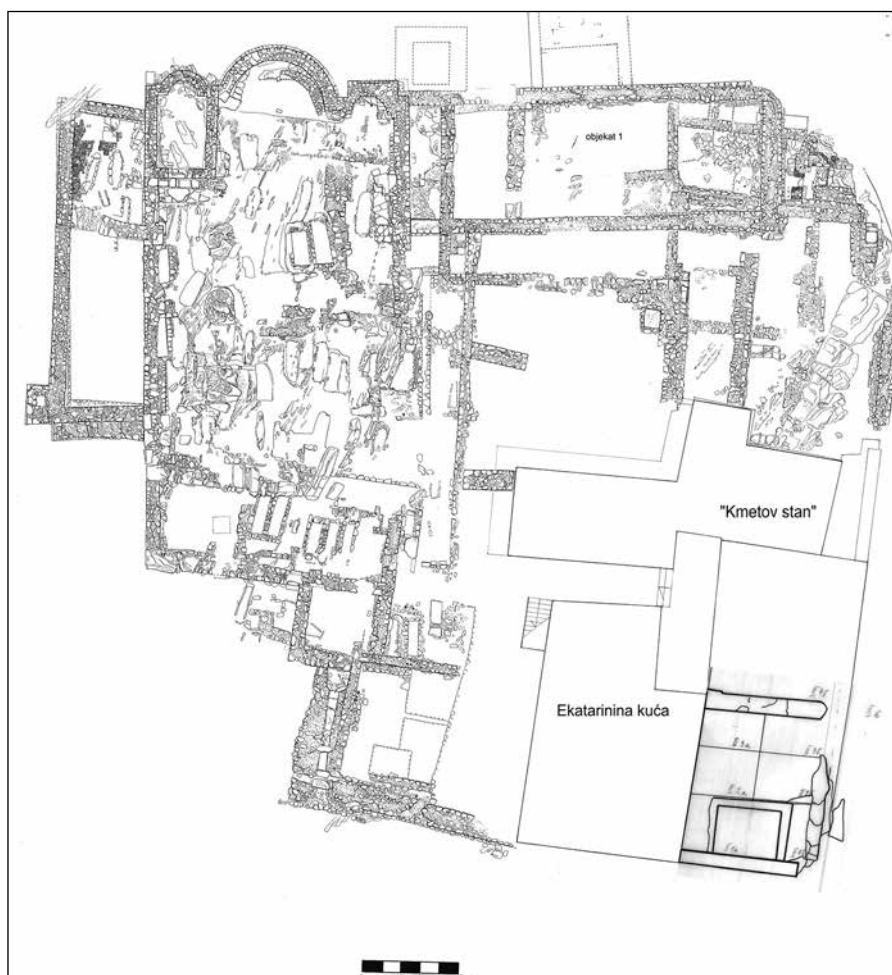
Sl. 2 Slojevi I-IV vijeka foto 1-4 i faze gradnje manastira

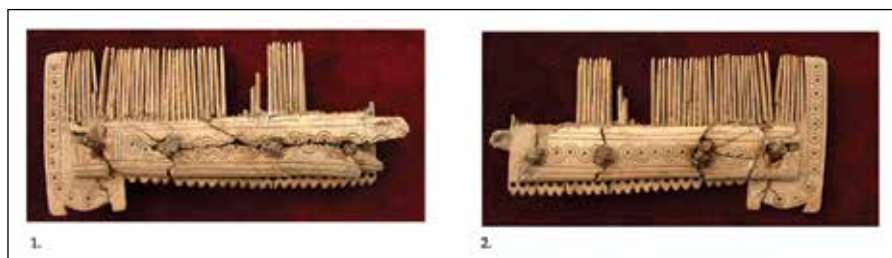
Sl. 3 Rimsko kupatilo sa hipokaustom i prefurnijom

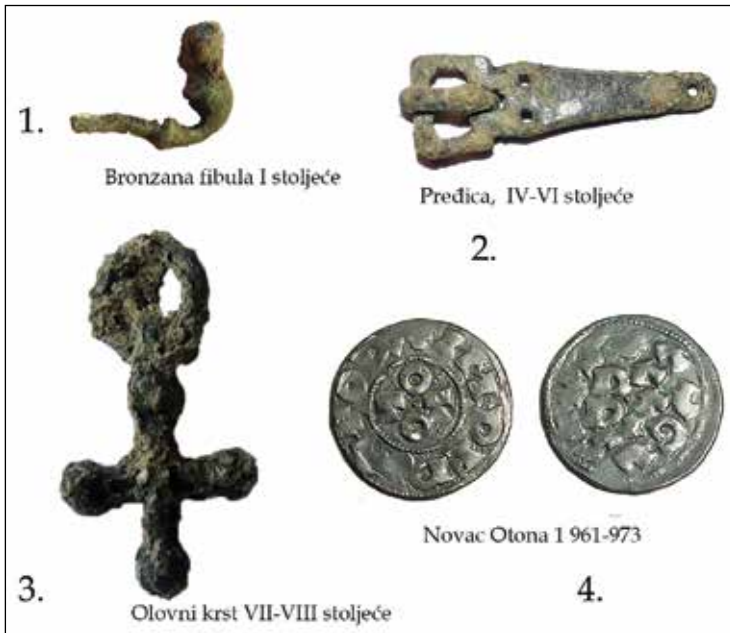
Sl. 4 Kulturna stratigrafija zapadno o hrama Svetog Mihaila

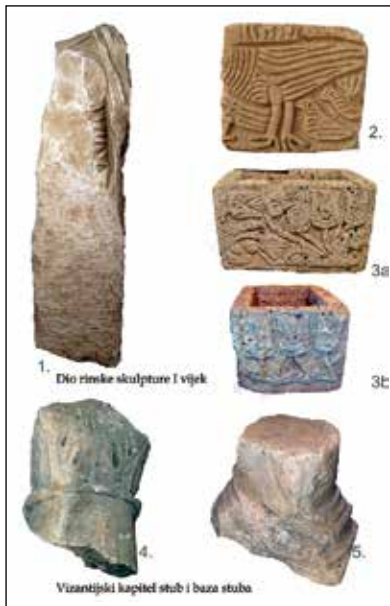
SI 05 Osnova manastirkog kompleksa IX-XI vijek

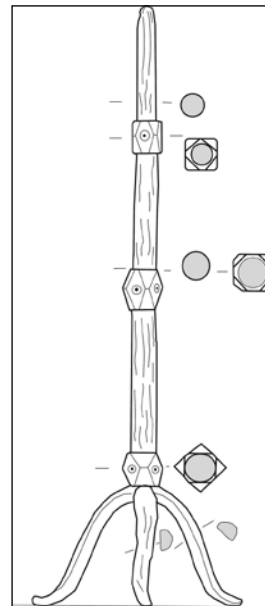
SI 06 Koštani češalj IV - V stoljeće

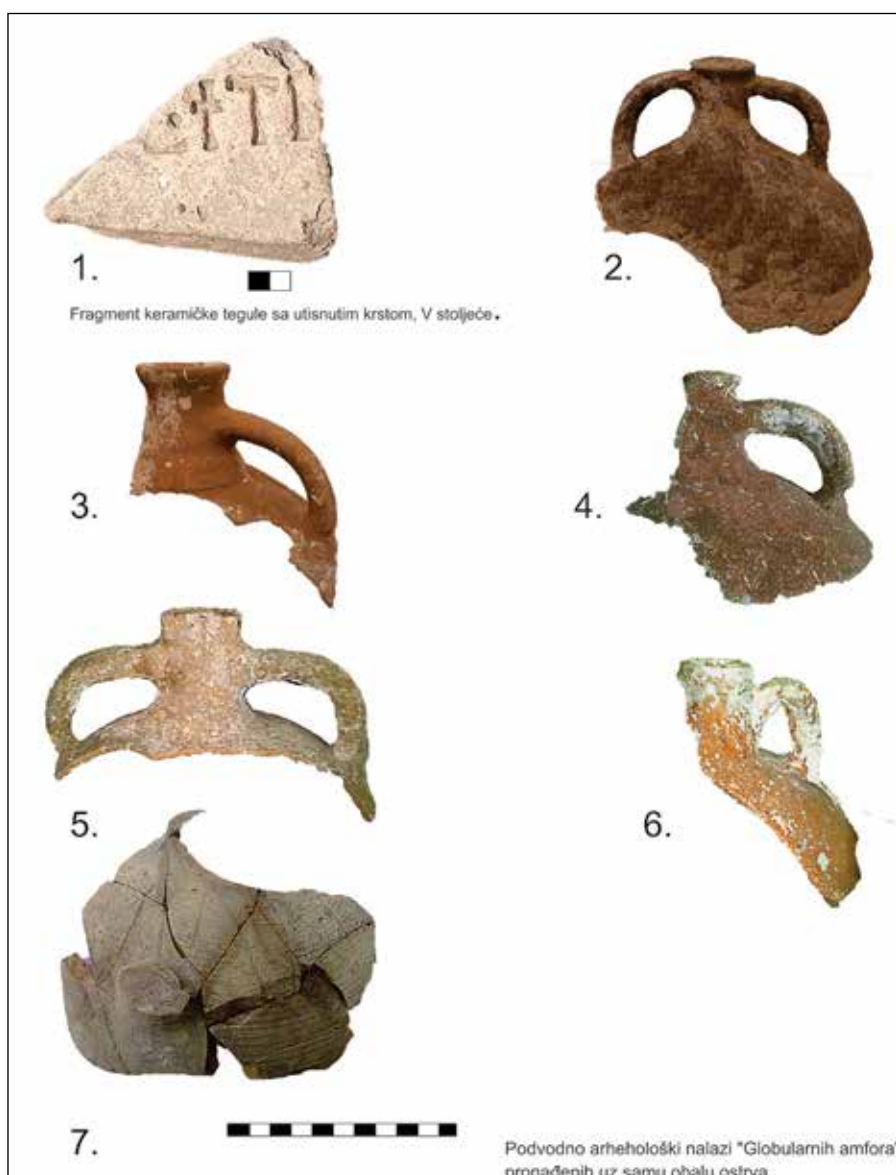
Sl. 7 Metalni nalazi I - X stoljeće

Sl. 8 Rimska i ranovizantijska kamena plastirka

Sl. 9 Vizantijski svijećnjak iz X ili prve polovine IX vijeka

Sl. 10 Globularne amfore, podvodni nalazi

Sl. 11 Ostaci odvodnog kanala iz pirga

Sl. 12A Aneks pirje iskopavanja

Sl. 12B grobovi u paraklisu

Sl. 13 ostaci trpezarije i klaustura

Sl. 14 Freske XIII stoljeće

Sl. 15 Odvodni kanal preko groblja sa sjeveozapadne strane

Sl. 16A Novac Stefana Dragutina

Sl. 16B Novac Stefana Dragutina
revers 13 vijek

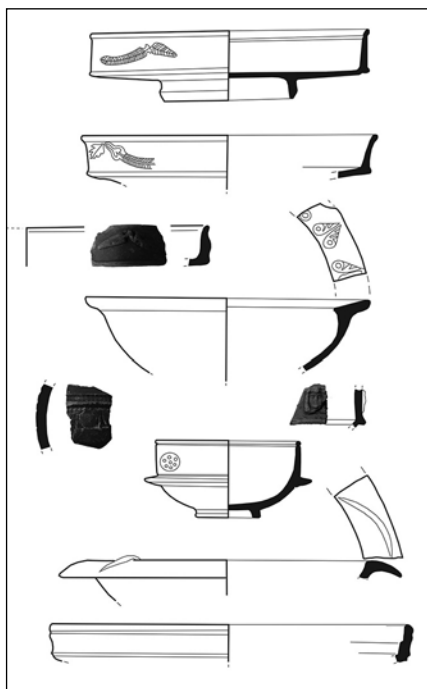

Tabla I zapadno mediteranska tera sigilata I stoljeće

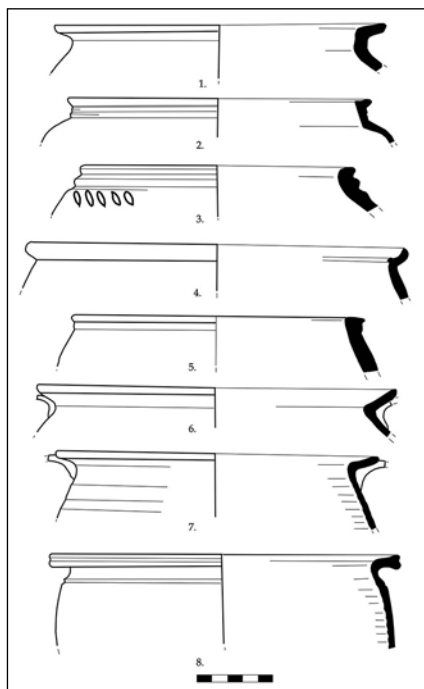

Tabla III rimsko kuhinsko posuđe I stoljeća I-II vijek

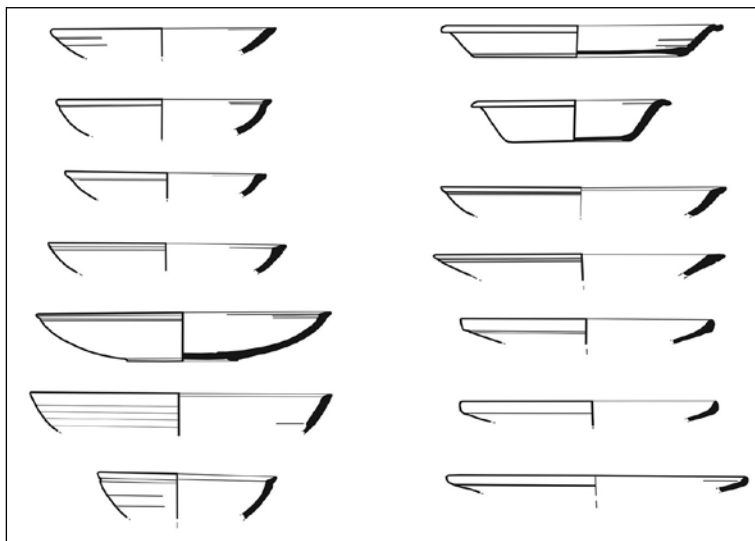

Tabla II istočno mediteranska tera sigiliata I-II stoljeća

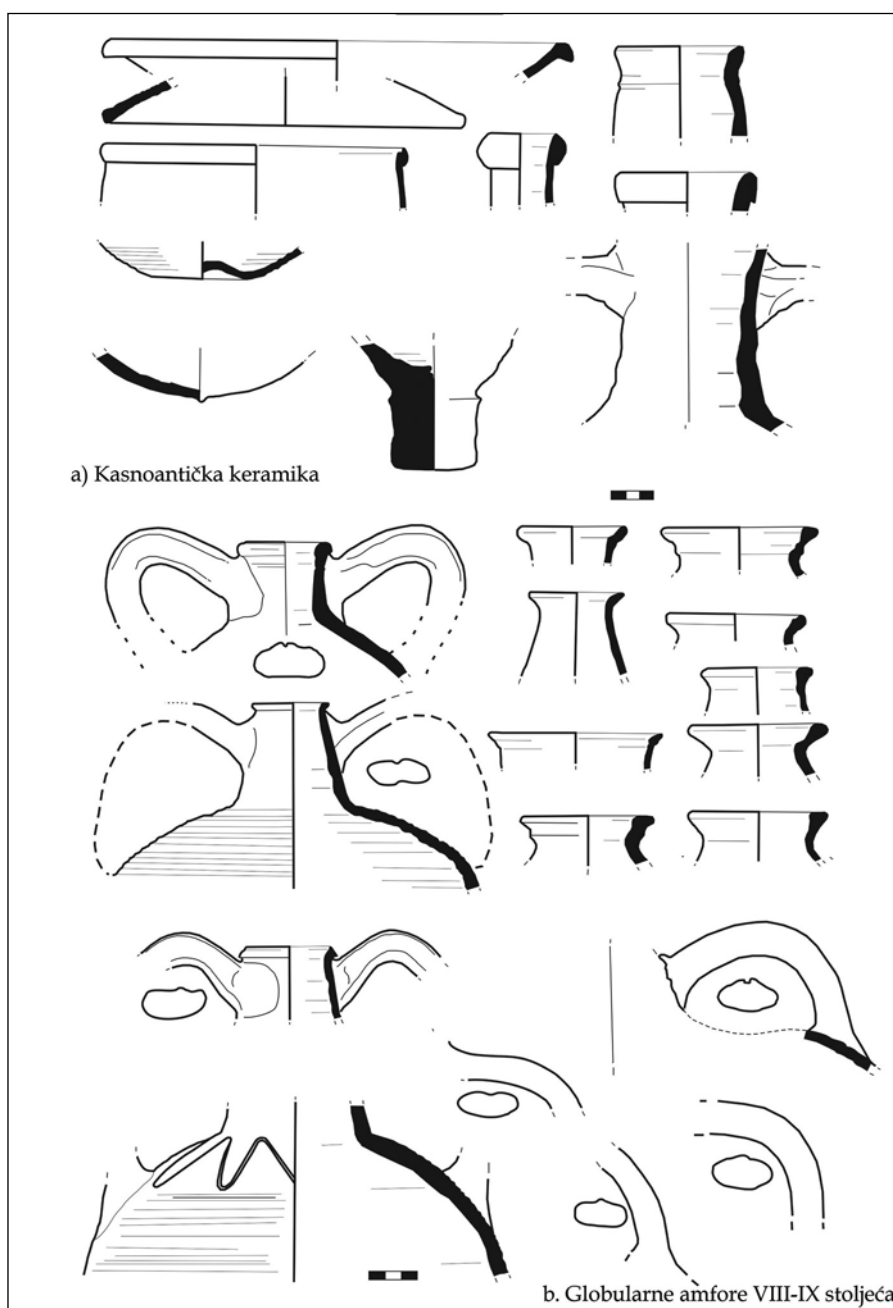

Tabla IV keramika IV -IX stoljeća

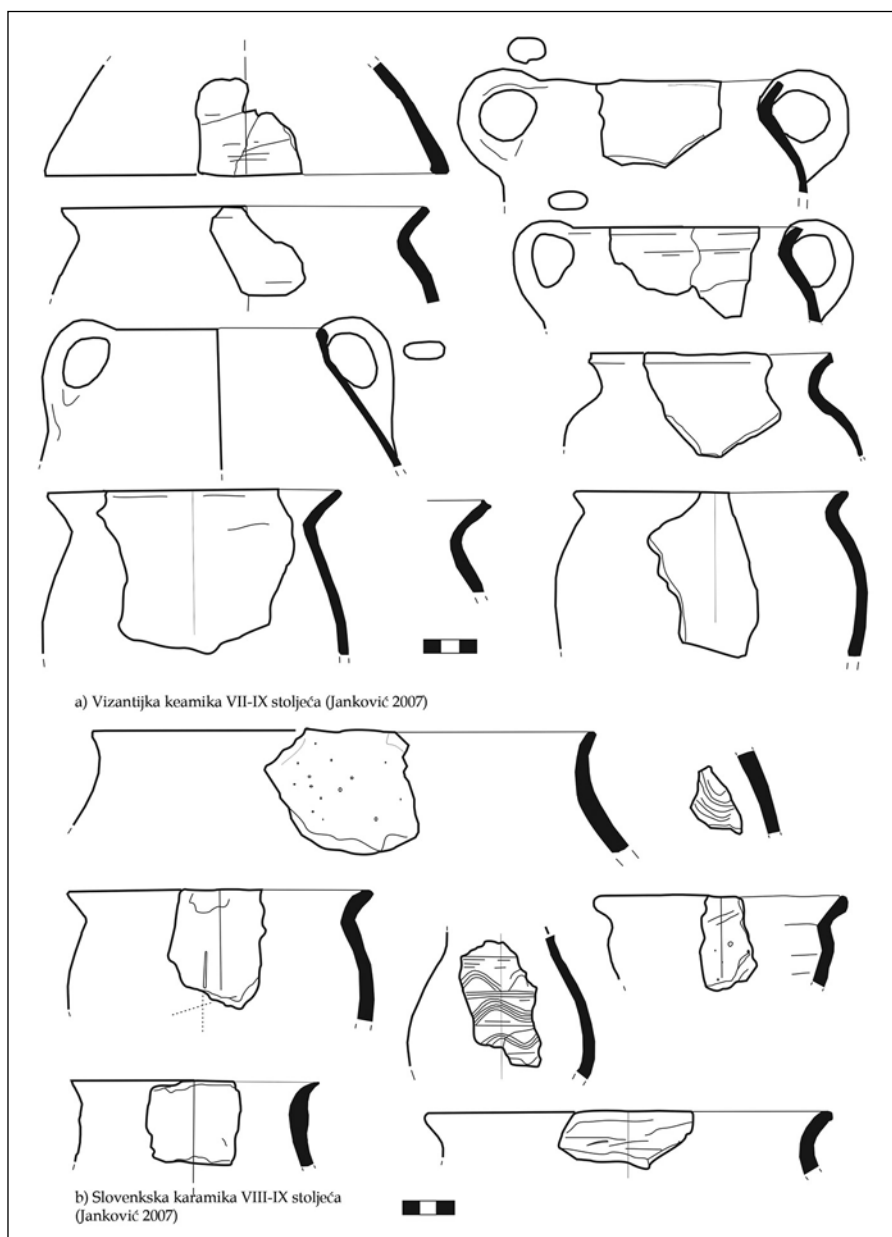

Tabla V vizantijska i slovenska keramika

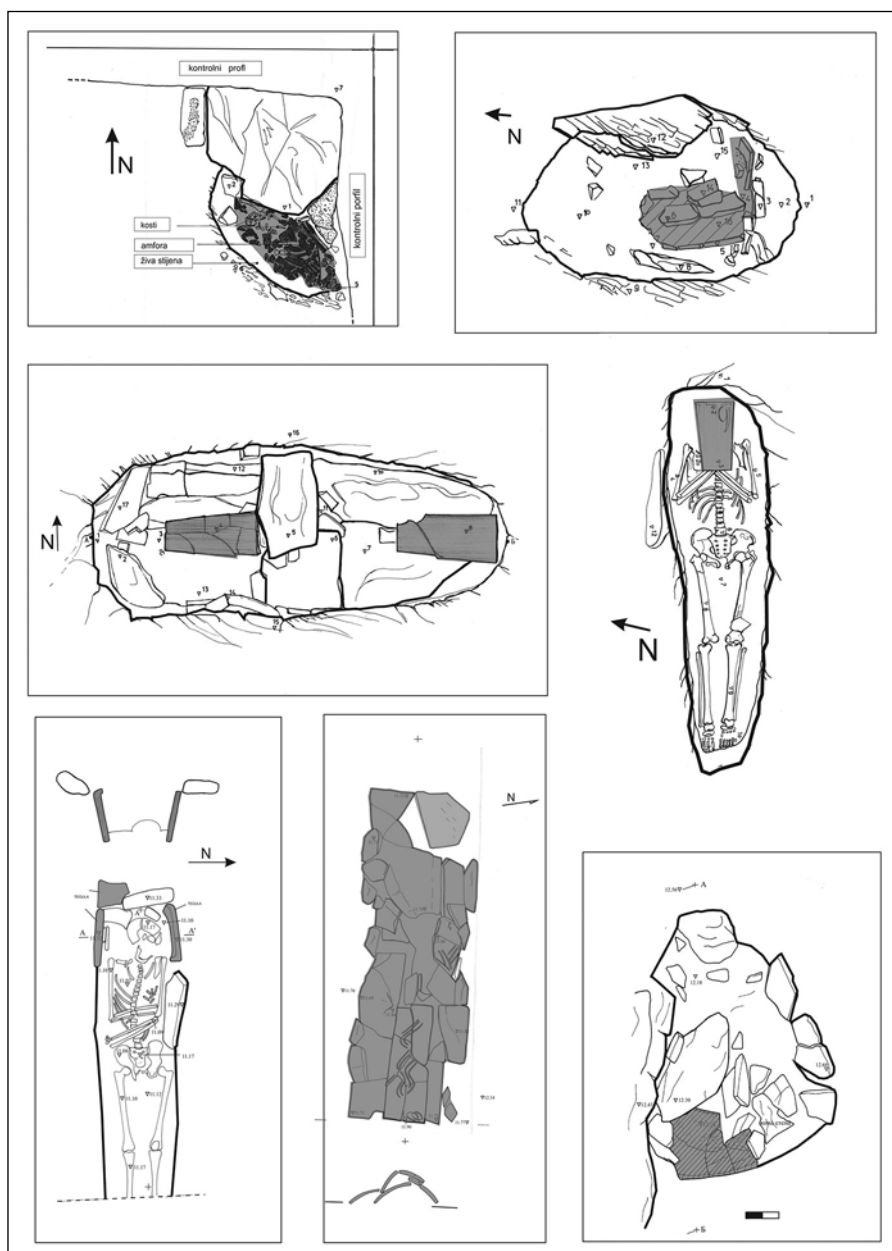

Tabla VI načini sahranjivanja IV-VI vijeka

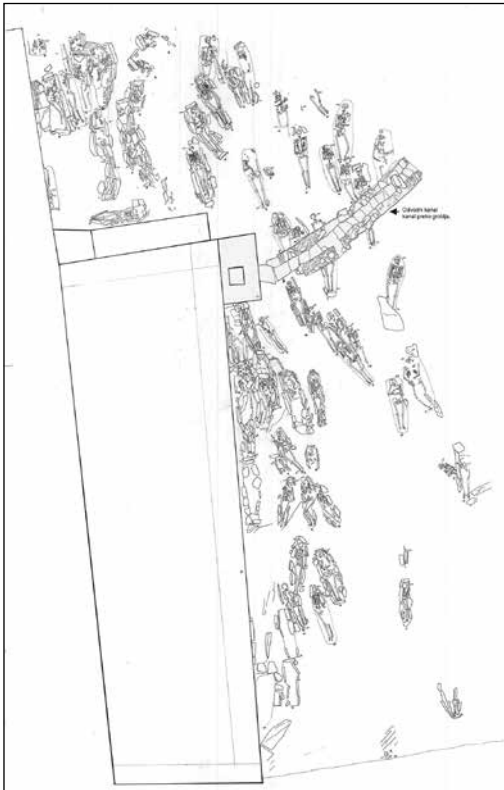

Tabla VII srednjovjekovno groblje sjeverna strana hrama

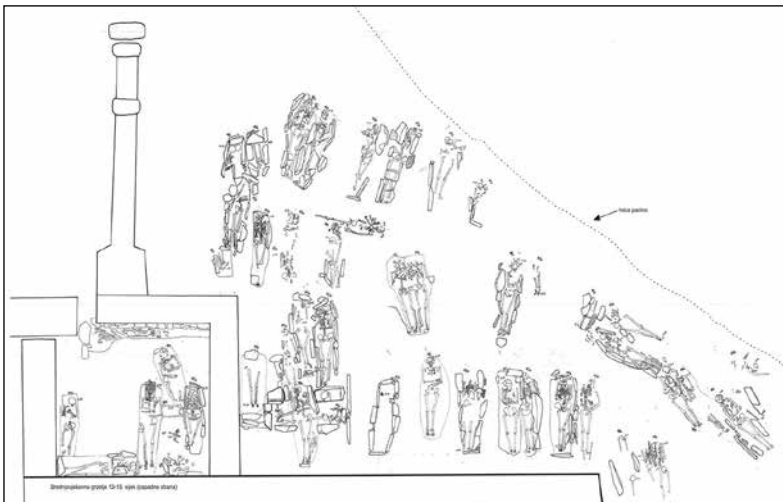

Tabla VIII srednjovjekovno groblje zapadna strana hrama

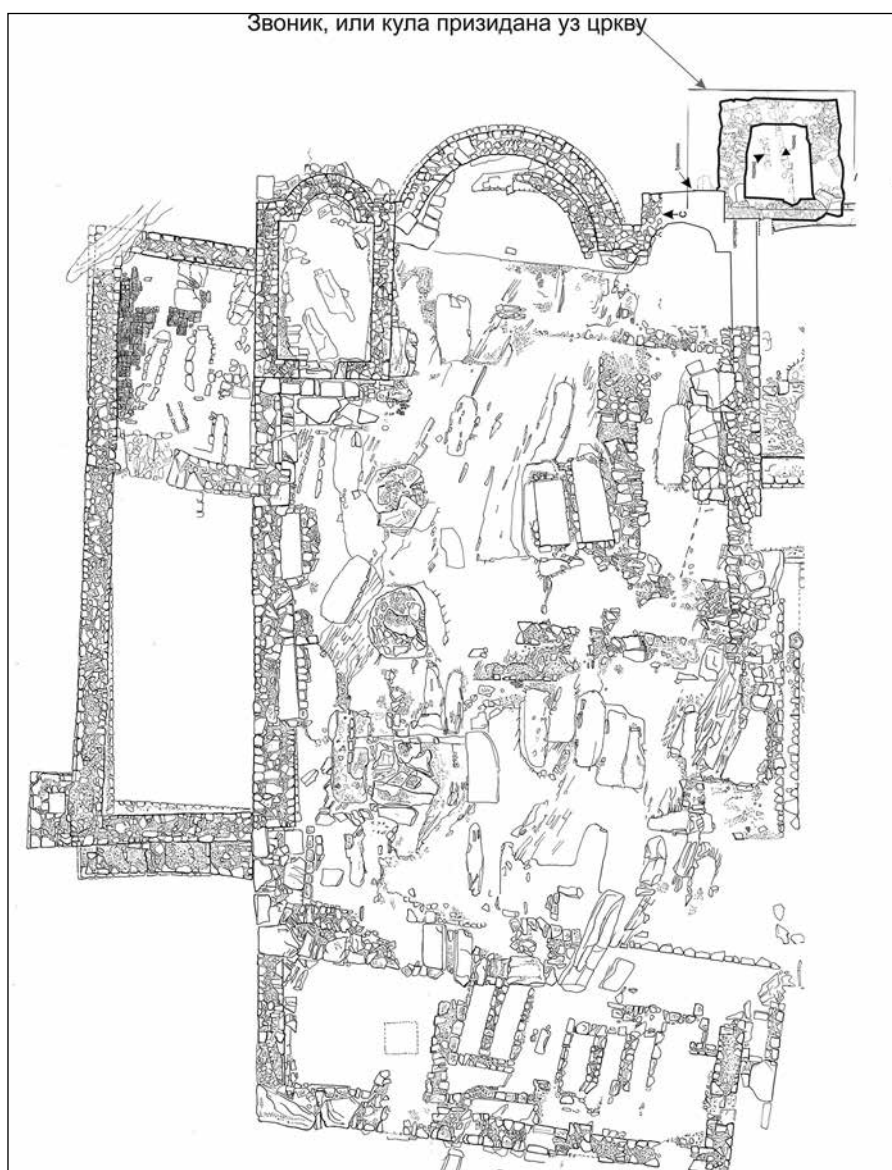

Tabla IX Osnova crkve sa zvonikom prizidanim uz crkvu u IX ili X stoljeću

Literatura:

- J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Podgorica 2013.
- F. Buluč, Ritrovamenti antichi a Otok presso Krtola, *Bulletino di archeologia et storia dalmatina* XXIV, Split 1903.
- Đ. Bošković, Istraživanja srednjovjekovnih spomenika na južnom primorju, *Spomenik SKA LXXXVIII*, drugi razred, 69, Beograd 1938.
- V. Korać, Ostaci manastira Sv. arhandela Mihaila na Prevlaci, *Starinar* 51 (2000), 135-170.
- Đ. Janković, M. Živković, G. Simonović, Đ. Ćapin, Miholjska Prevlaka, Istraživanja u 1997, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 14, Beograd 1998, 137-143;
- Đ. Janković, *Srpsko Pomorje 7-10. stoljeća*, Beograd 2007.
- Đ. Janković, *Saborni hram Svetog arhangela Mihaila manastira Ilovice, Drevnohišćansko i svetosavsko nasleđe u Crnoj Gori*, Cetinje - Beograd, 2010.
- I. Pašić, Manastir Svetoga arhangela Mihaila na Prevlaci, arheološki slojevi iz 13. i sa početka 14. vijeka, *Glasnik SAD*, Beograd 2004.
- I. Pušić, Preromanska dekorativna plastika na Otoku-Boka Kotorska, *Naše starine* V, Cetinje 1975.
- M. Parović-Pešikan, Mr Jovan Martinović, Dr Vojislav Trbuhović, mr Leposava Savić-Trbuhović, Pregled arheoloških spomenika na području obale Boke Kotorske, *Naše Starine* VI, Cetinje, 1978., 147-175.
- I. Stijepčević, Kotor i Grbalj, *Prilog vijesnika za historiju i arheologiju dalmatinsku*, LII, 1935 – 1949.
- O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu Donje Panonije*, Beograd 1981.
- LJ. Bjelajac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji, Import iz radionce Viminacium-Margum*, Beograd 1990
- Nikolić-Đorđević, Antička keramika Singidunuma, *Singidunum* 2, 2000.
- B.Lahi, Dëshmi të terra sigilatës italiane dhe galeze jugore në qytetin e Shkodrës, Iliria 2005-2006
- Conspectus 1990, 148.
- R. Makijanič. Istočna sigilata na Kvarneru, *Prinosi odjela za arheologiju*, Zagreb, 1983. 51-64.
- J.W. Hayes, *A supplement to Late Roman Pottery*, British School at Rome, London, 1980, 325-327.
- M. Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*: Archaeopress, British Archaeological Reports, International Series, Oxford 2004.
- M. Bonifay, D. Pieri, Amphores du Ve au VIIe s à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu, *Journal of Roman Archaeology* 8, 1995, 94-120
- D. Pieri, *Le commerce du vin oriental a l'époque byzantine (V-vii si'ecles). les temoignage des amphores en Goule*, Beyruth, 2005.
- E. Cirelli, Anfore globulari a Classe nell'alto Medioevo, *V Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*, a cura di G. Volpe, P. Favia, Firenze 2009.

- S. Gelichi, D. Calaon, E. Grandi, C. Negrelli, "... *Castrum igne combussit...*": *Comacchio tra tarda antichità ed alto medioevo*, in *Archeologia Medievale*, XXXI-II, 2006, pp. 19-48.
- C. Negrelli, Towards a definition of early medieval pottery markers: amphorae and other vessels in the Adriatic region, S. Gelichi, R. Hodges (eds.), *From sea to another trading places in the European and Mediterranean Early Middle Ages*, proceedings of the International Conference Comacchio 27th-29th March 2009.
- R. Sekso, Ukosnice, toaletne igle i češljevi iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *VAPD* 105, 2012.
- Ž. Krnčević, M. Menđušić, I. Pedišić, *Danilo-Arheološki vodič*, Šibenik 2000.
- I. Sindik, Prevlaka 1124. i 1181, *Boka* 24, Herceg-Novi 2004, 127-132.
- D. Mrkobrad, A. Jovanović, Samograd-arheološka istraživanja, *Novopazarski Zbornik* 13, Novi Pazar 1989.
- Đ. Janković, *Podunavski deo Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd 1981: TI, TII, TIII, T VI 1-3, TIV, TVII 4, 3-13.
- P. Arthur et al, *Excavation at Otranto*, vol. II: Finds, editors Francesco D'Andria and David Whithouse, Università degli studi di Lecce, 1992.
- I. Grujić, Keramika II veka, *Nova antička Duklja* IV, Podgorica 2011.
- M. Živanović, D. Drašković, Keramika prostorije 3 IX, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje, *Nova antička Duklja* II, Podgorica 2011.
- P. Arthur, R. Auriemma, A search for Italian wine. Middle Byzantine and later amphorae from southern Puglia, Italy, in *INA Quarterly*, 23.4 (1996), 1997, 14-17.
- M. Zagarčanin, Podvodno-arheološka istraživanja barskog i ulcinjskog akvatorija, *Nova antička Duklja* V, Podgorica 2013.
- M. Zagarčanin, Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vile nalokalitetu Mirišta u Petrovcu, *Nova antička Duklja* V, 2014.
- M. Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku*, Bar, 2008.
- M. Zagarčanin, Kasnoantička i ranovizantijska svjedočanstva na prostoru Bara: S. Gelichi, M. Zagarčanin, M., *STORIE DI UNA CITTÀ. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, STARI BAR 5., Archeologia - Insegnamento di Archeologia Medievale. Dipartimento di Studi Umanistici. Università Ca' Foscari di Venezia, 2014.
- M. Zagarčanin, Antička i Ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta Preliminarni rezultati istraživanja od 1997. do 2011. godine, *Nova antička Duklja* VI, Podgorica 2015, str. 109-157.

Meri ZORNIJA*

**KLESARSKA RADIONICA IZ DOBA KOTORSKOG BISK-
UPA IVANA**
- doprinos formiranju predromaničke umjetnosti na
jugoistočnom Jadranu

ABSTRACT: The article deals with a number of pre-Romanesque fragments from Bay of Kotor which were assigned to the production of quality stonecarvers' workshop centered in Kotor. Based on the name of Bishop John, who participated in the Second Council of Nicaea in 787, fragments are dated to the last quarter of the 8th and early 9th century. In addition, this sculpture is compared with a similar from the other eastern Adriatic cathedrals, showing common stylistic features and high quality carving in marble. These analogies point to the same artistic language used by Dalmatian carvers at the turn of 8th in 9th century on the wide area from Istria to the Bay of Kotor.

KEY WORDS: *Kotor, pre-Romanesque, sculpture, Byzantine Dalmatia, eighth century, Second Council of Nicaea, Stonecarvers' Workshop from the Age of Kotor Bishop John*

U proučavanju geneze i razvoja ranosrednjovjekovne skulpture na istočnoj obali Jadrana ključnu ulogu ima upravo njezin najraniji sloj, za koji je Željko Rapanić u svojoj knjizi „Predromaničko doba u Dalmaciji“ upotrijebio termin *skulptura prijelaznog doba*. Time se u prvom redu referirao na skupinu splitskih i zadarskih reljefa, mahom sarkofaga, koji „...*stoje između stilski vrlo jasno određene starokršćanske skulpture na jednoj strani i isto tako vrlo jasno određene predromaničke na drugoj strani*“, datirajući ih u drugu polovinu 8. i početak 9. stoljeća. Ukazao je time na važnost rano-kršćanske komponente u formiranju predromaničke umjetnosti na istočnom

* Autorka je viša asistentica na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru.

Jadranu, ujedno pretpostavljajući i kontinuitet klesarske djelatnosti u dalmatinskim gradovima još od antičkih vremena.¹ Njegove je zaključke u novije vrijeme svojim promišljanjima upotpunio Nikola Jakšić ističući kako većina, a u slučaju spomenute skulpture i svi korišteni motivi te kompozicijske šeme pripadaju zapravo repertoaru ranokršćanske umjetnosti, poglavito one podnih mozaika. Složene i beskrajno isprepletene šeme troprutih traka sjevernjačke, „inzularne“ inspiracije pristižu na mediteransko tlo nešto kasnije, tijekom 9. stoljeća pod utjecajem karolinške umjetnosti, stvarajući jedinstveni predromanički stil.²

Novija istraživanja i objave materijala unaprijedili su poznavanje upravo ove najranije faze koja prethodi sazrijevanju predromaničke klesarske produkcije, te nam se ona danas otkriva na širem području od Istre preko kvarnerskih otoka do obogaćenog zadarskog i splitskog opusa. Reljefi su to koji se redovito ističu visokom kvalitetom izvedbe i korištenog materijala (većinom najfiniji, često prokoneški mramor u sekundarnoj upotrebi), naglašenom prisutnošću slobodnije tretiranih simboličkih i vegetabilnih motiva, još nepodređenih strogoj geometrizaciji razvijenog predromaničkog stila, dok je njihova datacija sužena uglavnom na posljednju četvrtinu 8. i rano 9. stoljeće. Radi se isključivo o urbanim lokalitetima, gdje je rečena skulptura ukrašavala interijere starijih, ranokršćanskih katedrala, a s izuzetkom Istre u kojoj je već 788. godine uspostavljena franačka vlast, u svim ostalim slučajevima radi se o gradovima koji su, kao i Kotor, bili dijelom bizantske Dalmacije.

Jedan od najvažnijih povijesnih izvora za proučavanje ovog razdoblja su akti Drugog nicejskog koncila, održanog 787. godine.³ Taj sedmi i posljednji ekumenski koncil, te drugi po redu održan u Niceji sazvala je bizantska carica Irena radi ponovnog uspostavljanja štovanja svetih slika, čime je zavr-

¹ Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987, 20 i dalje, posebno 115-130. Nova zapažanja o problematici reljefa 8. stoljeća u Dalmaciji donosi N. Jakšić: Dalmatinski primjeri reljefa u stilu „liutprandovske renesanse“, u: *Zbornik Dana Cvita Fiskovića II. – Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, 2008, 395-406; Isti, *Riflessi della „Rinascenza liutprandea“ nei centri urbani della costa adriatica orientale*, *Hortus Artium Medievalium*, 16, 2010, 17-26.

² N. Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Hrvati Karolinzi – Rasprave i vrela*, ur. A. Milošević, Split, 2000, 194-195.; Isti, *Skulptura u zadarskoj nadbiskupiji od IV. do XII. stoljeća*, u: N. Jakšić – E. Hilje, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar, 2008, 16-26.

³ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Firenze-Venecija, 1759-1798, sv. 12, 251-1154 i sv. 13, 1-820 (citirano prema R. Katičić, 1993., vidi bilj. 7). Nedavno je objavljeno i novo kritičko izdanje latinskog prijevoda ovih spisa: *Concilium Universale Nicaenvm Secvndvm. Concilii Actiones I-III*, ur. E. Lamberz, Berolini-Novii Eboraci, 2008., na što me je upozorila kolegica Dubravka Preradović, kojoj ovom prilikom toplo zahvaljujem.

šeno prvo razdoblje ikonoklazma.⁴ Ovdje su za našu temu posebno zanimljive potpisne liste prisutnih biskupa koje je detaljno analizirao J. Darrouzès,⁵ a u novije vrijeme i Erich Lamberz u sklopu svoje revizije nicejskih spisa.⁶ U njima se nalaze i imena četvorice dalmatinskih biskupa: splitski Ivan, rapski Urso, osorski Lovro i kotorski Ivan. Ovaj vrijedan podatak nezaobilazan je u raspravi o složenom pitanju crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim biskupijama od 8. do 10. stoljeća.⁷

Ime kotorskog biskupa Ivana – *Ioanne episcopo Decateron* – spominje se samo jedanput, kao prisutan na završnoj sedmoj sjednici 13. listopada (u listi E, na 327. mjestu), za razliku od splitskog, rapskog i osorskog čiji se potpisi nalaze i na četvrtoj sjednici 1. listopada (lista D) te prilikom potpisivanja zaključnog dokumenta, tzv. definicije o štovanju slika na kraju zasjedanja (lista F, koja se inače smatra najvjerodostojnijom), dakle tri puta. Nadalje, Ivan se u listi E ne navodi zajedno s ostalim dalmatinskim kolegama, već pri kraju, gdje je inače vrlo pravilan redosljed biskupa poremećen, na temelju čega Lambert zaključuje da čitava lista E nije izvorni dio koncilskih akata, nego nešto kasnija kompilacija. Sve ga je to navelo da posumnja u identitet kotorskog Ivana u toj mjeri da ga i ne spominje među ostalim biskupima iz Dalmacije, navodeći druge mogućnosti njegovog porijekla.⁸ Sumnju osnažuje i činjenica da se Ivan ne spominje u lokalnim kronikama kotorskih biskupa⁹, pa tako niti kod Farlatija u *Illyricum sacrum*¹⁰.

⁴ O teološkoj podlozi i značenju ovoga koncila vidi: T. Z. Tenšek, Teologija slike, *Bogoslovna smotra*, 74/br. 4, 2004, 1043–1078.

⁵ J. Darrouzès, Listes épiscopales du concile de Nicée (787), *Revue des études byzantines*, 33, 1975, 5–76.

⁶ E. Lamberz, *Die Bischofslisten des VII. Okumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 2004.

⁷ Treba ovdje istaknuti A. Dabinovića i njegovu raspravu: Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?, *Rad JAZU*, 239, 1930, 151–244, koji je još davno prije Darrouzèsa upozorio na prisutnost kotorskog biskupa Ivana na spomenutom saboru. U hrvatskoj literaturi dosada su u vezi problematike crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim biskupima uglavnom prihvaćeni zaključci R. Katičića: Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Nikeji godine 787., *Filologija*, časopis Razreda za filologiju JAZU, knjiga 11, Zagreb, 1982–83, 75–92 (također u: R. Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka – filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split, 1993, 25–35), s pregledom dotadašnjih stavova.

⁸ E. Lamberz, *Die Bischofslisten...*, 18, 28, 78. Pritom navodi i Dekasteron u Trakiji, koji se spominje u *Notitia episcopatum*, kao jednu od mogućnosti.

⁹ Slučaj je to i sa splitskim Ivanom i s rapskim Ursom. Razlog tome vjerojatno leži u njihovoj starini: redoviti popis kotorskih biskupa teče tek od 1090, kada je stolovao biskup Grimoaldo. Vidi A. Milošević, *Schematismus seu Status personalis et lokalis Dioecesis Catharensis pro anno Domini MCMVII*, Ragusii, 1907, 20–83. Njegov popis prenosi S. Kovačić, *Kotorska biskupija – Biskupska sjedišta u Boki kotorskoj u daljoj prošlosti*, u: *Zagovori svetom Tripunu – Blago Kotorske biskupije*, Zagreb, 2009., 28. J. Butorac i A. Ivandija, *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb, 1973, 106, iako u tekstu navode da se u

U Boki Kotorskoj se, međutim, među brojnim predromaničkim ulomcima sačuvanim u njezinim zbirkama ili uzidanima kao spolije u kasnije građevine, nalaze tri ulomka arhitrava sa spomenom biskupa imenom Iohannes. Najpoznatiji od njih danas je izložen u svetištu katedrale Sv. Tripuna, između glavne i sjeverne apside (sl. 1).¹¹ Otkriven je u „gomili kamenja“ prilikom austrougarske restauracije katedrale 1897-1907.¹² Njegova povezanost s kultom svetoga Tripuna potvrđena je upravo spomenom datuma 13. siječnja kojim je datirana i poznata Andreacijeva povelja, a koji kotorska crkva slavi do danas pod nazivom *Karike*. Radi se o krajnjem desnom dijelu mramornog arhitrava s ostatkom natpisa koji čitav zapravo predstavlja datacijsku formulu.

Sl. 1 Ulomak arhitrava, Kotor, svetište katedrale Sv. Tripuna (foto: M. Zornija)

8. stoljeću spominje biskup u Kotoru (bez navoda imena), u popisu (352-353) prenose tek podatke iz Farlatija. *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975, 277, kronotaksu započinje godinom 925. i 928., kad se kotorska biskupija navodi u aktima splitskih sabora. Najpotpuniji popis kotorskih biskupa dosada donosi L. Blehova Čelebić, vidi bilj. 24, koristeći se najvećim brojem izvora.

¹⁰ Daniel Farlati, Jacobus Coleti, Episcopi Ascrivieneses sive Catharenses, u: *Illyrici sacri tomus sextum. Ecclesia Ragusina cum suffraganeis, et ecclesia Rhiziniensis et Catharensis.*, Venetiis, 1800, 421-518. Njihova serija kotorskih biskupa (429) započinje 877. godinom, povodeći se za Ljetopisom popa Dukljanina i datacijom sabora na Duvanjskom polju, kada kotorski biskup navodno postaje jedan od sufragana dukljanske crkve. Navedeno djelo danas se uglavnom više ne smatra pouzdanim povijesnim izvorom.

¹¹ M. Zornija, kat. jed. 23, u: *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije - povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetog Tripuna u Kotor*, (ur.) Radoslav Tomić, Zagreb: Galerija Klovičevi dvori, 2009, 104-106, s popisom starije, vrlo obimne literature.

¹² U novijim istraživanjima katedrale sv. Tripuna pronađena su još dva identična mramorna ulomka, također s ostacima natpisa. Zajedno s još jednim dijelom istog arhitrava s radiranim natpisom, poznatim otprije, objavila ih je Z. Čubrović, Prvotni ciborijum romaničke katedrale Sv. Tripuna u Kotoru, *Saopštenja*, XL, 2008, 25-42, smatrajući ih, zajedno s „Ivanovim“ ulomkom, dijelovima završnog vijenca prvotnog ciborija u romaničkoj katedrali sv. Tripuna. Interpretacija je ponešto promijenjena u novoj monografiji o katedrali, gdje se dopušta mogućnost da su prvotno pripadali oltarnoj ogradi u martiriju, da bi tek u sekundarnoj funkciji dospjeli na spomenuti ciborij.

Datira se po tradicionalnom čitanju J. Kovačevića u 809. ili, prema novijoj interpretaciji M. Lončara, čiju restituciju donosimo, u 805. godinu:¹³

...*die i?*]AN(*uarii*) XIII, TE(*m*)PORIB(*us*) D(*omi*)N(*i*) IOH(*anis*) EP(*i*) S(*copi*), P(*er*) I(*n*)D(*ictionem*) XIII, A(*nno*) NA(*tivi*)TA(*tis*) CONSTI(*tutoris*) MV(*n*)DI, [*d(e)i f?*]I(*lii?*), δ(?)CCCV.

Prijevod:

„(...dana?) 13. siječnja, u vrijeme gospodina Ivana biskupa, 13. indikcije,

godine od rođenja Stvoritelja svijeta, (Božjeg sina?), 805.“

Iz natpisa, dakle, saznajemo da je dotični biskup Ivan stolovao u Kotoru početkom 9. stoljeća, kada su u taj grad donesene relikvije svetoga Tripuna.

Sl. 2 Dva ulomka arhitrava, Bijela, pročelje crkve Sv. Petra (foto: M. Zornija)

Druga dva ulomka koja se često dovode u vezu s prethodnim nalaze se uzidani na pročelju crkvice sv. Petra u Bijeloj (sl. 2). Pripadali su oltarnoj ogradi koja je najvjerojatnije ukrašavala stariju ranokršćansku crkvu čiji su ostaci djelomično istraženi šezdesetih godina.¹⁴ Ulomci su mramorni, tako-

¹³ J. Kovačević, Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske II, *Spomenik SAN*, CV, 1956, 2-3; M. Lončar, Dva natpisa iz Boke s imenom biskupa Ivana, *Croatica et Slavica Iadertina*, II, 2006, 186-189. Smatram da time nisu iscrpljene sve mogućnosti u iščitavanju ovog inače problematičnog natpisa, posebno njegovog završnog dijela. Neke drugačije interpretacije, koje bi u budućim istraživanjima trebalo uzeti u obzir, donosi novi rad J. Martinovića, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi Crne Gore* (u tisku). Zahvaljujem mr. Martinoviću što mi je ustupio rukopis svog rada.

¹⁴ Istraživanja je vodio Ilija Pušić iz Zavičajnog muzeja Herceg Novi, te nisu objavljena, osim nekoliko redaka u: I. Pušić, Tragovi arheoloških lokaliteta na terenu hercegnovske opštine, *Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg Novi*, 3, 1998., 20. Prilikom istraživanja pronađeno je i nekoliko predromaničkih ulomaka koji se danas nalaze u Arheološkoj zbirci Zavičajnog muzeja Herceg-Novi. Za uvid u sve fragmente zahvaljujem arheologu i kustosu Viktoru Vargi. Od prvotne opreme ranokršćanske crkve sačuvali su se u unutrašnjosti današnje crkvice dva masivna pilona s reljefom križeva i sačuvanim *loculusom* u jednome od njih, vjerojatno podnožja oltara. Inače, lokalitet se u literaturi često povezuje s benediktinskim samostanom *sancti Petri de Campo* spomenutim u pismu pape Klementa VI srpskom caru Dušanu godine 1346, koji se ipak najvjerojatnije odnosi na istoimeni manastir pored Trebinja. Pro-

der s kukama u gornjem pojasu, dok se u donjem nalazi natpis uokviren urezanim linijama.¹⁵ Na većem ulomku čitamo:

... (I?) O MAG IMP ET DN IOH

Na manjem se jasno čita: EPISCOP...

Iako ulomci nisu međusobno spojivi, možemo s priličnom dozom sigurnosti pretpostaviti da se naslov biskupa zaista odnosi na *dominusa Iohannes* na kraju većeg ulomka. Kako ispravno zaključuje Lončar, veći ulomak tvorio je kraj jedne grede, a manji početak druge. Između njih najvjerojatnije je stajao prolaz u svetište s lukom ili zabatom, kako je to bilo uobičajeno u ranosrednjovjekovnim crkvama. Posebno nas na to upućuje korištenje iste formule „gospodin Ivan, biskup“, koja je upotrebljena i na arhitravu iz Kotora. I po upotrebi istog materijala, po dimenzijama arhitrava, po veličini i oblikovanju slova te kuka iznad njih ovaj je arhitrav gotovo identičan s prethodnim, kao i s nekolicinom srodnih ulomaka pronađenih u istraživanjima katedrale, te ih sve zajedno sa sigurnošću možemo pripisati istim klesarima.¹⁶

Treći natpis sa spomenom Ivana potječe iz crkve sv. Marije Collegiate, koja je prema ustaljenom mišljenju tada obnašala funkciju katedrale. Isklesan je na ulomku arhitrava – zapravo sekundarno upotrijebljenom antičkom vijencu isklesanom iz prokoneškog mramora, čija se lisnata dekoracija sačuvala na stražnjoj strani.¹⁷ Od tri ulomka dva se međusobno spajaju, a pripadali su lijevoj strani oltarne ograde (sl. 3). Natpis glasi:

blematiku i literaturu vidi kod I. Puljić, Prva stoljeća Trebinjske biskupije, *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Sarajevo 1988.

¹⁵ Ulomke prvi put spominje A. Milošević, Crkvice Sv. Petra u Bijeloj u Boci Kotorskoj, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLIII, 1920, 191-194, zatim u nekoliko navrata Petar Šerović, Starine crkvice Sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj, *Starine Crne Gore*, III-IV, 1965/66, 173-177. J. Kovačević, Srednjovjekovni epigrafski spomenici..., 3, prilikom obrade natpisa donosi neprecizan crtež, prema kojem slova na većem ulomku nisu uokvirena linijama. Taj dio natpisa zbog znatne pohabanosti mramora uslijed stoljetnog djelovanja atmosferilija ostao je neprotumačen, te je vjerojatno stoga i krivo precrtan. Nedavno se ulomcima pozabavio i M. Lončar, Dva natpisa iz Boke..., 190-192, ali pritom nije uočio da natpis na većem ulomku započinje slovom O, što u potpunosti mijenja predloženu konstrukciju padeža u natpisu iz genitiva u dativ.

¹⁶ Ovoj se grupi srodno oblikovanih arhitrava može pridodati i ulomak, izgleda vijenca ciborija, nekad uzidan u pročelje crkve sv. Mihajla u Kotoru, vidi M. Zornija, kat. jed. 22., u: *Zagovori...*, 104-105, s prethodnom literaturom. Obično je smatran dijelom oltarne ograde te crkve, koja je arheološkim istraživanjima osamdesetih godina 20. stoljeća također otkrila svoju predromaničku fazu, kada je pripadala benediktinskom samostanu sv. Mihovila poznatom iz povijesnih izvora. Međutim, analiza iznimno brojnih ostataka njezinog liturgijskog namještaja pokazuje da je on u jednoj fazi isklesan u Kotorskoj klesarskoj radionici u prvoj polovini 9. st, pri čemu je korišten isključivo lokalni vapnenac. Slijedom toga možemo zaključiti da ulomak izvorno nije mogao pripadati opremi benediktinske crkve sv. Mihovila, već njegovo porijeklo treba tražiti drugdje, moguće također unutar katedralnog kompleksa.

¹⁷ M. Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba II*, Beograd, 1989, 211-212; M. Zornija, kat. jed. 24., u: *Zagovori...*, 106-107.

Sl. 3 Tri ulomka arhitrava, Kotor, sakristija crkve Sv. Marije (foto: M. Zornija)

†IN N(omine) D(omi)NI D(e)I ET S[(an)c(t)a)e Mari(a)e].../...[I] OhANNIS VNA CVM CONIV[ge]...

U gornjoj zoni ovaj put se javlja tropruta pletenica umjesto kuka, isklesana finim potezima dljeta unutar udubljene trake. Njezina naglašeno zaobljena modelacija, s okom u središtu svakog čvora, upućuje na ranije razdoblje predromaničke dekoracije. Iako se većina slova u grafijskim detaljima (romboidno *O*, uncijalno *h* i dr.) razlikuje od prethodna dva natpisa sa spomenom biskupa Ivana, njihova pravilnost i izduženost u osnovi odaju istu tipologiju rustične kapitale karakteristične za rane predromaničke natpise u Dalmaciji, a jednako je i uokviravanje natpisne plohe istih dimenzija ravnom linijom.

U literaturi, iako s dozom opreza, u nekoliko je navrata pretpostavljena mogućnost da se radi o istoj osobi kao i na prethodna dva natpisa.¹⁸ Iako to nije moguće sa sigurnošću utvrditi, valja konstatirati da se ime, ovaj put navedeno u nominativu zajedno sa suprugom – dakle u svojstvu donatora oltarne ograde ili nekih radova na crkvi, ovdje javlja u punom obliku, i to kao *Iohannis* umjesto *Iohannes*, što svjedoči o određenom stupnju vulgarnog lati-

¹⁸ P. Vežić, Ciburji ranoga srednjeg vijeka u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, 2001/02, 94. Autor svoj stav ponavlja i u knjizi: P. Vežić, M. Lončar, *HOC TIGMEN - ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009, 125, bilj. 336. Takvoj pretpostavci sklon je i Nikola Jakšić u: *Zagovori...*, 87. te M. Zornija u istoj publikaciji, kao i J. Martinović, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi Crne Gore* (u tisku). Inače, problem svećeničkih i biskupskih brakova u srednjovjekovnoj Dalmaciji zaslužuje dublju studiju bez koje se ne može sa sigurnošću potvrditi identitet dotičnog Ivana. Radilo se o poprilično raširenoj pojavi među klericima, s kojom se uspješnije uhvatila u koštac tek gregorijanska reforma u 11. stoljeću. Tako J. Kovačević, *Etnička i društvena pripadnost kitora u Duklji i Pomorju od kraja VIII do kraja XIII veka*, *Istorijski glasnik*, 1, 1955, 119, razmatrajući natpis đakonise Auzonije iz Duklje, kaže: „No nepokoravanje sveštenstva u pogledu celibata trajalo je veoma dugo i u samom Rimu i to ne samo među nižim sveštenstvom – ipodakonima i đakonima – već i kod sveštenika, pa čak i kod episkopa sve do XI veka.“ Općenita zapažanja na razini zapadne i istočne Crkve, s posebnim naglaskom na brojne crkvene odredbe vezane uz celibat, donosi A. M. Stickler, *Celibat klerika: povijesni razvoj i teološki temelji*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.

niteta prisutnog u Dalmaciji još od kasne antike.¹⁹ Isti oblik tog imena javlja se i na sarkofagu Ivana Ravenjanina, koji je pripisan upravo onom splitskom (nad)biskupu Ivanu koji je sa svojim kotorskim imenjacom zajedno boravio u Niceji 787.²⁰ Sva navedena zapažanja upućuju na zaključak da je dotični ulomak istovremen prethodnim natpisima sa spomenom biskupa Ivana, bez obzira da li se radi o istoj osobi.

Već je Kovačević prilikom objave prva dva natpisa pokušao identificirati dotičnog Ivana.²¹ Poziva se pritom na *Zibaldone*, rukopis u tri toma koji se čuva u knjižnici Franjevačkog samostana u Dubrovniku. Radi se naime o zborniku Iva Marije Matijaševića (1713-1791), dubrovačkog isusovca i Farlatijevog suvremenika u kojem, među mnogim podacima iz dubrovačke povijesti donosi i vlastiti katalog kotorskih biskupa, u koji uvrštava i Ivana upravo pod godinom 787.²² Prvi koji donosi podatke iz Matijaševićevog spisa bio je Josip Gelčić.²³ Ali ni on, kao ni Kovačević, tu godinu nisu povezali s Drugim nicejskim koncilom. Tek kasnije, nakon što je Katičić u domaćoj literaturi skrenuo pozornost na Darrouzèsova istraživanja, ovome prelatu poklonjena je zaslužena pažnja.²⁴

Smatram da ključnu ulogu u raspravi o vjerodostojnosti biskupa Ivana „Nicejskog“ imaju upravo gore opisani arhitravi, čiji natpisi potvrđuju prisutnost biskupa s tim imenom u Kotoru na izmaku 8. i u prvom desetljeću 9. stoljeća, a time posredno i autentičnost njegovog spomena na sedmoj sjednici Nicejskog koncila 13. listopada 787. Razlika od dvadesetak godina sasvim je moguć raspon djelovanja jedne osobe, čime dobivamo vremenski okvir njegovog stolovanja u Kotoru od 787. do okvirno 805. godine. S pra-

¹⁹ P. Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, JAZU, Zagreb, 1915.

²⁰ Novija razmatranja o ovom spomeniku i njegovom originalnom smještaju donosi I. Basić, Prilozi proučavanju crkve svetog Mateja u Splitu, *Ars adriatica* 1, 2012, 67-96, s pregledom starije literature.

²¹ J. Kovačević, *Srednjovjekovni epigrafski...*, 3.

²² G. M. Mattei, Catalogo dei vescovi di Cattaro, *Zibaldone II* (rukopis u franjevačkom samostanu u Dubrovniku, br. 266 prema Kaznačićevom katalogu). Postavlja se pitanje koji je to izvor Matijaševiću bio pri ruci, a Farlatiju nije bio poznat.

²³ G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zadar, 1880, 39. Nastojeći ući u trag postanku kotorske Crkve, spominje doduše određenog Ivana prisutnog na Drugom nicejskom koncilu, ali s pogrešnom godinom 649. koristeći se nepouzdanim izvorom.

²⁴ Nakon Katičića prvi na njega upozoravaju V. Korać, M. Šuput, *Arhitektura vizantijskog sveta*, Beograd, 1998, 115, te T. Živković, *Crkvena organizacija u srpskim zemljama*, Beograd, 2004., 56 i 148, a od hrvatskih autora I. Puljić, *Uspostava dubrovačke metropolije*, u: *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik, 2001, 18-19. Spominje ga Blehova-Čelebić u svom vrijednom prikazu razvoja kršćanstva u Boki, navodeći ga u svojoj kompiliranoj kronotaksi kotorskih biskupa, usp. L. Blehova-Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500: Kotorški distrikt*, Podgorica 2006, 14, 403, kao i nekolicina autora u već spomenutom katalogu *Zagovori svetom Tripunu*.

vom dakle možemo otkloniti sumnju koju je Lamberz izrazio u identitet kotorskog Ivana, i ponovno potvrditi ono što je u literaturi već istaknuto, naime da je Ivan prvi povijesno zasvjedočeni kotorski biskup.²⁵

Ne treba zaboraviti da iz istoga vremena potječe još jedna povijesna osoba dokazana predromaničkim natpisom, ovaj put na sarkogafu – riječ je

²⁵ Potrebno je na ovom mjestu upozoriti na niz nepouzdanih podataka vezanih uz povijest kotorske crkve koji se, ponekad i suviše olako, provlače u literaturi još od 19. st., a navodi ih J. Gelčić, *Memorie...*, 35-39. Za neke od njih možemo sa sigurnošću potvrditi da su posve netočni. Spomen prvog biskupa Ivana, koji je navodno prisustvovao Prvom nicejskom koncilu 325, potječe iz jedne stare pergamene, koja je nekada bila u vlasništvu Urbana Rafaellija (usp. Gelcich, *Memorie...*, 36). Na tom saboru, međutim, od oko 250-300 prisutnih (tradicionalno 318) samo je pet biskupa bilo iz zapadne Crkve (točnije iz Kordobe, Kalabrije, Kartage, Dijona i Stridona). Usporedi: A. Franzen, *Pregled povijesti Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988., 65; H. Leclercq, The First Council of Nicaea, *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 11, New York: Robert Appleton Company, 1911. <http://www.newadvent.org/cathen/11044a.htm>

Dalje, Gelčić spominje Paulusa prisutnog na Kalcedonskom saboru 451, a kao izvor navodi anonimni rukopis 18. st. iz Marciane u Veneciji (usp. Gelcich, *Memorie...*, 35 i 38). Ni na tom saboru nisu sudjelovali dalmatinski biskupi, već isključivo sufragani istočnih provincija Carstva (jedini izuzetak bio je Valerijan, biskup *Bassianae* u Panoniji Secundi, i tri afrička biskupa koji su kao izbjeglice boravili u Konstantinopolu). Od 16 prisutnih biskupa s imenom Paulus jedan je bio iz *Cantanusa* na Kreti, stoga se vjerojatno radi o krivo protumačenom imenu. Novi prijevod akata donose: R. Price, M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, Volume I-III (Translated Texts for Historians, Volume 45), Liverpool University Press, 2005. Koristila sam se elektronskom verzijom rada, na kojoj zahvaljujem Ivanu Basiću s Filozofskog fakulteta u Splitu.

Što se tiče Victora, biskupa *ecclesiae Martaritanae/Mactaritanae* sa crkvenog koncila u Saloni 530, njegov identitet do danas „ostaje jednim od najtamnijih mjesta analize koncilskih akata“ (I. Basić, Pristupna razmatranja uz popise biskupâ Zapadnoga Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. g., *Tusculum*, 2, 2009, 59-70). Osim Šišićevog ubiciranja biskupije *Martar/Mactar* u Kotor (Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925, 152, bilj. 74), koje se ipak ne smije u potpunosti odbaciti, postoje još četiri druga prijedloga: Mostar, Bugojno, Makarska i sve aktualniji Konjic. Za pregled mišljenja vidi J. Vučić, *Ecclesia Naronitana/Prostor i granice*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, 2005, 164-165. Za vjerodostojnost Victora kao kotorskog biskupa zalaže se A. Škegro, *The Diocese of Mactaris/Martaris (Ecclesia Mactaritana/Martaritana)*, *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, Split, 2010, 195-206, ne navodeći međutim novih argumenata osim nekolicine ranokršćanskih nalaza i već poznatih podataka iz povijesnih izvora, koji dokazuju samo prisutnost kršćanske zajednice u Kotoru ali ne i postojanje biskupije.

Sve u svemu, možemo zaključiti da je ranokršćanska tradicija kotorske biskupije ipak prilično problematična, a pritom nam pogotovo ne može pomoći otkriće krsnog zdenca u crkvi sv. Marije, jer se pouzdano zna da su u 6. stoljeću u Dalmaciji krstionice vrlo raširene i u manjim urbanim centrima koji nisu bili sjedište biskupa, u sklopu župnih kongregacijskih crkava (Stari Grad na Hvaru, Polače na Mljetu, Zmijavci, Srima, Pridraga, brojni baptisteriji na dalmatinskim otocima te u unutrašnjosti provincije u Bosni...); usp. P. Chevalier, *Les baptisteres paleochretiens de la province romaine de Dalmatie*, *Diadora* 10, 1988, 111-163. Na tu činjenicu odlučno je upozorio već N. Jakšić, *Zagovori...*, 87, a dokazuju je i krstionica otkrivena 90-tih godina u Podlastvi Grbaljskoj, datirana također u 6. st., ili ona u Žanjici na Luštici.

naravno o Andreaciju (u povelji Andrea Saracenis) i njegovoj ženi Mariji, zaslužnima za prispjehće relikvija svetoga Tripuna u svoje konačno počivalište.²⁶ Taj ključni trenutak u ranosrednjovjekovnoj povijesti Kotora na razmeđu 8. i 9. stoljeća sačuvao nam je, dakle, vrijedna povijesna svjedočanstva koja se potvrđuju upravo otkrićima navedenih kamenih natpisa. Radi se o spomenicima iz prve ruke koje su oni osobno naručivali, a u slučaju Ivanovih natpisa vjerojatno i sami osmišljavali njihov sadržaj. To dovoljno govori o važnosti epigrafskog materijala kao prvorazrednog povijesnog izvora u proučavanju predromaničke skulpture i njezinom sigurnijem datiranju.²⁷

Radi se dakle o dijelovima triju oltarnih ograda koje su u vrijeme biskupa Ivana ukrašavale interijere triju crkava na području Boke Kotorske. U literaturi sve donedavno ti ulomci nisu bili povezani s nekim od ostalih iznimno brojnih predromaničkih fragmenata sačuvanih na ovom prostoru.²⁸ Međutim, na temelju stilske analize moguće ih je dovesti u vezu s jednim slojem skulpture koju sam izdvojila iz tog bogatog materijala, čemu i posvećujem ovaj prilog.

U tom smislu od posebne je važnosti upravo natpis iz sv. Marije ukrašen pletenicom. Satkana od dvije troprute trake, s fino zaobljenim okom u sredini svakog čvora, isklesana je unutar udubljene trake i pokazuje zamjetnu finoću oblikovanja te visoku razinu klesarske izvedbe u kvalitetnom mramoru. Taj je ornament, za razliku od kuka što se u pravilu javlja samo na gornjim dijelovima oltarnih ograda, vrlo čest i na drugim segmentima liturgijskih instalacija – primjerice na ciborijima ili plutejima. Tako među ulomcima pronađenima osamdesetih godina 20. stoljeća prilikom istraživanja crkve, također mramornim i vrlo kvalitetno klesanim, pronalazimo i identično oblikovanu pletenicu isklesanu unutar udubljene trake. Ona krasi rubni dio jednog šireg pilastra ili pluteja što je u sekundarnoj funkciji uzidan kao nadvratnik iznad ulaza u sakristiju spomenute crkve (sl. 4).²⁹ Čak osam fragmenata, pronađenih u nasipu romaničkih svodova, ima borduru s jednako oblikovanim pletenicom istih dimenzija. Neki od njih su objavlje-

²⁶ Sarkofag je pronađen 1840. godine u nadsvođenom prolazu između katedrale i biskupske palače, kako stoji na ploči postavljenoj u čast tog događaja, čija se replika i danas nalazi iznad sarkofaga u katedrali. U literaturi se često pogrešno navodi 1848, prema I. Stjepčeviću, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1938, bilj. 7 na 64.

²⁷ Najočitiije je to na materijalu iz sjeverne i srednje Dalmacije, gdje je čak sedam natpisa s imenima hrvatskih vladara iz 9. stoljeća poslužilo N. Jakšiću kao glavni reper pri datiranju klesarskih radionica koje su u tom razdoblju djelovale na području hrvatske kneževine. Usp. N. Jakšić, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća* (doktorska disertacija), Zadar, 1986.

²⁸ Prva je to učinila Z. Čubrović, *Prvotni ciborijum...*, 25-42. (vidi bilj. 12)

²⁹ Ulomak je dosad neobjavljen. Dimenzije su mu 100x14x11 cm, dok širina trake s pletenicom iznosi 11 cm.

Sl. 4 Bočni dio pluteja, Kotor, Sv. Marija (foto: M. Zornija)

ni te protumačeni kao dijelovi pluteja.³⁰ Radi se međutim o ulomcima arkada jednog dosad neuočenog ciborija, koji je u tjemenu bio ukrašen latinskim križem, a u trokutastim poljima likovima paunova, čije su se male jednostavno oblikovane glavice okrenute na desnu stranu sačuvale na dva ulomka.³¹

Ostali mramorni fragmenti iz Sv. Marije koji su pripadali plutejima i pilastrima na sebi nose vegetabilni ukras, ponekad u kombinaciji s križevima (sl. 7 i 14), a odlikuje ih jednak način i kvaliteta klesanja. Slijedom toga može se donijeti zaključak da su isti klesari u sklopu obnove ranokršćanske crkve, koja je u ranom srednjem vijeku možda obnašala funkciju kotorske katedrale, izradili novi mramorni namještaj koji se sastojao od ciborija i oltarne ograde s plutejima, pilastima i arhitravom. Upravo na temelju njegovog ulomka s natpisom dobivamo čvrsti kronološki okvir za datiranje rečene obnove u doba kada je na čelu kotorske crkve stajao biskup Ivan.

Identično izvedenu pletenicu u funkciji bordure, klesanu u kvalitetnom mramoru susrećemo na još jednom lokalitetu od ključnog značaja za kotorsku predromaniku, u kompleksu katedrale sv. Tripuna. Radi se o ulomcima koje je Zorica Čubrović nedavno uklopila u rekonstrukciju još jednog ciborija što je, prema interpretaciji autorice, predstavljao dio prvotne opreme kotorske romaničke katedrale (sl. 5).³² Spomenuta bordura s pletenicom protezala se gornjim i bočnim rubovima svih arkada. U jednome od trokutastih polja nalazio se također vrlo jednostavan i fino klesan lik pau-na, čija glavica umnogome slični na one iz Sv. Marije. Odlikuje ih oko prikazano malim kružićem, jednostavno oblikovan šiljasti kljunić te vrat ukrašen nizovima paralelnih linija. Svim lukovima tekao je jednaki motiv vijugave biljne vitice, sastavljene od jednoprute, zaobljeno modelirane sta-

³⁰ M. Čanak-Medić, *Arhitektura...*, 211, sl. 42-44, 106, 109 i 110. Većina ih se danas nalazi u Lapidariju u crkvi sv. Mihovila.

³¹ Dotični će ciborij biti detaljnije interpretiran u zasebnom radu.

³² Z. Čubrović, Prvotni ciborijum romaničke katedrale Sv. Tripuna u Kotoru, *Saopštenja*, XL, 2008, 25-42; Z. Čubrović, kat. jed. 15, *Zagovori...*, 100. Vidi i bilj. 12 ovog rada.

Sl. 5 Ulomci arkada ciborija, Kotor, Depo katedrale Sv. Tripuna
(Z. Čubrović, 2008.; dolje desno, foto: S. Kordić)

bljike s naizmjenično usmjerenim trolisnim cvjetovima upotpunjenima voluticom. Takvo oblikovanje stabljike koja još nema troprutu podjelu ukazuje na početnu fazu u razvoju predromaničke plastike i time na mnogo raniju dataciju od dosadašnje u 11. ili čak 12. stoljeće.³³ Posebno to vrijedi za lik pauna, čiji krajnje pojednostavljeni crtež nikako ne upućuje na 11. stoljeće, kada duž obje jadranske obale, pa i u samome Kotoru susrećemo mnogo razrađenije i anatomski prirodnije likove ptica.³⁴ Na temelju ovih stilskih odlika, kao i usporedbom s ulomcima iz Sv. Marije, predlažemo raniju dataciju ciborija u kasno 8. odnosno prve godine 9. stoljeća.

Detalj na koji ovdje skrećemo posebnu pozornost je krupni trolist što ispunjava gotovo čitav međuprostor unutar zavoja vitice, zajedno s malom voluticom u njegovu podanku. S jednoprutom stabljikom oblikuje pravilan ritam kružnica, klesanih uz pomoć šestara. Ovaj ćemo motiv često susretati na predromaničkim reljefima Boke Kotorske, ovdje na jednoprutoj, ali češće na dvoprutoj i troprutoj stabljici. Tehnički usavršena izvedba, vrlo precizno klesanje te dubok i siguran rez kojim je motiv, s naglašeno kosim rubovima, značajno izdignut iznad podloge – sve su to karakteristike koje uočavamo na

³³ Ulomci su dosad interpretirani kao ranoromanički. Usp. P. Vežić, Ciboriji ranoga srednjeg vijeka u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, 2001/02., 117-118; Z. Čubrović, *Prvotni ciborijum...*, 40-41.

³⁴ Usporedi ulomke iz 11. st. u katalogu *Zagovori...*, kat. jed. 31-34, 110-111.

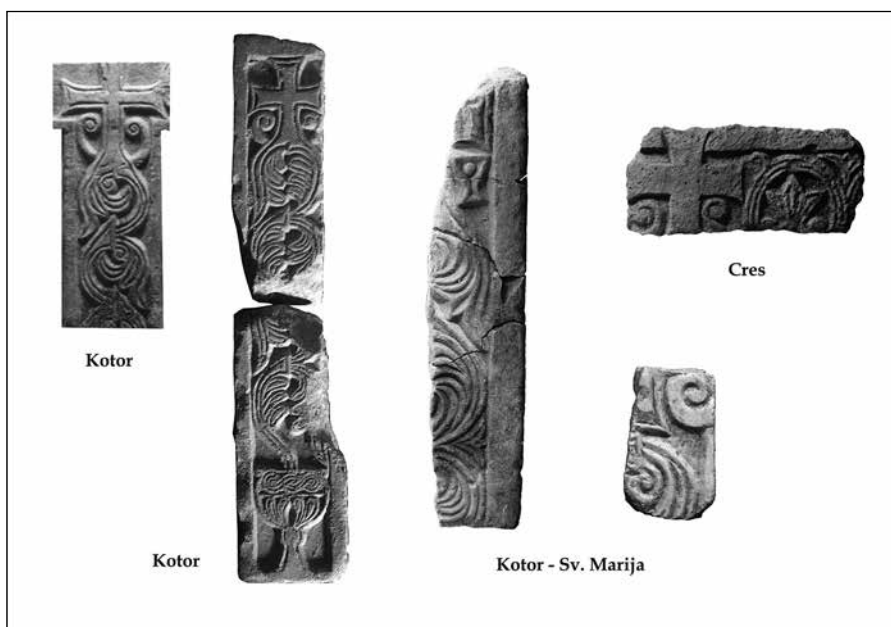

Sl. 6 Pluteji, Depo katedrale sv. Tripuna (foto: S. Cvetić)

nizu reljefa u Boki koji na različit način variraju motiv biljne vitice i izvode ga u nekoliko podvarijanti. Zadržavajući se na materijalu pronađenom u katedrali sv. Tripuna, takvim su motivima ukrašeni reljefno istaknuti vijenci velikih mramornih pluteja, karakterističnih po praznim i savršeno izglaćanim središnjim plohamama koje pokazuju potpuno odsustvo straha od praznog prostora – tzv. *horror vacui* toliko karakterističan za ranosrednjovjekovnu skulpturu (sl. 6).³⁵ Sudeći po njihovoj izrazitoj monumentalnosti i pozamašnim dimenzijama, bez sumnje su pripadali opremi tadašnje ranosrednjovjekovne katedrale. Na dva primjera nailazimo na isti krupni trolist upotpunjen maleonom voluticom, ovdje na dvoprutoj odnosno troprutoj stabljici, dok na trećem nešto manji trolist zajedno s dva lisnata izdanka formira virovitu rozetu u svakom zavoju vitice. Srodan im je i mramorni pilastar na kojem motiv, ovog puta u varijanti s dva niza nasuprotno postavljenih zaobljenih listića u svakom krugu, izrasta iz kaleža te završava križem i dvjema voluticama, kao na najvećem od pluteja s glatkim plohamama (sl. 7).³⁶ Sličnu kom-

³⁵ J. Maksimović, *Srpska srednjovjekovna skulptura*, Novi Sad, 1971, sl. 11; M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski namještaj*, Kotor, 2010, 189-191, sl. 62 i 63.

³⁶ Z. Čubrović, *Kat. jed. 17, Zagovori...*, 102-103, gdje je pripisan prvotnoj oltarnoj ogr-

Sl. 7 Motiv križa s voluticama na kotorskim pilastrima i na nadvratniku iz Sv. Lovre u Lovreškom na Cresu

poziciju s križem pokazuju i neki od već spomenutih ulomaka s vegetabilnim motivima iz Sv. Marije. Na njima se također javljaju vitice s trolisnim cvjetovima ili virovitim rozetama u centru, kao npr. na lijevoj peti arkade ciborija od prokoneškog mramora, danas izloženoj u sakristiji crkve.³⁷

Paralele za svaki od navedenih biljnih motiva s pluteja iz katedrale možemo pronaći na širem području Boke, na lokalitetima na kojima se predromanička skulptura sačuvala u vidu spolija ili je na svjetlo dana izašla arheološkim istraživanjima. Tako se dvopruta stabljika s virovitim rozetama u kombinaciji s trolisnim cvjetovima javlja na jednome od spoliranih ulomaka u samostanu na otočiću Gospe od Milosti (Školj) u tivatskom arhipelagu (sl. 14).³⁸ Duboka profilacija lisnatog ornamenta i koso klesanje rubova motiva u potpunosti odgovaraju pluteju iz katedrale. Osim njega,

di martirija sv. Tripuna. Vidi također: Z. Čubrović, Oltarska pregrada Andreacijeve crkve, *Dvanaest vjekova bokeljske mornarice*, Kotor, 2010, 219-244, crtež 9 i 10.

³⁷ Prilikom objave ulomak je ispravno datiran u „posljednje godine 8. ili početak 9. stoljeća“, usp. M. Čanak-Medić, *Arhitektura...*, 212, sl. 48, dok je P. Vežić skloniji dataciji u 11. stoljeće, vidi P. Vežić, *Ciboriji...*, 119-121; P. Vežić, M. Lončar, *HOČ TIGMEN - ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar, 2009, 136.

³⁸ I. Pušić, Preromanska dekorativna plastika na Otoku - Boka Kotorska, *Starine Crne Gore*, V, 1975, 235-244.

Sl. 8 Pilastar, Školj, samostan Gospe od Milosti (foto: M. Zornija)

u zidove ovog samostana, što su ga 1479. godine izgradili celestinci,³⁹ a danas je u vlasništvu isusovaca, uzidano je još 13 vrlo zanimljivih i odlično sačuvanih dijelova predromaničkih liturgijskih instalacija od mramora i vapnenca, od kojih neki također pokazuju veliku srodnost s dosada spomenutim reljefima. Posebno ovdje izdvajamo još jedan pilastar, isklesan od prokoneškog mramora i monumentalnih dimenzija (širine čak 32 cm), na kojem se javlja još jedna varijanta vegetabilne vitice s vrlo neuobičajeno stiliziranim izdancima izvedenima na dva različita načina (sl. 8). Majstor je ovdje, poigravajući se ishodišnim biljnim motivom, stvorio jedinstveni, gotovo apstraktni ornament, što svjedoči o njegovoj inventivnosti i zavidnoj klesarskoj vještini.

O porijeklu ulomaka sa Školja ne postoje nikakvi podaci. Iako starija literatura navodi da su na otoku i prije 15. stoljeća boravili benediktinci,⁴⁰ na području samostana dosad nisu pronađeni stariji arhitektonski slojevi, a na otoku nisu vršena arheološka istraživanja. Međusobna različitost ulomaka ne dopušta nam da zaključimo da su doneseni s jednog mjesta.⁴¹ Sudeći po dimenzijama, po upotrebi skupocjenog mramora i vrsnoći klesarske obrade, smatramo da su navedeni mramorni ulom-

ci vjerojatno ipak pripadali nekoj gradskoj crkvi monumentalnijih dimenzija, možda upravo tadašnjoj katedrali.

Varijanta tanke dvoprute vitice s naizmjenično poredanim krupnim trolisnim cvjetovima i voluticama, kakvu smo susreli na jednome od pluteja s glatkim plohamama iz katedrale, ponavlja se u identičnoj izvedbi na pilastru koji se danas čuva u zbirci manastira na Prevlaci, a pronađen je na susjednom

³⁹ Detaljnije podatke o osnivanju samostana donosi I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj: II. Benediktinci u Dalmaciji*, Split, 1964, 502-503.

⁴⁰ Za pregled starijih mišljenja vidi I. Ostojić, nav. dj., 503.

⁴¹ Za neke od spolija utvrdili smo da pripadaju produkciji Kotorske klesarske radionice. Što se tiče porijekla ulomaka, autori se uglavnom slažu da potječu iz bliže okolice tivatskog arhipelaga, kolebajući se između Prevlake, Svetog Marka (Gabrio) ili samoga Školja. Usporedi I. Pušić, *Preromanska...*, 237-238; J. Maksimović, "O srednjovekovnoj skulpturi Boke Kotorske", *Spomenik SAN CIII*, 1953., 106-107; Ista, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad, 1971, 21; Đ. Janković, *Srpsko pomorje od 7. do 10. stoleća*, Beograd, 2007, 104-105.

otoku Gabrio (Sv. Marko) (sl. 13).⁴² Obrada motiva u tolikoj je mjeri srodna da ukazuje na mogućnost da ih je klesala ruka istoga majstora. Iako arheološka istraživanja koja bi potvrdila postojanje crkve na ovom otoku nisu vršena, povijesni izvori spominju da se ovdje nalazila stara crkva sv. Gabrijele, iz koje je mogao potjecati ovaj pilastar.⁴³ Stilska podudarnost sa spomenutim reljefima na Školju upućuje nas, međutim, na još jednu mogućnost: svi ovi ulomci mogli su naknadno, vjerojatno u 12. stoljeću nakon rastavljanja predromaničog liturgijskog namještaja iz katedrale, biti prebačeni u crkvu sv. Gabrijele, budući da je ona bila vlasništvo menze kotorskog biskupa.⁴⁴ Tek naknadno u 15. st. dio ulomaka dospio bi u zidove novoizgrađenog samostana Gospe od Milosti.

Vratimo se sada trećem motivu koji ukrašava vijence najvećeg sačuvanog katedralnog pluteja: radi se o vitici s istim trolisnim cvjetovima i voluticama, ali u troprutoj izvedbi koja ponešto gubi na eleganciji i lakoći prethodnih jednoprutih i dvoprutih primjera, pokazujući naglašeniju sklonost geometrijskoj stilizaciji koja će uskoro postati karakteristika zrele predromaničke estetike. Ova varijanta specifična je po posebnom oblikovanju troprute vitice: na mjestima gdje iz nje izrasta trolist, stabljika se proširuje u obliku tuljca. Osim na ovome, nalazimo je i na još jednom pluteju iste oltarne ograde, otkrivenom u posljednjim istraživanjima katedrale Sv. Tripuna.⁴⁵ S drugačije oblikovanim izdancima ponavlja se i na pilastru s križem i kantarosom, kao i na jednome od ulomaka iz Sv. Marije. Takav karakterističan detalj tuljastih proširenja na stapki iznimno je rijedak na ostalom dijelu istočnojadranske obale,⁴⁶ dok će u Boki biti vrlo čest ne samo u ovoj ranoj skupini spomenika

⁴² Pilastar je neobjavljen. Donesen je s Gabrija još pedesetih godina 20. stoljeća, prilikom istraživanja obližnjeg samostana na Prevlaci. Na podatku zahvaljujem Đorđu Jankoviću. Vidi također: I. Pušić, *Preromanska...*, 238, bilj. 10.

⁴³ O tome detaljnije P. Šerović, *Krtoljski arhipelag kroz istoriju, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 7, 1958, 38-42, te J. Kovačević, *Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka*, u: *Istorija Crne Gore I*, Titograd, 1967, 328, 385. Ruševine crkve bile su još vidljive 1688. godine, kada su označene na Coronellijevoj karti Boke Kotorske. I. Pušić, *Preromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, Podgorica, 2006, 54, spominje hrpe razorenih zidova pronađenih prilikom građevinskih radova na otoku (op.a. radi izgradnje turističkog naselja Club Méditerranée sedamdesetih godina 20. st., što je onemogućilo rekognosciranje i arheološka istraživanja na otoku).

⁴⁴ I. Ostojić, *Benediktinci...*, 502, te I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb, 1930, bilj. 15.

⁴⁵ Plutej je neobjavljen, a na poleđini nosi uklesani nadgrobni natpis biskupa Deodata iz sredine 13. stoljeća. Spominju ga M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna...*, 189. Zahvaljujem Zorici Čubrović što mi je omogućila uvid u sve ulomke iz Depoa katedrale koje ovdje spominjem.

⁴⁶ Jedini izuzetak predstavlja ulomak iz osorske katedrale – vidi dalje u tekstu. Donekle mu je sličan motiv s ulomka ciborija iz Arheološkog muzeja u Splitu, datiran u drugu polovinu 8. stoljeća. Na njegovoj lučnoj traci povija se sinusoidna biljna vitica koja ima slična proširenja, ali se od bokeljskih primjera razlikuje nešto drugačijim oblikovanjem i profilacijom

Sl. 9 Plutej, Kotor, Depo katedrale sv. Tripuna
(foto: S. Kordić)

ljeća.⁴⁷ Oni će ga, često u kombinaciji s križem koji izrasta na vrhu vitice, dalje varirati sa sitnim razlikama u obradi detalja, izostavljajući volutice ili dodajući malene romboidne pupoljke na vanjskim rubovima, kako to pokazuju spolirani mramorni dovratnici romaničke crkve sv. Luke⁴⁸ ili pak ulomci ciborija iz ranokršćanske bazilike u Budvi, koji se od ostalih primjera izdvaja i po upotrebi vapnenca.⁴⁹

Čitavoj razmatranoj skupini reljefa treba pribrojiti i veliki mramorni plutej s križevima pod arkadama na desnoj strani, pronađen u oltaru katedrale sv. Tripuna 1906. godine (sl. 9).⁵⁰ Iako se po repertoaru korištenih motiva ponešto izdvaja od ostalih bokeljskih reljefa, te ćemo mu paralele pro-

same vitice. Usporedi bilj. 71 ovog rada, te katalog koji je nedavno objavio A. Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split, 2012, 98-100.

⁴⁷ Opširnije N. Jakšić, Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38, 1999-2000, 129-150, s osvrtom na brojnu stariju literaturu. Kao primjer egzistiranja istog motiva navodimo ulomak ciborija s natpisom ...IKIFORIVS N..., poznati plutej s lavom iz Sv. Mihovila na Prevlaci ili jedan od pluteja iz sv. Mihovila u Kotoru, vidi Z. Čubrović, Djela jedne klesarske radionice u kotorskoj crkvi sv. Mihaila, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 41-42, 1993/94, 45-51. (također u: *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, 16, 1997, 139-151, sl. 3.) Za srodne ulomke na dubrovačkom području, koje pripisujem produkciji iste radionice vidi: R. Menalo, *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovnik, 2003, 45, sl. 2, te I. Žile, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik, 2003, T. XVI, sl. 1.

⁴⁸ M. Čanak-Medić, *Arhitektura...*, 133, crtež 27; Z. Čubrović, Spolije u zidovima kotorske crkve sv. Luke, (ur.) Vojislav Korać, *Crkva svetog Luke kroz vjekove*, Kotor, 1997, 43-44, sl. 1.

⁴⁹ Đ. Janković, *Srpsko pomorje od 7. do 10. stolecja*, Beograd, 2007, 91-94; P. Vežić, M. Lončar, *HOC TIGMEN...*, 139-140.

⁵⁰ Pregled brojne starije literature s različitim datacijama vidi: M. Zornija, kat. jed. 16, *Zagovori...*, 100-102. Prema rekonstrukciji Z. Čubrović plutej je bio dijelom prvotne oltarne ograde u martiriju sv. Tripuna. Usp. Z. Čubrović, *Oltarska pregrada Andreacijeve crkve...*, 219-244, crtež 6, 8 i 10.

koju razmatramo, već i na kasnijim bokeljskim predromaničkim reljefima. Naslijedit će ga, naime, klesari južnodalmatinske ili kotorske klesarske radionice, djelatne na širem području južne Dalmacije od Elafita do Ulcinja u prvim desetljećima 9. sto-

naći u drugim bizantskim središtima na Jadranu, po duktusu i načinu oblikovanja posve im je sukladan. Krupno modelirani motivi u sigurnom i odmjenom ritmu suvereno dominiraju plohom, bez prevelikog usitnjavanja karakterističnog za zrele preromaničke reljefe, na kojima će ponekad gotovo opsesivno prevladavati *horror vacui*. Od njih se razlikuje i potpunim nedostatkom geometrijske pleterne komponente (barem u sačuvanom dijelu), baš kao i svi ostali razmatrani spomenici. Ni na jednome od njih ne zatičemo guste preplete kružnih i dijagonalnih troprutih traka, koji predstavljaju redovitu pojavu na kasnijim dalmatinskim reljefima. Nasuprot tome, svi korišteni motivi dobar su primjer kontinuiteta ranokršćanskih dekorativnih šema: križevi pod arkadama svoje ishodište imaju u ranoj bizantskoj skulpturi, posebno na ravenatskim sarkofazima 6. stoljeća, brojne i maštovite vegetabilne bordure krasile su vrlo cijenjene koptske tkanine, dok su pletenice i učvorene kružnice ispunjene biljnim i simboličnim motivima bile čest ukras ranokršćanskih podnih mozaika. Ta je opća mediteranska baština bila poput potke na kojoj se razvio karakteristični predromanički stilski izričaj, tek naknadno upotpunjen karolinškom pletrenom komponentom.⁵¹

Sve, dakle, navedene kamene spomenike iz Kotora, Bijele, sa Školja i Gabrija, zbog zajedničkih stilskih karakteristika, ikonografskih detalja i vrhunske kvalitete klesanja isključivo u mramoru, pripisujem produkciji vrsne klesarske radionice koja je tijekom zadnja dva desetljeća 8. i u prvim godinama 9. stoljeća, u vrijeme, a vjerojatno i po narudžbi kotorskog biskupa Ivana, novim liturgijskim namještajem opremala već postojeće ranokršćanske crkve u gradu i na području biskupije (Bijela). Među njima je na prvom mjestu bila tadašnja katedrala, iz koje vjerojatno i potječe najveći broj obrađenih ulomaka.⁵² Obilno korištenje kvalitetnog, često prokoneškog mramora, bez

⁵¹ Vidi bilj. 76 dalje u tekstu.

⁵² Pitanje ubikacije ranosrednjovjekovne kotorske katedrale dosada nije u dovoljnoj mjeri problematizirano, tako da još uvijek nije moguće sa sigurnošću definirati korpus reljefa koji joj je pripadao niti rekonstruirati opremu njezine unutrašnjosti. Prvi i dosada jedini pokušaj u tom smjeru iznio je P. Vežić, Ciboriji ranoga srednjeg vijeka u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, 2001/02, 91-122. U literaturi su dosada uglavnom prihvaćeni zaključci J. Martinovića o postojanju ranokršćanske katedrale u 6. stoljeću u crkvi sv. Marije (usp. J. Martinović, Ranohrišćanska krstionica ispod crkve sv. Marije od Rijeke u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 29, 1990, 21-32; P. Vežić, M. Lončar, *HOČ TIGMEN...*, 124; M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna...*, 47), što ipak ne možemo prihvatiti bez rezerve (vidi gore u tekstu, bilj. 25). Nadalje, nisam sklona pretpostavci o premještanju kompletne oltarne ograde, krsnog zdenca i nekoliko ciborija iz stare katedrale u novoizgrađenu romaničku prvostolnicu u 12. st., što bi bilo jedino objašnjenje za izvanredno veliki broj spoliranih predromaničkih ulomaka pronađenih na području čitavog katedralnog kompleksa, budući da je samo manji broj njih mogao pripadati opremi relativno skućenog martirija. Zbog toga smatram da bi trebalo uzeti u obzir i razmišljanja koja vode u drugom smjeru, potaknuta otkrićem starijih, nedovoljno protumačenih zidova ispod današnje katedrale (M. Križanac, Arheološka istraživanja u crkvi sv. Tripuna u Koto-

sumnje treba pripisati spolijama iz očito vrlo izdašnih antičkih ruševina (antički Risan, možda i Acruvium..?), koje su morale biti monumentalne.⁵³ Dokaz za to je i ulomak arhitrava s natpisom iz Sv. Marije, isklesan od rimskog vijenca, čija je lisnata dekoracija vidljiva na stražnjoj strani.⁵⁴ Ta činjenica ne čudi, s obzirom na to da su na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka, a počevši od Justinijanovog vremena, biskupi u gradovima preuzimali neke od funkcija svjetovne vlasti u provincijskoj upravi, pa je i logično da su prvi imali pristup i pravo na korištenje kamena iz ruševina antičkih građevina.⁵⁵ Stoga za ovu radionicu predlažemo naziv *Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana*, koji je bio i najistaknutiji naručitelj njihovih djela.

S pravom se postavlja pitanje porijekla tih klesara, čiji reljefi predstavljaju prve ranosrednjovjekovne umjetnine na širem području južne Dalmacije, što su oplemenile interijere starijih ranokršćanskih crkava. Njihova tako nagla i rana pojava u Kotoru ipak ne govori u prilog autohtonog razvoja skulpture u ovim krajevima. Naime, dosadašnje poznavanje lokalne ranokršćanske klesarske produkcije u Kotoru vrlo je fragmentarno i svodi se na tek nekoliko ulomaka,⁵⁶ na temelju kojih za sada nije moguće utvrditi klesarski kontinuitet iz antike u rani sredni vijek, a samim time niti lokalno porijeklo ove klesarske radionice. Međutim, brojni komparativni materijal iz dalmatinskih gradova, ali i šire s područja Istre i kvvarnerskih otoka, može nam poslu-

ru", *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 10, 1995, 202-213), a posebno nekolicinom donedavno nepoznatih nalaza ranokršćanske skulpture, objavljenih u katalogu *Zagovori svetome Tripunu* (usporedi tekst N. Jakšića na 83-88 i kat. jed. 4, 5, 8 i 9).

⁵³ Prema dosadašnjim saznanjima kojima raspolažemo import mramora na našoj obali zamro je u ranom srednjem vijeku, tako da su ruševine antičkih gradnji zapravo služile kao kamenolomi tijekom čitavog srednjeg vijeka. O fenomenu spolija vidi I. Babić, *Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske*, SHP, III/33, 2006, 91-125. Čitav predzadnji broj časopisa *Hortus* posvećen je problemu spolija, usp. *Hortus Artium Medievalium*, 17, Zagreb-Motivun, 2011.

⁵⁴ Fotografija stražnje strane arhitrava u: M. Čanak-Medić, *Arhitektura...*, 269, sl. 107.

⁵⁵ O toj pojavi govori T. Živković, *Crkvena organizacija...*, 38, a na području provincije Prevalis detaljno je analizira P. Mijović, *Dezurbanizacija i pojava „episkopskih gradova“*, u: P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd-Ulcinj, 1975, 63-69, te P. Mijović, *Ranohrišćanski spomenici Praevalisa*, *Arheološki vestnik*, 29, 1978, 641-678. (takoder u: P. Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd, 1987)

⁵⁶ Uz nekoliko ulomaka arhitektonske skulpture s Prevlake, iz Donje Lastve i Bijele (vidi bilj. 15) koje donosi P. Mijović (*Ranokršćanski...*, 643-647), poznati su tek ulomci pluteja iz manastira Podlastva (Č. Marković, *Rezultati arheoloških istraživanja manastira Podlastve, Grbalj kroz vjekove. Zbornik radova s naučnog skupa*, Grbalj, 2005, 55-68) i iz Budve, oboje dvostrano ukrašeni, te nekoliko spomenutih ulomaka iz kotorske katedrale (vidi na kraju bilj. 52). Njihovu kvalitetu svakako nadilaze primjeri mramornog importa iz Bizanta, kao što je ažurirani košarasti kapitel iz budvanske bazilike ili dva ulomka pluteja od prokoneškog mramora, pronađena kao spolije u martiriju sv. Tripuna, koji odgovaraju ranobizantskim modelima raširenima po čitavom Mediteranu (vidi M. Zornija, *Kat. jed. 3 i 4, Zagovori...*, 92-93).

Sl. 10 Pluteji iz zadarske katedrale (*Kiparstvo I*, 2008.)

dali prvoj ranosrednjovjekovnoj obnovi zadarske katedrale sv. Petra (sl. 10 gore).⁵⁸ Sukladni s kotorskim plutejem s križevima pod arkadama po korištenju istog materijala i po impresivnim dimenzijama, pronađeni su u istoj funkciji, naime nakon rastavljanja predromaničke oltarne ograde njihove su masivne ploče iskorištene za konstrukciju kasnijeg srednjovjekovnog oltara.⁵⁹ Srodnosti se nastavljaju u primjeni istih motiva, ali i u detaljima klesarske obrade, pa tako na njima možemo pronaći paralele za gotovo svaki dekorativni motiv s kotorskih pluteja: od samog križa ispunjenog dvoprutom pletenicom, preko krupno klesane stabljike akantusovog cvijeta ispod ili male-

žiti kao putokaz u pronalaženju odgovora na to pitanje. Novijim arheološkim istraživanjima ili reinterpretacijom otprije poznatog materijala sve više izlazi na vidjelo posve srodna skulptura koja se datira u razdoblje kraja 8. i ranijeg 9. stoljeća.

Na paralele kotorske i zadarske rane predromaničke skulpture u literaturi je već ukazano.⁵⁷ Posebno su za nas zanimljivi odavna poznati veliki mramorni pluteji koji su pripa-

⁵⁷ Prvi je na to upozorio P. Vežić, međusobno uspoređujući križeve pod arkadama u Kotoru i Zadru. Usp. P. Vežić, M. Lončar, *HOC TIGMEN...*, 159-160.

⁵⁸ J. Belošević, Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra, *Diadora* 4, 1968, 271-279, s datacijom u kraj 8. i početak 9. stoljeća; N. Jakšić, kat. jed. 018-020, u: N. Jakšić-E. Hilje, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar, 2008, 97-102.

⁵⁹ Tako se i za kotorski plutej pretpostavlja da je poslužio kao baza za zlatnu oltarnu palu u 15. st., zajedno s velikim pločama „praznih“ pluteja, usp. M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna...*, 190.

nih cvjetnih rozeta iznad križeva, do lukova i stupića bez kapitelne zone, s motivom uvijenog užeta. Istaknuti horizontalni vijenci i okomiti pilastri klešani u jednom komadu na masivnoj ploči rješenje su koje je primijenjeno i u konstrukciji kotorskih pluteja s praznim plohamama: ti su vijenci ispunjeni raznolikim biljnim ornamentima, među kojima prevladava gotovo identična vitica s virovitim rozetama koja se nalazi u Kotoru i na pilastru sa Školja (ovdje međutim s rozetom sastavljenom od četiri umjesto tri lisnata člana) (sl. 14). Na pluteju iz Arheološkog muzeja u Zadru, koji je nesumnjivo pripadao istoj cjelini (sl. 10 dolje), javlja se niz učvorenih kružnica s nazubljenim listovima okrenutima prema gore - motiv koji je inače vrlo rijedak na istočnoj obali Jadrana, a kao dominantan javlja se na lijevoj strani kotorskog pluteja.

U istraživanjima zadarskog episkopalnog kompleksa 1989. godine pronađen je niz novih ulomaka koji se datiraju u drugu polovinu 8. i prijelaz na 9. stoljeće,⁶⁰ te se barem djelomično mogu povezati s djelovanjem biskupa Donata u tom gradu, koji je kao crkveni autoritet i predstavnik glavnog grada bizantske Dalmacije, tada još arhontije, imao ključnu ulogu u pregovorima s Bizantskim carstvom i Franačkim kraljevstvom uoči Aachenskog mira 812. godine.⁶¹ Treba spomenuti i ulomke ciborija iz obližnje zadarske crkve Sv. Marije Male, koji na rubnoj traci nose motiv dvoprute biljne vitice s trolisnim cvjetovima, iako u nešto drugačijoj klesarskoj izvedbi i mekšoj modelaciji (sl. 13 dolje desno). Objavio ih je P. Vežić i povezo s predlošcima iz 8. stoljeća.⁶²

Novigrad istarski se kao biskupsko i političko središte razvija nakon karolinškog osvajanja Istre 788. godine, ali je već sedamdesetih godina 8. stoljeća bio pod utjecajem franačke vlasti i rimskoga pape. Vrijednu potvrdu za to pruža nam pismo pape Hadrijana I upućeno Karlu Velikom između 776. i 780. godine, u kome se spominje tamošnji biskup Mauricije.⁶³ Ranosrednjovjekovna skulptura novigradske katedrale sv. Pelagija heterogena je i poka-

⁶⁰ I. Petricioli, *Sculpture in Zadar between the late Roman and pre-Romanesque periods*, *Hortus Artium Medievalium*, 1, 1995, 74-83; N. Jakšić, *Skulptura u zadarskoj nadbiskupiji...*, 16-26 i kat. jed. 009-012, 015-016.

⁶¹ Najopširnije o osobi biskupa Donata P. Vežić, *Sveti Donat: rotunda Sv. Trojstva u Zadru*, Split-Zadar, 2002. Ključnu ulogu Zadra u tadašnjim složenim povijesnim okolnostima na Jadranu naglašava Dubravka Preradović, koristeći se svim relevantnim povijesnim izvorima: D. Preradović, *Bisanzio sull'Adriatico nel IX e X secolo - Topografia sacra*, doktorska disertacija, Università degli studi di Udine/École pratique des hautes études, 2010/2011, 167-171. Zahvaljujem se kolegici Preradović na ustupljenoj radnji i nadasve konstruktivnim razgovorima.

⁶² P. Vežić, M. Lončar, *HOC TIGMEN...*, 85-86.

⁶³ Isti biskup Mauricije svoje je ime dao uklesati na šesterostranom krstioničkom ciboriju novigradske katedrale, pripisanom produkciji klesarske radionice u Cividaleu, kako je pokazala stilska analiza njegovih ulomaka. Usp.: M. Jurković, *Il ciborio di Novigrad (Cittanova d'Istria)*, *Hortus Artium Medievalium*, 1, 1995, 141-149.

Sl. 11 Plutej i pilastar iz novigradske katedrale
(*Hrvati i Karolinzi* - Katalog, 2000.)

zuje odlike najmanje tri klesarske radionice.⁶⁴ Najkvalitetnija od njih, datirana u kraj 8. ili početak 9. stoljeća, predstavljena je s nekoliko malobrojnih, ali odlično sačuvanih marmornih pluteja i pilastara, od kojih jedan širi pilastar i jedan ulomak nose motiv križa pod arkadom, dok plutej, u kombinaciji s pripadajućim mu ni-

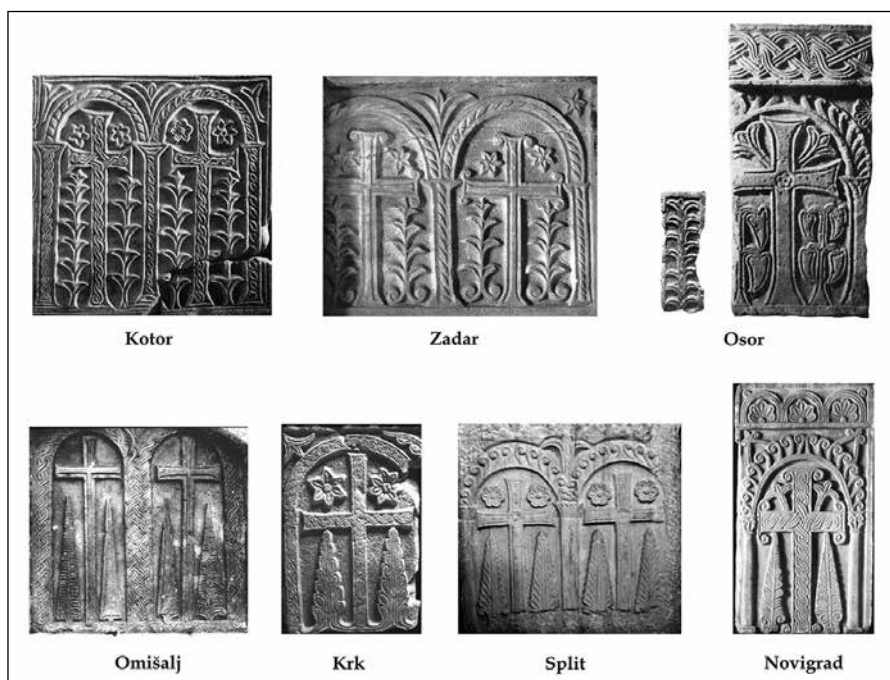
skim pilastrom, pokazuje frapantnu sličnost s kotorskim plutejem s križevima (sl. 11).⁶⁵ Specifičan motiv nanizanih učvorenih kružnica s nazubljenim listovima, ovdje kombiniran s cvjetnim rozetama, kao i krupno klesani trolisti između njih izvedeni pravilnim i dubokim potezima dljeta, posve odgovaraju lijevoj strani kotorskog pluteja, dok se na pilastru javlja poznati motiv vitice s kombinacijom trolista i virovitih rozeta, ovaj put izveden u jednoprutoj neprofiliranoj varijanti (sl. 14 desno). Visoka kvaliteta tog sloja novigradske skulpture već je uočena te je pretpostavljena sama rimska provenijencija tih reljefa, što bi bilo u skladu s tadašnjim povijesnim okolnostima u Novigradu.⁶⁶

Ako se osvrnemo na predromaničku skulpturu Osora, Raba i Splita – onih bizantskih gradova čiji su biskupi zajedno s kotorskim nazočili Nicejskom koncilu 787, također ćemo uočiti sličnosti koje navode na zaključak da su i njihove katedrale bile opremljene novim liturgijskim instalacijama upravo u to vrijeme. U Osoru, sjedištu biskupa Lovre, to je ponovno križ pod arkadom – simbol rajskog vrta, jedan od omiljenih motiva predromaničkih klesara, koji svoju ranu pojavu doživljava na oltarnim ogradama gotovo svih dalmatinskih katedrala, ali i na stranicama sarkofaga druge polovine 8. i po-

⁶⁴ M. Jurković - I. Matejčić - J. Zihel, *Novigradski lapidarij*, Novigrad, 2006, s pregledom važnije literature.

⁶⁵ Usp. M. Jurković, kat. jed. I. 35. i I. Matejčić, kat. jed. I. 36., *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, Split, 2000, 47-49.

⁶⁶ M. Jurković - I. Matejčić - J. Zihel, *Novigradski lapidarij*, 16-17, 21-33.

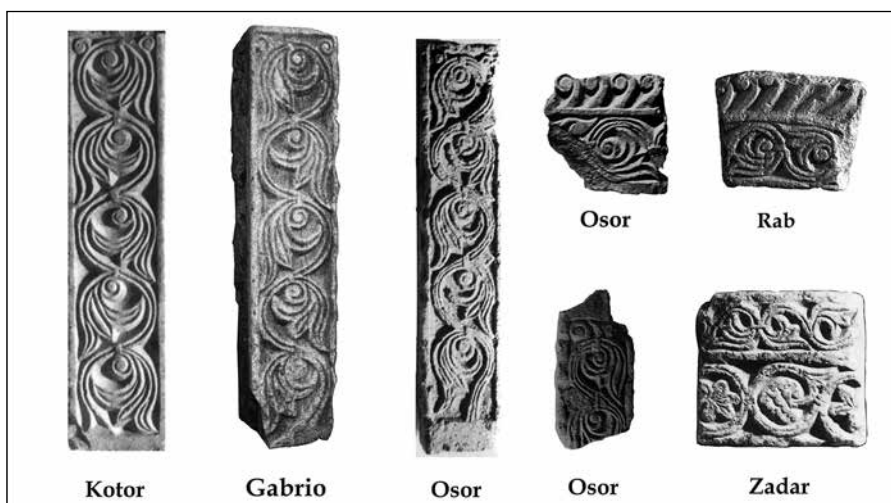

Sl. 12 Motivi križa pod arkadom na ranim predromaničkim plutejima Dalmacije i Istre

četaka 9. stoljeća. Ograničavajući se ovdje na ranije, pretpleterne varijante tog ikonografskog prikaza na plutejima (sl. 12), naglašavam njihovu strogost i čistoću crteža, elegantne proporcije križeva i ponegdje još poluprazne plohe u pozadini, dok stabla života pod križevima mogu biti oblikovana poput akantusovog cvijeta u Kotoru i Zadru, vitke izdužene palmete ili čempresa u Splitu, Omišlju, Krku, Puli i Novigradu, dok se ovdje u Osoru radi o stabljikama bršljana s karakterističnim srcolikim listovima.⁶⁷

Osim ove prostorno i vremenski široko rasprostranjene kompozicijske šeme, među ostalim ulomcima iz stare osorske katedrale Sv. Marije na groblju nailazimo i na motive za koje smo ustanovili da su karakteristični upra-

⁶⁷ Pregled ranijih varijanti na istočnoj obali Jadrana donose I. Basić, M. Jurković: Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća, *SHP*, III/38, 2011, 164-166. O stilskom razvoju tog motiva na primjerima iz pulske biskupije usp. Ž. Ujčić, Ranosrednjovjekovni kameni spomenici sa simboličkim »rajskim« prikazom iz južne Istre, *SHP*, III/20, 1990, 273-287. Kasnije varijante dosljednije su ispunjene geometrijskim prepletima i pokazuju zrelost stila, koja se očituje i u puno naglašenijem strahu od praznog prostora, npr. na plutejima Trogirske klesarske radionice iz prve polovine 9. st. (N. Jakšić, Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *SHP*, III/26, 1999, 265-286) ili na sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana iz 10. stoljeća.

Sl. 13 Motiv vegetabilne vitice s trolisnim cvjetovima i voluticama

vo za ovaj rani sloj dalmatinske skulpture. Tako se u cijelosti ili u dijelovima sačuvalo nekoliko pilastara ukrašenih sinusoidnom biljnom viticom s istim velikim trolistima i voluticama, koje na jednom ulomku niču iz karakterističnih tuljastih proširenja na stabljici, učestalih na bokeljskim reljefima (sl. 13). Iz jednog ulomka s kukama vidi se da je motiv, koji se dosada pojavljivao isključivo na pilastrima ili rubnim trakama ciborija, ovdje ukrašavao i gornje dijelove oltarne ograde. Na drugim pak ulomcima nižu se karakteristične učvorene kružnice s nazubljenim listovima, isklesane i na plutejima u Kotoru, Zadru i Novigradu (sl. 15 dolje lijevo),⁶⁸ dok se izduženi akantusov cvijet ponavlja i na jednom manjem dvostrano ukrašenom ulomku (sl. 12 gore). Analogije s Kotorom nadopunjuje i materijal s drugih creskih lokaliteta, kao što je zanimljivi nadvratnik iz ranokršćanske crkve sv. Lovre kod sela Loznati, čiji križ sa zavijenim voluticama ispod vodoravnih, lagano proširenih hasti podsjeća na srodne primjere koji ukrašavaju vrhove kotorskih pilastara (sl. 7). Što se tiče izvedbe, creski se materijal razlikuje po obradi u vapnencu, koja samo u nekim primjerima dostiže kvalitetu spomenutih kotorskih, zadarskih ili novigradskih klesarija.

⁶⁸ Sve ulomke kataloški je objavila J. Čus-Rukonić, *Predromanička, proromanička i ranoromanička skulptura na otocima Cresu i Lošinju*, Cres, 1991. Fragmente je u kraj 8. st. datirala M. Jarak, Prilog istraživanju porijekla predromaničke plastike na otocima Cresu i Rabu, *SHP*, III/34, 2007, 57-68. Novijim istraživanjima ranokršćanskog kompleksa dvojnih bazilika Sv. Marije na Groblju dodatno je obogaćen korpus predromaničkih spomenika osorske katedrale. O rezultatima istraživanja usp. M. Čaušević, Sainte-Marie du cimetière d'Osor: état de la question et résultats des dernières fouilles, *Hortus Artium Medievalium*, 9, 2003, 205-212.

Predromanička skulptura Raba, u kojem je krajem 8. stoljeća stolovao biskup Urso, poznata je s nešto manjim brojem sačuvanih ulomaka rasutih po čitavom otoku. Iz katedrale se sačuvao pilastar ukrašen biljnom viticom s nizovima od po tri nasuprotno postavljena zaobljena listića, kakva se javlja i na kotorskom pilastru u kombinaciji s kantarosom i križem na vrhu.⁶⁹ U franjevačkom samostanu Sv. Eufemije u Kamporu čuva se veliki plutej, porijeklom vjerojatno također iz katedrale, s tipičnim motivom nazubljenih listova unutar učvorenih kružnica (sl. 15 dolje desno). Prostor između njih dodatno je ispunjen sa četiri sučelice postavljena malena trolista s kuglastim ispupčenjem u sredini, baš kao i u Osoru, što se bez sumnje može pripisati lokalnoj inačici motiva.⁷⁰ Ulomak luka oltarne ograde s kukama i dvoprutom viticom ispunjenom trolisnim cvjetovima i voluticama iz rapskog lapidarija (sl. 13 gore desno), srodan osorskom ulomku arhitrava i kotorskim primjerima, povezan je s ranokršćanskom crkvom sv. Ivana Evanđelista, naknadno obnovljenom od reformiranih benediktinaca u 11. stoljeću.⁷¹

Liturgijski namještaj koji je pripadao prvoj ranosrednjovjekovnoj obnovi splitske katedrale pripisan je produkciji zasebne, Splitske klesarske radionice, datirane također u vrijeme biskupa Ivana iz 787. godine, u zadnje vrijeme poistovjećenog s Ivanom Ravenjaninom iz splitske historiografije.⁷² Taj materijal, međutim, osim općenitih sličnosti u primjeni nekih jednakih kompozicijskih šema, kao što su osobito brojni pilastru s kantarosom na dnu i križem u vrhu ispunjeni vegetabilnim ili geometrijskim ornamentom, ili nekoliko varijanti motiva rajskog vrta, koje ukazuju na približno isto doba nastanka, ne pokazuje bližih analogija s razmatranom kotorskom skulpturom.⁷³

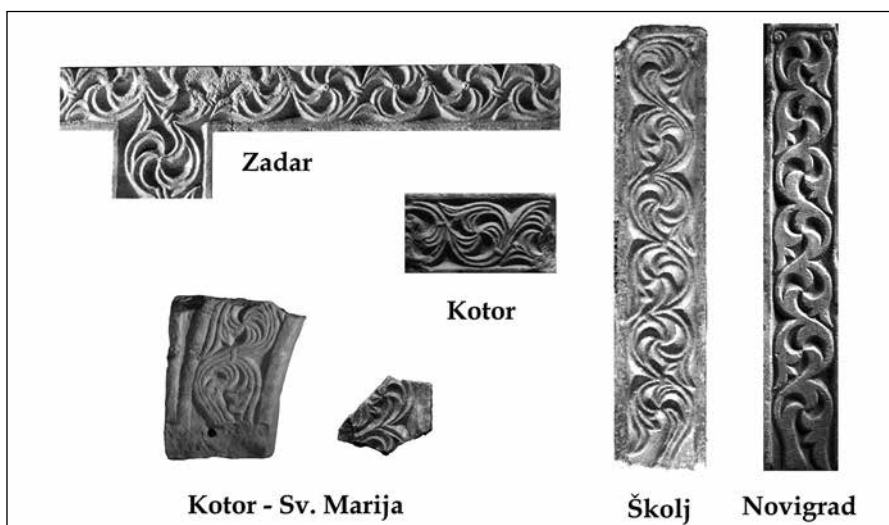
⁶⁹ Usp. M. Jarak, Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba, *SHP* III/37, 2010, 90-91, sl.17. Motiv je inače dosta čest u Dalmaciji i javlja se već na drvenim gredama Sv. Donata u Zadru, datiranim u drugu polovinu 8. st. Iz kripte sv. Lucije u splitskoj katedrali potječe gotovo identičan primjer, vidi A. Piteša, *Ranosrednjovjekovi kameni spomenici...*, 56-58, gdje su navedene brojne analogije iz Dalmacije i Italije. Originalnom inačicom ovog motiva može se smatrati i veliki pilastar sa Školja, vidi gore u tekstu.

⁷⁰ Plutej je objavio M. Domijan, *Rab – grad umjetnosti*, Barbat-Zagreb, 2001, 51; Usp. M. Jarak, Prilog istraživanju porijekla..., 57-77, sl. 1 i 2; Ista, *Starokršćanska...*, 93.

⁷¹ M. Jarak, *Starokršćanska...*, 94, sl. 27.

⁷² Njen početni opus definirao je Ž. Rapanić, Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII–IX, 1982., 233–258; Isti, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987, 115-130. Proširen je novim nalazima i atribucijama od strane I. Basića i M. Jurkovića: Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII stoljeća, *SHP*, III/38, 2011, 149-185. Na nedavno održanim XIII danima Cvita Fiskovića u Orebiću (listopad 2012) pod nazivom *Majstorske radionice u umjetničkoj baštini Hrvatske* I. Basić održao je izlaganje pod naslovom: Najstariji ciborij splitske katedrale. Dopune opusu *Splitske klesarske radionice*. (vidi bilj. 46).

⁷³ Iscrpan katalog ulomaka iz splitske katedrale, koji se danas uglavnom čuvaju u Arheološkom muzeju Splitu, donosi A. Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split, 2012.

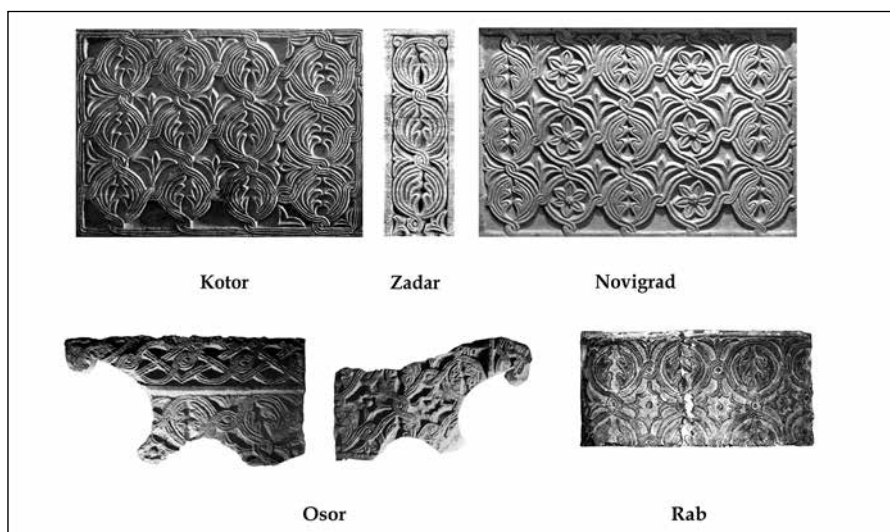

Sl. 14 Motiv vegetabilne vitice s kombinacijom trolisnog cvijeta i virovite rozete

Stilska i komparativna analiza njenog opusa pokazala je, naime, da predloške kojima se ona služila treba tražiti na području sjeveroistočne Italije, na ravenatskom i bivšem langobardskom prostoru, a najbolji primjer za to je karakterističan motiv ukriženih ljiljana. Upozoreno je isto i na rimska ishodišta u oblikovanju posebne inačice motiva rajskog vrta.⁷⁴

Na temelju ovog kratkog pregleda dade se zaključiti da su biskupska središta na istočnoj obali Jadrana, među kojima su i ona čiji su biskupi prisustvovali Drugom nicejskom koncilu, gotovo u istom valu bila opremljena skulpturom posve srodnih stilskih i kompozicijskih značajki na kojoj se javlja isti repertoar motiva s karakteristično oblikovanim detaljima. U tom smislu izdvojili smo sinusoidnu biljnu viticu s naizmjeničnim izdancima u obliku krupnih trolisnih cvjetova, upotpunjenima malom voluticom u svom podanku (sl. 13). Troprutu varijantu ovog motiva s naglašenim tuljastim proširenjima na stabljici definirali smo kao tipično kotorski detalj, koji se iznimno javlja i na jednom ulomku iz Osora. U Kotoru, Zadru i Novigradu prisutna je još jedna inačica u kojoj se vitica s nešto manjim trolisnim završecima kombinira s inače dosta čestom virovitom rozetom, ovdje sastavljenom od tri (u Zadru četiri) listnata člana (sl. 14). Navedeni se biljni motivi klešu, osim u „klasičnoj“ troprutoj, često i u dvoprutoj verziji, dok se u dva slučaja susrećemo i sa jednoprutim oblikovanjem stabljike, što je detalj koji je posebno kronološki indikativan. Nadalje, na svim lokalitetima uočen je specifi-

⁷⁴ I. Basić-M. Jurković: Prilog opusu..., 162-164, 168-170.

Sl. 15 Motiv učvorenih kružnica s nazubljenim listovima

čan motiv učvorenih kružnica ispunjenih nazubljenim listovima palmeta, što uglavnom ispunjavaju čitavu površinu pluteja ili se kao u Zadru nižu samo na pilastru (sl. 15).⁷⁵ Navedeni pojedinačni motivi, na kojima prevladava vegetabilna ornamentika, ograničeni su isključivo na urbani ambijent dalmatinskih gradova kraja 8. i ranog 9. stoljeća, pa ih tako ne susrećemo na kasnijoj predromaničkoj skulpturi na kojoj ih tijekom 9. stoljeća sve više potiskuju složeni geometrijski prepleti pod utjecajem karoliške umjetnosti. U ovom ranom razdoblju takve se kompozicije tek rijetko i periferno klešu na vijencima pluteja u Osoru i Novigradu, dok će se u Kotoru pojaviti nešto kasnije, na reljefima Kotsarske klesarske radionice.⁷⁶

Imajući u vidu sve navedene komparacije, a posebice novije znanstvene spoznaje na temelju kojih se većina datira u rano, pretpleterno doba predromaničke skulpture, očito je da su u kasnom 8. i početkom 9. stolje-

⁷⁵ Ovom repertoaru motiva zasigurno se mogu pripisati još neki, što će baz sumnje pokazati buduća istraživanja i analize poglavito kvarnerskog i istarskog materijala i njihova komparacija. Ovom prilikom ograničili smo se samo na one koji se javljaju u kotorskom opusu.

⁷⁶ Takav stav, koji se sve jasnije kristalizira u novijoj talijanskoj i hrvatskoj literaturi o problematici geneze i razvoja predromaničke skulpture na Jadranu razradio je N. Jakšić na više mjesta (vidi bilj. 2 u uvodu), a u potpunosti je oprečnosti sa zastarjelim interpretacijama južnodalmatinske skulpture u radovima Jovanke Maksimović, koja je upravo vegetabilnu ornamentiku smatrala argumentom za datiranje kotorskih reljefa u 11. stoljeće, dok je samo malobrojne primjere sa čisto geometrijskim ukrasom datirala u 9. stoljeće, usp. J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad, 1971. Takvi su stavovi u suvremenoj literaturi ipak, iako još ne u potpunosti, prevaziđeni.

ća duž istočne obale Jadrana, od Istre do Boke, djelovali majstori povezani istim repertoarom grafičkih predložaka, luksuznim mramorom kojega su znali cijeniti i itekako ga dobro obraditi, i konačno srodnim narudžbama za niz dalmatinskih katedralnih crkava. Iz njihovih djela progovara isti onaj likovni jezik kojim se inspirirala i *Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana*, što svjedoči o majstorima zaista visokih umjetničkih dosega: duboko i kvalitetno klesanje u tvrdom mramoru, naglašeno kosa obrada rubova motiva, postepeno uvlačenje kompleksa *horror vacui*, a u ikonografiji perzistiranje ranokršćanskih dekorativnih rješenja i tek rubna pojava geometrijskog prepleta. Ove zajedničke karakteristike posebno su uočljive na plutejima iz Kotora, Zadra i Novigrada, koji pokazuju isti duktus dljeta i fakturu klesanja, a znakovita je i prisutnost tzv. „tuljaste“ vitice u Osoru, koju smo inače prepoznali kao osobenost isključivo kotorske predromaničke skulpture.

Ove nas komparacije približavaju i odgovoru na prije postavljeno pitanje o porijeklu majstora zaslužnih za klesanje prve predromaničke opreme kotorske katedrale i srodnih joj spomenika. Budući da smo konstatali da se najvjerojatnije nije radilo o lokalnim kotorskim klesarima, najočitijom nam se čini pretpostavka da su pristigli iz nekog razvijenijeg centra bizantske arhontije Dalmacije, kojoj je pripadao i sam Kotor. U tom smislu posebno naglašavamo ulogu Zadra kao njezinog političkog središta. Takva je mogućnost u dosadašnjoj literaturi, iako skromno i samo u teoriji, već naznačena. Tako Rapanić, „zaključujući zasad raspravljanje o radionicama i radioničkim tradicijama“, naglašava da „i u ovakvu viđenju tog problema (op.a. kontinuiteta klesarske djelatnosti u gradovima) ostaje svakako otvorenom i mogućnost da postoji izmjena majstora između gradova i to na sasvim ravnopravnoj razini. To znači da je neki zadarski majstor mogao raditi u Splitu, zatim opet na Rabu ili negdje drugdje...“.⁷⁷ Na drugom mjestu je konkretniji oko okolnosti pretpostavljene fluktuacije majstora, te otvara mogućnost „izrade takvih predmeta na samome mjestu gradnje crkve, na terenu, (...): dakle i putovanjem pojedinaca ili skupine klesara ili čak njihovim dužim zastavljanjem u nekom kraju gdje ima mnogo posla, stvaranjem neke ekspoziture itd.“.⁷⁸ Prepoznali su to i autori koji se u prvom redu bave zadarskom ranosrednjovjekovnom baštinom: Nikola Jakšić upozorava na „međusobnu povezanost obalnih središta bizantske periferije u to doba. Kao političko-gospodarsko, pa većim dijelom i vjersko središte bizantskog posjeda na istočnom Jadranu, Zadar je nedvojbeno imao neobično važnu ulogu u formiranju stila“,⁷⁹ dok Pavuša Vežić, uspoređujući motive s bokeljskih reljefa, po-

⁷⁷ Ž. Rapanić, *Predromaničko doba...*, 87.

⁷⁸ Isto, 158.

⁷⁹ N. Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Hrvati Karolinzi – Rasprave i vrela*, 201.

sebno skreće pažnju na kotorsko-zadarske analogije: „Sve to govori o širokom cirkuliranju predložaka za neke motive, inače karakteristične na reljefima iz bokeljske radionice. To upućuje i na moguće veze u prvim desetljećima 9. stoljeća u klesarskoj proizvodnji između Zadra s jedne strane, te Dubrovnika i Kotora s druge. (...) Riječ je o fenomenu kojem u proučavanju liturgijskog namještaja i njegovih stilskih odlika u Istri i Dalmaciji valja i nadalje poklanjati pažnju“.⁸⁰ Sličnost između kotorske i zadarske skulpture I. Babić tumači „vlašću zadarskih prokonzula koji su možda svoju vlast bili protegnuli na cijelu Dalmaciju“.⁸¹

Vidimo, dakle, da su autori i dosad naslućivali mogućnost povezanosti klesarske produkcije između istočnojadranskih gradova, posebno ističući Zadar. Ovdje nas je stilaska i komparativna analiza konkretnog materijala dovela do srodnih zaključaka. Iako bi u ovom trenutku bilo pretjerano govoriti o istom radioničkom krugu, očito je da su na nekoj razini veze morale postojati. O mogućem karakteru i razini te povezanosti možda će više podataka pružiti buduća istraživanja.

U Kotoru je očito biskup Ivan uspio majstore zadržati na duže vrijeme, što se vjerojatno može objasniti količinom narudžbi. Osim opremanja tadašnje katedrale i/ili crkve Sv. Marije oltarnim ogradama i ciborijima, navedena je radionica, ukoliko prihvatimo pretpostavku o položaju velikog pluteja s križevima i učvorenim kružnicama, preuzela i ukrašavanje interijera novozgrađenog martirija sv. Tripuna, koje je zasigurno trebalo žurno privesti kraju nakon prispijeća relikvija u Kotor 809 (805?) godine.

Na tim gradilištima, koja su očito tražila povećan broj vještih ruku, školovanjem sad već lokalnih majstora formirana je sljedeća generacija klesara, u dosadašnjoj literaturi prepoznata kao južnodalmatinska ili *Kotorska klesarska radionica*. Ona se kronološki, te korištenjem nekih istih kompozicijskih šema i motiva (vitica s trolisnim cvjetovima i tuljastim proširenjima, vrlo često s križem u vrhu) direktno nastavlja na prethodnu, ali puno bogatijim repertoarom motiva, prisutnošću geometrijskog prepleta i izraženijim osjećajem za *horror vacui* pokazuje već dosegnutu zrelost predromaničkog stila. Ona će, pak, iznjedrili reljefe koji i u širim okvirima predstavljaju neka od najoriginalnijih djela jadranske predromaničke umjetnosti, kao što je skupina ciborija s lavovima ili brojni i maštoviti pluteji s kružnim motivima.⁸²

⁸⁰ P. Vežić, M. Lončar, *HOC TIGMEN...*, 160.

⁸¹ I. Babić, *Spolije...*, SHP, III/33, 2006, 104.

⁸² Navedene postavke, ovdje tek skicirane, dio su autoričinog istraživanja u sklopu izrade doktorske disertacije na temu predromaničke skulpture Boke kotorske, prijavljene na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. emer. Nikole Jakšića.

Ujednačenost obnove interijera dalmatinskih katedrala, sinhronizirane svojim stilom, kvalitetom i datacijom, upućuje da se radilo o nekoj vrsti organizirane akcije predvođene očito crkvenim vlastima, te navodi na promišljanja o povijesnim okolnostima i utjecajima pod kojima se ona mogla odvijati. Svakako nije slučajnost što su se tijekom tih tridesetak godina prije Ahenskog mira pod raznim okolnostima sačuvala imena čak šestorice jadranskih biskupa, i to upravo onih u čijim smo prvostolnicama uočili tako srodnu skulpturu. Novigradski Mauricije poslan je od Karla Velikog sedamdesetih godina da pripremi teren za franačko osvajanje Istre; splitski Ivan, osorski Lovro, rapski Urso i kotorski Ivan odlaze u Niceju 787. godine kao sufragani konstantinopolskog patrijarha (ili pak kao izaslanici rimskoga pape?), dok zadarski biskup Donat balansira između jednih i drugih, krajem 805. posjećujući Karlov dvor u Diedenhofenu, a nakon dvije godine i Nikiforov u Konstantinopolu. Sve to svjedoči o vrlo osjetljivom povijesnom trenutku u kojem su se tada našli istočnojadranski obalni gradovi, oko kojih su se lomila koplja Bizantskog carstva i Franačkog kraljevstva, položena konačno 812. godine potpisivanjem Ahenskog mira.

Stoga ovdje upućujem na novija povijesna istraživanja koja su od posebnog značaja za proučavanje ove problematike, a ponovno su aktualizirala pitanje crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim biskupijama u to doba.⁸³ Naime, detaljnom analizom biskupskih lista Drugog nicejskog koncila upozoreno je na činjenicu da su četvorica dalmatinskih biskupa na tom ekumenskom koncilu bili prisutni kao sufragani rimskoga pape, negirajući time uvriježeno mišljenje o njihovoj pripadnosti carigradskom patrijarhu.⁸⁴ U tom kontekstu pretpostavljena je i reorganizacija crkvenog ustroja koja bi u to vrijeme zahvatila dalmatinska biskupska sjedišta, potaknuta od rimskoga pape koji je, ohrabren franačkim pretenzijama na istočnojadranski prostor, želio učvrstiti svoj utjecaj u dalmatinskim gradovima pod bizantskom vlašću.⁸⁵ Navedena pretpostavka nadalje potvrđena je analizom proširenog opusa *Split-ske klesarske radionice*, prožete utjecajima sjevernoitalske i rimske skulptu-

⁸³ Pritom u prvom redu mislim na međunarodni znanstveni skup *The Treaty of Aachen, AD 812: The Origins and Impact on the Region between the Adriatic, Central, and Southeastern Europe*, održan u Zadru rujna 2012. U iščekivanju smo objave zbornika radova s navedenog skupa. Sažeci izlaganja nalaze se na internetskoj stranici: http://www.unizd.hr/Portals/3/docs/obavijesti/aachen812_abstracts.pdf.

⁸⁴ Predrag Komatina: *Dalmatian Bishops at the Council of Nicea in 787 and the Status of the Dalmatian Church in the Eighth and Ninth Centuries*, izlaganje na navedenom skupu.

⁸⁵ Izlaganje Ivana Basića na spomenutom skupu: *New Evidence for the Re-establishment of the Adriatic Dioceses in the late Eighth Century*.

re, na temelju čega je pretpostavljeno talijansko porijeklo majstora koji su od biskupa Ivana Ravenjanina bili pozvani da izvrše obnovu interijera splitske katedrale.⁸⁶

Za nas je, međutim, od posebnog interesa mramorni sloj skulpture novigradske katedrale, koji je pokazao izrazite analogije s kotorskim plutejem, stoga smo u iščekivanju daljnjih konkretnijih rezultata koji bi potvrdili hipotezu o „sličnosti s rimskom skulpturom“.⁸⁷

Prepoznavanjem i kronološkim određenjem opusa *Klesarske radionice iz vremena kotorskog biskupa Ivana*, ovaj najraniji sloj kotorske predromaničke skulpture stavili smo u kontekst ostalih onodobnih dalmatinskih ostvarenja. Njegovom analizom namjera mi je bila ukazati na snažniju međusobnu povezanost jadranskih središta na regionalnoj razini. Time, nikako ne negirajući realnu mogućnost značajnije crkvene obnove koja bi potaknula klesarsku produkciju u gradovima, a koja se bjelodano očituje na razmotrenom materijalu, smatramo da ona nije nužno morala značiti i dolazak stranih klesara, kao što je to pretpostavljeno u Splitu. I dalmatinski su majstori također bili sposobni zadovoljiti vrlo zahtjevne narudžbe, za koje se tražila vještina i sposobnost obrade vrhunskog mramora. A u tome su, kao što smo vidjeli, izuzetno dobro i uspijevali, stvarajući djela koja spadaju u sam vrh tadašnje klesarske produkcije na Jadranu, a i šire. Na taj način nesumnjivo su utjecali na daljnji razvoj lokalne kamenoklesarske djelatnosti u ostalim gradovima, kako se to pokazalo u Kotoru. Time nam i slika geneze i razvoja predromaničke umjetnosti na istočnoj obali Jadrana postaje cjelovitija, skidajući barem s kraja 8. stoljeća onaj neugodni epitet „mračnog“ doba.

Meri ZORNIJA

STONECARVERS' WORKSHOP FROM THE AGE
OF KOTOR BISHOP JOHN:

*Contribution to forming of pre-Romanesque art on the southeastern
Adriatic coast*

Summary

The author discusses pre-Romanesque fragments from Kotor Cathedral of St Tryphon, church of St Mary Collegiata, the spolia from the church of St Peter in Bijela and the Monastery of Our Lady of Mercy on the island of Školj, and the pilaster

⁸⁶ I. Basić-M. Jurković, Prilog opusu..., 170-178.

⁸⁷ M. Jurković - I. Matejčić - J. Zihel, *Novigradski lapidarij*, 16-17.

from the neighboring island of Gabrio (St Mark). They were attributed to the production of quality stoneworkers' workshop centered in Kotor. Based on the triple mention of the name of Bishop John, the first confirmed bishop of Kotor who participated in the Second Council of Nicaea in 787, fragments are dated to the last quarter of the 8th and early 9th century.

These reliefs are compared with similar sculpture, which at the same time adorned the cathedrals of other eastern Adriatic towns under Byzantine rule like Zadar, Osor, Rab and Split, including the Frankish Novigrad. Common stylistic features, specific carving details and high quality sculpting in antique marbles indicate the same artistic language used by Dalmatian carvers at the turn of 8th in 9th century on the wide area from Istria to the Bay of Kotor. The author points to the related artistic and cultural-historical currents which at that turbulent time connected the eastern Adriatic cities at the crossroads of Eastern and Western world.

Igor FISKOVIĆ*

O SREDNJOVJEKOVNIM CRKVAMA S KUPOLOM NA OBALI JADRANA

ABSTRACT: *With the purpose of a fuller appreciation of sacral architecture in the southern part of the eastern Adriatic coast, around twenty churches with a single nave and dome in the middle are analyzed from multiple angles. They all originate between the 9th and the 13th centuries and are called the “Southern Dalmatian Type” or “Zahumlje-Zeta Group”, although it is around Dubrovnik that they are present in the greatest concentration. This paper seeks to illuminate their genesis and to oppose the efforts that link them to the Byzantine political dominance over the coastal towns between the Neretva and Bojana rivers. Particular attention is drawn to the common macro regional culture that demonstrates internal evolution independent of external influences. Simultaneously, the phenomenon of the dome presents a ground for a reflection upon the components of the gradual changes in the local morphology of style through the symbiosis of the aesthetics of the Western Pre-or Proto-Romanesque style and the grammar of provincial architecture of the Middle Byzantine era.*

KEY WORDS: *mediaeval period, sacral architecture, dome, continuity, cultural circles*

U baštini srednjovjekovne arhitekture na donjem dijelu istočnog Jadrana i užem zaleđu nalazi se tridesetak crkava koje obilježava kupola uzdignuta sred dvoslivnog krova nad uzdužno položenim tijelom. Unutrašnjost im je svima bačvasto nadvođena uz podjelu na tri traveja u jednom redu, a statičkim raspoređivanjem težina po raščlambi zidnog ovoja čitava se građevina fizički i optički podvrgava kupoli.¹ Zapravo su arhitekturno i prostor-

* Autor je akademik HAZU.

¹ Statički sustav sačinjavaju na uspravnim polupilonima dva visoka poprečna luka zajedno stopljeni s bočnim zidovima i sa svodnom polubačvom, te međusobno povezani uzdužno

no spojeni međusobno divergentni oblici, što se cijeni rezultatom susretanja Zapada i Istoka na primorju zapadnog Balkana, gdje se ono odvijalo iz davnina s nebrojenim rezultatima. No, kako među stotinama crkava iz razdoblja 9 - 14. stoljeća tu nema istovjetnih ovima, tako je fenomen jednobrodnih i jednokupolnih kršćanskih svetišta u znanosti potaknuo različita tumačenja. Glavnina se dosadašnjih svodila na tipološko određivanje prepoznatljivih spomenika i njihovo povezivanje s povijesnim djelovanjima o kojima umjetničko stvaralaštvo u pravilu i principu ne ovisi, pa se ispremiješalo nekoliko teorija na poslijetku ne davši vjerodostojnu sliku stanja. To me je i nagnalo da se odazovem pozivu na simpozij unazad više godina u Kotoru posvećen tematici „historijsko-kulturnih temelja jedinstva jadranskih korijena“, gdje sam uznastojao sumarno predočiti veći dio građe koja te sadržaje predstavlja s gledišta moje struke.²

Zapravo se je tridesetak rečenih crkava kapilarno rasulo u zoni od Neretve do Bojane,³ i to bez nekog centra gdje bi im se najprvo izlučio model, kojim one tu pretežu među inima jednostavnije građenima. Ove se formalno srodne nazvalo „regionalni južnodalmatinski tip“ ili „zetsko-zahumska skupina“, te se ti termini permanentno održavaju.⁴ Činjenica pak da oba u sebi sadržavaju izričitu zemljopisnu determinantu kazuje da se isključivo nalaze na dosta ograničenom prostoru i to je nesporno njihova kao i njegova osobitost. Usto je pak bazično da svim tim obrednim zdanjima jezgru sačinjava kubično tijelo nad kojim je polukugla, što ima duboko simbolično značenje dočim po vjerskom nauku spoj tih dvaju modula utjelovljuje stapanja ljudskog s božanskim.⁵ Zamisao je pradavna i već time vrlo složena, ali je sasvim sigurno bila usvojena još od prvih kršćana te širenjem diljem njihova svijeta iskazivana u bezbroju različitih kulturnih građevina. S te su strane primarno razumljive i srednjovjekovne crkve na tlu nastanjenom od Južnih Slavena koji je uvelike dijelio tijekom kulturnog razvoja toga svijeta, pa slijedio i šablone pratećega graditeljstva. Prema svim spoznajama, izduženost tlocrta i elevacije crkava u principu, pak, pripada latinskoj predaji ili zapadnjač-

na nosive zidove prislonjenim arkadama kojima su polja između tog čvrstog skeleta ravno ispunjena ili na sredini imaju oble niše.

² Na njemu sam se bio osvrnuo i na spomenike prekomorja, što ovdje izostavljam zbog kraćenja teksta.

³ Većinu je naveo već 1922 M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka*, a sav popis literature do 2013. daje T. Marasović, *Dalmatia preromanica – ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, te ću se samo mjestimice problemski zastaviti na pojedinim radovima. Temeljni pregled povijesti: J. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957. ostaje aktualan za važna pitanja iz daljnjeg teksta.

⁴ Definicije su prvi dali: T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski tip u arhitekturi srednjeg vijeka u Dalmaciji*, u „*Beritićev Zbornik*“, Dubrovnik 1960. te V. Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd 1965.

⁵ Općenito: E. Baldwin Smith, *The Dome, study in a history of ideas*, Princeton 1971.

koj praksi, dok je centralni arhitektonsko-prostorni ustroj pod isturenom kupolom svojstven istočnom tj. bizantskom iskustvu.⁶ Ta su dva pola na Mediteranu živjela usporedno od rimske antike, a najučinkovitije se stapahu na njezinom življaju, pa upravo u građevinama koje nas zanimaju dostigoše visoku, ali ne i unisonu estetsku standardizaciju složenog sklopa svojih činitelja.⁷ Unatoč manjku pune konzistentnosti izričaja, na njima se je djelotvorno iskušao rječnik predromaničkih, potom i romaničkih predznaka uz odvažnost s gramatičkim načelima arhitekture srednjobizantskog perioda.⁸ Tom simbiozom, ako ne i potpunom sintezom na ovoj se periferiji dviju naizgled suprotstavljenih velikih civilizacija dostiglo autentično izražavanje sumarno provincijalnih osobina. Prije svega ih pokazuje činjenica da se kupole neujednačenih veličina u projektima tih samosvojnih gradnji uvjetno skeletnog sustava odrazuju bez izrazite međuuvjetovanosti, te da time opredmećuju i nomenklaturu rastavljena htijenja.

Usto nam valja razmotriti i polove razdvajanja tih crkava, budući da se jedne stalno naziva „tip“ a druge „skupina“, što sadržajno nije bilo razjašnjeno. Mada o tome posebno nije pisano, čini se da ima svoj smisao jer su one prve tek jedna od pojava u graditeljstvu primorske Hrvatske iz njegova ranog procvata, dok druge pripadaju poglavito crnogorskim, materijalnom baštinom oskudnijim krajevima i po nastanku su mlađe. Dakle se kronološki i geografski lančasto nadovezuju, a usto prvima nema nadaleko analognih, što se za druge ne bi moglo sigurno reći.⁹ Iako je kupola presudna za njihovo povezivanje, na svima nema jednako značenje, pa ih se čini prikladnije razvrstati po tome kriteriju o kojem se dosad uopće nije govorilo. Ustvari je ona na svima opredjeljenima u „južnodalmatinski tip“ tek jedan od sastavaka plastičnije raščlambe minucioznih građevina proporcijски podužima od primjera „zetsko-zahumske skupine“. Ovi su mahom monumentalniji, a kupola je određujuća tema i sukus oblikovanja okupljenijeg volumena podignutog nad kvadratom u tlocrtu podjednako dugačkih stranica, što im je uz kru-

⁶ Za to združivanje centričnosti i longitudinalnosti vidjeti npr. Đ. Bošković, *Arhitektura srednjeg veka*, Beograd 1957. ili S. Kostof, *History of architecture – Settings and Rituals*, Oxford 1985. i druge srodne preglede.

⁷ Tako je i s drugim tipovima centralnih gradnji: primjerice u raznim uvjetima diljem primorja nastalih s parnim brojem združenih konhi - od četiri do osam, a istumačenih vezom sa šesterolisnom krstionicom zadarske stolnice iz kasne antike, odnosno paleobizantske arhitekture iz vala Justinijanove rekonkviste sredinom 6. stoljeća.

⁸ O njima naročito: C. Mango, *Architettura Bizantina*, Milano 1974; Napose studije u knjizi: V. Korać, *Između Vizantije i Zapada*, Beograd 1987 - s više osvrtu na građu koja nas ovdje zanima u svojem bipolaritetu.

⁹ No obje u postavu dijelova i njihovu međusobnom odnosu preslikavaju poredak kozmosa kao jedna od varijanti te prastare paradigme sakralne arhitekture: I. Fisković, *Oblikovanje i uređenje bogoštovnog prostora - u "Secundum morem patriae" – Identitet crkava propovjedničkih redova u jadranskoj Hrvatskoj*, Zagreb 2016.

pnu apsidu i glavna karakteristika. Svakako je u danim različitostima upravo kupola glavni faktor njihova zajedništva, što se vrjednuje osobitošću navedenog međuriječja kao oblasti koja nikad u prošlosti ne bijaše po ičemu kompaktna niti homogeno izložena djelotvornim miješanjima kulturnih struja.¹⁰ Zato se prije svega težilo razotkriti ishodište kupoli, te na osnovu njega steći uvid u samu genezu „tipa“ s naglašenije horizontalim poretkom tvorbenih elemenata, odnosno vrsnoće „skupine“ kojoj je centričnost izraženija. Tada se i uvidjelo da temeljna teza o generičkoj dvojnosti koncepta objekata nije jednoznačna kako izgleda, jer je njihova arhitektura - kao i svaka druga - suma funkcije, konstrukcije i oblikovanja proisteklih iz niza komponenti, te se ne može svesti isključivo na morfološke formule. Naime, kod kulturnih građevina pod funkcijom se obvezatno predmnijeva i simbolika, konstrukcija nosi strukturu u neposredno međusobnoj zavisnosti, a oblikovanje uvijek uključuje i tehnike zidanja, tako da su značenja ovih pred nama kompleksnija.

Premda je većina tih crkava niknula na teritoriju koji je u jeku etnopolitičkih promjena Seobe naroda podnio teška razaranja te zadugo zanimio,¹¹ one ne predstavljaju neki misterij jer je o njima relativno mnogo pisano. Pritom se u prilog spoznavanju njihovih identiteta iznijelo brojne činjenice i zapazanja koje zaokružuju racionalno prihvatljive stavove, pa nema jake potrebe da se svaka pojedina posebno propituje. Može se tek podvući da je životopis rasvijetljen samo nekolicini, a da se oko njega spotalo više teza i hipoteza tako da je u finalu malo posve sigurnih konstatacija. Tim više je za ovu priliku dovoljno baratati s ilustracijama, crtežima i fotografijama, pa se ne upuštam u analitičke opise, nego ću se sljedno naslovu rada usredotočiti na fenomen kupole i njezinih odnosa s ostalim tvorbenim elementima spomenika u slogu koji tijekom navedenih stoljeća nije mogao biti niti se pokazao jednolikim. Očitovao se je različitim formatiranjem i formuliranjem građevne mase prema kupoli,¹² što se ne može pokriti pojmom „stila“ koji je odsudan za svekoliko vrjednovanje umjetničkog stvaralaštva.

Sveudilj gledajući te crkve kao umjetnička djela, odlučno je spoznati da pri udovoljavanju višestrukoj svojoj zadaći povezuju estetske težnje sa

¹⁰ Razumljivo su znatne razlike između urbanih središta i ruralnih predjela, pa je tim amblematičniji i razmještaj dotičnih crkava u prostoru koji je prirodno otvoreniji moru nego kopnu.

¹¹ Dakako, riječ je o stanju neposredno nakon svekolikih turbulencija 6 – 8. stoljeća u društvima i privredama uz opća gašenja i samo mjestimična obnavljanja ili buđenja urbanih kvaliteta života, a uoči razvoja i širenja domaće pismenosti na prostranstvu otada permanentno nastanjenom od Južnih Slavena.

¹² Kod “tipa južnodalmatinskih” kalota širinom i visinom ne prelazi jedan metar i izbija uvis iz svoda probijajući mu sredinu bačvastog polja kvadratom koji se privodi kružnom prstenu. U “zahumsko-zetskoj skupini” se triput a i više krupnija kalota preko znatno užih lukova poprečnih pojasnica i bočno u zid uvučenih slijepih arakada bitno drukčije nameće ukupnom slogu zdanja. Utoliko može izgledati dvojbena zašto je redovito smatrana zajedničkom im odrednicom i u oba naziva bila jednakopravna konstataciji o njihovom rasprostriranju.

zakonima statike posredstvom prilično podudarnih matrica. Udovoljavajućí funkciji svetišta, svima je paralelopipedno tijelo izvana zatvoreno u vlastitom volumenu, a iznutra sačinjeno redom triju uzdužno povezanih traveja definiranih parom poprečnih arkada uprikladenih nošenju kupole. Rješavajući, pak, pitanja konstrukcije, krajnji traveji u ulozi potpornjaka su uží od širine lađe uglavnom iste visine, ali se srednji artikulira na dva načina već u tlocrtu odmjerena prema veličini kupole, koja ili sitna strši iz njega, ili ga u naravi veća gotovo čitavoga pokriva. Pritom nijedna nema visoki tambur već su kubično ozidane pod piramidom,¹³ te razmjerne čitavoj gradnji a ne jedino rasponima šupljine nad kojom se dižu. Shodno tome na crkvama „južnodalmatinskog tipa“ srednjem je najužem traveju bačvasti svod probijen da omogućí njezino uzdizanje nad hrbatom šatorastog krova, a u „zahumsko-zetskoj skupini“ sav je srednji dio zgrade odmjerena i strukturiran tako da prihvatí bazu polukalote. Dakle se ukupnim projektom zadovoljavalo osnovne zahtjeve sakralne arhitekture atraktivnog vanjskog izgleda, a ništa manje unutra gdje se u jedinstvenom prostoru otkrivao logično povezani sistem nacrtano i reljefno posve cjelovite strukture.

Ona je sugerirala idealni red kršćanskog kozmosa, dok se u stvarnoj dubini jedine prostorije pogledom i korakom od ulaza k apsidi sa žrtvenikom proživljavala vjera, da bi se unutar kupole pretočila u posve apstraktni, mistični doživljaj što bijaše prava svrha i glavni cilj građenja bogomolja. Tektonički složenim i pomno razvedenim vanjskim izgledom ove su se razlikovale od svih ostalih vrsta arhitekture, a pritom je sama kupola razvidno naj-naglašeniji čimbenik danog projekta. Skrivanje njezine kalote nadoknađivalo se u interijeru, mada je u njegovoj dojmljivosti glavnu riječ imao kameni namještaj,¹⁴ usredotočen na oltar a ne na nju nalik „bojem šljemu“. No ona je savršenom geometrijom svojeg polusferičnog oblika i posve simetričnim postavom kocentrirano vodila ljudsku misao Nebu, ispunivši tradicionalnu ulogu kršćanskih crkava oplodenu molitvom vjernika.¹⁵ Također se u kompaktnosti cjelovitoga zdanja utvrdila težnja da se čvrstinom i raščlambom djela iskaže postojanost čovječjeg roda u sredinama koje dotične jednobrodne i jednokupolne crkve programski oplemenjuju. Ujedno ih tu po kronološkoj ljestvici malo koje arhitektonsko ostvarenje nadilazi formalnom kakvo-

¹³ Prijelaz iz kubusa u kalotu se ostvaruje pomoću trompa - ugaone niše ili pandativa - sfernog trokuta, inače standardno važećih za diferenciranje zapadnjačkih i bizantskih klišeja arhitekture.

¹⁴ Ustvari je statična ta oprema prezbiterija u pravilu odsudan elemenat za dataciju, jer je u obradama kiparstva i kamene plastike dosad učinjena kronologija puno preciznija negoli je uopće moguće za valorizaciju arhitekture.

¹⁵ Vidjeti npr. S. Boncompagni, *Il mondo dei simboli...figure geometriche* – Cap. 17, Roma 1984 - uz postavku da zajedno simboliziraju objavu univerzuma i svega dijalektički stvorenoga.

ćom stilskih normi od 9. do 14. stoljeća, tako da su prvorazredni reprezentanti medievalne epohe. Povrh svega je značajno da se dižu i u urbanim centrima i ruralnim krajinama, kao i da ne pripadaju samo jednoj vrsti jer ih ima i komunalno-župnih i privatno-zavjetnih, te opatijskih i manastirskih, tako da nisu predodređene striktnim nekim sadržajem svojih služnosti.

Svakako kupoli kompozicijski podložnu arhitekturnu shemu nisu uvjetovali liturgijski prohtjevi, nego ju je zadalo poimanje sakralnosti, što se zakonitošću staroga graditeljstva pretače u osobite vrsnoće zasnovane na dogmi o crkvi kao „božjoj kući“. Upravo je to bazična ideja kojoj se čitav arhitektonsko-prostorni ustroj predmetnih crkava prilagođavao ikonografskom jasnoćom, te je postao samoobjašnjiv u vlastitom idealnom dignitetu. Njegovo je pak prvo rješenje nastalo u ranom srednjovjekovlju neodvojivo-me od kasne antike, drugo s doradama slijedilo u zrelo-me, a treće u poznome dobu kulturološki osamostaljenog srednjeg vijeka. Dugovjeko je njegovo trajanje omogućilo na tim objektima raznolikost raščlambenih detalja, što ipak ne bijaše dovoljno da zaniječe tradicijom učvršćeni kontinuitet programskog obrasca s kupolom u žarištu, što se iskazalo u dvije organske varijante. Poglavitito na njima zasnivamo i klasifikaciju tih crkava, smatrajući dosadašnju tipološku nedostatnu za odgovore na sva pitanja koja one nameću. Osnovno je da se svaka naslanja na područno rastrganu, često nam i nepoznatu baštinu prošlosti, te da su u rezultanti njezine jače ili slabije plastične preradbe utkani dometi suvremenosti iz šireg podneblja, mahom ne-dešifriranih putanja.

No pošto se u njemu nije otkrilo bilo čemu baš doslovnih predložaka, ne bi trebalo govoriti o „vanjskim“ ili „stranim utjecajima“ kako se uvriježilo,¹⁶ već je metodski uputnije potražiti ishodišta identitetu koncepta većine gradnji u mreži domaćih navada. Pritom nema sumnje da se polazilo od općih shvaćanja lijepoga, no ona ne pobijaju važnost niti nadilaze vrijednost svih osobitosti koje su se iskalile na drevnim jednobrodnim i jednokupolnim crkvama u navedenoj regiji. A tome sigurno odgovara u svim ljudskim djelatnostima tijekom srednjeg vijeka jako izražavan regionalizam, naizgled protivan manifestacijama „jedinstva/zajedništva“ iz naslova ovoga skupa.¹⁷ Njegova pak višedisciplinarnost sili me skraćivanju tumačenja, pa ih nastojim svesti na suštinske probleme iz naslova prvotno prijavljenog izlaganja.

¹⁶ Kritički stav o tome eksplicira M. Tomasović, Srednjovjekovna arhitektura u Dubrovniku i njegova područja u odnosu na suvremene pojave u Apuliji, u *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, izd. Hrvatskog arheološkog društva (dalje IHAD), 24, Zagreb 2010 - s lancem vrlo prihvatljivih spoznaja.

¹⁷ Tada sam bio obuhvatio centralne građevine s obiju obala Jadrana, što iz praktičnih razloga ograničavam na samo južnome našem primorju izrazitu kombinaciju činitelja longitudinalnosti i centralnosti crkava.

Naravno, ne treba očekivati da se kroz prizmu povijesti umjetnosti raspletu sva poimanja i stanja,¹⁸ ali nema sumnje da su longitudinalne crkve s kupolom razmještene diljem Zahumlja, Travunije i Duklje jedan od njihovih čvršćih pokazatelja. U najmanju ruku one odavaju srodnosti duha i suglasnosti htijenja subjekata koji su tu, kao i u svom arealu Jadrana, prezali graditeljskim pothvatima mimo direktiva vrhovne političke vlasti. Nju je u arhaičnom vidu imperijalne dominacije najduže držao Bizant, koji se u 11. stoljeću odvojio od Rimske crkve, da bi ona na istočnom uzorju utvrdila svoje bivanje jačom organizacijom starih dijeceza. Spram tome čini se neobičnijim ono opće poznato i gore istaknuto spajanje oblikovnih odlika bizantske i latinske arhitekture na crkvama koje nas zanimaju. O tome su u znanosti dosad izražavana protivna mišljenja koja ne vidim mogućim otputa otkloniti budući da su se jako rasula u stručnoj literaturi, ali ću ukazati neke činjenice što ih vode drugim smjerom. Naime, Bizant je permanentno u arhontiji ili temi Gornje i Donje Dalmacije zadovoljavao globalne svoje ekonomske interese, nadzirao promet i u romano-carskim gradovima prikupljao daće,¹⁹ bez zadiranja u unutarnji život lokalnih zajednica. Tim je lakše njihov *genius loci* opečatila Crkva već stoljećima dirigitirana iz Rima, a najjače obnavljana u Gregorijanskoj reformi nakon Raskola 1054. godine, koji - naravno - nije prodro jednako u sve pore kulturnog izražavanja malih komuna. Može izgledati odveć jednostavnim, no kad je riječ o sakralnim gradnjama na području koje je vjekovno bilo u sastavu zapadnokršćanske ekumene svakako puno znači. Historiografija je ta stanja dobrano predočila do razmjera da bi im se bilo suvišno vraćati, pogotovo što naglasak stavljamo na kulturnu podlogu regionalnog stvaralaštva.

No intrigantnije je entitete istih doba u južnoslavenskim krajevima jadranske orijentacije na istom planu znatnije rasvijetlio Neven Budak, ukazavši na brojne povezanosti izražavanja tamošnjih društava.²⁰ Sumarnom raščlambom pisanih izvora, počev od zaključaka Sabora crkvenih ustanova iz ozemlja u Splitu 928. godine, argumentirano je upozorio kako se odredbe o bogoslužju po rimskim pravilima odnose na tri južnodalmatinske biskupije: stonsku, dubrovačku i kotorsku, dočim u bliskim im ostalima njihova pri-

¹⁸ Glede pitanja o tim odnosima u podneblju jadranskog zaljeva s dvije dugačke obale upućujem u: I. Fisković, "*Pontes Adriatici*" – mreže kulturno-umjetničke razmjene na Jadranu u srednjem vijeku, Zagreb 2015.

¹⁹ Zato i nema pozitivističkih podataka o učincima ikojeg stranog službenika državne vlasti, dok se s primjerima iz Zadra kao glavnoga grada pokrajine doznaje zamašan opseg djelovanja domaćih sudionika strane uprave. U drugim "carskim gradovima" o tome uopće nema traga ni nikakvoga glasa, pa je slika stanja više nego jasna.

²⁰ N. Budak, Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog područja u prvim fazama njegova razvitka, *Starohrvatska prosvjeta* (dalje SHP) 16 / III. Split 1987 - uz široki osvrt na slojevitost povezanost glagoljice i ćirilice po starim liturgijskim i drugim izvorima slavenske pismenosti u svjetlu gospodarskih, migracijskih i drugih veza.

mjena bijaše konsolidirana.²¹ Dakle je posrijedi prostor opstajanja tipizirane arhitekture na koju se osvrćemo, a povjesnica ga je valorizacijom slojeva baštine iz kopnene unutrašnjosti očitala prema poznatim linijama razvoja glagoljaško-slavenske pismenosti, ili – bolje rečeno – književnosti usporedne latinskoj iz romanskih gradova duž obale.²² Teza o takvom stanju u navedenim Sklavinijama izvan direktnih ovlasti najjačih etnikuma Srba i Hrvata, popraćena je raspravljanjem prožimanja tradicija iz šireg areala pod naslovnom upravom Carigrada sve do 13. stoljeća. Inače se oko tih realiteta preplitahu mnogostruka gledišta, ostavivši traga i u prosuđivanju gradnji koje nas zanimaju, što je - protivno zbivanjima vanumjetničke naravi - u razvidnim svojim varijantama ostao prilično stalan u nemalo bogatim izričajima vlastite evolucije. Usto se je prema pisanju istraživača drugih polja medievalne kulture, iskristalizirao globalni zaključak da su „posljedice Crkvenog raskola iz 1054. godine opterećivale svijest i djelovanja ljudi iz te epohe puno manje nego bi se dalo pretpostaviti slijedom kasnije uspostavljenih i očvrslih demarkacija duha ili kategorija mišljenja i napona odnosa.“²³

Oslanjajući se na ta razložita stajališta, ne osjećam se pozvanim razlagati ih do tančina, no uviđam koliko i kako odgovaraju normativima djela u koja sam po struci upućen. Krucijalni je momenat njihov rast na razmeđu dvaju umjetnosnih krugova iz kojih im preko nestalnih granica, nadasve putem mora, dinamički pristizahu poticaji i pobude. Empirija čitave mediteranske umjetnosti poznaje fenomene sličnih dvostrukosti, koje bih radije gledao kao prožetost slojevita povijesnog tkiva životvornim običajima do stupnja originalnosti, nego odlučnim „uplivom“ ili „utjecajem“ s bilo koje strane. U tom smislu i predmetne se crkve ne bi moralo smatrati dokazom njihova tiješnjeg pripadanja civilizaciji Bizanta ili u njoj poniklih konfesionalnih zajednica bez obzira što im kupola biva označnicom. Izvjesno je prikladnije govoriti o napojenosti uzmorja Balkana i svog jadranskog bazena „bizantizirajućim“ strujama, te radije baratati s terminom „adriobizantizam“ uz oglede usporednog nasljeđa apeninskog susjedstva.²⁴ I tamo se, naime, u Apuliji nalazi znatan broj crkava s kupolom iz prvotnih faza uzleta srednjeg vijeka,²⁵ a

²¹ Usporediti: F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata* – I, Zagreb 1988. i dr.

²² Potanje: N. Klaić, *Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva*, *Jugoslavenski historijski časopis* 4, Beograd 1965.; E. Hercigonja, *Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju*, u *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost* – II, Zagreb, 2000. i drugi radovi istog istraživača, te šire: R. Katičić, *„Literarum studia“ - književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 2007.

²³ Citat iz: E. Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti*, knj.2, Zagreb 1975, 52-53.

²⁴ Vidjeti: Ž. Rapanić, Ima li dvojbe oko termina „adriobizantizam“, u *„Zbornik Tomislava Marasovića“*, Split 2002, 172-182. s pozivom na prethodna moja pisanja.

²⁵ Uvjero sam se u to ne samo po tamošnjoj literaturi - navođenoj od naših istraživača ovostranih spomenika, pa je ne ponavljam koliko god se slagao ili neslagao s inetpretacijama - nego i obilaskom pojedinih, a taj sud je potvrđen s arhitektonskim snimcima Ž. Pekovića

preuzetno ih se je smatralo presudnima za naše dokle god se nije razbistrilo koliko su uistinu drugačije. Sestrinske također leže na dalekim grčkim otocima potvrđujući negdašnju popularnost općoj funkciji i simboličkim kršćanskih svetišta prikladnoga klišeja arhitekture, ali se nisam uspio domognuti stručnih studija u kojima su obrađene.²⁶

S tih se polazišta okrećemo našim spomenicima sakralnoga graditeljstva vodeći računa da nisu jednoliko okupljeni u vremenu i prostoru, jer je drevnijih više na tlu današnje Hrvatske, a mlađih unutar granica Crne Gore. Prve arhitektske su se razmjestile jače po predjelima uokolo gradova nego u njima, izuzev Dubrovnika s više primjera sukladnih ako ne i uzornih brojnjima na otočju njegove stare Astoreje. Mladima je najjači grad Boke Kotorske bio centar dokazivo visokih svih postignuća, a jedva koja se udaljila od mora unutar kopna, gdje su društveno-političke prilike pravodobno izrastalih državnica suodredile kvalitete stvaralaštva provincijsko-bizantskih oznaka. Dakako, sve se odrazilo u zrelosti oblikovanja neovisno što nisu odreda zadane specifičnom nekom vrstom. Pogotovo je znakovito da su im osnovnu tipologiju usvojili reformirani benediktinci na Ratu kraj Bara,²⁷ a najosebujniju varijantu podigli na Mljetu uz nepokolebive dodire s prekomorjem.²⁸ Nijedna pak u sastavu katoličkih dijeceza bizantske teme ili arhonata *Dalmatia superior* ne izmiče od kanona na Jadranu od crkvene Reforme vladajućih stilova. Dapače se čini da ih je par poimence određenih linija izravno formirao obuzimajući zamalo glavninu razvojnog tijeka od praga predromanike do vrha romanike. Uglavnom se to sriče u artikulacijama oplošja vanjskih i unutarnjih zidova ili na modulima otvora, ali i drugim uvjetno lateralnim činiteljima poput tehnika zidanja ili klesarskih manira iz ostavštine graditeljstva davnog srednjovjekovlja. U tom smislu jedina im stalna poveznica osta-

u "Zbornik T. Marasovića" 2002. god. (str. 244-246). S pretežno drugačijim dispozicijama krupnijih elemenata zidane su u razmjerima i tehnikama što nisu adekvatne u nas ukorijenjenima. Usto je nezaobilazno da su sve dokumentirane u izvorima mahom nastale nakon uzmicanja Bizanta, a po dolasku Normana, te da po rječniku ukupne raščlambe pripadaju romaničkom stilu. Stoga i labavi tvrdnja V. J. Đurića (*Historija srpskog naroda - 1 / 1981-str. 241*) da je našim crkvicama "matica preromaničko graditeljstvo Apeninskog poluostrva" – inače isticana mnogo puta prije kao i kasnije od niza autora.

²⁶ Čini se da cjelovitog njihova pregleda još ni nema. Za naše potrebe rasvjetljava ih V. Korać, n.d. u bilj. 3.

²⁷ Jednobrodna, izduljena s četiri traveja te ponuđenom rekonstrukcijom široke kupole nad trećim od ulaza koji to odista sugerira svojim razlikovanjem od ostalih međusobno istih mjera: Đ. Bošković i V. Korać, *Stari Bar*, Beograd 1962, 180-186; Nije pojašnjeno je li uzrok toj dispoziciji promjena liturgije od statične, stare monaško - litanijske na dinamičnu procesijsku, posvuda uvođenu od reformnih benediktinaca sredinom 11. stoljeća.

²⁸ O njoj se ponajviše raspravljalo s divergentnim i za našu temu lateralnim rješenjima. Shodno monumentaliziji i ukupna je raščlamba izrazito romanička, dok je u svim istraživanjima neizvjesnom ostala ovisnost uređenja prezbiterijske o liturgijskim običajima koji kod toga reda zasigurno nisu bili drugačiji od općerimskog ritusa.

je teorijski i empirijski proučena pojava kupole, koju preostaje pratiti na konkretnim primjerima u dva pouzdano dokaziva, gore već utvrđena oličenja.

Shodno uvjetima jadranske povijesti, one su derivirale supstrate ukusa i izraza provincijalne umjetnosti na način kojem nadaleko nema primjera, ali im nije upitan paralitet s okosnicama kulturoloških stečevina područja. Dapače su šablonski raščlanjene crkve najjasniji pokazatelji mogućnosti ili dometa živih faktora duštva o kojima su neposredno zavisile služeci vjerskim institucijama urbanih i ruralnih zajednica, tako da su rasle na hijeratski više-manje jednakim pretpostavkama.²⁹ Na tom je planu opet nezaobilazno što su se s kupolama dičile katedrale - po mnogome sudeći i u Dubrovniku kao u Kotoru - ali su po naravi svetišta daleko od naše tematike. Naime, kao monumentalno višebrodne obje su poput još ponekih uvjetno takvih,³⁰ pred projektante i graditelje postavljali sasvim drukčije zadatke, koje je pogrešno vezivati uz rješenja jednobrodnih; embrionalnost njihova prostornog programa i osnovnog dijela strukture dijametralno je protivna glavnini osmišljenog i ostvarenog u višebrodnima. No, budući da je rijetkima poimence poznat naručitelj, a nijednoj izvođač, te da većini nije izvorno precizirana starost, znatna je količina podataka ovijena tajnovitošću svojstvenoj davnini. Međutim, ništa baš ne ometa niti potire opće i načelne sličnosti tih malih ili srednje velikih zdanja otkrivajući im analogne korijene poglavito u onim elementima, koji ih - široko uzevši - odvajaju od nasljeđa iste grane stvaralaštva iz istoga razdoblja na istome terenu.

U tom smislu naveli smo i vjerodostojna tumačenja kupola koja im je dala stručna literatura uprta na drevne teološke zapise. Njihovim tragom gledamo ih znamenom svetišta: sadržajne i materijalne „krune“ obrednih gradnji, odnosno sažetak posvete crkve i njezine zamisli kao Neba: rajskog prostora približenog ljudima na zemlji. O toj bi se pak semantici dalo puno opširnije govoriti prema osvjedochenjima u svekolikoj kršćanskoj arhitekturi, ali je umjesto ponavljanja poznatog korisniji ogled lokalnih bogomolja na kojima su kupole smisaono i vizualno najistaknutiji dio koncepcijski donekle čednih, no redovito s njome harmoniziranih cjelina. Bez obzira koliko su predočive izvana a kako iznutra, bezuvjetno predstavljaju dio vjerskog imaginarija i poimanja njemu dolične veličajnosti, pa - kako rekoh - treba razlikovati gdje su presudna tema čitave gradnje, a gdje tek dodatni motiv koji joj ne određuje ukupni organizam. O tome se rasuđuje poglavito po ustrojstvu mase i razvedenosti površina nosivog tijela, ali i obujmu interijera, dočim kupola negdje njime ovladava, a negdje se iznutra otprve ne vidi niti potpu-

²⁹ O tome s više aspekata: Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.

³⁰ Primjerice dubrovačka crkva sv. Petra Starog ili Velikog – monografija: Ž. Peković, *Crkva sv. Petra Velikoga*, Dubrovnik, 2012 – uz vrlo diskutabilnu postavku da je to bila prva srednjovjekovna katedrala.

no doživljava. Neumitno programirana a redovito integralno ozidana, nema ulogu izvora svjetlosti - koja je po kanonu protagonist arhitekture - jer mu se ne predaje budući da je „slijepa“, bez prozora na sebi jednoliko svim primjerima prvobitnih rješenja. Dakako, sve to nije postulat ili izravni odraz razvoja povijesno-stilskih kategorija niti iz njih proizlazi, već ukazuje da kupole na tim svetištima iz srednjeg vijeka po predanju iz kasne antike imaju idejno i ideološki markantno, u religijskom spektru memorijalno značenje.

U tome se smislu i sve naše crkve obilježene kupolom promatraju kao metafore koliko bogoljublja toliko bogobojažni bez obzira na mjesta ili pojedinačne im okvire nastajanja i opstanka. Realno, pak, to ne ovisi o obimu podržavanja svezapadnjačkih moda i graditeljskih izražavanja s pretežnog dijela obale, kao ni o količini prizvuka ranobizantskog ukusa s kojim su nejednako prožete. No tu i niču pitanja, jer su tek rijetkima pouzdano provjerljivi datumi ili okolnosti građenja, a više-manje cjelovite grupe su rasle i živjele mimo interne razmjene iskustava. Umjesto toga, kod starijih su razgovjetni dodiri sa suvremenima u sjevernijem priobalju pripadnima korpusu tzv. starohrvatskoga graditeljstva,³¹ a kod mlađih unutar Crne Gore povodenja za pravilima iz šireg prostranstva vladavine izrazitije bizantskih tonova. Na tim relacijama također ni davanja niti preuzimanja oblikovnih elemenata među njima nisu izrazita, te se zasigurno radilo o ishodima općekulturne klime u oblasti dalekoj levantinskim zemljama kao vrelištu primarnih osmišljavanja i podizanja kršćanskih hramova s kupolom.

Vrh svega je vrijedno što se geneza te arhitekture vezuje uz paleobizantsku komponentu ranog kršćanstva, te da na istočnoj strani južnog Jadrana koncepcijski traje nekoliko stoljeća. O tome sam višekratno pisao označivši mogući začetak procesa u adaptaciji kasnoantičke *memorije* na otočiću Majsan, sred Pelješkog kanala, u osi plovidbene rute trgovine i hodočašća.³² Riječ je o bezmalo nezgrapnoj ugradnji četiriju masivnih pilona, koji su noseći bačvasti svod s kupolicom nad srednjim kvadratom stvorili tripartitnu usku prostoriju kojoj ustrojstvo nadgradnje odaje presjek nosača s isturenim stranicama za lučne pojasnice. Ta se intervencija datira prije kraja 9. stoljeća, a povod kompoziciji konstrukcije u vidu baldakina stopljenoga s bočnim zidovima bio je naročito čašćeni grob nekog crkvenog prvaka iz 5./ 6. stoljeća.³³ Zapravo je najjednostavnije sročena vjerska misao koja

³¹ Načelno držim da je i taj naziv bolje izbjegavati s obzirom na to da - općenito uzevši - nacije ne određuju pravila formiranja umjetnosti ni na tlu gdje su etnički većinske. Za temeljne stavove vidjeti važnu a zanemarenu knjigu Lj. Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb 1963.

³² C. Fisković, Starokršćanska memorija i groblje na Majsanu, u *SHP* III. / 11. 1984.

³³ I. Fisković, Prilog proučavanju podrijetla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, *SHP*, III / 15, Split 1985.: Isti, Apport des reconstructions d'églises de l'antiquité tardive dans la premier art roman sur le littoral croate, u "*Hortus artium medievalium*" 1 / 1995.

je nadahnula nebrojene spomenike kršćanskog Mediterana, te u postavkama vodećih njihovih istraživača dobila ikonografsku auru „klasičnog” rješenja.³⁴ Invencija se ponovila u Stonskom polju, gdje je manja polovica grobišne zgrade iz ranih širenja Kristova nauka pretvorena u mjesto poklonstva sv. Petru unošenjem nosača kupole s poprečno i bočno iz osnovnog im tijela razvedenim lukovima, ali i dodavanjem triju niša s oltarom u najvećoj na sredini.³⁵ Arhetsipska je ideja materijalizirana emblematski jezgrovitim sistemom, koji će se temporalno doradivati promicanjem prohtjeva, kao i dosega civilnih i crkvenih elita lokalnih društava u okviru dubrovačke regije, zacrtavši primjerno statični sustav polaganja kalotaste kupole nad kvadratom u lancu izdanaka.

Radilo se o crkvama nastalim s kristijanizacijom područja do kraja 5. stoljeća Kristove ere, a tijekom nekih dvjestotinjak godina stradali u inim nedaćama, te su vraćane životu poglavito unošenjem svodne konstrukcije zaključene kupolicom.³⁶ Stvaranje novih dispozicija prostora je označilo dinamičnije viđenje arhitekture izvan kasnoantičkih pravila, a uz stupnjevanje ranosrednjovjekovnog ukusa - zapravo prvim koracima k predromanci koja će generalno preinačiti naličja većini područnih svetišta.³⁷ Slijed je očito bio razbijen, sukladno mnogome što je podnijela ali i sredila ostala obala suzbijanjem razlika grada i sela unutar jedinstvene monopolije. Proces je na jugu, nakon sabora splitsko-dalmatinske crkve, rezultirao odličnim gradnjama s crkvicom sv. Mihovila na čelu unutar fortificiranog dvora područnog vladara na vrhu brijega Gradac nadohvat Stonu.³⁸ Snažna razvedenost volumena i raščlanjenost površina nišama fiktivno ojačava stamenost zgrade me-

³⁴ Ključno: R. Krautheimer, Introduction to an “Iconography of Medieval Architecture”, *Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, V / 1942; Specifičnije s uporištem u monumentalnim djelima kasnoantičke, pogotovo paleobizantske kulture: A. Grabar, *Martyrium I / II*, Pariz 1946.

³⁵ I. Fisković, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju, Izdanja HAD, 12. – *Istraživanja u Dubrovniku i okolici*, Zagreb 1988; u neizvjesnoj količini netragom nestalih spomenika, nalaz toga očitog parbenjaka Majsanu vjerodostojno ukazuje na jedan smjer razvoja crkvenoga graditeljstva u zoni. Usporedbom samih adaptacija s novogradnjama postaje jasnija morfološka sukladnost zahvata bez obzira na opće prilike, pa i mogućnosti i prohtjeve mikro sredina gdje su sve obavljani, a neki su zasigurno nestali.

³⁶ Prema: I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, *HAD*, 5 – 1980, vidjeti N. Cambi, Arhitektura Narone, u *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24 / 1985; Za tu građevinu i ostale dalje iz starokršćanskog horizonta na južnom Jadranu: P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae – II*, Roma 1984.

³⁷ Razabire se to na ruševini crkve sv. Andrije u Bačini pri ušću Neretve, starokršćanskoj no jednobrodnoj te podvrgnutoj punoj restauraciji uz pretpostavljeno unošenje kupole kao u spomenutima: I. Fisković, n.d. 1988.

³⁸ Pregled literature i povijest istraživanja: I. Tomas, *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke Kotorske* – doktorat obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2014. g.

todom kakva se na istočnom Mediteranu nije toliko rabila, jer se estetika arhitekture vodila skrupuloznijim ponašanjem prema odnosima svjetla i sjena. Na „dvorskoj kapeli“, koja je etapno rasla k visini, dostigla se pak iznimna vitkost dostojna kraljevskog zdanja, u kojem se izrazitije posredstvom klesanog namještaja i opreme utvrdilo gibanje k protoromanici.³⁹ O tome govori i ekspresivitet fresaka u enterijeru, nepotpuno jasnog „benediktinskog“ zora, no očigledno nove izražajnosti, tako da je cjelina obistinila preporodni dah velike crkvene, tzv. „Grgurovske reforme“ iz sredine 11. stoljeća.⁴⁰

Makar se kupola na urušenom krovu ne može predočiti, zasvjedočena je na prikazu zetskog kralja koji drži model takve crkve po tipično ktitorsko-zavjetnoj invenciji.⁴¹ U tom smislu razotkrivajući vrsnoće jednog spomenika, uzimamo ga načelno uzornim za sve što će slijediti u okružju, a kupola je bila i ostala krucijalna točka i svojevrsni ključ tih gibanja. Usvojena s Istoka dokazuje njegove interakcije sa Zapadom dostignute u zdanjima koja su povod ocjenama samobitnosti umjetnosti, s glavnom pozornicom u Dubrovniku otkad je 999. godine dobio vlastitu metropoliju, time i snažni postrek gradnji crkava ugledom na najstariji njihov sloj u ime dokazivanja starosti jačanjem predaja dijeceze.⁴² Izvjesno se je u tom smislu sa snaženjem regula katolištva tijekom 11. stoljeća unutar grada i na otočju Elafita u njegovoj jurisdikciji sazidalo petnaestak trotravejnih crkava, opskrbljenih kupolicom uz preciznije slaganje zidne oplata i svodnog sustava.⁴³ Osim što se u iznimnoj koncentraciji time iskazao osjećaj za plasticitet - inače dosta stran primjerima u Crnoj Gori kao i u južnoj Italiji - kupola se uspostavljala na bitno različit način. U naravi sitna i tvarno lagana, probija polje svoda da izbije skrivena u vlastitom tijelu sred krova, a ne naliježe na obodne zidove niti ih dodiruje. Iako je podržava par poprečnih lukova koji premošćuju lađu, ne sudjeluje u tektoni-

³⁹ No da je bila „dvorska“ ukazuje i negdašnji toranj pred pročeljem kao prežitak „westwerka“ iz zapadnjačke predaje, a i davno otkrivena te zanemarena grobnica u njoj pred neuobičajeno plitkom apsidom. Za klesanu opremu: M. Jurković, Prilog određivanju južnodalmatinske grupacije predromaničke skulpture, *SHP* III / 15., Split 1985; N. Jakšić, Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike, u *Zagovori svetom Tripunu – blago Kotorske biskupije* - uz Katalog Z. Čubrović i M. Zornije, Zagreb 2009. s pregledom starije literature.

⁴⁰ Riječ je o univerzalnom buđenju „Ecclesiae Triumphans“ s daljnjim posljedicama u umjetnosti istočnoga Jadrana u smislu njezina udaljavanja od tekovina likovne kulture i arhitekture Bizanta.

⁴¹ C. Fisković, Ranoromaničke freske u Stonu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12, Split 1960.

⁴² Dakako sve ukazuje na jačanje vjerske organizacije i prerastanje Dubrovnika u važno regionalno središte, što globalno nije uvijek jednako uvažavano. Mišljenja se razilaze već po pristupu – ovdašnjem i zastupanom od V. Koraća u nav. knjizi – bilj. 9. - što me ne samo iz poštovanja prema autoru oslobada raspravljanja.

⁴³ I. Fisković, Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svijetlu povijesti od XI do XIII stoljeća, u *Tisuću godina Dubrovačke (nad) biskupije*, Dubrovnik 2000; O pojedinim spomenicima pisali su i drugi autori.

ci zgrade niti se vidi s ulaza u nju, te je „lebdeća“,⁴⁴ nedvojbeno podstaknuta govorom neizmjenjive vjerske simbolike, a susljedno promišljanjima strukturne dispozicije čitave arhitekture.

Dakle je na jednome modelu potekao napredak graditeljstva, a i kiparstva, u kvalitetama koje nisu služile tek optičkom užitku, već bijahu izraz spoznaje posredstvom ravnoteže čimbenika kao očitovanja novog duha, pa i središnjeg poretka društva. Po mnogome razumljivo više su razine izražavanja ritmički dostignute u Dubrovniku prije, a i jače nego u drugim poprištima mnogostrukih veza i razmjene odnosa.⁴⁵ Iz toga se pak izrodila tendencija da se vjekovne vrijednosti slavenskog jugozapada apriori dokažu tekovinom importa s Istoka iz doba kad Bizant bijaše nakratko pojačao svoju političku nazočnost na donjem i gornjem Jadranu.⁴⁶ Međutim je izvjesno da koliko u toj oblasti dinamične povijesti kulturna cjelovitost nije bila nikad normirana, toliko nije bilo jedinstva djelovanja, a pošto je arhitektura s kupolom idejno vrlo uopćena, to joj je i podrijetlo općenito: nikako tijesno spojivo s formalnom imperijalnom ili nekom drugom civilnom vlašću. Odlučnija za graditeljstvo bijaše osmoza neiskorijenjivih općih inspiracija i izričajnih iskustava dobrih faza, koje je tu usadilo dugovjeko susretanje i djelotvorno saplitanje duhovnih i kreativnih matica s Istoka i sa Zapada.

U tom ću kontekstu povodom jednobrodnih i jednokupolnih crkava opetovano istaknuti da im tolikog broja nema nigdje izvan navedene oblasti slavenskog svijeta, a u dubrovačkom ih je okružju sačuvano devet izvorno istih kvalifikacija.⁴⁷ Slijede tri u naše doba restaurirane do razine rekonstrukcije,⁴⁸ te pet u ruševinama istraženih do mjere da se im se uspored-

⁴⁴ Unatoč na presjecima vidljivo jake mase piramidalnog krova nad njome, što se može smatrati pokazateljem težnje za monumentalizacijom u malom mjerilu. U svekolikom održavanju područnih težnji i konstanti to dobiva vrijednost koja inače u naglašavanju svekolikog regionalizma nije toliko izražena.

⁴⁵ Tijekom svoje povijesti dubrovačka se vjerska zajednica višekrat pozivala na predaje epidaurske biskupije procvale u 6. st., pa je lakše razumjeti da se na njezinu baštinu oslonila kad je otpočela svoj rast neminovno na mjestima gdje su njezini izdanci već bili zasnovani. Djelotvorno njihovo umnažanje svakako pak odaje punu stabilizaciju duhovnog života, što teče od 9. st. i uz smirivanje svekolikih prilika potiče znatnija graditeljska posezanja kakva još nisu mogle izvoditi sve vangradske zajednice od Boke do Neretve. Glede mogućih im oblika važi opaska V. Koraća, da “suvremena vizantijska arhitektura nije početkom 9. st. bila inspiracija” - n.d. 16.

⁴⁶ Tekstovi toga smjera, naravno, navode i biranu staru literaturu te je nema potrebe ovdje opet iznositi. No takva sužavanja problematike su prevladana, a mnoge je poremetio i napredak istraživanja.

⁴⁷ Unutar pojasa bedema grada na Prijekom Sv. Nikola i Sigurata (=Transfiguratio: Preobraženje Kristovo), nad Pilama pak Sv. Andrija (preinačen), pa na Elafitima: Lopud – Sv. Ivan i Sv. Nikola, te Šipan – Sv. Mihovil.

⁴⁸ Sv. Nikola na Koločepu, a na Šipanu Sv. Ivan i Sv. Petar – vidjeti: Ž. Peković, *Četiri elafitske crkve*, 2008.; Trajno je, međutim, problematično što se više ili manje proizvoljne re-

bom s navedenima može pretpostaviti više-manje istovjetno formalno uređenje, zbog doradenosti lišeno razvoja.⁴⁹ Količina pak odaje „korijene jedinstva“ - bolje reći „zajedništva“ - u kojem je bizantska komponenta utkana s univerzalnošću rimske antike. No bogatstvom oblikovanja ističu se stonski Sv. Mihajlo i šipanski Sv. Petar, te formalno im najbliži Sv. Toma u Kutima onkraj Boke Kotorske na zetskom teritoriju, dok se okašnjelim te pomalo hibridnim izbojem doima crkva Sv. Petra u Bijelom Polju, koja eklektički okuplja i modernije čimbenike na tragu „južnodalmatinskog tipa“.⁵⁰ Protivno pak nagađanjima oko datuma nastajanja većine članova njegove matice, crkvice Sigurate i sv. Nikole na Prijekome, izvan prvog *civitas* *Ragusiuma* u finalnim srednjovjekovnim, dobro istraženim oblicima su djela iz konca 11. s mogućim pomakom u početak 12. stoljeća.⁵¹ Naime, njihove međe prema općem pravilu o putanjama stilova ne predstavljahu striktna morfološka razgraničenja ili razdvajanja već nadovezivanja posezanja i postignuća. Zato ih se, kao i poneku na Elafitima s dokazivom ili pretpostavljenom kupolom, mora uvrstiti u poglavlja rane romanike, te više ne nazivati „predromaničkima“ kako u znanosti još preteže. Slično je, uostalom, i sa zabludnom navadom isključivog vezivanja naravi umjetničkih oblika s političkim mijenama i neutvrđenim ulogama vanjskih im nositelja ili stranih sudionika na razini golog odnosa uzroka i posljedica.⁵²

Međutim, nas iz svega toga zanima odnos prema ranosrednjovjekovnim zahvatima na Majsanu i u Stonskom polju, po matrici kojoj nije otkriven prvi početak, a ni kraj jer je embrionalno preopćenita. Prvom pak horizontu počela koncepta tih zgrada možda pripada više adaptacija starokršćanskih crkava iz 5-6. stoljeća izvedenih ugradnjom nosača svoda unutar perimetra zidova na organički način. No kako se uglavnom radi o arheološkom

konstrukcije unose u inventare i preglede baštine kao da su uistinu potpuno izvorne: metoda primjenjivana i u drugim slučajevima.

⁴⁹ Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Mihajlo na Koločepu i bezimena crkva “na Jekavcu”, te u mlađem horizontu Sv. Stjepan u Stonu sukladan Sv. Petru u Ublima na Lastovu – ranoromaničke zamjene većih starokršćanskih.

⁵⁰ Pisana vrela upućuju na nastanak pri kraju 12. stoljeća, u 13. stoljeću u nju seli episkopija iz Stona, a prvi je monografski obradio Đ. Bošković, u *Starinar* 7, 1932, finalno M. Čanak Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba II*; Nema kupolu, ali je sugerira križolika nadgradnja srodna crkvi sv. Mikule u splitskom Velom Varošu i dr.

⁵¹ Za svu literaturu uputan je recentni pregled spomenika T. Marasovića, n. d. u bilj. 2 - makar im klasifikacije, tipološke i stilske - po mojem sudu - nisu redovito ispravne. Razlog je tome što još nema pouzdanih parametara za utvrđivanje kronologije unutar morfoloških suglasja mnogobrojnih spomenika “ranosrednjovjekovne” epohe.

⁵² Dakako, jedno je kad iza utemeljenja i gradnje stoji lokalni velmoža, povijesno osvjedočen na licu mjesta, a drugo kad se apersonalno stvaralaštvo šire ili uže regije pokušava tumačiti učinkom političkih uprava. Time se zapravo “siluje” struka, u kojoj su raslojene spoznaje za određivanje “općih mjesta” što ishode iz pukih predaja kulturne klime ili mentaliteta sredina naspram izglednim specifičnostima u njih utopljenih tekućih postignuća.

otkrivanju samih temelja tih interpolacija, nije sigurno da su sadržavale i kupolu; tek gdje kad se dala uvjetno naslutiti po rasporedu nosača ako u srednjem dijelu sklapaju kvadrat jednakih stranica.⁵³ Ili je srednji travej na nekima čitavim crkvicama nadohvat Dubrovniku primjerno blizak metodi uspostave „lebdeće“ kupolice o kojoj nema podataka. Sve ih se pak mehanički pribrajalo redu uzorno ukalupljenih, te nazivalo „dubrovački tip“, a ujedno im crkvu sv. Petra u Prikome kod Omiša proglašavalo „prototipskim prvijencem“ ili pak „ključnim objektom“ (!).⁵⁴ Čitanjem osnovne strukture, plana i vidova oblikovanja uz isti se tipološki razred znao vezivati veći broj crkvica na kojima je kupola možda postojala, ali je nestala u vihoru stoljeća, dok još ima i osamljenih slučajeva njezina fingiranja dogradnjom na krovu bez interne konstrukcije.⁵⁵

Sve nam to jamči poistovjećivanje pojma *ecclesiae* s oblom formulom kupole, preneseno iz kulturnih zdanja predkršćanskih vremena. U tom se zakonu njezina pojava posvuda uvjerljivo objašnjava i nema razloga tezu ne usvojiti pogledom na naše primjere kao dokaze čuvanja kasnoantičke tradicije uprkos prekidima linija povijesti i društveno-političkim mijenama. U Dubrovniku se pak napose ne smiju zanemariti kasnije sakralne građevine koje nisu nego romaničke replike starijih u pročišćenijim stilskim formama, ali sa zadržanim kompozicijama konstrukcije i prostornih odnosa.⁵⁶ Korjenito je oponašanje karakteristika lokalnog arhetipa pratilo daljnji nastanak pojedinih sročjenih u suvremenim tehnikama,⁵⁷ a i malobrojnih izvan grada uz pri-

⁵³ Osobito je pak zanimljivo da se u pojedinima od tih adaptacija, koje načelno datiramo u doba prije 10. stoljeća naziru određeni oblici ili zameću arhitektonsko-plastički pa i konstruktivni sustavi koje će u istim krajinama predromanika doraditi na novopodizanim crkvama, a zadržati i prva romanika tijekom 11. stoljeća, ne odričući se lako jednom za strukture konstrukcije i glavne prostorne odnose programski danih predložaka.

⁵⁴ Dovoljno je uočiti da joj je promjer kupole triput veći od prosjeka „južnodalmatinskih“, a u njima neviđena monumentalizacija obuhvaća sve dijelove cjeline, pa joj postanje (uz jaku nazočnost čimbenika paleobizantske umjetnosti) valja još temeljito istraživati. Osobno ga slutim u vezi s bizantskim vojnim logorom (a ne „villom rusticom“) iz kasne antike na Mirinama kraj Škripa vrh Omišu susjednoga Brača - no sva pitanja ostaju otvorena.

⁵⁵ Pravodobno sam upozorio (n.d. u bilj. 42.) kako je i zašto Sv. Mihovil nad Dolom na Braču zacijelo manje upitan od Sv. Kuzme i Damjana na istom otoku. Nezgodno je, međutim, što se po prvome (a i omiškom sv. Petru) granica prostiranja „južnodalmatinskog tipa“ pomiče na Cetinu, jer to ima druge implikacije.

⁵⁶ Primjerno Sv. Petra u sjeveroistočnom uglu grada, zvana „od klobučca“ što joj razotkriva prvotni oblik.

⁵⁷ Sv. Franjo na Koločepu - na gotički postanak postojeće crkve upozorio sam u „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“ 2 / 1996 - što se kasnije pripisalo drugima. Pri zamašnoj povijesnoj rekonstrukciji crkve sv. Andrije na Pilama, pak, kupola je uobličena u dosluhu s tadašnjim rječnikom renesanse, a mjestimice čitana izvornom: I. Stevović, Trobrodne kupolne crkve u Dubrovniku u vremenu vizantijske vlasti, Zograf 21, Beograd 1990 - rad koji potiče gore sumarno ocrtanu raspravu: osim što se ti spomenici nekritički analiziraju, njihova se konkretno ničim vremenski dokumentirana postanja ne mogu vezivati uz dotičnu

mjenu razvidno „modernijih“ proporcija.⁵⁸ No njegova preuzimanja su zorna i u renesansnom „revivalu“ na kapelicama ljetnikovaca dubrovačke vlastele, kao znanih čuvara uspomena na starinu zavičaja,⁵⁹ tako da zaista ima razloga govoriti o osobitom dubrovačkom tipu jednokupolnih jednobrodnih crkvice. Time se, međutim, nužno omeđuju i granice pojavi „tipa“ s učinkom na rijetke mu – po mojem sudu – naizgledno tek srodne preko Neretve.

Čuvanje tradicije na djelima užeg teritorija se utvrđuje golim okom, od tehnika zidanja ili doradenosti umijeća postizanja efekta chiaroscurnosti do osjećaja za ljudsko mjerilo, što im uzdiže vrijednost u suvremenom nasljeđu čitave obale. Usto im je naglašena skulpturalnost, senzitivno bliska istančanoj pleternoj ornamentici u mjesnim radionicama klesane dekorativne opreme, znak likovnosti preporadane s reformom rimske crkve. Po sistemu regionalnosti je vodila razdvajanju rječnika, ali ne i kakvoća stvaralaštva s područja starohrvatske države pod plaštom papinstva, kao i unutar s njome otada ujedinjenih „carskih gradova“ sjevernijeg dijela uzmorja.⁶⁰ Međutim su u toj produkciji manje rječite komponente umjetnosti i duha Bizanta, čija je vrhovna i naslovna vlast nad Gornjom Dalmacijom od Stona do Skadra s gradovima Dubrovnikom, Kotorom i Ulcinjom, potrajala sve do prvih godina 13. stoljeće. I tu se opet u znanosti iznova preplitahu pitanja o „korjenima“, o „jedinstvu“ ili „zajedništvu“, ništa manje o „utjecajima“ iz zaleđa „grčke vjere“, nestalno prisutne i na apeninskom jugu podložnome okvirno ili više-manje jednakim političkim okolnostima do dolaska Normana 1070-ih godina.

Naravno, ovo nije mjesto razbistravanja političke kao i crkvene povijesti, ali nas na tumačenja spomenika potiču težnje da se jednobrodnim jednokupolnim svetištima na danom uzmorju i prvom pojasu kopna iznađe podrijetlo unutar centara opstanka jednolikog rješenja. Kotor je među njima onaj koji ga je zasigurno najduže održao i uzdigao mu vrsnoće na tri dje-

vlast, jer ona nikad nije izravno utjecala na tijekove komunalnog života i pravce stvaralaštva u svemu inače samostalnih „carskih gradova“.

⁵⁸ Tako je sadašnja crkva Sv. Luke u Dubrovniku sazidana početkom 16. st. (arhivski izvor o premještanju) vrlo vjerojatno punim ugledom na prvotnu, ali uz zamjetnu okrupnjelost nadgradnje za kupolu, sužavanje portala iz 15. st., a možda i preklesavanje čimbenika ranoromaničke strukture te obradu svog ziđa.

⁵⁹ U ladanjskim sklopovima ih je uočio C. Fisković, *Naši graditelji i kipari u Dubrovniku u XV i XVI stoljeću*, Zagreb, 1947. da bi doživjele neutemeljnu interpretaciju – V. J. Đurić, n.d. u bilj. 25, 240: „...očevidno su smatrane za staro grčko nasleđe; njihov su tip krajem XV i u XVI veku dubrovački graditelji raširili po Hercegovini, verovatno na zahtev pravoslavnih ktitora da im crkve budu podignute 'more greco'." No, tog tipa tamo nema ni unutar drugog klasifikacijskog razreda (V. Korać i V.J. Đurić, Crkve s prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini i dubrovačko graditeljstvo, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, 569) za koji oni pišu da je „pronađen jedan vrlo karakterističan tip hrama, koji je imao konfesionalno obeležje... kao znak 'grčkog' pravoslavnog graditeljstva“, što se može opovrgavati s bilo koje strane pa izostavljam.

⁶⁰ Opće prilike: I. Fisković, *Reljef kralja Petra Krešimira IV*, Split 2002.

la nastala oko 1200. godine,⁶¹ u razvijenom romaničkom stilu s dotad rjeđom oblom apsidom. Radi se o važnim gradskim crkvama Sv. Luke, Sv. Marije na Rijeci i Sv. Martina (sv. Ane), koje se vode i kao crkve „sažetog upisanog krsta s kupolom“,⁶² a produžuju i uzdižu ljestvicu baratnja utvrđenim rješenjima građevina s njome u centru. Ona ih s obzirom na unutarnji prostor i vanjski izgled čini vodećima u varijanti na kojoj je - po gore predloženoj klasifikaciji - bila odlučna tema konstrukcije i oblikovanja, a ne dodatni motiv.⁶³ Utoliko je i bliža drevnoj istočnosredozemnoj predilekciji za organizaciju sakralnog prostora i arhitektonske strukture naglašenom centralizacijom po vertikalnoj, a ne horizontalnoj osi.

No, rečeno na kotorskim crkvama potvrđuje i njihov visoki tambur: valjkast ili poligonalan prema kružnom ili eliptičnom presjeku kalote uz moćniju kocku srednjeg traveja koja nadvisuje liniju krovnog vijenca. Stupnjevanja volumetrije zaključno su se preobrazila u nešto drugo, iskazano dodirima s „raškom školom“ graditeljstva unutar koje postoje specifičnosti izvan ovdašnjeg nam zanimanja. Ona se, naime, razvijala kao svojevrsna sinteza ranije bizantske arhitekture na tlu stare srpske države od sredine 12. stoljeća, kad je diljem istočnog uzmorja južnog Jadrana već zamirao običaj podizanja crkava s jednom kupolom nad jedinim brodom. S obzirom na to ostalo je otvoreno pitanje kontinuiteta, jer jer je na njima ostvaren dvojak način nošenja ili dizanja kupole, s time što ona određuje poglavito u interijeru vidljiv slog građenja. Sriče ga izražajna grafičko-linerna i plastička razvedenost zidnog ovoja čitave lađe posredstvom kojeg se očituje i tripartitnost ukupnog prostora. Ne možemo ne promišljati da je i to bilo predodređeno vjerskom simbolikom jer u kršćanstvu broj tri mnogo znači, a toliki je najčešće i broj niša u zaključku lađe

⁶¹ V. J. Đurić, *Kotorske crkve oko 1200. godine i njihovo poreklo*, *Zbornik za likovne umjetnosti Matice Srpske*, 25, Novi Sad 1989, s opširnom starijom literaturom i širokim komparacijama. Po pedantnoj je njihovoj analizi uz ogled povijesti, Kotor očito bio najkreativnije mjesto promicanja predaja i iskustava na uvjetnom tragu stapanja „južnodalmatinskog tipa“ i „zetsko-zahumske grupe“ jednobrodnih crkava s kupolom. Značajnijim se čini kretanje k „raškoj školi“ kao osobitog pojavi na razmeđu Istoka i Zapada: V. Korać, n.d. 18 – 20.

⁶² Osobno mi se taj naziv ne čini razložiti: u tlocrtu vidljiv križ na utječe odlučno na dispoziciju unutarnjeg prostora kao na istozvanim crkvama iz bizantskoga i pravoslavnoga graditeljstva. Rečena je forma izrazito plitkih krakova posljedica formiranja lukova koji nose središnju kupolu, dakle para prošupljenih arkada u lađi zaključenih pojasnicama stopljenima sa svodom i para prislonjenih uz bočne zidove, povišenih spram prednjima i stražnjima, tako da s njihovim platnom tvore niše duboke kao i širina pojasnice na zajedničkim im ugaonim pilonima u sastavu optate prostora. Međutim je rečena nomenklatura dubokih vremenskih korijena toliko učestala i kao znamen ili označnica „graditeljske škole iz Nemanjina doba“ da je zacijelo nepromjenjiva.

⁶³ U tom smislu tek one, a ne „dubrovački tip“, ostvaruju dodire s apuljsko-barijskima koje smo - razložito zvane „rustikalnima“ - prikazali, ali se kao mahom mlade te oblikovno i izvedbeno u svemu izvrsnije uživo stapaju s graditeljstvom „raške škole“ iz srednjovjekovne Srbije u unutrašnjosti zemlje.

većine crkava „dubrovačkog tipa“. Dakako, to nije nepoznato u svakojakoj prijašnjoj kao i kasnijoj sakralnoj arhitekturi, ali je u brojnim našim primjerima važno da ih se shvati kao organizme kojima suma konstrukcije, kao i dobar dio oblikovanja proizlazi iz općih shvaćanja funkcije kršćanskih svetišta.

Međutim, da ne zalazimo u ta inače u kulturnoj povijesti priznata i obrađena polja gledanja na arhitekturu sakralnog sadržaja, za zaključak bih upozorio da u nas održana metoda tipološke podjele spomenika iz ranog i zrelog srednjovjekovlja ima dosta nedostataka. Rekao bih da je jedan od glavnih slučajno ili namjerno nerazlikovanje „općeg“ od „specifičnog“ u struci koja je okrenuta duhovnim i materijalnim osnovama izražavanja lijepoga. Pogotovo ako se linije njezine evolucije tumači s uzročnicima tijeka političkih zbivanja u mikro ili makro prostoru Jadrana, odnosno uzrokom konfesionalnih pripadnosti njegova stanovništva. Fenomen kupole o kojem sam govorio zacijelo nije bezuvjetna potvrda „vanjskih utjecaja“, a još je manje dokaz vladavine Bizanta nad krajevima pretežno od Slavena nastanjenih obala zapadnog Balkana. U tom je ozemlju otprije postojala, sasvim razgovjetna već u antičko-rimskom graditeljstvu, srodivši se s umjetničkim htijenjima i postignućima kasnijih naraštaja. Zato će ispravnije biti govoriti o „kulturnim krugovima“ i načinima ili vidovima njihova izražavanja sukladno onome na što ukazuju druge humanističke discipline a gore istaknuto punim citatom. Moja je nakana ovdje bila sagledati probleme oko njihove moguće geneze i disperzije dijelom drugačije nego se dosad činilo, a format teksta kao i opseg zapažanja sam nastojao održati prikladnima zborniku znanstvenog skupa održanog u doba kad sam se više bavio srednjim vijekom. Nadam se da sam ulio nešto više svjetla u temu koja unatoč gustim istraživanjima još ostaje aktualna, pa sam joj vjerojatno ovim prilogom „produžio život“, ne dvojeći da je svaka znanost otvorena dopunjavanjima kao i ispravljanjima spoznaja.

Igor FISKOVIĆ

ON MEDITERRANEAN DOME CHURCHES ON THE COAST OF THE ADRIATIC

Summary

The paper discusses the phenomenon of medieval churches from the southern part of the Eastern Adriatic coast that have only one nave in full volume and a single dome in the middle of the roof. They also share an internal division into three traves along the longitudinal axis, with the apse in the end, while the dome, visible from the outside in its own volume, protrudes from the barrel vault. Such a basic system,

as well as the overall constructive structure, correspond completely to the function of the Christian sanctuary, while the articulation of the parts is developed in several variants. However, since all of them combine elements of the longitudinal and central organization of architecture and space, one finds a symbiosis of Latin church building practices and the principles of Byzantine architecture. It is common knowledge that the Western Roman culture was usually and predominantly expressed in the former tradition while the East-Mediterranean was expressed in the latter one; here, they are combined in an almost unique simple solution. In addition, it is important to note that the encounter of the two civilization poles has been especially fruitful in this geographical area since the Roman antiquity, continuing throughout the Middle Ages. Around thirty churches in this area belong to this era, considered as the most striking result of a massive historical process of the intertwining interests of the Roman Church organization and the political and economic pretensions of the Byzantine Empire in the Adriatic.

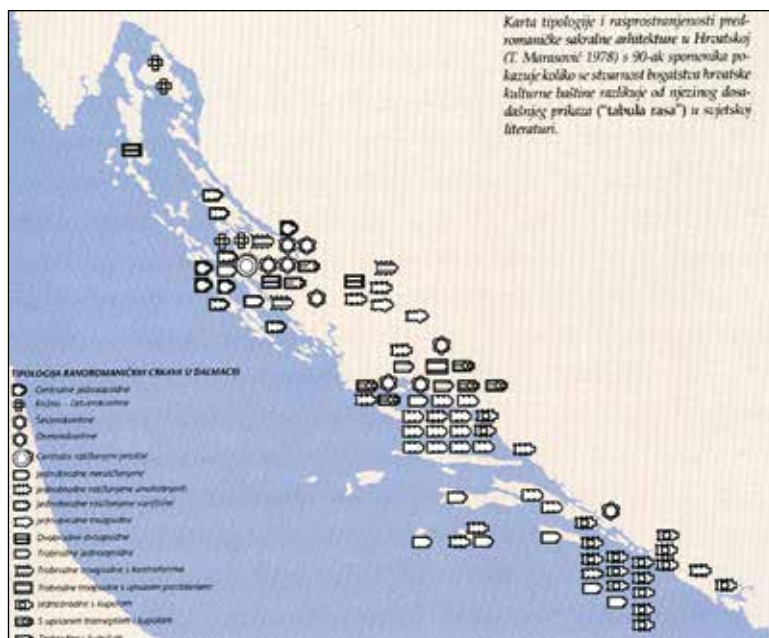
Nonetheless, these churches have been grouped in scholarship under the name of “south Dalmatian type of the three-trave structures with a dome”, according to their typological characteristics. The coexisting term “Zahumlje – Zeta group” of a single nave, single dome churches, was named after the small states of Zahumlje and Zeta located in this territory. In order to surpass this illogical dual nomenclature, the author has attempted to point out a shared genetic connection, stemming from the Late Antiquity. The basic model for the three-part axial architecture has been found in a small early Christian memoria of St. Maxim at the island of Majsan (that was named after the saint), an important pilgrimage site. A baldachin, integrated into the perimeter walls, was erected above the privileged grave in the 8th century; its dome thus partly defined the entire sanctuary. Quite a similar idea was confirmed in archaeological excavations of the old sanctuary of the church of St. Peter, near Ston (some 50 km distance from Majsan). These two sites present the process of model-creation for the longitudinal buildings with elements of the central ones.

Further elaboration of this model resulted in the exceptional church of St. Michael in Ston, which was the votive court chapel for the ruler who lived in the fortified castle on the top of the hill. It was built in the 10th century and developed in two phases; it therefore presents the viewer with the sublime peaks of the Pre-Romanesque style, present also in the fresco paintings of the patron-king. Dubrovnik became the center of the Church organization in the surrounding area around the same period (in the year 999), and the presented solution for the church architecture was used throughout the diocese to reaffirm its ancient roots. Several churches of the same type were erected in the city itself, and many more in the territory under its jurisdiction, counting around fifteen similar churches in the early Romanesque style.

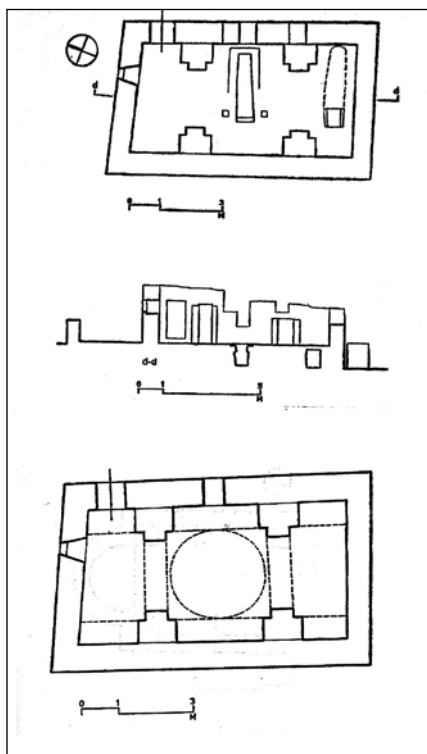
Based on this historical ground, formal analysis also proved strong morphological congruencies, primarily the unusual small dome that is nested on a logical skeletal construction from the perspective of statics. The dome does not condition all of the constructive elements: it protrudes as the symbol of holiness, representing the tendency of joining heaven and earth, in other words confirming all of its functions as “domus Dei” on a small scale. At the same time, it expresses a strong plasticity, so those chapels have a statue-like quality. One cannot deny the originality of the church

ches – they represent the authentic expression of the province between the East and the West, even more so since the model, clearly designed in ancient times, continued to be used all the way into the high Romanesque period. In fact, that was the model for the articulation of private-votive, communal-parish and Benedictine churches in the region. Through a multifaceted research into the conditions of the emergence of this type, the author offers new theories for its valorization. In the accompanying illustrations, he empirically demonstrates a different evolution from the dome churches of Southern Italy. The ones from the area between the Neretva and Bojana rivers are characterized by the exceptional plasticity of their walls, with niches and pilasters projecting from the wall, which is characteristic of the architecture of the medieval Croatian state from the same period.

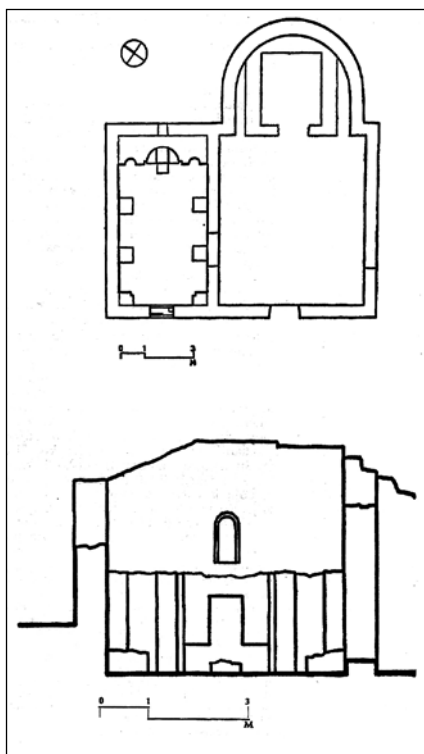
The basic pattern was reinterpreted in an even more monumental fashion in several churches in Kotor, when the town came under the rule of the Serbian dynasty. Those churches do not repeat the earlier structure, in which the dome is a secondary, symbolic motif; rather, the dome subordinates their entire architectural organism. Drawing upon those solutions and experiences the “Raška architectural school” presented a distinct synthesis not only of micro regional architecture but also of the Middle Byzantine period. By following these outcomes in the network of the history of the Western Balkan coast, this paper offers some answers to a series of questions about continuity and change in the European periphery, marked by local and general traditions of the encounter with the Byzantine Empire from the 11th to the 14th centuries.

Sl. 1. Karta tipologije srednjovjekovne arhitekture (preuzeto iz T. Marasović, "Dalmatia praeromanica")

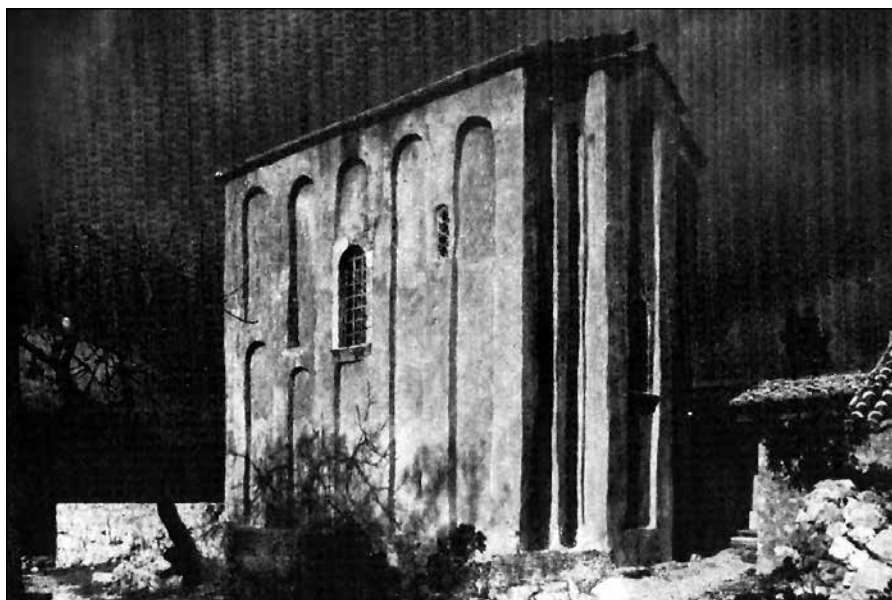
Sl. 2. Majsan, tlocrt i presjek kasnoantičke memorije s rekonstrukcijom ranosrednjovjekovnog uređenja (I. Fisković – I. Tenšek, Institut za povijest umjetnosti – Zagreb)

Sl. 3. Stonsko polje, Tlocrt i presjek kasnoantičke crkvice s ranosrednjovjekovnom interpolacijom (isto kao i sl. 2.)

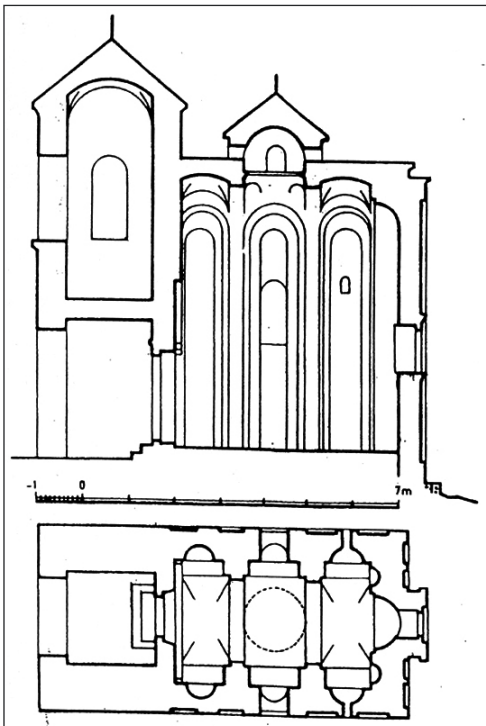
Sl. 4. Stonsko polje, Ruševine crkvice sv. Petra nakon arheološkog istraživanja 1964. g. (po fotografiji K. Tadić)

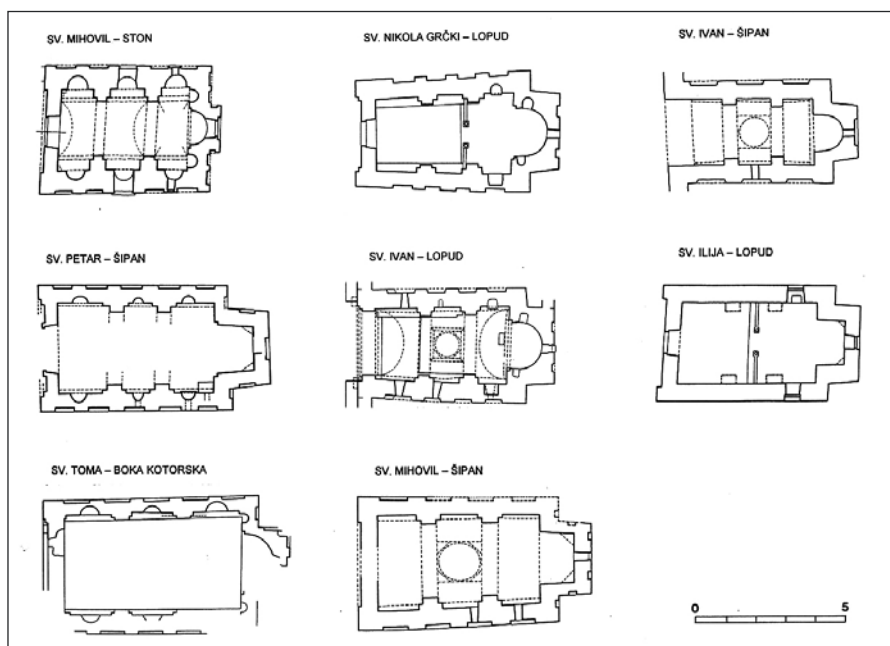
Sl. 5. Predromanićka crkvice sv. Mihovila kod Stona – dvorska kapela vladara Zahumlja iz 11. stoljeća (N. Gattin)

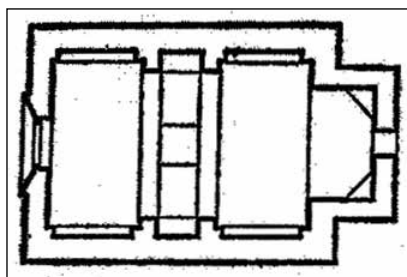
Sl. 6. Prikaz ktitora s modelom crkvice iz 11. stoljeća – freska u crkvi sv. Mihovila (Ž.Bačić)

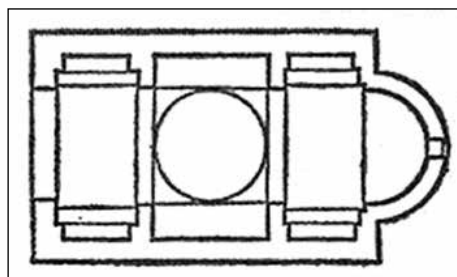
Sl. 7- Poprečni presjek i tlocrt crkvice sv. Mihovila kod Stona s idealnom rekonstrukcijom kupole na vrhu i tornja pred zgradom (prema studiji I. Zdravkovića iz 1956. g.)

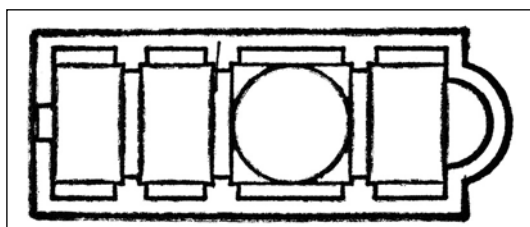
Sl. 8. Tlocrti crkvice “južnodalmatinskog tipa” s kupolicom iz dubrovačkog okružja (Institut za povijest umjetnosti – Zagreb, arh. I. Tešek, 1972. g.)

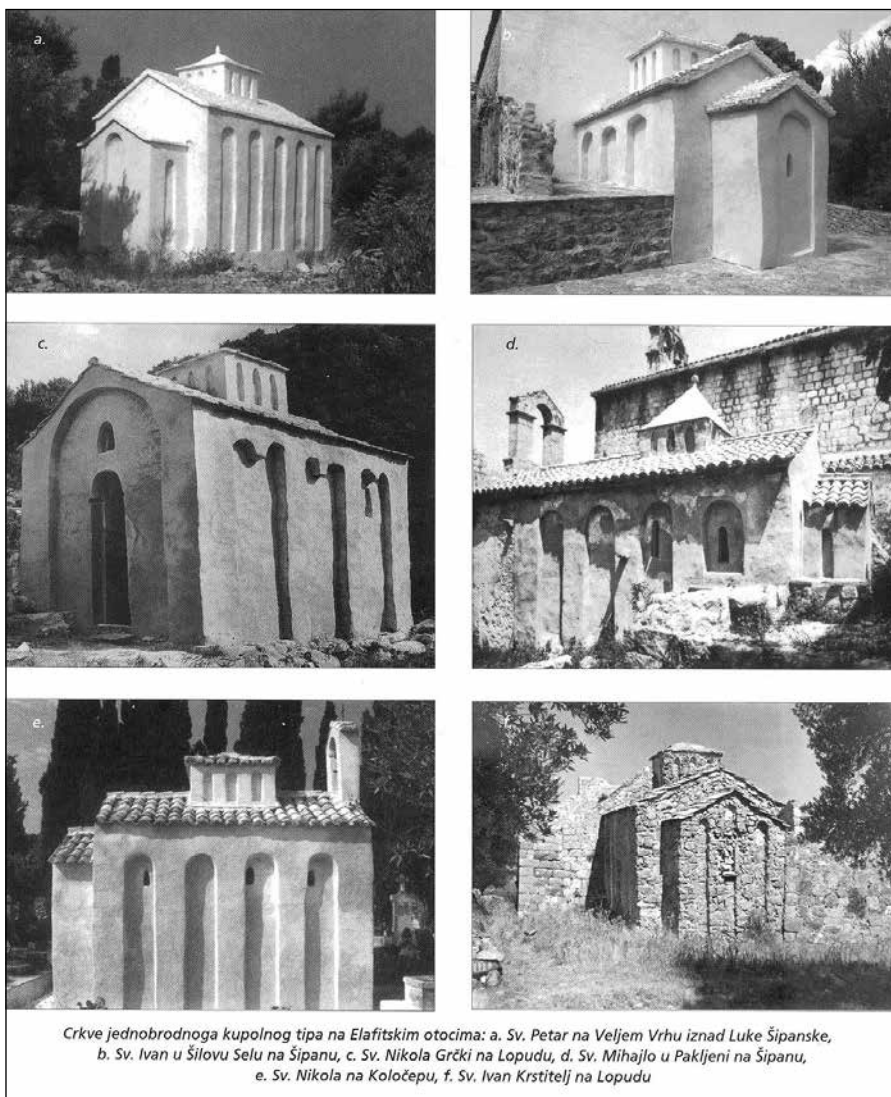
Bijelo polje, rekonstrukcija tlocrta crkve sv. Petra

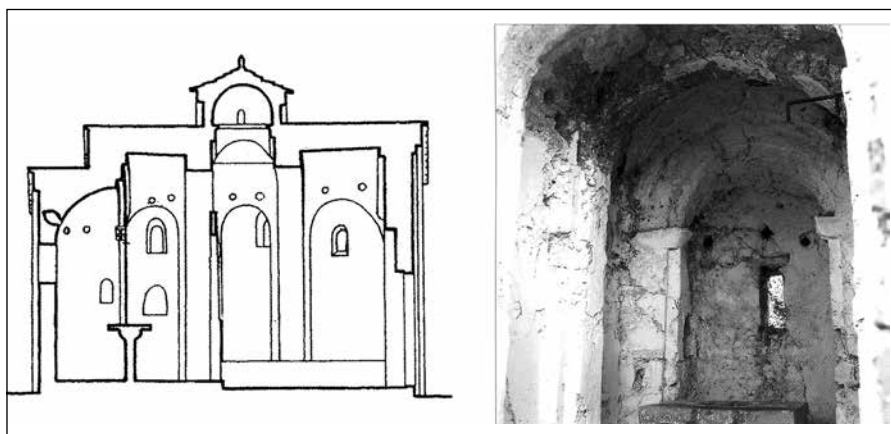
Ivangrad, rekonstrukcija tlocrta crkve Đurđevi stupovi

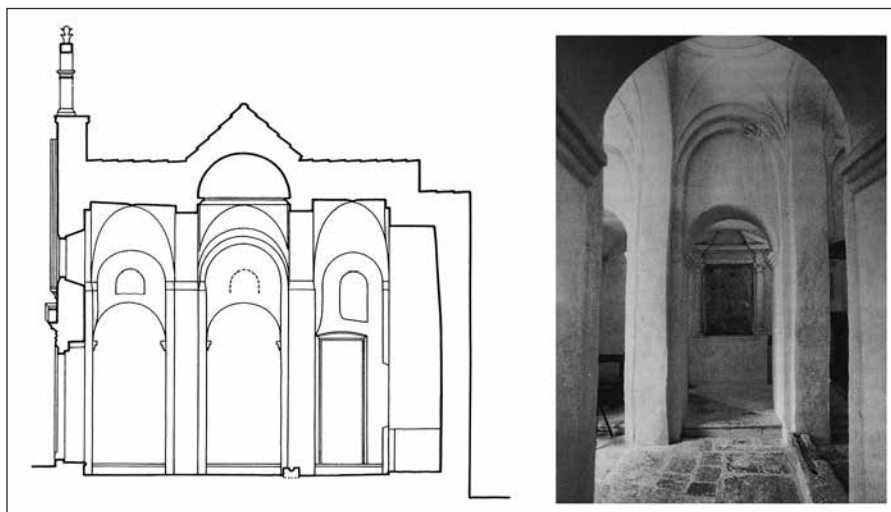
Ratac, rekonstrukcija tlocrta crkve C

Sl. 9. Predromaničke / ranoromaničke crkvice s kupolom na otočju Elafita kod Dubrovnika (stanje oko 2000. g. iz n.d. T. Marasović)

Sl.10. Uzdužni presjek i unutrašnjost crkvice sv. Ivana na Lopudu
(Institut za povijest umjetnosti, Zagreb)

Sl.11. Uzdužni presjek i unutrašnjost (sekundarno proširena) crkvice
"Sigurata" u Dubrovniku (Institut za pov. Umj. – Zagreb)

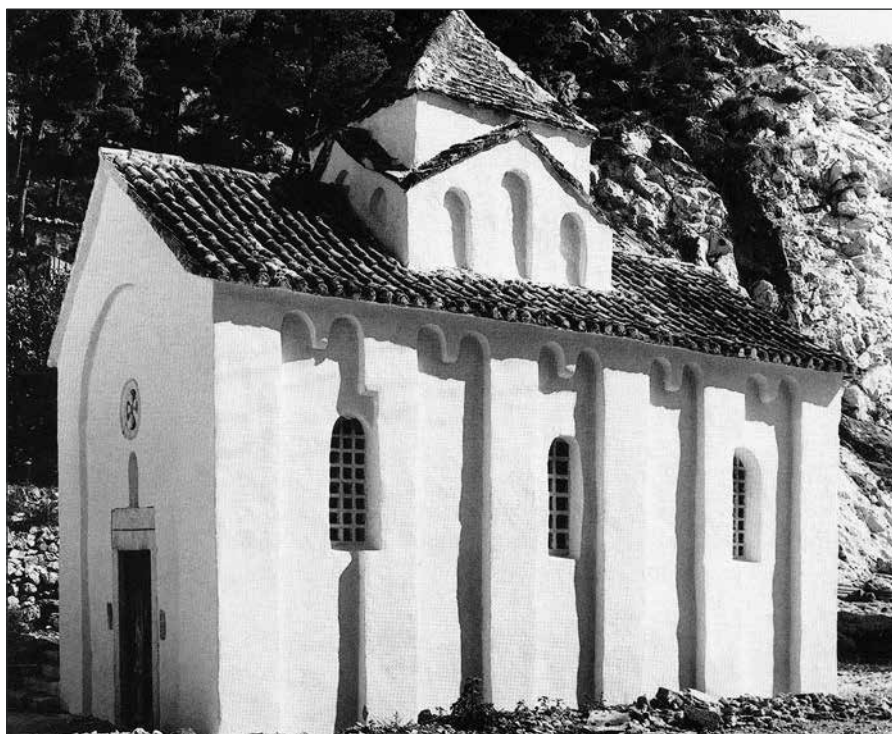
Sl. 12. Unutrašnjost crkvice sv. Mihovila u benediktinskom samostanu Pakljeno na Šipanu: primjer "lebdeće kupolice" nad srednjim travejem – 11. st. (istražio I. Fisković 1968. g.)

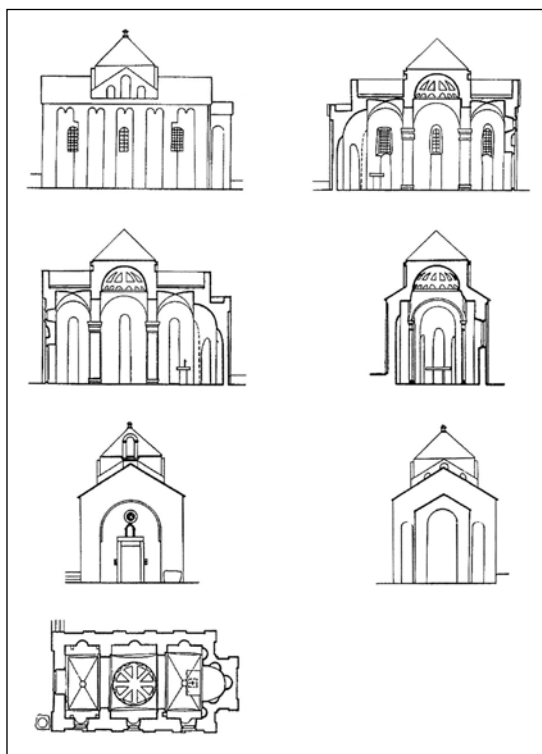
Sl. 13. Primjeri kupolice "južnodalmatinskih trotravejnih crkvice" (Elafiti - desno gore sv. Petra kod Omiša)

Sl. 14. Bočni izgled crkvice sv. Ivana na Lopudu (K.Tadić)

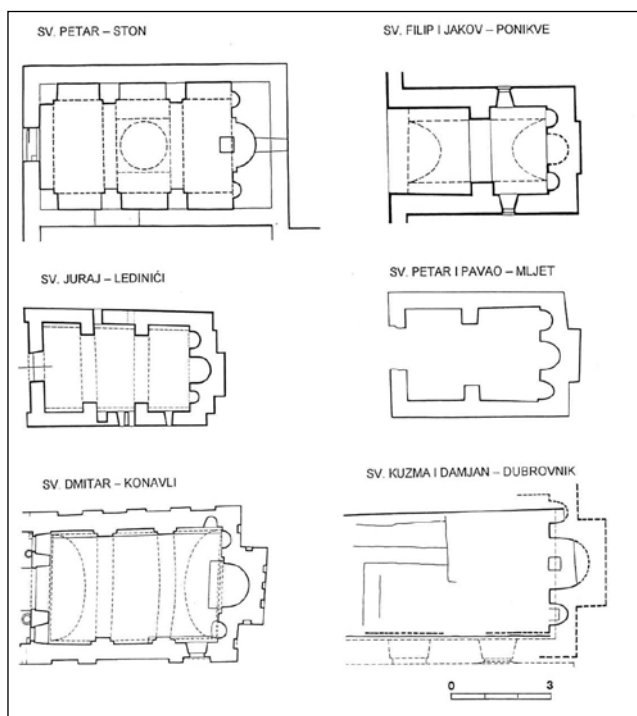
Sl. 15. Crkva sv. Petra u Prikome kod Omiša – primjer monumentalnosti (atipične južnodalmatinskima s kupolom)

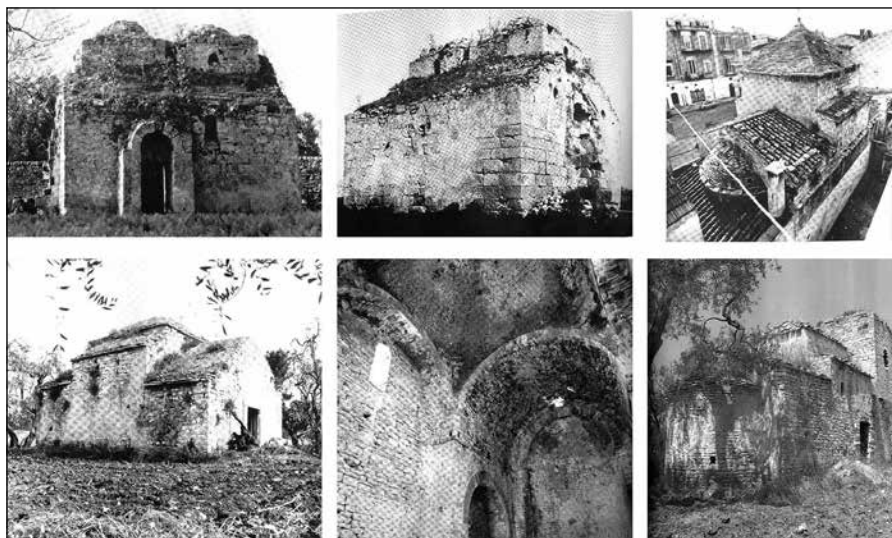
Sl. 16. Nacrti crkve sv. Petra kod Omiša (iz n.d. T. Marasović)

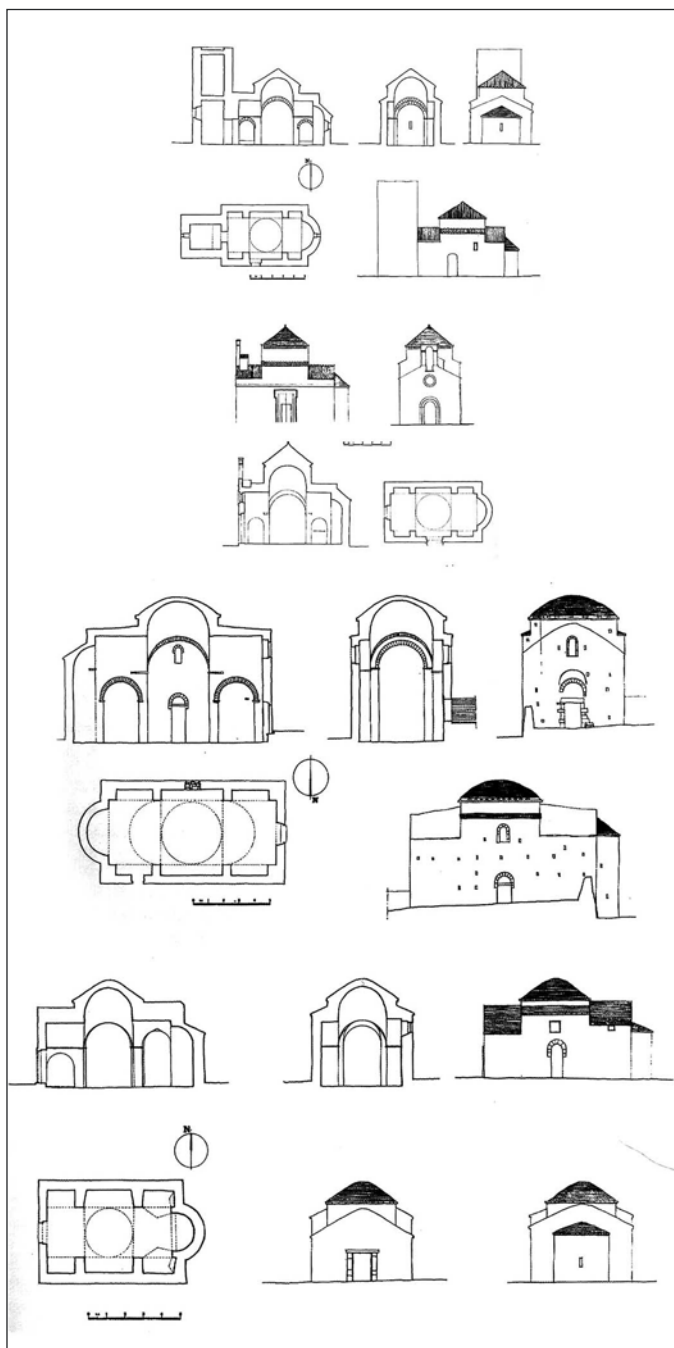
Sl. 17. Unutrašnjost crkve sv. Petra kod Omiša (isti izvori)
- Vidljivo drukčiji odnos prostora i kupole nad sredinom

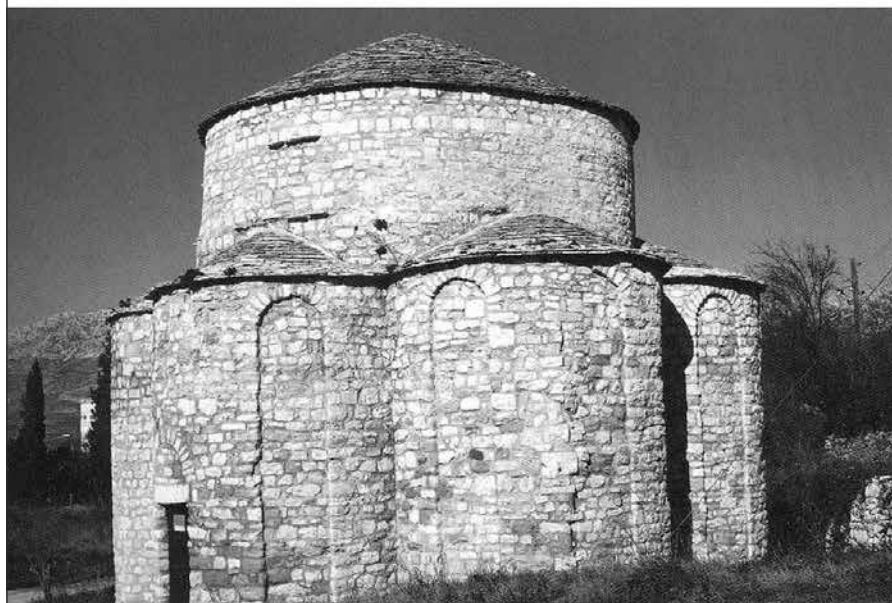
Sl.18. Tlocrti crkava s tročlanom apsidom u dubrovačkom kraju (I. Fisković – I. Tenšek, Institut pov.umj. u Zagrebu)

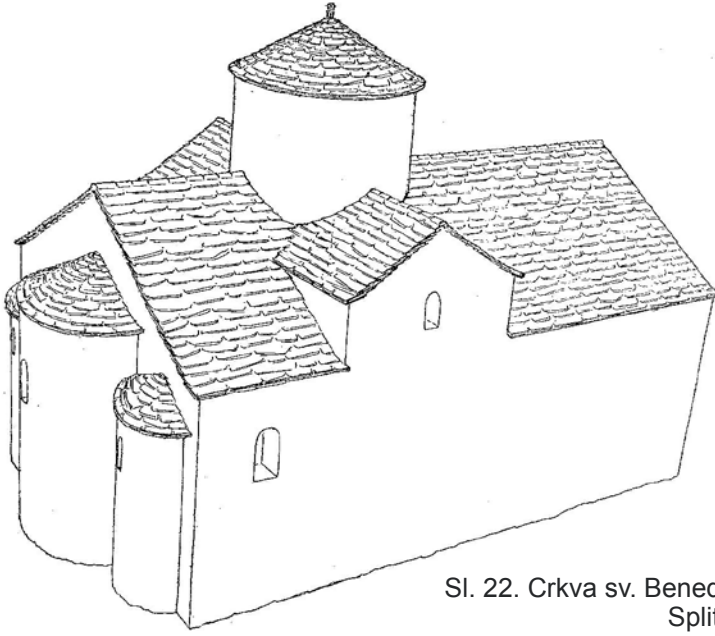
Sl. 19. Primjeri crkava s kupolom u Apuliji – razvidna različitost prema našima (razni stariji izvori)

Sl. 20. Nacrti crkava u južnoj Italiji ističu tipološke razlike prema istočnojadranskima (nacrti prema Ž. Peković – preuzeti iz Zbornika T. Marasovića, 2002. g)

Sl. 21. Varijante crkava s kupolom u Dalmaciji (Sv. Jadre u Rovanjaska pod Velebitom i Sv. Trojica u Splitu) drugačijih od jednobrodnih jednokupolnih s južnog primorja

Sl. 22. Crkva sv. Benedikta / Eufemije u Splitu – oko 1070. g. (istraživanja C. Fisković / J. Marasović, 1947. i kasnije)

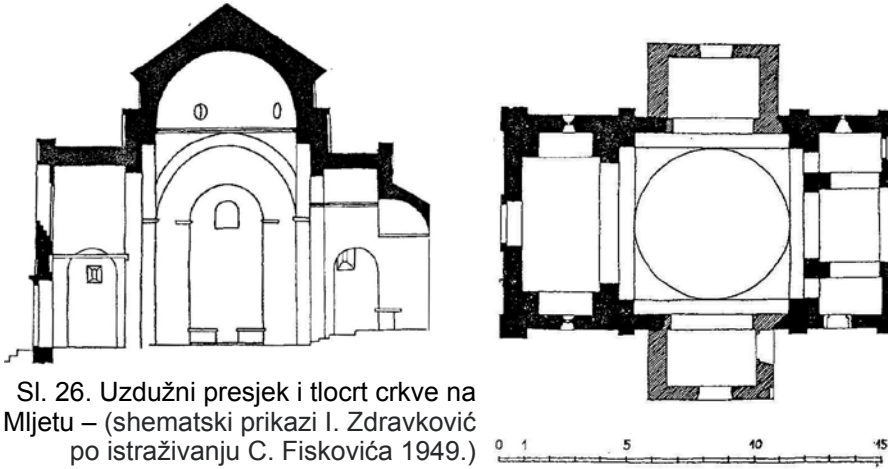
Sl. 23. Crkva sv. Mihovila u Splitu – zdanje s kupolom nad latinskim križem u sastavu trobrodne unutrašnjosti (N. Gattin)

Sl. 24. Unutrašnjost istovjetne crkve sv. Lovra u Zadru (isto)

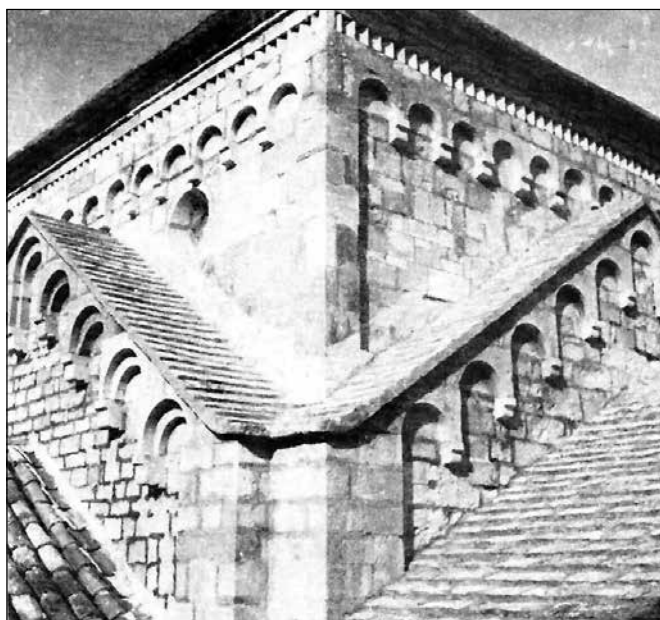
Sl. 25. Benediktinska crkva na Mljetu (foto K.Tadić)

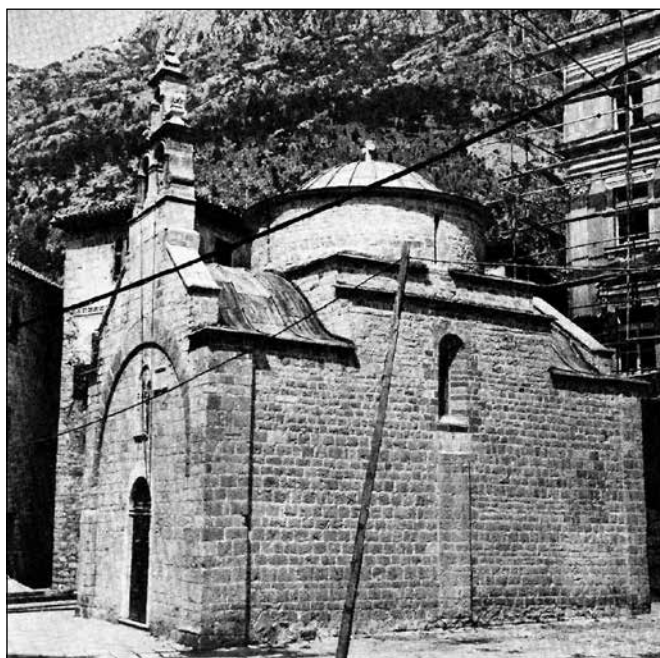
Sl. 26. Uzdužni presjek i tlocrt crkve na Mljetu – (shematski prikazi I. Zdravković po istraživanju C. Fiskovića 1949.)

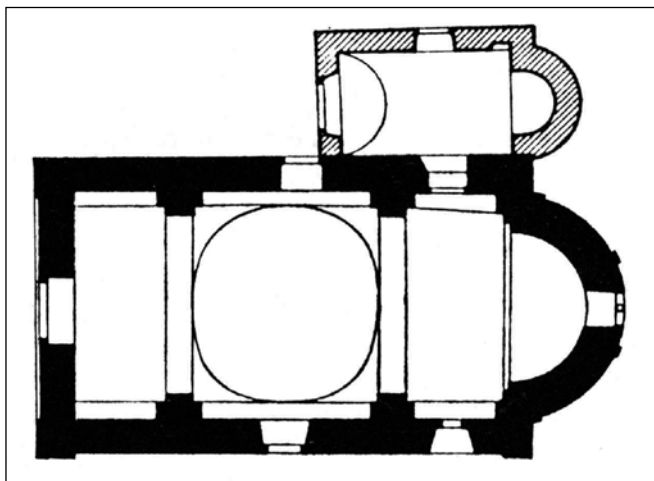
Sl. 27. Unutrašnjost samostanske crkve na Mljetu (foto k. Tadić)

Sl. 29. Vanjski izgled nadgradnje za kupolu crkve na Mljetu (K.Tadić)

Sl. 30.

Sl. 31.

Зорица ЧУБРОВИЋ*

КОТОРСКИ СВЕТАЦ И СКУЛПТУРА ДЕЧАНА

ABSTRACT: *In this paper, an attempt was made to identify a sculptor who carved two saint figures from Kotor, which were previously known, and two of them were dated to the 14th century. The author assumes that they were the work of the Fra Vito workshop as certain parallel to the catholicon of Dečani. The contribution of the same sculptor in Kotor has already been assumed.*

KEY WORDS: *sculptures in Kotor, Fra Vito, the Kotor saint, the statue of a young saint from Kotor, the sculpture of Christ, the kneeling figure of the monk*

Мишљење да клечећа фигура монаха која је носила базу осмоугаоног стубића, нађена у новом фрањевачком манастиру у Котору, представља дјело фра Вите, протомајстора Дечана, изнио је проф. Ђурђе Бошковић 1961. године, а заснивао га је на сличностима фигуре са двијема скулптурама које носе колонете спољне архиволте западне трифоре дечанске цркве (Сл. 1а, 1б).¹ Оштећена клечећа фигура, пронађена 1956. године, сада је смјештена у лапидаријуму, у цркви Св. Михаила. Израђена је од окер кречњака. Десном руком клечећи монах је, судећи по траговима, вјероватно придржавао ивицу базиса колонете изнад свог рамена. Задња страна је равна и мало закошена према унутра у односу на базу скулптуре. Димензије скулптуре су: дужина 28 цм, ширина 14,5, висина 27 цм. Проф. Ђурђе Бошковић је сматрао да је сличност клечеће фигуре са конзолама које носе колонете спољне архиволте западне

* Ауторка је архитектица и виша конзерваторка Управе за заштиту културних добара, Котор.

¹ Ђ. Bošković, *Le maître d'oeuvre de Dečani, Vita de Kotor, a travaillé aussi dans sa ville natale*, Bulletin de l'Académie serbe des sciences et des arts, Tom XXVII, Section des sciences sociales, Nouvelle série, No 8 (1961) 15,16

трифоре у Дечанима у тој мјери изражена да указује да је она дјело фра Вите у његовом родном граду. Сматрао је да је ова скулптура припадала цркви фрањевачког манастира на Гурдићу којег је 1288. године основала Јелена Анжујска и да црква није могла бити завршена прије почетка 14. вијека. Јованка Максимовић је у својим радовима истицала сличност скулптуре младог светитеља из которског лапидаријума са скулптуром Дечана и на основу препознатих сличности сматрала да она потиче из 14. вијека.²

Скулптура младог светитеља, из которског лапидаријума (Сл. 2а, 2б) данас је изложена на сјеверном зиду степеништа за реликвијар, у склопу музејско-ризничког простора Катедрале Св. Трипуна у Котору. У десној руци млади светитељ држи крст, лијева рука је подигнута у знак хришћанског поздрава. У свом раду посвећеном скулптури Котора, објављеном 1965/66. године Ј. Максимовић наводи: „Његов лик, начин обраде лица и драперије су толико слични концепцијама дечанске скулптуре, посебно оној на западном порталу и на западној трифори, да га увршћује у исти круг фра Витине дјелатности и његових наследника“.³ За скулптуру „каторског свеца“, како је проф Максимовић називала скулптуру уграђену на источној фасади зграде бр. 312 у Котору, у непосредној близини Катедрале Св. Трипуна, сматрала је, међутим, да потиче из 12. вијека (Сл. 3а).⁴

У својој студији „О уметничким споменицима града Котора“ из 1953. године, Цвито Фисковић је поменуо скулптуру младог светитеља из Котора и изнио мишљење да она „вјероватно потиче из 13. вијека“.⁵ У монографији Котора из 1970. године у којој су, по први пут, једна поред друге објављене фотографије скулптуре младог светитеља са крстом у руци и которског свеца у бискупској одори, у заједничкој легенди за обје скулптуре је наведено: „Камене скулптуре, детаљи црквеног портала (XI-XII стољеће)“.⁶ У поменутој монографији се скулптуре младог светитеља и свеца са фасаде посматрају као дјелови који су припадали истој архитектонској цјелини и датују се у XI-XII вијек. Мишљење дон

² Ј. Стојановић-Максимовић, О средњовековној скулптури на Црногорском приморју, *Историски гласник* 3-4 (1951), 83-84, сл. 11; eadem, О средњовјековној скулптури Боке Которске, *Споменик САН СШ* (1953), 112; Ј. Максимовић, *Которски цибориј из XIV века и камена пластика суседних области*, Београд 1961, 20; eadem, Скулптура у Котору, њени уметнички извори и њен значај за нашу средњовековну скулптуру, *Старине Црне Горе III-IV* (1965/1966), 41.

³ Eadem, Скулптура у Котору, 41.

⁴ Eadem, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 36, 37, фотографија 38

⁵ С. Fisković, О уметничким споменицима града Котора, *Споменик СШ*, 84; (репринт у: С. Fisković, *Споменичка баštина Боке Которске*, Zagreb 2004, 51).

⁶ У монографији: *Kotor*, Zagreb 1970, 61; фотографије 15 и 16 .

Ника Луковића, аутора поглавља „Скулптура и сликарство“ у поменутој монографији Котора из 1970. године, доводи, међутим, у везу скулптуру свеца са фасаде зграде бр. 312 и скулптуру Христа из которског лапидаријума (Сл. 4): „Из бизантског времена (IX – XI в.) је високи рељеф Исуса са књигом у руци (у лапидарију Поморског музеја) и рељеф неког свеца у одежди, који је узидан у једној кући.“⁷ Да двије скулптуре которских светитеља – которског свеца и младог светитеља, представљају дио исте цјелине сматра и Мери Зорнија. Уочавајући истовјетну импостацију у простору, обраду набора на одјећи и физиономије лица, ауторица каталожке јединице посвећене кипу младог светитеља, сматра да су обје скулптуре могле да припадају првобитном порталу которске катедрале који је након оштећења у земљотресу од 1667. године био демонтиран. Мери Зорнија износи претпоставку да лик младог светитеља представља св. Трипуна и обје скулптуре датује у 12. вијек.⁸ И поменути рељефну скулптуру Христа са књигом у руци Ј. Максимовић доводи у везу са скулптуром Дечана. Представа Христа који у лијевој руци носи књигу а десном благосиља, како сматра проф. Ј. Максимовић, рађена је у духу византијско-готских комбинација наглашавајући да „поред извесних сличности са дечанским фигурама не може се рећи да их је радио исти мајстор“.⁹

Милка Чанак-Медић, аутор неколико у новије вријеме објављених књига о архитектури и скулптури Дечана и о архитектури и скулптури романичких цркава Котора, сматра да је фра Вита, протомајстор Дечана, поред архитектонске замисли дечанске цркве израдио и најзначајније рељефне украсе на њој, тј. рељефе у лунети западног и јужног портала, у тимпанону западне трифоре као и источну трифору у цјелини.¹⁰

Руку дечанског протомајстора и скулптора фра Вите Которанина М. Чанак-Медић налази у романоготичким преградњама Катедрале Св. Трипуна које су се догађале прије осликавања унутрашњости цркве фрескама. Ове преградње катедрале су обухватиле проширење и доградњу реликвијара, промјене на трифори апсиде, преградњу прозора на сјеверној страни а што, према мишљењу М. Чанак-Медић, представља траг фра Витиног дјеловања у которској катедрали.¹¹

⁷ Don Niko Luković, *Skulptura i slikarstvo* у монографији: *Kotor*, 98.

⁸ Meri Zornija - Zorica Čubrović, *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike - Katalog u Zagovori svetom Tripunu - Blago Katorske biskupije*, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 2009, 113.

⁹ Ј. Максимовић, Готско-византијска скулптура и два примера из Дубровника и Котора, *Зборник Филозофског факултета XI-1* (1970), 337-344, сл.3.

¹⁰ Б. Тодић – М. Чанак-Медић, *Дечани*, Београд 2005, 315.

¹¹ *Ibid.*, 273.

Прилику да се непосредно сретне са дјелом фра Вите, најзначајнијег градитеља которске средине, екипа которског Регионалног завода за заштиту споменика културе имала је током љетњих сезона 1995, 1996. и 1997. године када је оператива овог завода, предвођена Миром Франовићем, била ангажована да изведе конзерваторско-рестаураторске радове на санацији оштећења на фасадама, порталима и прозорима приправе дечанске цркве, а затим и да спроведе конзерваторски третман осталих површина фасаде. Том приликом, захваљујући постављеној скели која је обухватала и куполу, скулпторални украс дечанске цркве био је доступан за поглед изблиза, за сагледавање и анализу.¹² Уочено је да скулпторални украс дечанске цркве у многим елементима понавља мотиве из Котора. Запажено је и да се на конзолама дечанске цркве јављају ликови који веома подсећају на „каторског свеца“. Посебну сличност показивао је изглед монаха на конзоли испод кровног вијенца на апсиди. (Сл. 5а, 5б, 5ц) Лице младог монаха, са косом раздијељеном у једнаке праменове, пажљиво обликованом брадом са троугаоним пољем испод усана и огромним очима одавале су скулптора који је морао добро познавати скулптуру которског свеца. Скулптура монаха са конзоле на главној апсиди дечанске цркве је, уз многе уочене аналогије са скулптуром из Котора, указивала је и на могућност да је њен скулптор, нешто раније у свом родном граду сам израдио скулптуру которског свеца... Рукопис скулптуре монаха са конзоле испод кровног вијенца главне апсиде је одговарао рукопису скулптора који је израдио рељефе у лунети западног и јужног портала, као и у тимпанону трифоре на западној фасади дечанске цркве. Тај рукопис одговара рукопису скулптору из круга протомајстора дечанске цркве.

Послу утврђивања сличности скулптура које се налазе у Котору и које су у литератури повезиване са Дечанима, односно са дјелатношћу круга фра Вите, протомајстора дечанске цркве, приступило се путем мањих истраживања. Она су обухватила анализу фасаде стамбене зграде бр. 312 на којој се поред узидане скулптуре которског свеца налази и рељефни грб из 1567. године (Сл. 6). На рељефу је приказан млетачки лав са отвореном књигом у горњем дијелу грба и штит са косим тракама у доњем пољу. Иницијали А и М и римским бројевима урезана

¹² У раду поменуто екипе Регионалног завода Котор учествовала је и ауторка овог рада. Фотографије скулптуре монаха са главне апсиде, објављене у овом раду, снимљене су 1997. године приликом рада которске екипе на фасадама дечанске цркве.

година његовог постављања омогућили су да се грб идентификује као грб Алвиза Минота, који је дужност которског провидура обављао у периоду 1565-1567. године и ковао которски новац, фоларе, на којима су исти иницијали.¹³

Анализом опуса зидања фасадног зида уз грб и околног малтера могло се закључити да овај рељефни грб није накнадно узидан у фасаду куће већ је постављен у вријеме њене градње. Карактеристике градње фасаде на којој се једна поред друге налазе и двије скулптуре које потичу из двије различите епохе, указивале су да је фасада зграде бр. 312 настала позније у односу на вријеме из ког потичу узидани рељефни украси на њој.

Сондажно истраживање малтера уз скулптуру которског свеца који се налази на око 2,0 м јужније и на приближно истој висини у односу на грб Алвиза Минота, имало је за циљ утврђивање облика узиданог дијела скулптуре, односно провјеру претпоставке о истовјетном рјешењу какво постоји код скулптуре младог светитеља (Сл. 2б). Такође, требало је провјерити да ли је кип постављен истовремено са зидањем зграде, као што је то случај са сусједним грбом Алвиза Минота или је на овом мјесту накнадно узидан. Истраживање је обухватило уклањање и продубљивање малтера у ширини од око 20 цм уз сјеверну и горњу страну скулптуре и показало је да иза ње постоји заобљена површина тј. колонета која је у доњем дијелу била накнадно оштећена (Сл. 3б). Оштећење колонете у доњем дијелу скулптуре могло је настати приликом уградње каменог кипа на овом мјесту или раније. Уочено је да је и скулптура свеца уграђена на фасади у вријеме њене градње тј. да је постављена на овом мјесту истовремено са постављањем грба которског провидура из друге половине XVII вијека. Будући да је зграда бр. 312 у данашњем облику могла настати у 19. вијеку (могуће над остацима старијих зграда) могло се закључити да су скулптура свеца и грб которског провидура донесени са неког другог мјеста и да су као сполје уграђени изнад дворишног улаза који води на први спрат зграде.¹⁴

Установљене су прецизне димензије скулптуре свеца које су показале да су истовјетне са димензијама скулптуре младог светитеља. Висина скулптура износи 77, 5 цм, ширина око 18 цм. Кип свеца приклоњеног уз колонету у горњем дијелу је мало нагнут према напријед, на исти начин као и скулптура младог светитеља.

¹³ C. Stockert, *Una raccolta di monete Cattarine nel Museo archeologico di Spalato*, Spalato 1912, 70 (списак провидура); K. Stockert, *Die Prägungen der Gemeinde von Cattaro unter venezianischem Protektorat*, Numismatische Zeitschrift (Wien 1916), 59 (polugroš sa inicijalima A-M).

¹⁴ Више података о згради бр. 312 видјети у књизи S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, Kotor 2012, 430

Которски светац је готово пуна скулптура са веома прецизно клесаним цртама лица, одјећом и руком којом светитељ придржава књигу. Десном руком која недостаје је благосиљао. Карактеристично је рјешење скраћења десне руке на начин да се дио подлактице губи. Ореол и десна рука су оштећени као и стопала. Дијелом је оштећена и десна страна лица, као и нос. Коса се у равним праменовима спушта до средине врата и равно је подсјечена. Праменови су на крајевима савијени, тим рубом се обрада косе завршава (Сл. 3д). Очи су биле испуњене оловом. Бркови и брада су обрађени попут косе. Брада се завршава двијема коврцицама на врху (Сл. 3б, 3д).

Кречњак од којег је кип израђен је врло отпоран на временске утицаје, што се закључује по потпуној очуваности најфинијих линија на одјећи и најситнијих украсних детаља.

Поређењем скулптуре которског свеца и скулптуре младог светитеља уочавају се њихове заједничке карактеристике. Осим што су идентичне по величини, обје скулптуре су постављене једнако у односу на заобљену колонету чији чеони дио оне представљају. Елементи који одају руку истог мајстора поред облика главе и рамена је и израз очију, покрет руке, обрада косе, ушију...

Испитивања су настављена утврђивањем заједничких карактеристика двију скулптура светитеља и рељефне скулптуре Христа односно упоређивање њихових заједничких карактеристика са рељефним скулптурама у лунетама дечанских портала, тимпанону западне трифоре и конзолама на којима су представљени људски ликови.

Поред већ уочених сличности које се односе на покрет, обраду лица и драперија, упоређивани су и поједини детаљи као што су набори на одјећи (Сл. 7а, 7б) изглед крста који се јавља на одјећи которског свеца, у руци младог светитеља и на књизи коју носи Христ на которском рељефу (Сл. 9а, 9б, 8а). Још један везни елемент измеђи которских и дечанских скулптура могла би бити књига у руци которског свеца, которског Христа и Христа у Дечанима, обрада руке која држи књигу као и повез књиге. (Сл. 8а, 8б, 8ц)

Посебно је испитивана сличност которског свеца и лика монаха са конзоле аркадног фриза главне апсиде у Дечанима (Сл. 5а, 5б, 5ц). Фигура дечанске скулптуре показује сличност и са клечећом фигуром из Котора (Сл. 1а, 1б) и са ликом которског свеца. Сличност указује да је оба лика могао израдити исти мајстор.

Утврђивање мјеста на коме су изворно стајале которске скулптуре светитеља и скулптура Христа остаје предмет даљих проучавања. На

овом степену познавања може се претпоставити да су све три припадале комплексу фрањевачког самостана на Гурдићу и да су након његовог рушења у другој половини 17. вијека доспјеле у град Котор гдје су се чувале до данас. У тим преношењима механички су оштећени они дјелови ових скулптура који су били слабији или су штрчали у односу на њихов основни корпус - ореоли, дјелови лица (нос), рука свеца, стопала...

У прилог изнијете претпоставке да су све четири которске скулптуре припадале комплексу фрањевачког манастира на Гурдићу говорио би налаз фрагмента каменог ребра свода, сличног колонети уз коју стоје оба светитеља, откривен 2010. године у току ревизионих истраживања на источној страни овог комплекса (Сл. 10). Лучно ребро које је у секундарној употреби коришћено за оквир прозора, са удубљењима за решетку, указује на конструкцију црквене грађевине у овом сложеном и архитектонски недовољно испитаном комплексу, којој су могле припадати четири которске скулптуре израђене руком мајстора из радионице фра Вите Которанина, протомајстора Дечана.

Сличност ових скулптура са скулптуром у Дечанима може се тумачити на начин да их је израдила иста радионица којој је припадао и фра Вита, протомајстор дечанског католикона. Оне су зато драгоцен путоказ ка проучавању личности која себе у натпису на надвратнику јужног портала у Дечанима назива Которанином, а чије градитељско и скулпторско дјело је у његовом родном граду, стицајем многих околности које крије прошлост Котора, сачувано у траговима, попут ових скулптура чију идентификацију је омогућило проучавање на самом извору, односно, у Дечанима.

Zorica ČUBROVIĆ

THE SAINT OF KOTOR AND THE SCULPTURE OF THE DEČANI MONASTERY

Summary

Djordje Bošković, as we know, believed that the figure of a kneeling monk discovered in Kotor in 1956 was made by the master mason of the Dečani church in his birth town. In her works J. Maksimović has highlighted the similarity between the sculpture of a young saint in the Kotor lapidarium (now displayed in the cathedral treasury) and the sculpture in the portal lunettes and the tympanum of the three-light window of the Dečani church. She believed that this sculpture belonged to the opus of Fra Vita. However, she thought that the relief sculpture of Christ from Kotor

was the result of Byzantine-Gothic influences and that, despite some similarities, it could not be said to have been made by the same artist. Professor J. Maksimović believed that the sculpture of the “Saint of Kotor” – as she called the stone statue clad in bishop’s vestments built into the eastern façade of the building no. 312 in Kotor – was made in the 12th century. The same sculpture was dated to the 13th century by Cvito Fisković, while Niko Luković dated both this statue and the sculpture of Christ to the “Byzantine era” (9–11th century). More recently, M. Zornija has noted a resemblance between the sculptures of the two saints of Kotor and has hypothesized that both came from the original portal of the Kotor cathedral (12th century). Inconsistencies in the dating of each of these four sculptures from Kotor, as well as separate interpretations of each of them in the not so scarce historiography of the city, certainly reflect the fact that the sculpture of Kotor requires further research. An opportunity to assess the sculpture of Kotor presented itself when the team of the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments of Kotor spent three seasons at the Dečani Monastery during restoration works on the narthex (1995) and other surfaces of the church façade (1996/7). The scaffolding set up along the façade allowed researchers to closely examine the sculptural decoration of the Dečani church and to clearly observe many similarities with the statue from Kotor, the hometown of the chief mason of Dečani. In addition to a number of observations concerning its architectural sculpture, they established that the consoles below the cornices of the Dečani church feature figures similar to the “Saint of Kotor”, the young saint and the kneeling monk from Kotor, as well as that the relief sculptures in the portal lunettes resembled the statue of Christ from Kotor. The appearance of the kneeling monk on the console of the central apse of the Dečani church seemed to unite elements of the kneeling figure from Kotor and the visage of the “Saint of Kotor” – so much so that it suggested that they could have been made by the same sculpture workshop. Smaller-scale research of the built-in sculpture of the “Saint of Kotor” done in 2012 tried to ascertain (among other things) if the statue was originally placed next to a rounded colonette similar to the colonette beside the figure of the young saint. This research has shown that the Saint of Kotor was also placed beside a colonette and that the two figures of the two saints are identical in size, shape and the artist’s precise approach to detail. Similarities between the sculptures of the two saints from Kotor indicate that both sculptures were made at the same time and that they – together with the relief sculpture of Christ (now located in the interior of the cathedral, in the lunette of the north door) and the monk statue analyzed by Djurdje Bošković in 1961 – share the same characteristics with the sculpture of Dečani. Their similarity with the sculpture of Dečani can be taken to indicate that they were all made by the workshop of Fra Vita, the chief mason of the Dečani katholikon. Hence they could be a valuable clue for getting acquainted with the person who in the inscription on the transom of the south portal at Dečani stated that he had originated from Kotor and whose architectural and sculptural works in his hometown have been preserved to a lesser extent and scattered due to historical circumstances, hence remaining unidentified to this day. Analyzing the architecture and sculpture of Dečani, Milka Čanak-Medić has concluded that it was Fra Vita who, in addition to contributing the general architectural design of the Dečani church, made the most prominent among its relief decorati-

ons: in the lunettes of the west and south portals, the tympanum of the west three-light window and the three-light window of the altar apse. This view is supported by the observations presented in this paper, which analyzes the similarities between the four sculptures from Kotor and the sculpture of Dečani. Finally, this paper could perhaps confirm the involvement of Fra Vita in the works on the monastery complex at Gurdić, which was founded in 1288 by the Serbian queen Helen of Anjou.

Сл.1а Котор, клечећа
фигура монаха откривена
1956. године

Сл.1б Котор, клечећа
фигура монаха, лијева
страна

Сл.2а Котор, млади светитељ,
скулптура изложена на јужном
зиду степеништа за реликвијар у
Катедрали Св. Трипуна

Сл.2б Млади светитељ, бочна
страна за колонетом

Сл.3а Которски светац, скулптура узидана на источној фасади зграде бр. 312

Сл.3б Которски светац, лице са ореолом

Сл.3д Лик которског свеца, десна страна (у току испитивања)

Сл.3е Лик которског свеца, лијева страна (у току испитивања)

Сл. 4 Котор, рељефна скулптура Христа

Сл.5ц Лик клечећег монаха са апсиде цркве у Дечанима (деталј)

Сл.5а Клећећи монах, конзола на главној апсиди дечанске цркве (поглед са југа)

Сл. 6 Грб Алвиза Минота на источној фасади зграде бр. 312 у Котору

Сл.7а Набори одјеће на руци младог светитеља

Сл.7б Набори одјеће на кипу которског свеца

Сл.8а Књига у руци Христа на рељефној скулптури из Котора

Сл.8б Књига у руци которског свеца

Сл.8ц Књига у руци Христа
у лунети западног портала у
Дечанима

Сл.9а Крст у руци младог светитеља
из Котора

Сл.10 Ребро свода, налаз из
фрањевачког комплекса на
Гурдићу

Сл.9б Крста на одјећи которског
свеца

Jovana LALOŠEVIĆ*

PRILOG PROUČAVANJU KOTORSKOG CIBORIJA:
NASTANAK, IZGRADNJA I TVORAC

ABSTRACT: Ciborium from the Cathedral of Kotor was dated in 1362, based on data from Daniele Farlanti in nineteenth century, transcribing an ancient, today non-existent document. From nineteenth century until today, the only major research was done by Jovanka Maksimović. She was guided by Farlanti's text and stylistic analysis of stone sculptures and concluded that 1362 is the year of the creation of the ciborium. Considering that Farlanti in his text did not mention the word 'ciborium' but only altar, which was consecrated 1362., and making comparisons with carved stone from Puglia and Dalmatia from thirteenth century, I came to the conclusion that the creation Kotor ciborium may be placed in the second half of the thirteenth century.

KEY WORDS: Ciborium, Saint Tryphon, portal of Trogir Cathedral, Radovan, thirteenth century.

Ciborij kotorske katedrale ne samo da je jedan od najinteresantnijih, već je i jedan od najvrednijih spomenika kulture srednjovjekovne umjetnosti, i to ne samo u Boki Kotorskoj nego i na cijeloj istočnoj obali Jadrana. Mađutim, o dokazima njegovog nastajanja, stvaraocima i preciznijem vremenu nastanka, do dana današnjeg ne možemo sa sigurnošću govoriti, a nažalost ni o nekim većim istraživanjima na njemu.

O ciboriju katedrale Svetog Tripuna nije pisano mnogo. U XIX vijeku prvi o njemu iznosi informacije Daniele Farlati, koji u svom djelu *Illiricum Sacrum* prepisuje podatke iz nekog starog dokumenta u kome se navodi da je 1362. godine u katedrali Svetog Tripuna napravljen novi oltar.¹ Poslije

* Autorka je istoričarka umjetnosti, istraživač u konzervatorskoj djelatnosti, Uprava za zaštitu kulturnih dobara - PJ Kotor.

¹ “Duymus anno 1362 altare quod Malon Episcopus in aede cathedrali titulo S. Triphonis dedicaverat anno 1166, novo et ampliori sumptu cultuque exstructum solemniter papae consecra-

njega, krajem XIX vijeka, kada interesovanje za izučavanje istorije umjetnosti postaje sve veće, pojavljuju se prvi opisi i predlozi za dataciju kotorskog ciborija pretežno od putnika-istraživača koji su obilazili Kotor, kao i od dalmatinskih naučnika. Među njima jedan od prvih je bio Đuzepe Gelčić, koji u svojim zapisima priča o ratu Kotora i Dubrovnika, završenog 1362. godine intervencijom Venecije. Postigavši mir, Kotorani su se mogli ponovo uredsrediti na unutrašnje uređenje grada, tako da je u tom periodu bio rekonstruisan prostor oltara - *ara maggiore* - sa skupocjenim mermerima i vrijednim metalima čije je osveštavanje održano 1362. godine.² Znači, oslanjajući se na Gelčićev tekst, još jednom imamo pomen 1362. godine i oltarskog prostora, ali bez ikakvog specifičnog pomena izgradnje ciborija. Thomas Graham Jackson, opisujući dalmatinsku obalu, zajedno sa Bokom Kotorskom, piše o umjetničkim djelima koja je zatekao na tim prostorima. Koristeći se podacima već objavljenim kog Farlatia i Gelčića, i on navodi 1362. kao godinu izgradnje kotorskog ciborija. Jackson ovdje iznosi i predlog o stilu u kojem je izgrađen ciborij, koji je po njemu čisto vizantijski. Opisujući ciborij, on takođe zapaža da su figure reljefa bile pozlaćene i obojane, ali da je u određenom trenutku kompletna cjelina pretrpjela promjene.³

Frano Radić se 1896. godine suprotstavlja mišljenju Gelčića i Jacksona, pomjerajući dataciju kotorskog ciborija iz 1362. godine u period izgradnje katedrale, tj. u XII vijek. Po njemu, do tačnih rezultata za dataciju moguće je doći jedino nakon izuzetno detaljnog istraživanja. Opisuje ciborij kao djelo čistog romaničkog stila, koje se teško može smjestiti u drugu polovinu XIV vijeka, i smatra da rekonstrukcija glavnog oltara i njegovo ukrašavanje mermerom i plemenitim metalima 1362. godine ne implicira da je i sam ciborij tada podignut.⁴

Još jedan putopisac, Hamilton Jackson, opisujući spomenike Boke Kotorske, daje pomen kotorskog ciborija. Slijedeći Farlatiev podatak da je 1362. godine rekonstruisan glavni oltar, ostaje pri tvrdnji da je i ciborij iz te godine. U periodu kada ga je ovaj putopisac opisivao, na njemu su još bili

vit ejusdem Triphonis nomine; quod perhibent litterae Duymi ipsius e vetusta membrana hic exscriptae. Nos frater Duymus Dei apostolicae sedis gratia Episcopus Catarensis ad laudem Dei honorem beati Tryphonis consecravimus altare istud magnum pontificatus.....patris domini Innocentii papae sexti sub tempore serenissimi Urossii Imperatoris nostri anno ab Incarnatione Domini nostri Jesu Christi Millesimo trecentesimo sexagesimo secundo indictione quinta decima". D. Farlati, *Illiricum sacrum*, Venetiis 1800, VI, 451.

² G. Gelcich, *Memorie storiche sulle bocche di Cattaro*, Zara 1880, 113.

³ T. Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, Oxford 1887, III, 46-47, "Both pala and baldacchino seem to me to be very much of the same date, towards the latter part of the fourteenth century, and though both have been in subsequent times a good deal tampered with, they may very possibly be in the main the work of 1362, when we know that the high altar was rebuilt and made splendid with precious marbles and rich metals."

⁴ F. Radić, O prošlosti i neimarstvu Boke Kotorske, *Starohrvatska povijest* II, 1896, 1, 57.

vidljivi ostaci pozlate i boja koji, po njegovom mišljenju, su posljedice rekonstrukcije XIX vijeka.⁵

U jednoj publikaciji o Dalmaciji iz 1917. godine, koju su objavili Adolfo Venturi, Ettore Pais i Pompeo Molmenti, pominje se da u kotorskoj katedrali postoji romanički oltar sa "baldahinom", rad iz 1372. godine koji podsjeća na ciborije izrađivane u Pulji.⁶ Ovdje, godina 1372. može se smatrati kao greška (vjerovatno štamparska) zasnovana na Farlatievom tekstu.

Godine 1921. Alessandro Dudan, ne poznjući Farlatievu dataciju, opisuje ciborij kao tipičan romanički rad i smješta ga u XIII vijek.⁷

Prvi naučnik koji je ozbiljnije prišao problemu datacije kotorskog ciborija bio je Miloje Vasić, 1922. godine. Osim što ga detaljno opisuje, otvara bitna pitanja za njegovo dalje izučavanje. Vasić je bio prvi koji je ovaj ciborij uključio u grupu ciborija rasprostranjenih u južnoj Italiji, upoređujući ga sa ciborijom iz bazilike Svetog Nikole u Bariju i sa ciborijom katedrale Svetog Lovra u Trogiru. U njegovom izučavanju nailazimo na novinu: poređenje reljefa ciborija sa, po njemu, sličnim reljefima kapitela franjevačkog klaustrara u Dubrovniku, rad Mihe iz Bara, datiranih u 1363. godinu, koji bi mogli da posluže kao dokaz o istovremenosti izrade ova dva djela.⁸

U potpunosti suprotno mišljenje je Ljuba Karamana, koji kotorski ciborij smatra tipično gotičkim radom: poredi ga sa ciborijom iz Santa Maria Maggiore u Barleti s kraja XIII vijeka i smješta ga u XIV vijek.⁹ Nešto drugačijeg shvatanja je bio Joseph Braun, koji u svom radu o hrišćanskim oltarima izdatom 1924. god. tip ciborija iz Barlete smatra razvijenijim od kotorskog i trogirskog primjera, ali ostaje pri tvrdnji da je kotorski ciborij izrađen tokom XIV vijeka.¹⁰

U monografiji o svetom Tripunu iz 1938. godine, autor Ivo Stjepčević ne posvećuje pažnju detaljnom opisu ciborija, ali daje svoje mišljenje o vremenu njegovog nastanka, pri čemu ostaje vezan Farlatevoj tvrdnji da je iz 1362. godine.¹¹

Rad Milana Kašanina o kotorskim spomenicima, izdat 1939. godine, donosi suprotnost Stjepčevićevim shvatanjima. Ovdje autor kreće od stilske analize djela za koje sa velikom sigurnošću može reći da je romanički, dok ostaje nesiguran oko datacije ciborija svrstavajući ga i u XIII, ali i u XIV vijek.¹²

⁵ H. Jakson, *The Shores of the Adriatic*, London 1908, 378-383.

⁶ A. Venturi, E. Pais, P. Molmenti, *La Dalmazia monumentale*, Milano 1917, 80.

⁷ A. Dudan, *La Dalmazia nell'arte Italiana I*, Milano 1921, 106.

⁸ M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka*, Beograd 1922, 299-302.

⁹ Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, 43.

¹⁰ J. Braun, *Der christliche Altar*, München 1924, II, 226.

¹¹ I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 15-16.

¹² M. Kašanin, *L'art yougoslave des nos origines a nos jours*, Beograd 1939, 69.

I Cvito Fisković nastanak kotorskog ciborija smješta u drugu polovinu XIV vijeka, oslanjajući se na Farlatieve zapise koje povezuje sa stilskom analizom.¹³

Do sada jedinu detaljnu studiju kotorskog ciborija uradila je Jovanka Maksimović sredinom prošlog vijeka.¹⁴ Poslije njenih istraživanja niko se nije bavio ovom temom i svaki naredni pomen ciborija poziva se na pomenuti rad. Kotorski ciborij, po mišljenju Jovanke Maksimović, djelo je talentovanog majstora i ona ga datira u 1362. godinu.¹⁵ Vođena tom pretpostavkom analizira umjetničku i istorijsku sliku kako Kotora tako i okolnih oblasti sredinom XIV vijeka.¹⁶ U tom periodu u Kotoru bilo je aktivno više od jedne klesarske radionice, tako da grad nije imao potrebu za dovođenjem majstora sa strane. Najpoznatiji i najvažniji među kotorskim majstorima bio je Fra Vita, arhitekta i neimar Dečana.

Jovanka Maksimović primjećuje određene sličnosti kotorskog ciborija i dečanske skulpture. Po njenom mišljenju, ne može se reći da je ciborij urađen Vitinom rukom, uzimajući u obzir godine kada je mogao da bude aktivan Vita Kotoranin, jer bi bio previše star da vodi radove na kotorskom ciboriju. Fra Vita je radio na dečanskom gradilištu od 1327. do 1335. godine, ali ne može se sa sigurnošću govoriti o njegovom radu prije i poslije ovog perioda. Pretpostavlja se da je zanat izučio na gradilištu dubrovačke katedrale. U dubrovačkim dokumentima nailazi se na ime nekog Vite već 1305. godine i ponovo 1313, 1320. kao i 1330. (kada je već nazvan *esperto*).¹⁷ Na taj način, ako je Fra Vita svoj zanat učio u Dubrovniku, bio je u prilici da u tom gradu oko dvadeset godina usavršava svoje znanje i formira svoj stil, i kao takav zaslužio da ga Stefan Dečanski pozove da vodi radove na njegovoj crkvi. Moguće je da je u međuvremenu Fra Vita bio i u prilici da putuje po Italiji, gdje je našao model za svoju crkvu, koja ima veliku sličnost sa crkvom

¹³ C. Fisković, O umjetničkim spomenicima grada Kotora, *Spomenik Srpska akademija nauka* CIII, 1953, 74.

¹⁴ J. Maksimović, *Kotorski ciborij XIV veka i kamena plastika susednih oblasti*, Beograd 1961, (knjiga je objavljena 1961. godine, a istraživanja su završena 1955. godine).

¹⁵ Ibidem, 92-101.

¹⁶ - majstor "Nicola Dente dito Cervo de Venezia" potpisao je na lueneti portala dominikanske crkve u Trogiru 1372. godine;

- u Dubrovniku, tokom druge polovine XIV vijeka bilo je aktivno više majstora kamenorezaca. Već 1340. godine Menegus Covenino da Venezia, sa svojim sinovima Nikolom i Markom potpisuju ugovor za rad na dubrovačkoj katedrali, ali samo kao obični kamenoresci;

- 1376. godine u Dubrovniku radi Leonardo iz Firence (*Leonardo Stephani*), koji iste godine sklapa ugovor sa dubrovačkim franjevcima za izradu rebrastih svodova u njihovom klastaru, dok 1383. godine postaje protomajstor katedrale sv. Vlaha;

- tokom druge polovine XIV vijeka na dalmatinskoj obali bilježi se prisustvo majstora *Johannes de Vienna*, koji je 1378. godine nominovan kao protomajstor katedrale u Dubrovniku odakle je otišao za Korčulu.

¹⁷ C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Zagreb 1955, 43.

Santa Maria di Portonuovo sul Monte Conero u blizini Ankone.¹⁸ Na taj način kotorski ciborij bi mogao biti samo djelo nekog od njegovih učenika. S obzirom na činjenicu da postoji razlika između figuralnog reljefa i ornamentike, Maksimovička smatra da je moguće da je na ciboriju radilo više majstora, koji bi se na osnovu njihovog stila mogli smjestiti između Fra Vite i Mihe iz Bara, koji je sredinom XIV vijeka bio aktivan u franjevačkom klausturu u Dubrovniku, gdje je uradio kapitele iznad duplih stubova.

Kako je već rečeno, 1362. godinu prvi put spominje Daniele Farlati u XIX vijeku, navodeći da je tada izgrađen i osveštan novi oltar. Evidentno je da se kod njega pominje samo riječ oltar a ne ciborij, tako da ne možemo sa sigurnošću govoriti o ciboriju u značenju oltara. Da bi odbranila svoju pretpostavku, Maksimovička navodi slučajeve u kojima tokom srednjeg vijeka riječ oltar podrazumijeva sve njegove elemente uključujući i ciborij. Tako, na ostacima ciborija iz VI vijeka u crkvi Svetog Klementa u Rimu nailazimo na natpis: "Altare tibi Deus salvo Hormisda papa Mercurius bresbyter cum sociis off(fert)". Osim ovoga, citirala je dokumenta iz XVI i XVII vijeka kada je u Kotoru riječ oltar upotrebljavana sa značenjem ciborija,¹⁹ ali čitajući ih pažljivo evidentno je da se u njima spominje "zinburlo" i "cupola" koji označavaju ciborij kao cjelinu za sebe, nezavisnu od oltara.

Janez Höfler, slovenski istraživač, spominje kotorski ciborij u svojoj "Srednjovjekovnoj i renesansnoj istoriji Dalmacije", potvrđujući da pripada tipu apuljskih ciborija i za njegovo datiranje se poziva na 1362. godinu.²⁰

Posljednjih godina crnogorski, kao i hrvatski istraživači nisu ulazili dublje u ovu problematiku, i u njihovim publikacijama, pišući o srednjovjekovnoj skulpturi u Boki prihvataju i ponavljaju pretpostavku Jovanke Maksimović o izgradnji ciborija 1362. godine.²¹

Jedina koja je predložila novu dataciju ciborija je Zorica Čubrović, smještajući njegovu izgradnju u sredinu XV vijeka.²² U njenom izlaga-

¹⁸ J. Maksimović, op. cit., 1966, 84.

¹⁹ Dokumente navodi da J. Maksimović, *Kotorski ciborij iz XIV veka i kamena plastika susjednih oblasti*, Beograd 1961, 93.

- 1516 "... adi 3 fevrer avene spese per festa de Miser San Trifon per aver comprà...delle candelle de sevo...le qual fe messe sopra el zinburlo de altar grando...";

- 1667 "La Procuratia deve haver...spesi in L.3 de candelle... qual si dovevan metter sopra la Cupola dello altar maggiore nella sollenità di questa sera...";

- 1688 "...devo dar braza otto di cendalena... per attacar li Turoboli alla Cupola dell'Altar - Maggiore...".

²⁰ J. Höfler, *Die Kunst Dalmatiens vom Mittelalter bis zur Renaissance (800-1520)*, Graz 1989, 161.

²¹ M. Milošević, *Ciborij XIV vijeka i ostala plastika*, 43-62, u *800 godina Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966)*, Kotor 1966, 21-31.

²² Z. Čubrović, O pregradnjama crkava u Kotoru tokom XV vijeka, *Arhivski zapisi* II, Cetinje 1996, 154-164.

nju odbija se 1362. kao godina izrade ciborija iz jasnih razloga: Farlati u svom tekstu ne kaže da je 1362. godine izgrađen ciborij, već da je to godina osveštavanja novog oltara. Međutim, Čubrović se fokusira na trolisne lukove koji se nalaze između stubića na tri sprata ciborija; po njoj, ovi lukovi nisu poznati u kotorskoj arhitekturi prije XV vijeka. Prozor, koji se nalazi na zgradi koja povezuje katedralu sa biskupijom, ima trolisne lukove koji su datirani između 1429. i 1453 godine.²³ Takođe, ovi motivi se nalaze na kapeli svetog Ivana, u kolegijalnoj crkvi Svete Marije, izgrađene između 1437. i 1453. godine. Prema mišljenju Zorice Čubrović, postoji mala vjerovatnoća da su prozori iz XV vijeka imali svoje preteče i kao model koristili ciborij iz XIV vijeka.

Kotorski ciborij po svojoj formi, sa četiri stuba koja nose četiri arhitrava iznad kojih se nalazi baldahin, pripada rimsko-apuljskim ciborijima, koji su već od XII vijeka bili uveliko zastupljeni na tim prostorima. Ono što ga izdvaja iz ove grupe i čini posebnim je izrada figuralnog reljefa na arhitravima. Na njima su predstavljene scene iz života svetog Tripuna, zaštitnika crkve i grada. Priča se odvija na tri arhitrava, dok je četvrta, istočna strana lišena figuralnih prikaza i ukrašena je biljnim motivima. Scene se odvijaju u kontinuitetu, bez podjele prostora, osim prikaza poslednje dvije scene na zapadnom arhitravu (Sl. 1).

Portal trogirске katedrale daje nam mnoge moćnosti za poređenja sa kotorskim reljefima ciborija, posebno djelovi portala koji su radili Radovanovi učenici. Kao što znamo po natpisu na luneti, majstor Radovan je ovdje počeo svoje radove 1240. godine, i po stilu se da zaključiti da je on lično uradio reljefe na zabatu, skoro cijeli prvi luk, stubove i unutrašnji par dovratnika. Njegovi sljedbenici, zaduženi da završe radove na portalu, nису posjedovali takvu sposobnost i nису uspjeli da dostignu njegov nivo. Na reljefima koje je isklesao sam majstor vidi se pažnja posvećena detaljima urađenim sa određenom vitalnošću i znatno se razlikuju od djelova za koje su bili zaduženi njegovi učenici. Dakle, kruće figure se atri-

Sl. 1-Ciborij, katedrala svetog Tripuna, Kotor

²³ Daticija je izvršena na osnovu grba kotorskog biskupa venecijanskog porijekla Marina Kontarinija (Marino Contarini, 1429-1453) koji se nalazi na istom zidu.

buiraju Radovanovim sljedbenicima, i datiraju se u pedesete godine XIII vijeka²⁴. Upravo one podsjećaju na figure predstavljene na arhitravima kotorskog ciborija. Ne možemo sa sigurnošću govoriti o broju Radovanovih učenika koji su radili na portalu katedrale svetog Lovra. Cvito Fisković na osnovu različitosti u radu izdvaja najmanje tri,²⁵ dok Guido Tigler broji čak pet majstora koji su bili aktivni u istom momentu.²⁶

Remek djelo trogirске katedrale čuva natpis sa potpisom majstora *Raduanusa* i datumom početka radova 1240. godine. Ovaj datum nije značajan samo za Trogir, već i za Baziliku svetog Marka u Veneciji, jer 1240. godina daje *terminus ante quem* za prva dva luka glavnog portala venecijanske bazilike, budući da je očigledno da Radovan zavisi od majstora koji je radio na svetom Marku, a nikako obrnuto (što je prvi zapazio Adolfo Venturi 1904. godine).²⁷ Dakle, dalmatinski majstor *Raduanus* je posjetio Veneciju i pokazao veliko interesovanje za njenu skulpturu. Može se pretpostaviti da je upravo tamo formirao svoj stil koji se kasnije raširio po Dalmaciji, ne samo zahvaljujući njegovim stvaranjem već i radom njegovih učenika.

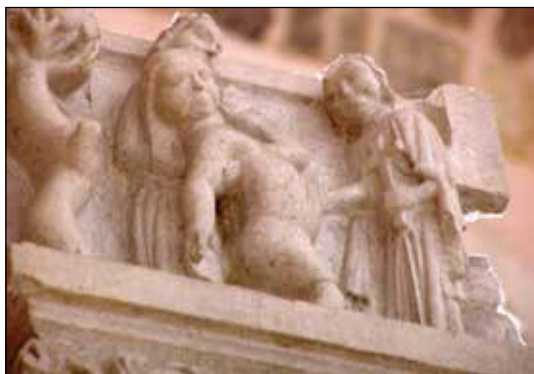
Tridesetih godina XIII vijeka, u Veneciji je radio takozvani *Majstor mjeseci iz Ferare (Maestro dei mesi di Ferrara)*, koji je isklesao *San sve-*

²⁴ G. Tigler, Traù fra Venezia e Puglia, in *Arte in Friuli Arte a Trieste*, XVI-XVII, 1996-97, 289-326; istraživači prije Tiglera imaju sljedeće pretpostavke: J. Belamarić, Portal majstora Radovana njegova ikonografija i stil u okviru razvoja skulpture u Splitu i Trogiru XIII stoljeća, u *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split 2001, str.67-68: uzima 1271. godinu za dataciju; C. Fisković, *Radovan. Portal katedrale*, Zagreb 1951, 74 i sljedeće: po njemu datacija ide između kraja XIII i početka XIV vijeka; J. Stošić, *Trogirska katedrala i njezin zapadni portal*, u *Majstor Radovan i njegovo doba, Trogir, 1994*, str.67-89 predlaže dataciju oko 1324. godine; Lj. Karaman, *Portal Majstora Radovana*, 1938, 28-30: datira ga između 1362-1371. godine; J. Stošić *Trogirska katedrala*, op. cit. 70: dio portala naknadno urađen - koji obuhvata veći dio arhitektonskih elemenata bez figuralnih prikaza, uključujući naglašene kamene djelove ispod lavola, pilastre u kojima su ugrađene kolonete, baze poslednjih i dio drugog arhivolta (Judin poljubac, Bičevanje, Raspeće i prvu od tri Marije), predstavu mjeseca februara i kapitule i sve datira u 1420. godinu.

²⁵ C. Fisković, *Radovan*, Zagreb 1952, str.74.

²⁶ G. Tigler, op.cit., 1997, str.305-307: "... uno di essi, il più importante, forse a capo degli altri, allievo di Radovan che era emigrato in Puglia, è responsabile della parte inferiore destra, è chiamato Maestro di Adamo, perché la sua mano si trova in questa statua, come anche negli Apostoli dello stipite destro; inoltre gli vennero assegnati il leone di destra, i capitelli di tipo pugliese, racemo abitati del fianco sinistro dello stipite degli Apostoli di destra. Egli deve aver lasciato a un suo collaboratore, forse allievo, decisamente meno bravo la corrispondente parte sinistra"²⁷ (*Maestro di Eva*); na drugom arhivoltu portala rade još dva majstora: niže djelove na obje strane (*Bjekstvo u Egipat, Ulazak u Jerusalem, Pranje nogu* na lijevoj, zatim *Krštenje, Iskušenje u pustinji i Tri Marije* na desnoj strani) uradio je bolji od ova dva majstora, dok je drugi (lošiji) bio zadužen za više djelove luka (*Judin poljubac, Bičevanje, Raspeće i Vaskrsenje*). Treći majstor, nazvan *Maestro degli Angeli*, izradio je andjele na trećem, šestom i dio sedmog kamena luka.

²⁷ Kao i u Veneciji, tako i u Trogiru mjesec mart je prikazan dva puta sa različitim ikonografijom.

Sl. 2 - Izlečenje od vodene bolesti, Ciborij, Kotor

tog *Josipa* (danas na glavnom portalu Bazilike svetog Marka), *Klanjanje Mudraca* (danas u *Museo del Seminario Patriarcale* u blizini Santa Marie dela Salute), i dva lava u veronskoj breči (danas se nalaze u kape-li Zen). *San svetog Josipa* i *Klanjanje Mudraca*, kao što je primijetio Norbert Huse već 1968. godine, bili su dio iste skulpturne grupe, koja je mogla da se nalazi na zaba-

tu jednog od portala svetog Marka. Da je Radovan poznao rad majstora iz Ferare svjedoče sličnosti u kompoziciji istih scena ova dva majstora (*Pokorenje Mudraca* i *San Josipa* iz Venecije i portala u Trogiru).²⁸

Vraćajući se na portal katedrale svetog Lovra u Trogiru, neophodno je objasniti stil učenika majstora Radovana. U njihovim figurama, iako se osjeća otisak Radovanovog stila a samim tim i venecijanskog, pojavljuju se evidentni i istaknuti uticaji Apulje. Može se pretpostaviti boravak najmanje jednog od njegovih učenika u Apulju, gdje je mogao doći u kontakt sa umjetničkom scenom tog vremena. Ovaj majstor, nošen sjećanjima i potkovan iskustvima iz Apulje vratio se u Trogir poslije otprilike jedne decenije, a sa njim su vjerovatno došli i drugi apuljski majstori koji nisu poznavali venecijansku umjetnost.²⁹

Sl. 3 - Radovanov učenik, Iskušenje Isusa, Trogir

Figure drugog luka katedrale u Trogiru koje su djelo Radova-

²⁸ G. Tigler, op. cit., 1997, 290-291.

²⁹ G. Tigler, op. cit., 1997, 303-313; Uticaj Pulje na trogirskom portalu očigledan je u izradi lavova koji podsjećaju na njima slične (lavove) na stranama apuljskih portala i prozora; glave iz prikaza *Pranja nogu* podsjećaju na tzv. "teste federicane"; dok apostoli na dovratnicima podsjećaju na reljefe iz *Santa Maria Maggiore a Monte Sant'Angelo* i na simbol jevandeliste Matije iz katedrale u Troji (djela su datirana između 1198. godine i prve polovine XIII vijeka).

novih učenika, načinom na koji je urađena njihova odjeća, položaj krutih tijela i frizure, podsjećaju na kotorske reljefe. Anđeo, u prvoj sceni kotorskog reljefa, predstavljen u poluprofilu sa jednim cijelim krilom i polovinom drugog može se uporediti sa anđelima trogirskog luka. Scena u kojoj je predstavljen svetac koji liječi čovjeka od vodene bolesti (Sl. 2) nalazi inspiraciju u trogirskoj predstavi *Iskušanje Isusa* (Sl. 3). Obje scene predstavljaju ljudske figure savijene unazad, naduvenih stomaka, ispred kojih stoji lik sa krstom u ruci (u Trogiru on predstavlja Hrista, dok je u Kotoru prikazan Sveti Tripun). Ovu ikonografiju pronalazimo i na jednoj fresci u Dečanima, gdje, kao u Trogiru, umjesto svetog Tripuna je predstavljen Hrist sa još dvije osobe koje imaju isti položaj.

Ikonografija sa predstavljanjem ljudi na konju, koju pronalazimo i na kotorskom ciboriju, česta je pojava u srednjem vijeku. Tako, često srećemo scene sa vitezovima, običnim ratnicima ili biblijskim ličnostima,

Sl. 5-Sokolar, *De arte venandi cum avibus*, Roma, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. lat 1071

Sl. 4-Sveti Tripun i rimski vojnik na konju, Ciburj, Kotor

kao npr. tri Kralja što je slučaj na Buvininom portalu u Splitu a i na Radovanovoj luneti. Što se tiče beretke koju nosi prvi konjanik, on pronalazi svog odgovarajućeg tipološkog korespondenta u kapama ljudi na Buvinin vratima na splitskoj Katedrali, u sceni *Hrist ispred Pilata*. Scena sa rimskim vojnicima i svecem na konjima (Sl. 4) može se približiti predstavi sokolara u *De arte venandi cum avibus* (Rim, Bibl. Apostolica Vaticana, ms. lat 1071), rukopis poručen od Manfredija, sina Fridriha II, oko 1260 (Sl. 5). Pored sličnosti u postavci i stavu (bilo konja ili konjanika) primjećuje se i upotreba iste

vrste rukavica, detalj koji mi se čini mnogo interesantnim, jer Maksimovička opisujući odjeću kotorskih figura uvjereva da su ove rukavice tipične za XIV vijek i da se nisu koristile prije.³⁰

Na zapadnom arhitravu, figura đavolčića podsjeća na đavolčića iz analogne scene na Buvininim vratima u Splitu, ali ove sličnosti su mnogo više izražene u figu-

Sl. 6-Detalj sa kotorskog ciborija

Sl. 7-Radovanov učenik, Detalj scene Hrist pere noge apostolima

ri koju je isklesao jedan od Radovanovih učenika (u sceni *Iskušnje Isusa*), gdje se čak može govoriti i o sličnosti stila izrade.

Naročito, kao primjer za poređenje treba izdvojiti tri figure sa trogirskog portala iz scene *Pranja nogu apostolima*. Guste figure sa kraljevog dvora kotorskog ciborija (Sl. 6) stilski podsjećaju

ju na trogirске figure, odnosno na one koje su radili Radovanovi učenici na drugom luku glavnog portala (Sl. 7). Poslednja scena predstavljena na arhitravu ciborija pronalazi takode svoj prototip na trogirskom portalu: *Krštenje imperatora Lucija* (Sl. 8) se poredi sa *Krštenjem Isusa* (Sl. 9).

Kompozicija epizode *San svetog Tripuna* (Sl. 10) ima svoj ikonografski prototip u skulpturi koja

Sl. 8-Krštenje imperatora Lucija, Ciborij, Kotor

³⁰ J. Maksimović, *Kotorski ciborij...*, 87.

Sl. 9-Krštenje Isusa, Radovanov učenik, Trogir

predstavlja *San svetog Marka* (u stvari *San svetog Josipa*) atribuirane Majstoru mjeseca iz Ferrare, koja se nalazi na glavnom portalu bazilike Svetog Marka u Veneciji (Sl. 11), kao i Radovanovom reljefu u Trogiru *San svetog Josipa* prije Bjekstva u Egipat, koji ponovo potvrđuje ishode ovog stila na drugoj obali Jadranskog mora. Još jedna scena sa kotorskog ciborija pokazuje analogije u ikonografskoj kompoziciji sa radovima ovog majstora iz Ferrare. Na zapadnom arhitravu, rimskog vojnika sa dva konja možemo uporediti sa alegorijom jula koji mlati žito - ostatkom skulpture sa *Vrata mjeseca (Porta dei mesi)* na katedrali u Ferari (da-

nas se nalazi u Muzeju Katedrale) a datira se 1225-1230. godine.

Sagledavajući u cjelini kotorski ciborij, uticaji apuljskog stila su više nego očigledni. Ove paralele su vidljive i u izradi ljudskih figura, koje u Puji nalazimo u velikom broju isklesane na konzolama i kapitelima.

Uzimajući u obzir sve navedeno, evidentno je da je Radovan odgovoran za upliv venecijansko-emilijanskog uticaja u Dalmaciju, koji je kasnije, preko njegovih učenika obogaćen uticajima iz Pule i u takvom obliku stigao do Kotora, vjerovatno ne mnogo kasnije nakon završetka radova na trogirskoj katedrali. Ako su stvari išle ovim putem, kotorski ciborij bi se mogao datirati već u šezdesete ili sedamdesete godine XIII vijeka, i ne kasnije, jer bi ovaj način izražavanja bio veoma zasta-

Sl. 10-San svetog Tripuna, Ciborij, Kotor

Sl. 11-Josipov san, Bazilika svetog Marka, Venecija

ime ni godinu izgradnje, a arhivskih dokaza nema. Tako nam ostaje jedino stilska analiza i atribucija, koja takođe nije jednostavna jer, kao što smo vidjeli, nema preciznih poređenja. Analizirajući primjere duećenta, došla sam do zaključka da je stilski uticaj išao suprotnim pravcem od onoga koji je predložila Maksimovička. Na kotorski ciborij uticao je stil Radovanovih učenika koji su radili na portalu trogirске katedrale i koji pokazuju da su dobro poznavali kamenu plastiku Pulje. Anonimni tvorac kotorskog ciborija bio je vješt majstor, upoznat o stilu koji je vladao u Trogiru tokom druge polovine XIII vijeka. Vidjeli smo da je on radio u sjenci umjetničke kulture Pulje, čiji stilski otisci su najizraženiji na kotorskom ciboriju. Ne treba potejenjivati ni određene ikonografske detalje koja upućuju na poznavanje radova ostalih gradova kao što su Split, ali i Venecija. Ova saznanja kotorski majstor je

reo da bi se našao u katedrali jednog grada kao što je Kotor, uvijek ažuriran novim ukusima i formama, zahvaljujući njegovom bogatstvu koje duguje geografskom položaju i privilegijama koje je dobijao od dinastije Nemanjića.

Radeći ova poređenja, još jednom bih rekla da su se stvari odvijale suprotno od onoga što je pretpostavljala Jovanka Maksimović. Kotor je bio grad odakle su umjetnička iskustva prodirala u unutrašnjost – državu Nemanjića, ili bolje rečeno radionica Fra Vite u Dečanima je radila nakon izrade kotorskog ciborija.

Odgovoriti na pitanje ko je bio majstor kotorskog ciborija nije jednostavno. Osoba koja ga je izradila nije ostavila ni

mogao dobiti u Trogiru, ali i putujuću Dalmacijom i Puljom. Tvorac je mogao biti Kotoranin koji je putovao i bio sposoban da apsorbira u sebi mnoge formalne prikaze, ali i neki trogirski ili splitski majstor koji se za vrijeme jednog od svojih putovanja, nakon boravka u Pulji, iskrcao u Kotor. Ova solucija, čije poteškoće sam svjesna, za sada je jedina koja može da pruži objašnjenje prisustva navedenih elementa na kotorskom ciboriju kao dokaz za njegovo nastajanje u drugoj polovini XIII vijeka. Konačnu riječ i eventualna preciznija tvrdnja kako o datiranju, tako i o graditelju - umjetniku kotorskog ciborija mogu pružiti ili neotkriveni arhivski dokumenti, bilo da se radi o našim arhivima ili arhivima van naših granica, tako i ponovna stilaska analiza vrsnih poznavalaca kamene plastike XIII i XIV vijeka.

Jovana LALOŠEVIĆ

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF KOTOR CIBORIUM: CREATION, CONSTRUCTION AND CREATOR

Summary

Ciborium from the Cathedral of Kotor represents one of the most interesting and valuable cultural monuments of medieval art, not only in Bay of Kotor, but also in the entire eastern coast. Unfortunately, we cannot say much about its creation, artists nor date of creation, because of lack of evidence and lack of major researches.

The only person who conducted research on this subject was Jovanka Maksimovic. Results of her study were published in 1961. According to her, ciborium was created in 1362. This conclusion was based on stylistic analysis and data found in Farlati Daniele's "Illiricum Sacrum" from 1800, which transcribes ancient and today non-existent documents. However, in his text, only the word 'altar' appears, not 'ciborium', so it is not certain it refers to ciborium from Cathedral.

It is not easy to answer the question who was the master of Kotor's ciborium. The person who created it has left no name or year of construction, and there is no archival evidence. That leaves us with only stylistic analysis and attribution, which is also not easy because, as we have seen there is no precise comparisons. Exploring Kotor's ciborium and making comparisons with the stone sculpture of Dalmatia and Puglia, I came to the conclusion that this work can be dated to the second half of the thirteenth century, based on its form, which is similar to the ciboriums of southern Italy from thirteenth century and figural plastic, which reminds of the work of Radovan's students on portal of Trogir Cathedral, who worked there in the fifties of the thirteenth century. Manner in which their clothing is made, the position of ri-

gid bodies, then hairstyle resembles the relief of the Bay. In these figures even though the print of Radovan's style and therefore the Venetian is felt, there are obvious and prominent effects of Puglia.

Tatjana MIĆEVIĆ – ĐURIĆ*

JEDINSTVO JADRANSKOG PROSTORA ISKAZANO U SREDNJOVJEKOVNOM ZIDNOM SLIKARSTVU ISTOČNOJADRANSKE OBALE

ABSTRACT: *This exposition presents fresco painting on the eastern Adriatic coast that reveals manifold and various relationship and connections to the Byzantine art as well as the art on the Italian Adriatic coast. Those connections can be recognized on the formal as well as on the iconographic level. The best wall paintings from the Adriatic area are not characterized by some kind of homogeneity and unity of expression. The frescoes of less importance and less quality reveal the adriatic character in the expression determined by various influences approaching from different areas.*

KEY WORDS: *Byzantine art, frescoes, Adriatic coast*

Prostor, odnosno položaj na mjestu dodira dviju duhovnih i kulturnih sfera, iskazuje se kao vrlo bitan činitelj u formiranju srednjovjekovne umjetnosti istočne obale Jadrana. To je dio šireg prostora istočnoga Sredozemlja kojemu pripadaju Apeninski i dobar dio Balkanskoga poluotoka koji svojim obalama oblikuju i zatvaraju bazen Jadranskoga mora. Taj, tijekom srednjovjekovlja jedinstveni prostor, obilježavaju stalni, izravni kontakt Bizanta i Zapada, odnosno, u kontekstu razvoja umjetnosti, dodirivanje i preplitanje bizantskih umjetničkih pojava i rješenja s onima koje su se od 11. stoljeća počele snažno razvijati, te samostalno i neovisno oblikovati na Zapadu. U takvim okolnostima na tome prostoru nastaju izričaji dvojnog karaktera u kojima se na vrlo raznolik način i u širokom rasponu prepoznaju neki od stilova bizantske umjetnosti gotovo svih razdoblja njezina razvoja, kao i svi zapadnoevropski umjetnički stilovi srednjega vijeka, najčešće u onim oblicima u kojima su se javljali u umjetničkim radionicama Italije u skladu s već spo-

* Autorka je docentkinja na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru.

Sl. 1. Fragment freske u crkvi ispod današnje dubrovačke katedrale, druga pol./kraj 11. st.

menutim duhom toga prostora, obilježena dugotrajnom umjetničkom tradicijom ukorijenjenom u helenističkom umjetničkom nasljeđu.

Takve specifičnosti u ostvarenjima zidnog slikarstva sačuvanima na istočnoj obali Jadrana u svojim mnogostrukim vidovima i raznolikim oblicima bit će prikazane ovim referatom. U većini sačuvanih ostvarenja¹ prepoznaje se u različitim vidovima i u različitom obimu kontakt i dodir s umjetnošću apeninskog prostora, te se time potvrđuje jedinstvenost jadranskog prostora tijekom srednjovjekovlja, kada je istočnojadranska obala bila posve okrenuta i povezana s drugom obalom Jadranskoga mora.

U tome je kontekstu sasvim razumljivo da su mnogo rjeđi primjeri u kojima se otkriva kao dominantni izraz utemeljen u bizantskoj umjetničkoj praksi, što pokazuju najstarija freska otkrivena ispod današnje dubrovačke katedrale ili fragment s likom arhanđela Gabrijela iz kompozicije Navještenja Mariji koji je preostao na grobnici opatice Većenege u Zadru, u kojima se iščitava čista leksika bizantske umjetnost s kraja razdoblja Makedonaca, ili freske u apsidi ispod današnje crkve Rize Bogorodice u Bijeloj kod Herceg-Novoga i one u pjevnici crkve sv. Petra u Bogdašićima na kojima se prepoznaju odlike raškog slikarstva. Ti su izuzeci rezultat određenih povijesnih okolnosti ili izričitih zahtjeva naručitelja.²

U tome je kontekstu sasvim razumljivo da su mnogo rjeđi primjeri u kojima se otkriva kao dominantni izraz utemeljen u bizantskoj umjetničkoj praksi, što pokazuju najstarija freska otkrivena ispod današnje dubrovačke katedrale ili fragment s likom arhanđela Gabrijela iz kompozicije Navještenja Mariji koji je preostao na grobnici opatice Većenege u Zadru, u kojima se iščitava čista leksika bizantske umjetnost s kraja razdoblja Makedonaca, ili freske u apsidi ispod današnje crkve Rize Bogorodice u Bijeloj kod Herceg-Novoga i one u pjevnici crkve sv. Petra u Bogdašićima na kojima se prepoznaju odlike raškog slikarstva. Ti su izuzeci rezultat određenih povijesnih okolnosti ili izričitih zahtjeva naručitelja.²

¹ Najveći problem u istraživanju i proučavanju srednjovjekovnog zidnog slikarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora predstavlja izuzetno mala količina sačuvanoga slikarstva, njegova fragmentarnost, te uglavnom i u pravilu, izuzetno teško stanje očuvanosti tih ostvarenja. Freske su se sačuvale uglavnom samo u manjim površinama, te se ne mogu rekonstruirati izvedeni ikonografski programi, a stupanj oštećenja ne dozvoljava preciznije izvođenje zaključaka o formalno-stilskim odlikama tih ostvarenja. Nažalost, slična je situacija s istodobnim zidnim slikarstvom i na apeninskim prostorima, što, također, otežava istraživanje toga slikarstva uskraćujući na taj način metodu komparacije. V. Pace, *Modi, motivi e significato della pittura bizantina nell'Italia meridionale continentale postbizantina. I casi di età tardonormanna e protosveva: da Lecce ad Anglona*, *Zograf* 26, Beograd, 1997.

² Pojava i postojanje u Dubrovniku i Zadru izričaja izravno povezanih s bizantskom umjetnošću koja se razvijala u umjetničkim središtima Bizantskoga carstva objašnjava se time što su

Međutim, nesporno velika većina sačuvanih zidnih slika jasno ukazuje na povezanost s jadranskim prostorom u mnogostrukim i raznolikim načinima povezivanja umjetnosti Istoka i Zapada, odnosno, umjetničkih i drugih zbivanja na zapadnoj i istočnoj obali Jadrana. Te se veze otkrivaju kako na razini formalnog, tako i na razini ikonografskoga, a raspon i opseg njihovih pojavnosti obilježene su sveukupnim pojavama srednjovjekovne umjetnosti. U tim se zidnim slikama prepoznaje umjetnost dvojnoga karaktera u kojoj se istodobno, ali ne uvijek u istoj mjeri, pojavljuju

Sl. 2. Sv. Mauro, crkva sv. Nikole, Koločep, poč. 12. st.

neki od izraza bizantske umjetnosti svih razdoblja njezina razvoja, kao i zapadnoevropski srednjovjekovni umjetnički stilovi, najčešće u onim oblicima u kojima su se javljali u umjetničkim radionicama Italije. Pri tome je stalno prisutna i svijest o postojanju dugog, kontinuiranog umjetničkog djelovanja koje se oslanja na tradiciju helenističkog umjetničkog nasljeđa, također zajedničkog objema jadranskim obalama.

U najranijim sačuvanim primjerima zidnoga slikarstva na istočnoj obali Jadrana - mlađem sloju oslika ispod današnje dubrovačke katedrale (Sl. 1), freskama u elafitskim crkvicama sv. Nikole na Koločepu (Sl. 2) i sv. Ivana Krstitelja na Šipanu (Sl. 3, 4), datiranim u drugu polovicu i kraj 11. stoljeća i prva desetljeća 12. stoljeća, najjasnije se uočava srodnost s freskama s juga Apeninskog poluotoka. Sličnosti postoje u gotovo svim elementima – formalnim svojstvima, ikonografiji, programu oslikavanja, ornametu i drugim pojedinostima...

Na razini formalnoga, zajedničke odlike prepoznaju se u naglašeno linearnom oblikovanju površina, te svjesnom izbjegavanju prikazivanja plasticiteta ili prostornosti. Na zidovima crkvice i kapela s obje strane Jadra-

obra grada bili važna urbana središta bizantske teme Dalmacije u kojima je živjelo romansko stanovništvo obrazovano na zasadima bizantske kulture i umjetnosti. Vidi: J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venecija 1978, 251-284, I. Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 30, Zagreb 1997, 9 – 28. S druge strane, također, vrlo je jasna i logična posljedica nemanjičke vladavine na prostorima Boke pojava raškoga slikarstva u pravoslavnim crkvama koje su za to vrijeme na tom prostoru podizali. Vidi: P. Mijović, *Istorija Crne Gore*, tom 1, Titograd, 1960.

na susreću se srodna blijeda lica u obliku pravilnih ovala, ocrtana jakim konturama s jednostavno, ali sigurno i tvrdo iscrtanim široko otvorenim velikim očima, nosevi- ma i malim ustima. U tome zid- nom slikarstvu s obje strane Ja- dranskoga mora susreću se jed- nako frontalno postavljene statič- ne figure naglašeno hijeratičnog izraza.

Tome slikarstvu zajednička je i izrazita sklonost prema deko- rativnosti, odnosno, obilju ukra- sa po svim slobodnim površinama na kojima nema figuralnoga pri- kaza, kao i na onima dijelovima prikaza kojima odgovara ukrašava- nje i ornamentiranje.

Na taj se način navedene odlike – dekorativnost i sklonost ornamenti-

Sl. 4. Arhanđel Mihajlo, crkva sv. Ivana Krstitelja, Šipan, poč. 12. st.

Sl. 3. Sv. Petar, crkva sv. Ivana Krstitelja, Šipan, poč. 12. st.

ci, hijeratičnost i statičnost na formal- noj razini pojavljuju kao jasno prepo- znatljiva svojstva tog slikarstva. Ono, također, pokazuje i određene ikono- grafske suglasnosti. Na primjeru osli- ka, djelomice sačuvanih, u crkvica- ma sv. Nikole na Koločepu i sv. Ivana Krstitelja na Šipanu jasno je podrije- tlo izvedenog programa i njegova raspore- da u klasičnoj bizantskoj umjet- nosti u kojoj je sadržaj i raspored pri- kaza zidnoga slikarstva definiran na- kon ikonoklazma.³ Pro tome se, narav- no, ne smije zaboraviti da je taj pro- gram bio utemeljen u općoj kršćanskoj

³ V. N. Lazarev, *Istorija vizantijskog slikarstva*, Beograd, 2006, 62-63, I. Fisković, Un contributo al riconoscimento degli affreschi „adriobizantini” sulla sponda croata meridionale, *Hortus Artium Medievalium*, vol. 4/ 1998, Medulin – Zagreb, 1998, 71-82, Isti, O freskama 11. i 12. stoljeća u Dubrovniku i okolici, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33, Zagreb 2009, 17-36, Isti, Zapažanja o srednjovjekovnim freskama u Dubrovniku i okolici, *Dubrovnik* 2/2010, 163-200.

Sl. 5. Sv. Nikola sa sveticama, kripta Sante Marina e Cristina, Carpignano Salentino, 950. god. - sredina 11. st.

dogmi, što je pogodovalo njegovu brzom širenju i prihvaćanju i u drugim sredinama, tako da zadovoljavajući potrebe za slikarskim izražavanjem shvaćanja koja su se javljala u okvirima zapadne crkve, taj program, kako se najjasnije otkriva u južnoapeninskoj umjetnosti, posebice benediktinskoj, dobiva općekršćanski karakter.⁴ O doticaju s benediktincima, njihovim svecima i umjetničkim ukusima, svjedoči i prikaz omiljenog učenika sv. Benedikta, sv. Maura, na istočnome zidu crkvice sv. Nikole na Koločepu (Sl. 2).⁵

Najzanimljivije je, pak, pojavljivanje elemenata ikonografije koji se čvrsto i nedvojbeno naslanjaju na umjetnost koja je na jadranskome prostoru cvjetala mnogo ranije, ranokršćansku umjetnost raventasko provenijencije.⁶ U elementima kao što je simbolični,

titravi ornament, a naročito motiv „izvora života“, jasno se otkriva regionalni karakter te umjetnosti i njezina čvrsta povezanost s lokalnom tradicijom.

Time se objašnjavaju uočena odstupanja od „klasičnih“ bizantskih modela iz 11. stoljeća, kao i nepostojanje bilo kakvog čistog bizantskog svojstva potekloga iz suvremenoga carigradskog ili solunskog umjetničkog stvaranja. Zajedno s primjerima s juga Apeninskog poluotoka: freskama u kripti Sante Marina e Cristina u Carpignano Salentinu iz vremena između 950. godine i sredine 11. st. (Sl. 5), freskama u kripti Santi Stefani u Vasteu iz 1032,

⁴ V. N. Lazarev, op. cit., 87-123, V. Pace, *Pittura bizantina nell'Italia meridionale (secoli XI-XIV)*, *I Bizantini in Italia*, Milano, 1982, 417, Isti, *Affreschi dell'Italia meridionale "greca" nella prima metà del XIV secolo*, *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIV siècle*, SANU, vol. XLIX, Beograd, 1989, 115-118.

⁵ Na Koločepu je prikaz sv. Maura sačuvan. Njegov identitet je neupitan, budući da je sačuvan natpis kojim je označen. Nažalost, u crkvi sv. Ivana na Šipanu taj je dio oslika izgubljen, ali se po posvemašnjoj ikonografskoj podudarnosti preostalih prikaza u tim crkvama, te po prikazu sv. Stjepana đakona s druge strane oltarske niše, zaključuje da je vrlo vjerovatno i na Šipanu sv. Mauro bio prikazan.

⁶ I. Fisković, op. cit. (1998), 78.

Sl. 6. Navještenje, kripti San Biaggio, San Vito dei Normanni, 1196. god.

nih dosega iz umjetničkih postignuća vodećih, ali i provincijalnih umjetničkih sredina i anakronoga lokalnog umjetničkog nasljeđa s kojim je zadržalo izvjesne veze, u kontekstu opće kronologije srednjovjekovne umjetnosti označava regionalnu jadransku inačicu umjetničkoga izričaja. Riječ je o regionalnom umjetničkom izrazu u kojem se odražavaju svekolike političke, vjerske, kulturne i umjetničke prilike toga vremena na jadranskim prostorima u kojem nema jasno izražene stilistike niti jednoga onodobnoga izričaja, vjerojatno i uslijed relativno ranoga vremena njegova nastanka, te istodobno prostornoj uvjetovanosti takvih pojava.

Zidno slikarstvo na istočnojadranskoj obali i tijekom narednih stoljeća srednjovjekovlja neupitno zadržava regionalni karakter jadranskoga prostora, odražavajući na taj način povezanost istočnojadranskih umjetničkih pojava s umjetničkim zbivanjima na susjednim talijanskim prostorima.⁷ To je umjetnost u kojoj se susreću i prepliću romanika i komnenski izričaj bizantske umjetnosti, proces kojim je obilježena umjetnost južnotalijanskih pro-

onima u kripti San Biaggio u San Vito dei Normanni iz 1196. (Sl. 6.), te slikarstvu u kripti Santa Maria u Poggiardo, koje se datira u 12. stoljeće (Sl. 7), freske na istočnojadranskoj obali čine fleksibilno određenu skupinu koju je stilski, u postojećim kategorijama povijesti umjetnosti, teško moguće precizno odrediti.

To je posljedica izdvojenosti tih slika u odnosu na umjetnička zbivanja u žarištima likovnoga stvaranja na prijelazu 11. u 12. stoljeće. Njihovo nesuglasje, kako smo naveli s uspinjućom umjetnosti Komnena na Istoku, ali i s romanikom koja se na Zapadu tek formulira, te nesustavno preuzimanje različitih i kronološki nepodudarnih

⁷ *La Pittura in Italia; Il Duecento e il Trecento* (ur. Castelnovo, E.), Milano 1986, *La Pittura in Italia, L'Altomedioevo* (ur. Bertelli, C.), Milano 1994.

Sl. 7. Marija s Kristom i anđelima, kriptna Santa Maria, Poggiardo, 12. stoljeće

stora u razdoblju zreloga srednjeg vijeka,⁸ ali i Venecije i njoj gravitirajućih teritorija,⁹ kao i čitave istočne obale Jadrana na koju su odrazi takvih događanja pristizali i s juga Apeninskog poluotoka,¹⁰ a s protekom vremena i sve jače i češće iz Venecije koja će u 13. stoljeću postati nespornom i jedinom vladaricom Jadrana u svakom, pa tako i u umjetničkom smislu.

U nekima od vrhunskih primjera srednjovjekovnog zidnog slikarstva na istočnojadranskoj obali, kao što su zadarske freske iz 13. stoljeća, otkriva se umjetnički izričaj koji dostiže razinu sinteze romaničke i komnenske umjetnosti, njihova stvarnoga amalgama. U tome slikarstvu kvaliteta te sin-

⁸ V. Pace, Pittura del Duecento e del Trecento in Puglia, Basilicata e nell'Italia meridionale „greca“ u: *La Pittura in Italia; Il Duecento e il Trecento*, 1985, 451-461, Isti, *La pittura medievale nel Molise, in Basilicata e Calabria*, Isti, *La pittura medievale in Puglia* i Isti, *La pittura rupestre in Italia meridionale* u: *La Pittura in Italia; L'Altomedioevo*, 270-289, 289-304, 403-416

⁹ S. Bettini, *Mosaichi antichi di San Marco a Venezia*, Bergamo 1948, O. Demus, *Mosaic decoration of San Marco in Venice*, Chicago, 1988, F. Zuliani, *Il Duecento a Venezia* u: *La Pittura in Italia; Il Duecento e il Trecento* (ur. Castelnuovo, E.), 1986, 172-175, R. Polacco, *La pittura medievale a Venezia* u: *La Pittura in Italia; L'Altomedioevo* (ur. Bertelli, C.), Milano 1994, 113-130

¹⁰ I. Fisković, *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb 1987.

teze uz istodobno udaljavanje od središnjih tokova izvornih umjetničkih izričaja rezultirali su cjelovitim izričajima koji otežavaju ili čak onemogućavaju određivanje pripadnosti ostvarenja istočne ili zapadne umjetničkom krugu. U tome se smislu ta ostvarenja, uz općenito napredniji izraz, mogu shvatiti nastavkom ili sljednikom umjetnosti iz ranijeg razdoblja koju smo sreli u Dubrovniku i na Elafitima. Međutim, u tome mlađem slikarstvu napredovanje likovne forme omogućava prepoznavanje određenih elemenata komnenskoga ili kasnokomnenskoga, te romaničkoga slikarstva.

Tako se naglašena linearnost, slabija plastičnost oblika, krutost i statičnost prikaza, te šarenilo kolorita u oba sloja slikarstva u crkvi sv. Krševana u Zadru (Sl. 8), u dijelu prvoga sloja oslika u sjevernoj apsidi katedrale sv. Stošije u Zadru (Sl. 9), a vjerojatno u crkvi sv. Andrije, te možda i u prvome sloju u crkvi sv. Petra Sta-

Sl. 8. Figure iz sjeverne apsida, crkva sv. Krševana, Zadar, poč. 13. st.

Sl. 9. Fragment freske iz sjeverne apsida, katedrala sv. Stošije, Zadar, oko 1285. god.

roga u Zadru, mogu determinirati prije zapadnim, to jest romaničkim slikarstvom unatoč njegovu oplemenjenjivanju i umekšavanju slikarskog postupka prepoznatog prije svega u finim podslikavanjima. Romanika se u tim ostvarenjima u izvjesnim formalnim elementima ne prepoznaje uvijek lako, nego se iskazuje prije u načinu shvaćanja slike koje izlazi izvan okvira bizantske estetike i teologije slike.¹¹

Važna determinanta toga slikarstva njegovo je izvorište. U tome smislu najinformativnije je starije slikarstvo u crkvi sv. Krševana koje prikazom sv. Benedikta i sv. Skolastike u sjevernoj apsidi jasno ukazuje na svo-

¹¹ L. Ouspensky, *The Meaning and Language of Icons*, New York, 1999.

Sl. 10. Bogorodica, Katedrala, Matera, 1270. god.

izraz zasnivali na sirijskoj ikonografiji, jednostavnom koloritu i površinskoj linearnoj obradi.¹³ Iako se ne mogu pronaći izravne poveznice fresaka iz sv. Krševana i južnoapeninskih prostora, neke pojedinosti, kao što je lik Bogorodice iz katedrale u Materi (Sl. 10.), izrazito sličan jednom od svetaca prikazanih u sjevernoj apsidi zadarske crkve, jasno svjedoče međuovisnost i povezanost tog slikarstva.

U nešto kasnijim primjerima zidnih slika iz 13. stoljeća, kao što je mlađe slikarstvo u crkvi sv. Krševana, a osobito slikarstvo prvoga sloja u zadarskoj katedrali, prepoznaje se općenito napredniji izričaj s obilježjima koja unatoč zadržavanju zapadnoga karaktera upućuju na drugačije izvorište, ili makar drugačije izvorište jednoga njegova formativnog segmenta – bizantsku kasnokomnensku umjetnost venecijanske redakcije. O tome svjedoče, na primjer, slične fizionomije sveca prikazanoga u sjevernoj apsidi zadarske stolne crkve i sv. Ivana iz venecijanske crkve San Zuan Degola (Sl. 11). U takvom jačanju venecijanskih

Sl. 11. Sv. Ivan, San Zuan Degola, Venecija

ju povezanost s benediktinskim redom. Posredno, takva se povezanost iskazuje umjetnošću posve sličnom onoj nastaloj na južnotalijanskim prostorima, obilježenoj s jedne strane benediktinskim shvaćanjima duhovnosti i umjetnosti u kontekstu duhovnosti, kojima je pomoglo stalno uvoženje umjetničkih ostvarenja bizantske umjetnosti iz Carigrada,¹² ali i rustificiranim izrazom grčkih monaha koji su boravili na tome prostoru i koji su po ugledu na umjetnost istočnih provincija svoj

¹² H. Belting, Byzantine art among Greeks and Latins in southern Italy, *Dumbarton Oaks Papers* 28, 1974, 28, Sl. 42, Pace, V., op. cit. (1982), 417.

¹³ V. N. Lazarev, op. cit., 87-123.

Sl. 12. Deizis, južna apsida, katedrala sv. Štošije, Zadar, oko 1285. god.

joj bizantska komponenta počinje prevladavati i preuzimati dominaciju. Najbolji primjer takvoga slikarstva na našoj obali Jadrana predstavljen je prikazom Deizisa u južnoj apsidi zadarske stolnice (Sl. 12). U krupnim, monumentalnim formama tog oslika, suverenom vladanju slikarskim postupkom u kojem je važnost linije minimizirana oslikava se umjetnost nastala u Veneciji kao rezultat vrlo rano započetoga procesa pozapadnjivanja bizantske umjetnosti.¹⁴ Unatoč jasnim dodirima sa svijetom zapadne umjetnosti romaničkoga izraza koji se prepoznaju u čvrstini i tvrdoći ocrtavanja većine pojedinosti, naglašenoj frontalnosti i statičnosti prikaza, ali i elementima kao što su sve snažniji interes za stvarni svijet i za uvođenje osjetilnih elemenata u sliku, stupanj kontaminacije bizantske osnove ostaje mali, te bizantski karakter slike ostaje neupitan.

Sl. 13. Sv. Pavao, grobnica u crkvi sv. Pavla, Kotor, 70-e god. 13. st.

utjecaja na slikarstvo istočnojadranske obale otkriva se premještanje umjetničkih žarišta s juga Italije prema Veneciji koja otprilike od sredine 13. stoljeća postaje neupitni autoritet na jadranskom prostoru u svakome, pa tako i u umjetničkom smislu.¹⁴

Istodobno, u oblasti zidnoga slikarstva tijekom 13. stoljeća na istočnojadranskoj obali pojavljuju se i ostvarenja u kojima se opaža utjecaj umjetnosti nastale u Veneciji u ko-

¹⁴ I. Fisković, op. cit. (1987)

¹⁵ O. Demus, op. cit., F. Zuliani, op. cit., R. Polacco, op. cit.

Sl. 14. Deizis, župna crkva u Donjem Humcu, kraj 13. st.

as sačuvana tek tri, potječu iz dosta dugog vremenskog raspona, od kraja 13. stoljeća kada nastaju freske u grobnici Pavla Barija u crkvi sv. Pavla u Kotoru (Sl. 13) i freska u župnoj crkvi u selu Donji Humac na Braču na kojoj je prikazan tradicionalni Deizis (Sl. 14),¹⁶ pa sve do sredine 15. stoljeća, vremena u koje se datira freska otkrivena na istočnome zidu crkve sv. Ane iznad Perasta (Sl. 15).¹⁷ Dok kotorska freska zbog izrazito lošeg stanja očuvanosti ne omogućava pomniju formalnu analizu, kao ni iščitavanje sadržaja,¹⁸ na sli-

Sl. 15. Sv. Petka, crkva sv. Ane, brdo sv. Ilije, Perast, sredina 15. st.

Inačica zidnoga slikarstva razvijenoga srednjega vijeka na istočnome Jadranu u kojoj se na razini formalnoga na različite načine i u različitom stupnju povezuju romanička i bizantska komnenska ili kasnokomnenska umjetnost, javljaju se i u ostvarenjima manje kvalitete. U tim je ostvarenjima izričaj nedovoljno definiran, a pripadnost jednom ili drugom umjetničkom, kulturnom i duhovnom krugu je naprosto nemoguće odrediti. Ta ostvarenja, od kojih su do dan-

¹⁶ D. Domačić, Sredovječna freska u Donjem Humcu na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10, Split 1956, 84-94.

¹⁷ Z. Čubrović, *Crkva sv. Ane u Perastu*, Perast, 2000, M. I. Đorđević, *Novootkriveni fragmenti fresaka u crkvi Svete Ane iznad Perasta (Boka Kotorska)*, *Zograf* 29, Beograd, 2002 – 2003, 201-205, Z. Čubrović, *Ka poznavanju urbanističkog razvoja Perasta*, *Boka* 23, Herceg – Novi, 2003, 125-140.

¹⁸ Pretpostavlja se da je na najvećoj zidnoj površini bio naslikan Deizis, ali se ništa od te kompozicije nije sačuvalo, osim crvene površine koja bi mogla odgovarati maforiju Bogorodice na lijevoj strani slike.

ci u Donjem Humcu se uz jasne konzervativne bizantske elemente, kako u odabiru sadržaja i načinu njegova prikazivanja, elemente romanike u izrazitoj linearnosti i pretežitoj plošnosti, prepoznaju i daleki odjeci gotičke umjetnosti, najjasnije vidljivi u gotičkome duktusu slova iz natpisa koji označavaju prikazane ličnosti, ali i u zanimanju za realizam u prikazu runa koje pokriva Krstitelja, pojačanoj osjećajnosti i prikazivanju unutarnjeg života prikazanih osoba, a naročito polaganoj preobrazbi konvencionalne bizantske kompozicije simboličkog značenja u zavjetnu sliku zapadnoga srednjovjekovlja.¹⁹ Nasuprot toj važnoj kompoziciji u okvirima zidnoga slikarstva na istočnojadranskoj obali u kojem se u odrazima gotičke umjetnosti prepoznaje svježina novoga, freska u crkvi sv. Ane iznad Perasta predstavlja anakrono, konzervativno slikarstvo koje je izgubilo svaki dodir sa suvremenim umjetničkim zbivanjima. Na taj način, peraška freska otvara poglavlje jednog konzervativnog slikarskog izričaja u kojem su se formativni elementi zapadnih i bizantskih stilova izgubili i pretvorili u jedan regionalni, posve konzervativni izričaj udaljen od suvremenih umjetničkih zbivanja na susjednim, ali i obližnjim urbanim prostorima.

Osim spomenutih, više ili manje uspješnih, formalnih povezivanja romanike s komnenskim ili kasnokomnenskim slikarskim izrazom, u srednjovjekovnome zidnom slikarstvu na istočnoj obali Jadrana pojavljuju se povezivanja Bizanta i Zapada i u ikonografiji. U tim se slučajevima miješanje prepoznaje u pojavljivanju katoličkih svetaca u prikaze uglavnom utemeljene u tradicionalnim rješenjima bizantske umjetnosti ili u uvođenju zapadnih svetaca u programe koji generalno ponavljaju i poštuju pravila bizantske ikonografije.²⁰

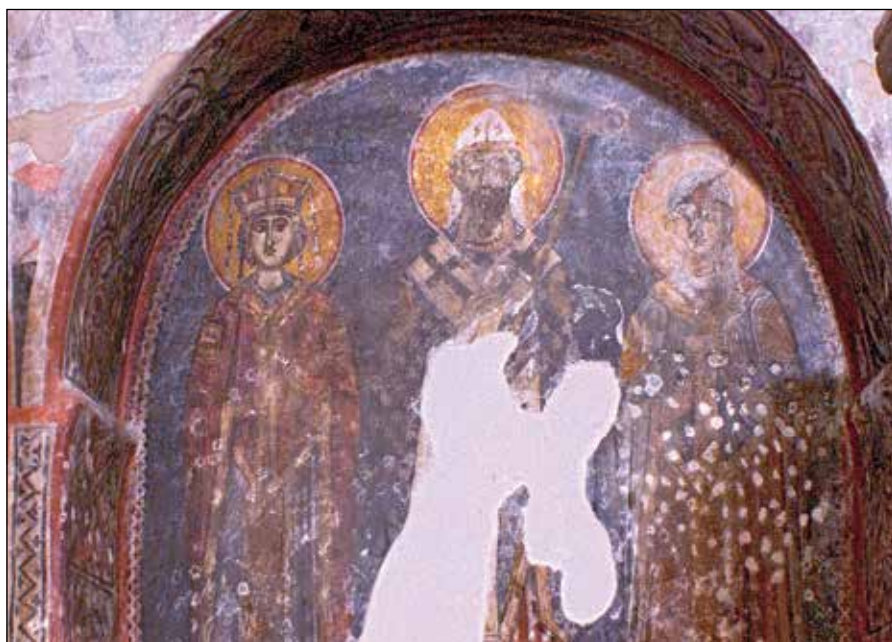
Najjasniji i najinformativniji u pogledu određivanja izvorišta toga slikarstva oslik je u kaloti sjeverne apside crkve sv. Krševana, gdje je patron crkve prikazan između sv. Benedikta, osnivača benediktinskoga reda i samostanskog života na Zapadu i sv. Skolastike, Benediktove sestre, koja je vodeći se bratovim primjerom osnovala ženski ogranak reda. Prikazi osnivača i patrona benediktinskog reda u slikarstvu sv. Krševana, primjera zapadne inačice mješovitog romaničko - komnenskoga slikarstva, posve je razumljivo.

Na vrlo specifičan način o povezivanju istočne i zapadne ikonografije svjedoči i jedina očuvana freska u kotorskoj crkvi sv. Luke (Sl. 16). Na toj su slici prikazane tri figure, u sredini sv. Ćiril Aleksandrijski, a uz njega sv. Katarina i sv. Barbara.²¹ Takav izbor figura tumači se namjerom prikazivanja

¹⁹ D. Domančić, Sredovječna freska u Donjem Humcu na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10, Split 1956, 84-94., I. Fisković, , op. cit. (1998),

²⁰ Takav primjer smo već naveli u slučaju prikazivanja sv. Maura u elafitskim crkvicama.

²¹ Dugo je identifikacija ličnosti prikazanih na toj kotorskoj freski bila neriješena. Javljala su

Sl. 16. Sv. Ćiril Aleksandrijski sa sv. Katarinom i sv. Barbarom, crkva sv. Luke, Kotor, nakon 1195. god.

Aleksandrijske patrijaršije kroz njezine najpoznatije svece, od kojih se biraju oni štovani, koliko je moguće ravnopravno, u oba kršćanska obreda. U kontekstu povezivanja Istoka i Zapada na ovoj fresci, inače vrsnome ostvarenju grčkoga slikara u čijem se izrazu ne vidi nikakvo uplitanje zapadnog slikarskog postupka i likovne forme, već predstavlja čisti primjer dobrog kasnokomnenskog slikarstva u jednoj katoličkoj crkvi na istočnoj obali Jadrana, mnogo je važnije kombiniranje raznorodnih dijelova odjeće i opreme prikazanih figura. Na taj način nastaju kombinacije specifične upravo za jadranski prostor. Na tome se prostoru na zidovima crkava relativno često slikaju sveti biskupi (episkopi) čija se pripadnost istočnoj ili zapadnoj crkvi ne može utvrditi na temelju njihova izgleda, odjeće, insignija. Oni u rukama imaju pas-

se različita tumačenja svih prikazanih ličnosti. U članku *Novo tumačenje freske u crkvi sv. Luke u Kotoru* prihvaćenom za naredni broj Priloga za povijest umjetnosti u Dalmaciji dala sam argumente za identifikaciju koju spominjem u ovom izlaganju. O ranijim identifikacijama itumačenjima pisali su: A. Skovran, *Novootkrivene freske u crkvi sv. Luke u Kotoru, Zograf 4*, Beograd 1972, 76-78., V. J. Đurić, *Otkriće u crkvi svetog Luke u Kotoru*, Pobjeda, Titograd 12. IV 1973, 9, Isti, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974, 28-29, 190, Isti, *Freska u crkvi sv. Luke u Kotoru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21/ 1980, Fiskovićev zbornik I.*, 225, te V. Pace, *Freska u crkvi svetog Luke u Kotoru i sećanje na Rimsku crkvu, Crkva svetog Luke kroz vjekove (zbornik)*, Kotor 1997, 113-119.

Sl. 17. Freska iz kapele San Vito Vecchio, Gravina, kraj 12. st.

torale, na glavama nekad nose kapu, nekad ne, a oko vrata omofor ili palij, kako se može vidjeti, na primjer, na freskama u crkvi Sta Maria u Monte d'Elia ili u kapeli San Vito Vecchio u Gravini (Sl. 17).²² Ta specifičnost uz ponavljanje, gotovo doslovno, nekih ornamenata izravno povezuju fresku u crkvi sv. Luke u Kotoru sa slikarstvom južnoapeninskih prostora.²³

U dosadašnjem izlaganju bilo je riječi o povezivanju romanike i bizantske umjetnosti iz vremena dinastije Komnena. Međutim, budući da gotika i bizantska umjetnost, čak i ona njoj suvremena, paleološka, u svojoj biti predstavljaju nepomirljive suprotnosti, ne mogu se očekivati slična povezivanja i sinteze gotičkog i bizantskog slikarstva u vremenu dinastije Paleologa. Do dodira ta dva različita umjetnička shvaćanja ipak dolazi na razini ikonografije. Relativno se često može naići na prikazivanje pojedinih katoličkih svetaca u slikarstvu bizantskih ili bizantizirajućih formalnih svojstava. Najčešći je prikaz, svakako, najpopularnijega katoličkog svetca toga doba na tome prostoru, sv. Franje Asiškoga. Najraniji njegov prikaz nalazimo u kotorskoj Coleggiati već oko 1300. godine, a prikazuje se i kasnije, kao na primjer u osliku crkve sv. Bazilija u Stolivu.

²² *Restauri in Puglia 1971-1981*, I., (katalog), 1983, 99, Sl. 30c.

²³ V. J. Đurić, , op. cit. (1980)

Slikarstvo u kotorskoj Collegiati izuzetno je važno u kontekstu utvrđivanja i kasnije povezanosti jadranskih obala u oblasti umjetničkog djelovanja, ali i kulturnog, duhovnog i vjerskog jedinstva jadranskoga prostora i u kasnijim stoljećima srednjega vijeka. O tome svjedoči ne samo tako rani prikaz lika sv. Franje (Sl. 18),²⁴ nego još više prikazivanje ciklusa s događajima iz života i čudima toga sveca. Taj je ciklus, gotovo je izvjesno, izveden po ugledu na freske u matičnoj crkvi franjevačkoga reda, crkvi sv. Franje Asiškoga u Assisiju, gdje je Giotto izveo freske ciklusa toga sveca i ikonografski riješio pojedine prizore.²⁵ Tako se u ostacima oslika u kotorskoj crkvi prepoznaju elementi koji argumentiraju tumačenje prikaza slikom Čuda sv. Franje s izvorom.²⁶

Sl. 18. Sv. Franjo, Collegiata, Kotor, oko 1300. god.

Prikazivanje ciklusa sv. Franje Asiškoga i samoga sveca potvrđuju kako slikarstvo kotorske Collegiate unatoč svome čistome paleološkome izrazu po sadržaju pripada bez sumnje i potpuno katoličkoj duhovnosti. Neuobičajeni sadržaj prikazan u apsidi, središnje Raspeće okruženo manjim kompozicijama iz ciklusa Muka Kristovih i Kristovih posmrtnih javljanja, a osobito epizoda pripojena središnjoj kompoziciji koja se tumači kao prikaz Općeg uskrsnuća, tematski slikarstvo Collegiate povezuje s oblicima zapadne duhovnosti na kraju srednjega vijeka.²⁷

²⁴ Prikazivanje sv. Franje s bradom, kako se čini na tim, nažalost, dosta oštećenim freskama u Collegiati govori u prilog ranoj ikonografiji sv. Franje. Vidi: L. Reau, *Iconographie de l'art Chretien*, III/1, Pariz, 1958, 516-521, V. J. Đurić, U senci firentinske unije: Crkva sv. Gospe u Mržepu (Boka Kotorska), *Zbornik Vizantološkog instituta*, knj. XXXV, Beograd 1996, 9-55.

²⁵ Freske u Gornjoj crkvi u Assisiju ne mogu biti mnogo starije od godine 1300, što freske u Collegiati čini gotovo suvremenima tome prvom ostvarenom ciklusu sv. Franje.

²⁶ V. Živković, *Zidno slikarstvo u crkvi svete Marije Koledate u Kotoru*, Boka 21, Herceg Novi, 1999, 119-155.

²⁷ Vrlo temeljito i argumentirano ikonografsko tumačenje fresaka u Collegiati dala je V. Živković. Vidi: V. Živković, op. cit. 119-155, *Ista, Molitve Pro remedio animae* u Kotoru XIV

Sl. 19. Sv. Tripun, crkva sv. Bazilija, Stoliv, nakon 1451. god.

Osim sv. Franje, od isključivo katoličkih svetaca prikazuje se i sv. Dominik u osliku apside crkve sv. Mihajla u Kotoru, svetac – osnivač također vrlo uglednog katoličkog propovjedničkog reda. Također, neki sveci štovani u oba obreda u tome kasnosrednjovjekovnom slikarstvu prikazuju se prema zapadnoj ikonografiji, kao na primjer sv. Sebastijan u crkvi sv. Bazilija u Stolivu, neki se prilagođavaju gotičkoj sklonosti prema realizmu i ukusu za eleganciju, kao na primjer sv. Tripun u prikazima u crkvi sv. Mihajla u Kotoru i u Stolivu (Sl. 19), a nekim prikazanim prema pravilima istočne ikonografije dodaju se atributi preuzeti iz zapadne umjetnosti, kako se tumači kotač sa šiljcima u ruci sv. Katarine prikazane na zidu crkvice u Stolivu.

Takva ikonografska preplitanja i zapadne upadice u tradicionalnu bizantsku ikonografiju u vjerski mješovitim sredinama, kao što je bio Kotor, na primjer, nisu neočekivane i odražavaju promjenu ukusa srednjovjekovnog stanovništva u gradovima istočnojadranske obale.

Međutim, mnogo je zanimljivije i znakovitije to što se u nekim ostvarenjima zidnoga slikarstva na tome prostoru mogu prepoznati i izvjesna preuzimanja i povezivanja pojedinih formalnih elemenata. Obilježja kao što su smanjivanje masivnosti i tjelesnosti figura koje postaju vitkije i elegantnije sa sitnijim glavama, zajednička su svojstva gotičkoga i paleološkoga slikarstva, te je njihovo podrijetlo u ovim primjerima uglavnom nemoguće odrediti. Ali, pojava sklonosti prema prikazivanju stvarnosti, određeni stupanj realizma, nastojanje na eleganciji, gracioznosti, svijest o ljepoti i želja za

veka, *Balcanica* 35, Beograd, 2004, Ista, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV – XVI vek*, Beograd 2010.

njezinim prikazivanjem jasno otkrivaju svoje podrijetlo u gotičkoj umjetnosti.

Najvažnija ostvarenja u kojima se prepoznaje takav dodir gotike i paleološkoga slikarstva na razini formalnih svojstava predstavljaju prikazi sv. Petra i Pavla u medaljonima na zapadnome zidu zadarske stolnice sv. Stošije (Sl. 20, 21), gdje se u realizmu s kojim su prikazani cvjetovi tulipana u okviru, te u sitnijim glavama u kojima se prepoznaje naznaka karikaturalnosti uočava veza s nekim venecijanskim trecentističkim ostvarenjima.²⁸ Nadalje, i izvrsno slikarstvo gotovo čista paleološkoga izričaja na zidovima sakristije u samostanu Male braće u Dubrovniku, u nekim dijelovima pokazuje odjeke talijanskog Trecenta.

Sl. 20. Sv. Petar, katedrala sv. Stošije, Zadar, nakon 1324. god.

Sl. 21. Sv. Pavao, katedrala sv. Stošije, Zadar, nakon 1324. god.

Prekrasna glava anđela iz kompozicije Krštenja Kristova svojom naglašenom ljepotom i ljupkošću nesumnjivo izlaze izvan okvira bizantskoga slikarstva (Sl. 22). Nažalost, za tu glavu nije pronađena poveznica u talijanskome slikarstvu Trecenta, ali je po obilježjima toga slikarstva jasno kako njegovo podrijetlo nije u bizantskoj umjetnosti. Takav realizam, težnja ka prikazivanju fizičke ljepote i ljupkosti, određena senzualnost koja se opaža u prikazivanju usana i meke oble brade, ne pripadaju bizantskoj umjetnosti.

²⁸ V. J. Đurić je uočio sličnost sa oslikom na kovčegu blažene Giuliane di Collalto iz Musea Correr. Vidi: V. J. Đurić, op. cit. (1974), 23.

I pored većih oštećenja i gubitaka oslika u crkvi sv. Mihajla u Kotoru, slikarstvo iz 15. stoljeća u toj crkvi otkriva pripadnost gotičkoj umjetnosti. O tome svjedoče izvjesne ikonografske pojedinosti, kao što je prikaz sv. Dominika, ali i obilježja kao što je naglašena ekspresija likova u kompoziciji Uznesenja Kristova, te živi kolorit koji svojim šarenilom izlazi izvan okvira bizantskog slikarstva.

Gotičko je i slikarstvo prvoga sloja u maloj crkvi Uznesenja Bogorodičina u manastiru Savina, djelo Lovre Dobričevića, najčuvenijeg majstora istočne obale Jadrana u 15. stoljeću. Dobričević je slikar gotičkog izričaja, koji se krajem svoga djelovanja približava ranoj renesansi pod utjecajem onih zbivanja kojima je svjedočio boraveći, učeći i radeći u Veneciji.

Gotički elementi jasni su u prikazivanju realističkih pojmova, gotičkih oblika arhitekture, zanimanju za prostor, a osobeni znakovi Lovričevića rada prepoznaju se u crtama fizionomije pojedinih likova, kosim, relativno uskim očima i tankim, visoko izvijenim lukovima obrva.

Navedena formalna povezivanja, bolje rečeno doticanja gotičke i bizantske umjetnosti u svim se tim primjerima zadržavaju na suštinski nebitnome i nikada ne prodiru u bit slike, ostvaljajući neizmjenjenim njezin izvorni karakter. Ipak, u kontekstu ovoga izlaganja njihovo postojanje je izuzetno važno, jer se njima pokazuje ustrajnost povezivanja Istoka i Zapada na prostoru Jadranskoga mora, odnosno, povezanost prostora i umjetničkih oblika koji na njemu nastaju kao odraz svih zbivanja kojima je bio izložen i u kasnome srednjovjekovlju.

Ovdje spomenuta ostvarenja zidnoga slikarstva na istočnojadranskoj obali svjedoče o nepostojanju kontinuiranog razvoja u toj umjetničkoj grani na tome prostoru u smislu bilo kojeg od formuliranih umjetničkih izraza srednjega vijeka. U zidnom slikarstvu ne može se pratiti razvoj niti kontinuitet pojavljivanja bizantskih umjetničkih izričaja, ali ni onih zapadnih, romanike ili gotike. Zbog toga se zidno slikarstvo srednjega vijeka na istočnojadranskoj

Sl. 22. Krštenje Kristovo (detalj), sakristija u samostanu Male braće, Dubrovnik, prije 1329 – 1340. god.

prostoru odlikuje nedovoljnom ustaljenošću izričaja i formalnom i ikonografskom nedefiniranosti, što se nameće kao konstanta i vrlo bitna njegova odlika,

U kontekstu preciznijeg određivanja tog, kako vidimo, složenog segmenta umjetničkog nasljeđa istočnojadranske obale kao ključan za oblikovanje njegova izričaja nameće se upravo prostor, njegov karakter obilježen položajem na razmeđi Istoka i Zapada čime je omogućeno i uvjetovano stalno dodirivanje, povezivanje i preplitanje bizantske umjetnosti i srednjovjekovnih zapadnih umjetničkih izričaja. Tako se može zaključiti kako Jadransko more, jednako uostalom kao i na apeninskim prostorima, predstavlja onaj presudni element u nastajanju te i takve umjetnosti.

Kada je riječ o umjetničkim ostvarenjima nastalim na obalama Jadranskoga mora, već odavno je uočena njihova povezanost s tim prostorom, odnosno, postojanje izvjesnih prostorno uvjetovanih regionalnih umjetničkih pojavnosti. U pokušajima definiranja i determiniranja takvih pojavnosti već dugo se pojavljuje termin koji bi se mogao prihvatiti njihovom odgovarajućom terminološkom odrednicom, točnije, sveukupne umjetnosti toga prostora povezane konstantom povezivanja umjetničkog iskustva Istoka i Zapada. Riječ je o terminu *adriobizantinizam*, koji je skovao E. Dyggve pišući o salonitanskim ranokršćanskim spomenicima.²⁹

Taj je termin mnogo kritiziran i osporavan, prvenstveno u značenju stilske odrednice. Međutim, on se ne treba shvatiti terminom kojim se određuju neke zajedničke formalne ili ikonografske odlike, nego odrednicom ozračja, duha, kulturne klime nastale na zajedničkim tradicijama uslijed jednakih utjecaja kojima su jadranski prostori bili izloženi. U tom je kontekstu termin *adriobizantski* adekvatan i posve prihvatljiv za specifične umjetničke pojave u kojima se odražava prostorom uvjetovan tijesni, izravni dodir dviju velikih kulturnih i umjetničkih sfera evropskog srednjovjekovlja.

Dok je u ovome trenutku uglavnom prihvaćena opravdanost postojanja termina *adriobizantski* u smislu determiniranja dvojnoga karaktera umjetnosti jadranskoga prostora i ostvarenja koja su nastajala uslijed simultanoga pritjecanja i relativno jednake snage utjecaja s Istoka i Zapada, još uvijek nije usuglašeno vrijeme na koje se taj termin može primijeniti. Dyggve ga koristi za razdoblje 5 – 6. stoljeća.³⁰ Od njegova vremena znatno se produljio vremenski raspon na koji se može primijeniti pojam *adriobizantskoga*. Neki smatraju da se pojave u kulturnom i umjetničkom životu naše obale Jadrana kojima on odgovara javljaju do druge polovice 11. stoljeća,³¹ a postoje i oni koji takve pojave prepoznaju još i u 14. stoljeću.³²

²⁹ E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ž. Rapanić, Ima li dvojbe oko termina „adriobizantinizam“?, *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split, 2002, 171-180.

³² I. Fisković, op. cit. (2010), 198-199.

Sl. 23. Bogorodica s Kristom i arhanđelom Gabrijelom, samostan Male braće, Dubrovnik, prije 1329 – 1340. god.

Upravo iz 14. stoljeća potječe jedan od najilustrativnijih primjera *adriobizantskoga* u zidnome slikarstvu istočnojadranskog prostora. U prizemlju samostana Male braće, u predvorju refektorija sačuvana je zidna slika Bogorodice s Kristom na prijestolju i arhanđelom Gabrijelom (Sl. 23.).³³ Ta slika se svojim svojstvima jasno postavlja u prostor obilježen dodirrom Istoka i Zapada. Ona, u osnovi bizantske koncepcije i pretežito bizantske izvedbe, posjeduje i elemente strane bizantskoj umjetnosti, kao što su kraj Marijine odjeće, razgoličenost Kristovih ramena, te raširena bijela tkanina iza leđa Krista i Bogorodice. Moguće izvorište takvih elemenata je talijanska umjetnost toga doba.³⁴ Osim različitih izvorišta pojedinih elemenata te slike, pojmu *adriobizantsko* na njoj odgovara i stanovita arhaičnost koja se vidi u odjeći arhanđela, ravnim, velikim okruglim aureolama, ukočenosti, kromatici koja jako podsjeća na starije slikarstvo južnoapeninskih prostora, jednako kao i načinu na koji su figure prikazane unutar slikanih polukružnih lukova.³⁵ Slikarstvo ostvareno takvom kombinacijom suvremenoga i arhaičnoga, ikonografskih istočnih i zapadnih elemenata, heterogenom slikarskom obradom, obilježeno izvjesnim formalnim manjkavostima, predstavlja ostvarenje drugačije od onih primjera, kao što je slikarstvo u sakristiji istog samostana ili ono u Coleggiati, otprilike iz istog vremena. Ta ostvarenja su također nastala povezivanjem i preplitanjem istočnoga i zapadnoga, pri čemu su prinosi drugoga izričaja obogatili i pospješili onaj osnovni. Međutim, na ovoj fresci skromnije kvalitete takvim kombinacijama potiru se izvorne vrijednosti i jednoga i drugoga izričaja. To

³³ Sigurno je da je kompozicija podrazumijevala i prikaz arhanđela Mihajla s druge strane Bogorodice, ali je taj dio slike nestao.

³⁴ *La Pittura in Italia; Il Duecento e il Trecento* (ur. Castelnuovo, E.), 1986., *La Pittura in Italia; 'Altomedioevo* (ur. Bertelli, C.), Milano 1994.

³⁵ V. Pace, *La pittura medievale in Campania*, Isti, *La pittura medievale nel Molise, in Basilicata e Calabria*, Isti, *La pittura medievale in Puglia*, Isti, *La pittura rupestre in Italia meridionale* u: *L'Altomedioevo*, 243-261, 270-304, 403-416, Isti, *Pittura del Duecento e del Trecento in Abruzzo e nel Molise*, Isti, *Pittura del Duecento e del Trecento in Puglia, Basilicata e nell'Italia meridionale „greca”* u: *Il Duecento e il Trecento*, 443-461.

je slikarstvo svojom slabijom kvalitetom steklo karakter lokalne ili regionalne slikarske djelatnosti koja se ugledala na vrijedne uzore, ali ih nije uspjela doseći i izvući se iz svoga provincijalizma.

Takav je umjetnički izraz u kojem se zrcali kompleksnost i višeznačnost prostora kojemu pripada izvrsno odgovarao i u znatno kasnijim vremenima, kada je došlo do velikih promjena na prostoru istočnoga Mediterana uslijed nestanka Bizantskoga i pojave Osmanskoga carstva, te snaženja sve naprednijih talijanskih središta. U tim kasnijim vremenima, takva *adriobizantska* umjetnost je posebice bila dobro prihvaćana u sredinama koje su imale potrebu održavati konzervativnost srednjovjekovlja, na određeni način svjedočanstvo svoga identiteta, i tako se suprotstaviti suvremenim tokovima renesanse. Takve su u velikoj mjeri bile prigradske i ruralne sredine na istočnoj obali Jadrana u kojima su još i znatno kasnije, od kraja 15. stoljeća nadalje, vrlo popularne bile ikone slikane na Kreti, a diljem Jadrana distribuirane uglavnom iz Venecije. Popularnost takvih slika u kojima se zrcali složenost umjetničkoga izražavanja na prostorima koji su uvjetovali i omogućavali tjesan dodir dviju različitih umjetničkih tradicija i koji su bili naseljeni stanovništvom različite vjerske i etničke pripadnosti i najrazličitijih kulturnih i duhovnih razina i potreba, svjedoči i kasnije postojanje duhovne klime označene terminom *adriobizantinizam*.

Tatjana MIĆEVIĆ – ĐURIĆ

UNITY OF THE ADRIATIC AREA IN MEDIEVAL FRESCO PAINTING ON THE EASTERN ADRIATIC COAST

Summary

This presentation presents fresco paintings on the eastern Adriatic coast belonging to a wide chronological range (mid/end of the 11th – mid/second half of the 15th century).

Manyfold and various relationship and connections with the Italian art from that time can be recognized in a formal similarities as it is in the oldest examples – frescoes in St. Nicholas's church on the island of Koločep and in St. John's church on the Šipan island. During the time such close formal similarities are becoming weaker. But, similarities and connections to the Italian coast are persistent on the iconographic level. So, in some later examples, benedictine influences coming from the southern Italy can be recognized in St. Krševan church in Zadar, as well as the franciscans' ideas in programmes realized in Collegiata in Kotor and in the sacristy of Franciscan's monastery in Dubrovnik.

The wall paintings of high quality from late centuries of Middle Ages from both Adriatic coast have no homogeneity of expression. At the same time it exists in frescoes of lower quality that continue to present the adriobyzantine features in heterogeneity of origins and expressions transformed into unique expression determined by the space opened to the various influences.

Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ*

PRILOG ISTRAŽIVANJU BOKELJSKOG SLIKARSTVA IZMEĐU 1450. I 1475.¹

ABSTRACT: *The paper is concerned with the opinion, until recently prevalent in historiography, that Lovro Dobričević was the crucial figure in the painting of Boka between 1450 and 1470. It is in this context that the role of his contemporary Đurađ Bazilj, whose oeuvre has been so far practically unknown, is examined. The paper also deals with the icon of Our Lady of Škrpjel, attributed by the author to the anonymous Master of Our Lady of Škrpjel, trying to identify and recognise his other preserved works.*

KEY WORDS: *Lovro Dobričević, Matko Junčić, Đurađ Bazilj, Mihajlo from Kotor, Jovo from Debar, church of St. Mihajlo in Kotor, church of St. Ana in Kotor, church of Our Lady on the Rocks*

Jedno od težih pitanja za istraživače slikarstva Dobričevićeva doba uz rekonstrukciju njegovog bokeljskog opusa jest i rekonstrukcija opusa njegovih kotorskih partnera, tj. učenika, suradnika i sljedbenika. Lovro iz Kotora je, koliko je danas poznato, počevši od 1448. godine, s dubrovačkim i kotorskim kolegama slikarima sklapao ugovore o suradnji. Trojica među njima su bili njegovi učenici, Božidar Vlatković, Đurađ i Pavao Bazilj. Od starijih dubrovačkih kolega surađivao je sa slikarom Matkom Junčićem.

Postavlja se pitanje koliki je utjecaj imao na bokeljsko slikarstvo treće četvrtine XV stoljeća, dok je bio na vrhuncu stvaralaštva? Budući da nisu razriješeni bokeljski (a ni dubrovački) opusi njegovih suvremenika koji su radili za bokeljske naručitelje, poput četvorice spomenutih Junčića, Vlatkovića i braće Bazilja, kao ni Jove iz Debra i Mihajla iz Kotora – teško je o tome

* Autorka je redovna profesorica na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu.

¹ Članak je nastao u okviru znanstveno-istraživačkog projekta Istočno jadranske teme: umjetnost, politika, maritimno iskustvo. Posvećujem ga uspomeni na pok. akademika Rajka Vujičića, jednoga od najvećih poznavatelja ove tematike.

donositi sud. Stoga nije jednostavno prosuđivati o mnogim pitanjima poput autorstva i datacije fresaka u Savini, onih u crkvama Sv. Mihajla² i Sv. Ane u Kotoru,³ a kojima se u posljednje vrijeme bavilo više istraživača, osobito nedavno preminuli akademik Rajko Vujičić i dr. Valentina Živković.

Jedno od neodgovorenih pitanja je koliko je bio snažan Dobričevićev utjecaj na bokeljske učenike. U recentnoj historiografiji dominira mišljenje da je njegov utjecaj na oblikovanje dubrovačko-bokeljske umjetničke scene tijekom druge polovice XV stoljeća bio izrazito snažan, snažniji od utjecaja drugih njegovih suvremenika, primjerice - Matka Junčića. Za dominaciju takvog mišljenja zaslužan je ponajviše V. J. Đurić koji je u više navrata pisao kako više-manje sve bokeljske sačuvane tempere i freske datirane u treću četvrtinu XV stoljeća pokazuju najveće srodnosti upravo s njegovim stilom i morfologijom. Možemo pratiti historiografsku putanju kako se ta djela periodično pripisuju ili samom Dobričeviću (freske u Savini, crkvi sv. Ane i dr.) ili njegovoj radionici, učenicima i sljedbenicima. Može se uočiti kako se posljednjih godina akcent sve više stavlja na Dobričevićev krug ili radio-

² V. J. Đurić drži da je crkva sv. Mihajla oslikana oko 1451, u vrijeme nastanka živopisa u Svetom Baziliju u Stolivu i da su freske djelo Lovra Dobričevića. V. J. Đurić, U senci firentinske unije, crkva Sv. Gospe u Mržepu (Boka kotorska), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 35, 1996, 30, 37, 50; isti, Jezici i pismena na srednjovjekovnim fresko-natpisima u Boki Kotorskoj. Značaj za kulturu i umjetnost, u: *Crkva sv. Luke kroz vjekove*, Kotor, 1997, 261-262. Vujičić je 1985. datirao freske u četvrto ili peto desetljeće XV stoljeća. Tom prigodom zaključio je da je slikar stolivskih fresaka bio učenik majstora koji je oslikao sv. Mihajla – Jovo iz Debra. R. Vujičić, O freskama u crkvi sv. Mihajla u Kotoru, *Boka* 17, 1985, 296 - 298; isti, Umjetničke prilike u Kotoru sredinom XV vijeka, *Glasnik Pomorskog muzeja u Kotoru* 41-42 (1993 -1994), 34-35. U posljednje je vrijeme Vujičić bio sklon povezati freske uz Dobričeviću radionicu. R. Vujičić, *Zidno slikarstvo*, u katalogu izložbe *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*. Povodom 1200. obljetnice prijenosa moći Svetoga Tripuna u Kotoru, 2009/2010, 79 - 81. Obnova crkve je završena 1437. V. Živković ukazuje na ukope u crkvi neposredno nakon nje (1438), što se poklapa sa završetkom kuge 1436 - 1437. U Kotoru je zbog kuge osnovan 1437. magistrat za zdravstvo. Jesu li freske posljedica zavještanja „post mortem“ kao što naslućuje Živković? V. Živković, *Religioznost i umetnost u Kotoru od XIV do XVI veka*, Beograd, 2010, 205, 224. Početkom četrdesetih u Kotoru bio je djelatatan Matko Junčić, a pretpostavlja se i Jovo iz Debra. Vidi i: I. Prijatelj Pavičić, *U potrazi za izgubljenim slikarstvom. O majstoru Lovru iz Kotora i slikarstvu na prostoru od Dubrovnika do Kotora tijekom druge polovice XV. stoljeća*, Dubrovnik, 2013, 216-217.

³ V. J. Đurić smatra da je freske u Svetoj Ani naslikao suradnik Lovra Dobričevića (V. J. Đurić, Jezici i pismena na srednjovjekovnim fresko-natpisima u Boki Kotorskoj. Značaj za kulturu i umjetnost, u: *Crkva sv. Luke kroz vjekove*, Kotor, 1997., 255 - 267). V. Živković predlaže njihovo datiranje između 1461. i 1475. na osnovu ikonografije. V. Živković, Freske iz XV veka u kotorskoj crkvi Svete Ane, Ikonografska analiza, *Zograf* 28, 2000 - 2001, 133 - 138 i ista, *Religioznost i umetnost u Kotoru XIV – XVI vek*, Beograd, 2010, 285; ista, Clothing as a Symbol of Charity and Soul Salvation, *Balkanica* 2008/XXXIX, 109. Temom se bavio i I. M. Đorđević koji ne isključuje mogućnost da je freske naslikao Dobričević pred kraj života. M. Đorđević, Novootkriveni fragmenti fresaka u crkvi Svete Ane iznad Perasta (Boka Kotorska), *Zograf* 29 (2002 - 2003), 205.

nicu, a manje na slavnog majstora. Svi koji se ovom tematikom bavimo smo svjesni da trebamo biti otvoreni za nova saznanja i nove interpretacije, uvažavajući pri tome dosadašnje istraživačke rezultate.

Slučaj Đurđa Bazilja

Krenula bih od historijata identifikacije Đurđa Bazilja/Juraj Basil (*Zorzi pentor, maestro Zorzi pentor detto Basigl*). Već davne 1963. Vojislav J. Đurić (u knjizi o dubrovačkoj slikarskoj školi) je pretpostavio da je *Zorzi pentor* učio slikarstvo kod Dobričevića, mada za to za sada nema arhivskih dokaza.⁴ Izvjestan je jedino podatak da je Dobričević 1459, kada se definitivno preselio iz Kotora u Dubrovnik, surađivao na zajedničkim poslovima s Vukcem Rajanovićem i slikarom imena Đurađ (potpisali su ugovor o suradnji na godinu dana).⁵

Temeljem toga Đurić pretpostavlja da je mladi Kotoranin kratko boravio u Dubrovniku. Valja se prisjetiti kako je suradnja Rajanovića i Dobričevića zabilježena između 1459. i 1461. Vratio se potom Đurađ u Kotor gdje je imao radionicu u ulici sv. Marije Magdalene i pristupio kotorskoj bratovštini sv. Duha 1462. godine. Posljednji je put spomenut u jednom kotorskom do-

Sl. 1 Majstor Gospe od Škrpjela, *Bogorodica s Djetetom*, crkva Gospe od Škrpjela, Perast

⁴ Braća slikari Đurađ i Pavle Bazilj sinovi su kotorskog zanatlije Stjepana, koji je pod starost postao čuvarem kotorskih gradskih vrata prema Rijeci. Đurađ 1468. trguje voskom koji je pripadao bratovštini sv. Križa. Oženio se 1470. godine Katarinom, kćerkom Kotoranina Pavla Bubanića. U rodbinskim odnosima je bio sa svećenikom Marinom Baziljom. I. Božić, *Crna Gora*, u knjizi: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, tom II, Titograd, 1970, 275. Godine 1476. zvaio je slikar Đurađ prezbitera Petra *de Gupa* zbog nekog duga. Posljednji put je spomenut kao slikar 1478. godine. Drži se daje umro početkom XVI stoljeća, a prije 1513. godine kada je njegova supruga Katarina zabilježena kao udovica. Osim navedenih podataka, danas ne znamo drugo o slikarskoj djelatnosti slikara Đurđa Bazilja. Sumiramo li izneseno: njegova je djelatnost u Kotoru je osvjedočena dokumentima između 1462. i 1478. godine.

⁵ V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd, 1964, 85-86. Spomenut je u Dubrovniku 23. VII 1459, kada dogovara zajedničku suradnju na godinu dana s Dobričevićem i Vukcem Rajanovićem.

Sl. 2 Majstor Gospe od Škrpjela (?),
Bogorodica s Djetetom, riznica
katedrale, Kotor

kotorsku bratovštinu sv. Križa. Đurić je pretpostavio da je njezin ostatak dvostrano oslikana slika (dim. 100x76 cm) danas u riznici kotorske katedrale, što je prihvatila Valentina Živković.⁷ Don Gracija Brajković je držao da je ova slika bila poklopac srebrne pale u katedrali i da ju je naslikao Lovro Dobričević.⁸ Na slici je s jedne strane prikazan Mrtvi Krist, a s druge Bogo-

kumentu iz 1478. godine. Đurić, međutim, drži da je umro početkom XVI stoljeća. S druge strane, djelatnost njegovoga mlađeg brata Pavla pratimo prema sačuvanim dokumentima tek od 1474. kada je prešao u Dubrovnik stupivši u slikarsku družinu Matka Radosalića i Božidara Vlatkovića. Od kraja 1478. Pavao se više ne spominje u Dubrovniku. Stoga Đurić (1964) pretpostavlja da je prešao u Kotor. Zbog manjka arhivskog i slikovnog dokaznog materijala o njegovoj djelatnosti nedavno sam, istražujući je li on autor minijatura iz Marciane datiranih u 1466, zapela s argumentiranjem hipoteze.⁶

Naime, zasad je dokumentom potvrđeno samo jedno njegovo kotorsko djelo. Riječ je o dokumentu koji svjedoči da je 1468. naslikao oltarnu palu za

⁶ I. Prijatelj Pavičić, Prilog poznavanju kotorskih minijatura, u zborniku međunarodnog skupa *Identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja*, Kotor, 4-6. 2007, Zagreb-Kotor 2009, 693-731.

⁷ O slici iz riznice kotorske katedrale vidi C. Fisković, O umjetničkim spomenicima grada Kotora, *Spomenik SAN*, Beograd, 1953, 96 - 97; V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd, 1964, 85 - 86; R. Vujičić, 2007, 265; Z. Demori Staničić, *41. Bogorodica s Djetetom i Imago Pietatis*, kataloška jedinica u katalogu *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije. Povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetoga Tripuna u Kotoru*, 2009/2010, 210 - 211; Živković, 2010, 265, 266, 285; Prijatelj Pavičić, 2013, 131, 137, 203. Prisjetimo se kako je godinu dana prije narudžbe, 1467. umro Stefan Kalodurđević koji je od 1439. do 1459. bio u upravi bratovštine sv. Križa. Naručio je dva srebrna relikvijara za crkvu sv. Križa. Sponzorirao je opremu nekolicine crkava i kapela u Boki. Vidi Đurić, 1996, 19.

⁸ G. Brajković, Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21/1980, 390. Godine 1991. Vujičić

rodica s Djetetom. Riječ je očito o tipu dvostrano (*double-face*) oslikane sve te slike kakve su se u razdoblju od XIV do XVI stoljeća nosile u procesijama kao bratimski simbol (tzv. *stendardi*). Pišući o sačuvanim bratimskim simbolima s područja ankonitanskih Marki, nedavno je obradio ove slike njemački istraživač Victor M. Schmidt.⁹ Djela ove vrste mogu se prepoznati i prema ostacima izvornih okvira koji su služili kao nosači, i čestim oštećenjima od voštanica, koja su posljedica njihove funkcije. Osobito su naručivana u doba kužnih epidemija, a najintenzivnije je doba njihove produkcije prema Schmidtu vezano uz haranje kuge tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina XV stoljeća. Osim bratovština kao naručitelja (među njima su i one bičevalaca), za nekoliko je primjera iz Marki dokazano da su ih naručili hospitali. Zanimljivi su za našu temu sačuvani talijanski primjeri iz 1456. i 1468. godine.

Istražujući tradiciju čašćenja dvostrano oslikanih slika u Boki u XV stoljeću, valja se prisjetiti i litijskih (procesijskih) ikona (također dvostrano oslikanih) koje su čašćene kod pravoslavaca i nošene u procesijama poput spomenutih „*stendarda*“. Takva je ikona datirana u XVI stoljeće koja se nalazi danas na glavnome oltaru župne crkve u Lastovu. Na prednjoj strani je naslikana Bogorodica s Kristom tipa Hodigitrije (prekrivena srebrenim pokrovom), a sa stražnje je strane prikazana golgota scena. Ona je prema mišljenju V. J. Đurića kopija carigradske Bogorodice Hodigitrije, paladijuma bizantskog carstva.¹⁰

je bio prihvatio Brajkovičevu atribuciju pod znakom pitanja. R. Vujičić, *Djelatnost Lovre Dobričevića u Boki*, u: *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeće*, zbornik kongresa uz izložbu *Zlatna doba Dubrovnika*, Zagreb, 1991, 182.

⁹ V. M. Schmidt, *Gli stendardi processionali su tavola nelle Marche del Quattrocento, I Da Varano e le arti*, uredili A. De Marchi i P. L. Falaschi, zbornik simpozija, Camerino, Palazzo Ducale, 4-6 ottobre 2001, Camerino, 2003, 551-578. Zabilježeno je da su neki „*stendardi*“ imali dvostruku funkciju, naime da su u crkvama bili izloženi kao oltarne slike. Sistematska istraživanja „*double-face*“ slika na istočnoj obali Jadrana nisu provedena. N. Jakšić pokazuje na temelju sačuvanih tragova da je jedina kasnoromanička *double-face* dalmatinska slika, ona Majstora Bogorodice Benediktinki iz Zbirke crkvene umjetnosti u Zadru, imala nekoć funkciju „*stendarda*“ u procesijama. N. Jakšić, *Il culto di San Pietro nella Dalmazia paleocristiana e medievale*, u: *San Pietro e san Marco. Arte e iconografia in area adriatica*, ur. L. Caselli, Venecija, 2010, 89 - 92. Pitanje da li ovom tipu *double-face* slike treba pridružiti oslikane vratnice na oltarnom poliptihu Francesca da Santa Crocea iz 1583. smještenog na glavnom oltaru u franjevačkoj crkvi sv. Križa na otoku Hvaru. O njoj vidi K. Prijatelj, *Marginalije uz neke umjetnine relikvijara kotorske katedrale, Starine Crne Gore III-IV*, Cetinje, 1965.-1966., 28 - 29; I. Čapeta Rakić, *Djela radionice Santa Croce na istočnoj obali Jadrana*, doktorska disertacija, Zagreb, 2011, 251 - 255, 261. Na Santa Croceovom oltaru *double-face* slika s prikazima stojeće Bogorodice Hodigitrije i Raspeća (iza kojega je u pozadini prikaz grada) ima funkciju vratnica koje prekrivaju nišu u kojoj se nalazi slika Bogorodice s Djetetom! Valja razlikovati drvene „*stendarde*“ od „*gonfalona*“ (*vexilla*), dvostrano oslikanih bratimskih zastava. O tome vidi M. Bury, *Tabernacoli e gonfaloni*, u: *Benedetto Bonfilgi e il suo tempo*, Atti del Convegno, Perugia, 21 - 22. II. 1997, Perugia, 1998, 52 - 57.

¹⁰ V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd, 1964, 215 - 216, sl. 135-136. Đurić lastov-

Je li kotorska dvostrano oslikana slika plod narudžbe bratovštine bičevalaca djelatne pri crkvi sv. Križa i za što ima najviše indicija, ili možda nekog od onodobnih kotorskih hospitala (sv. Križa, sv. Duha, sv. Spasa ili sv. Lazara)? V. Živković drži da prikaz teme *Imago Pietatis* na poledini slike ukazuje na spomenutu bratovštinu kao naručitelja.¹¹

Ja se ovom prigodom neću u to upuštati niti ću duljiti s tipološkom analizom same slike. Vraćam se raspravama o identifikaciji njezinoga autora. Z. Demori Staničić datira sliku u posljednju četvrtinu XV st., te dvoji između Dobričevića i njegovih učenika Đurđa i Pavla Bazilja kao autora.¹² Đurđev brat, Pavle je također možda učio kod Lovre Dobričevića. Njegovu djelatnost pratimo od 1474. g. (za sada nema podataka o njegovoj ranijoj kotorskoj djelatnosti niti da je surađivao s bratom) kada je prešao u Dubrovnik stupivši u slikarsku družinu Matka Radosalića i Božidara Vlatkovića. Oni su od 1475. do 1478. godine radili na ukrašavanju prostorija Malog vijeća u Kneževom dvoru. Od kraja 1478. godine više se ne spominje u Dubrovniku. Stoga Đurić pretpostavlja da se možda vratio u rodni grad.

Mada mnogi prepoznaju Đurđa kao mogućega autora, ne smijemo zaboraviti da je kotorska slika stilski bliska ikoni Gospe od Škrpjela. A nju je više autora svojedobno pokušalo pripisati Dobričeviću, prepoznavši na njoj stilske sličnosti s njegovim djelima.¹³ I sama sam svojedobno bila toga

sku sliku datira u treće ili četvrto desetljeće XVI stoljeća. Takav tip Hodigitrije s raspelom na pozadini često je oponašan u srednjem vijeku. Đurić upozorava na jednu ranu varijantu sačuvanu u Ohridu, datiranu u drugu polovicu XIII stoljeća. Carigradski se prototip (*Madonna di Costantinopoli*) oponašao i krajem XV stoljeća. Primjerice, carigradski slikar Atanasije Halkopoulos naslikao je jednu takvu ikonu 1497. za kalabrijski grad Corigliano. Je li i *double-face* slika Francesca Santa Crocea iz crkve sv. Križa u Hvaru asocira na carigradski prototip? U Hilandarju je sačuvana litijska ikona Bogorodice Popske (Popovske), na poledini koje je prikaz ulaska Bogorodice u hram (datirana oko 1360). Među litijskim ikonama čuvena je i Čajnička Bogorodica, najstarija sačuvana ikona (XIV st.) u Bosni i Hercegovini.

¹¹ Živković, 2010. O hospitalu sv. Križa: 54, 172); o hospitalu sv. Duha i sv. Spasa, 173 - 174; o hospitalu sv. Lazara, 178 - 179. Riznica crkve sv. Križa i relikvijar su preneseni u riznicu katedrale (I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1938, 38).

¹² Z. Demori Staničić, *kat. 41, Bogorodica s Djetetom i Imago Pietatis*, u katalogu izložbe *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*. Povodom 1200. obljetnice prijenosa moći Svetoga Tripuna u Kotoru, 2009/2010, 210 - 211. Već je C. Fisković datira u kraj XV-početak XVI stoljeća (*O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, 96 - 97).

¹³ V. J. Đurić, Ikona Gospe od Škrpjela, *Anali Filozofskog fakulteta* 7, Beograd, 1967, 83 - 89; G. Brajković, Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21, 1980, 387 - 402. Predaja kaže da se jedne burne noći godine 1452. slika Gospe od Škrpjela ukazala Peraštanima nad valovima u blizini Perasta. O najranijoj povijesti izgradnje kapele sv. Marije na otočiću pred Perastom nažalost danas malo znamo. Držim da se – zbog specifičnosti njezine ikonografije - može povezati uz unionistički angažman kotorskih biskupa nakon koncila u Ferrari (1437) i Firenci (1439), poput Marina Contarena (1434-1454) i njegovog nasljednika Bernarda (1454-1457). V. J. Đurić, *U senci firentinske unije*, 19; Prijatelj Pavičić, 2013, 134-136.

Sl. 3 Majstor Gospe od Škrpjela (?), *Mrtvi Krist*, riznica katedrale, Kotor

mišljenja. Danas, međutim, držim da bokeljska zaštitnica ne može biti Dobričevićev rad. Jedan od razloga je taj što ona pokazuje izrazitije gotičke karakteristike od (pouzdanih) Dobričevićevih djela. Dok ime autora bokeljske zaštitnice ne bude potvrđeno prihvatljivim, pouzdanim argumentima, sklona sam ga nazvati Majstorom Gospe od Škrpjela.

Uočeno je da nekolicina bokeljskih Madona pokazuje izrazite stilske sličnosti sa ikonom Gospe od Škrpjela. Idući tim tragom postavlja se pitanje mogu li se na temelju stilskih sličnosti Majstoru Gospe od Škrpjela pripisati dvostruka slika iz kotorske katedrale i Bogorodica s Djetetom iz privatne zbirke u Ljubljane?¹⁴ Je li

djelo Majstora Gospe od Škrpjela i slika Bogorodice s Djetetom iz zbirke Brajčín (koju je davno C. Fisković bio povezao s kotorskom *double-face* kompozicijom)?¹⁵ I ona je svojedobno bila pripisana Dobričeviću.

Deduktivnom, eliminacijskom metodom dolazimo i do pitanja je li Majstor Gospe od Škrpjela Đurađ Bazilj, ukoliko je on autor dvostruke slike iz kotorske katedralne riznice? Je li hipoteza o Đurđu prihvatljiva ukoliko je slavna slika bokeljske zaštitnice nastala oko 1452, kako se navodi u legendi? Je li se ona doista objavila ribarima Mortešićima (Mordešićima) 1452. godine? Prisjetimo se povijesnoga konteksta. Godinu dana ranije Kotorane, koji su prikupljali novac od oprosta za zaštitu grada od Osmanlija, pogodila je kužna epidemija. Godinu kasnije, 1453, građani Kotora dežurali su na zidinama grada strahujući od osmanskog napada. 1454. je minula opasnost za grad. Danas je ikona Gospa od Škrpjela izglobljena iz njezinog izvornog povijesnoga konteksta i gotovo isključivo povezivana s legendom o ribarskom ukazanju.

¹⁴ Z. Demori Staničić, Prilog opusu Lovre Dobričevića, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41/2005-2007, 187 - 195.

¹⁵ G. Gamulin, *Bogorodica s Djetetom u staroj umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, 1971, 53, bilj. 53; Gamulin, 1991, 173. Gamulin ne donosi podatke o izvornom porijeklu slike.

Don Gracija Brajković ju je povezao s narudžbom poliptiha za 25 dukata (oko 1454) za crkvu sv. Jurja u zaljevu?¹⁶ Držim da se ikona Gospe od Škrpjela vrlo teško može povezati s poliptihom (vjerojatno dvorednim) iz crkve sv. Jurja naručenim oko 1454, a dovršenim oko 1457. godine.¹⁷ Iz više razloga. Prvi: ne pokazuje stilske sličnosti s Dobričevićem. Drugi, sudeći prema njezinim dimenzijama i ikonografiji mala je vjerojatnost da je nekoć bila srednje polje poliptiha. Sudeći prema njezinim dimenzijama (106.5 x 75 cm) i ikonografiji vjerojatnije je da pripada tipu velike jednočlane oltarne slike, raširenome tijekom XIV i XV st., kojega je svojedobno definirao akademik Igor Fisković.¹⁸

U sjeni firentinske unije

Vjerujem kako specifična ikonografija Gospe od Škrpjela može pomoći u preciziranju datacije i razumijevanju povijesnog konteksta u okviru kojega je naručena. Riječ je o vrlo specifičnoj ikonografiji interpretiranoj kao spoj istočne varijante Hodigitrije i zapadnog motiva polumjeseca (motiv povezan najčešće s Marijom bezgrešnosti)¹⁹ – koja nije imala dugi vijek u povijesti slikarstva i odraz je specifičnog trenutka u povijesti Crkve. Sudeći prema njezinoj ikonografiji, slika Gospe od Škrpjela je, kao i freske u Stoli-vu (datirane 1451) i kotorskoj crkvi sv. Mihajla (datirane u sredinu stoljeća), nastala „u sjeni firentinske unije“.

Ovakva se marijanska ikonografska shema javlja od oko 1450. do 1470. godine. U Italiji srodan spoj ikonografije Hodigitrije sa imakulatističkom simbolikom nalazimo (Imago Concepta) na ikoni koju je Anoniazzo

¹⁶ Nakon što je uvidio da ga neće moći ostvariti, Junčić oporučno vraća zadužene novce, a njegov ih brat predaje Dobričeviću 17. prosinca 1455. godine.

¹⁷ Dovršenje slike je nadzirao, uz opata Bolicu, i kotorski biskup Angelo Fasolo (1457).

¹⁸ I. Fisković, Tipologija i morfologija oltarnih slika u Dalmaciji, 1, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 29/ 1990, 116 - 118.

¹⁹ V. J. Đurić, Ikona Gospe od Škrpjela, 83-89; V. Živković, Pomeni oltarskih slika u arhivskoj građi Kotora iz XV i s početka XVI veka – Madonna di Misericordia i Immaculata Conceptione, *Zograf*, 30/ 2004-2005, 172. Svojedobno sam ukazala na postojanje inačice ove ikonografske sheme u Museo Civico u Padovi. I. Prijatelj, O nekim primjerima spajanja istočnih i zapadnih ikonografskih shema u djelima majstora „dalmatinske slikarske škole“, *Pri-lozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32, 1992, 380 – 381. Slika je pod znakom pitanja pripisana Majstoru iz Loniga, aktivnome u prvoj polovici XV stoljeća; dim. 40 x 27 cm; inv. n. 1962. Potječe iz legata opata Stefana Piombina (1887), opata iz Monselicea u okolici Padove, koji danas pripada padovanskom muzeju. Sačuvana je u skraćenom obliku. Pripisivala se venecijansko-bizantinskoj školi. Franca Pellegrini (*Da Giotto al Tardogotico. Dipinti dei Musei Civici di Padova del Trecento e della prima metà del Quattrocento*, ur. D. Banzato – F. Pellegrini, katalog izložbe, Padova 1989, kat. 73, 95). Padovanska je slika s donje strane bila skraćena, što se može zaključiti po njezinoj donjem rubu. Stoga je nemoguće istražiti je li na slici nekoć bio polumjesec ispod Marijina tijela.

Sl. 4 Majstor Gospe od Škrpjela (?), *Bogorodica s Djetetom*, privatna zbirka, Ljubljana (preuzeto iz članka Z. Demori Staničić)

Romano naslikao oko 1467. godine za kapelu grčke bratovštine u crkvi svetih Apostola u Rimu. Naručena je od jednoga od glavnih propagatora Unije, grčkog kardinala Bessariona.²⁰

Prisjetimo se nekolicine kotorskih biskupa koji su zastupali ideje Firentinske unije, počevši od Venecijanca Marina Contarena (1434-1454) koji je i osobno sudjelovao na Firentinskom koncilu te njegovih nasljednika, učenog Padovanca Bernarda (1454-1457) i Angela Faseola (1457-1458), kasnije mantovanskog biskupa. Sjetimo se i tadašnjih metropolita Prečiste Krajinske: Arsenija, Save, Pavla Dušmana i Ivana iz Kandije, koji su prihvatili ideje crkvene unije. Grk Ivan je 1458. opunomoćio katoličkog svećenika „ćurilicu“, Matiju pok. Jurka Pautina da nadzire i služi kapele u ingerenciji Krajinske nadbiskupije u okružju Kotora.²¹

Da li je bokeljska zaštitnica nastala u posljednjim godinama Contarenove djelatnosti, kao freske u Stolivu i one u kotorskoj crkvi sv. Mihajla? Da li je Đurađ Bazilj već tada djelovao kao samostalan slikar?

Njezinom su autoru pripisivane freske u maloj Gospinoj crkvi u Savini (datirane 1455-1458).²² Doduše, pripisivane su i Dobričeviću i njegovoj radi-

²⁰ A. Zuccari, *L'Immacolata a Roma dal Quattrocento al Settecento. Istanze immacolistiche e cautela pontificia in un complesso percorso iconografico*, u: *Una Donna vestita di sole. L'Immacolata Concezione nelle opere dei grandi maestri*, katalog izložbe, Città del Vaticano, 11. veljače - 13. svibnja 2005, 65.

²¹ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500. Kotorski distrikt*, Podgorica, 2006, 380 - 381. „Interesu katoličke crkve na granici s pravoslavljem bila je podređena briga o grčkim prelatima na prostoru Zetske metropolije u Krajini i o popovima „ćurilicama“. Đurić, 1996, 54. Arsenije se spominje do 1451, njega je od 1452. zamijenio Sava, bivši biskup Termopila, a ovoga Pavle Dušman, bivši biskup Svača i Drivasta.

²² Stručnjaci drže da su freske u Savini nastale oko 1455 -1458. godine. V. J. Đurić, O koncer-

onici. Nadalje, uz njezinog majstora i autora freska iz Savine povezivane su minijature iz kodeksa Bucchia (Buća) iz 1466. godine.²³

Želim još jednom naglasiti moje mišljenje da minijature iz Marciane²⁴ ne mogu biti Dobričevićev uradak, jer je njegov stil oko 1466 (dovoljno se sjetiti poliptiha na Dančama i slike Uskrslog Krista s donatorom iz Kraljeve Sutjeske) bitno drukčiji. U ciklusu minijatura iz Marciane nema nijedne za Dobričevića tada karakteristične muške svetačke krupne, kvadratne glave jakoga i kratkog vrata, naglašene lubanjske konture, spušenog čela i naglašenih obrvnih izbočina. Dobričević je izgradio pod utjecajem Giambona i Vivarinija osebujnu mušku svetačku tipologiju. Na minijaturama iz 1466. godine dominiraju suhonjavi muški likovi jajolikih glava, izduljenih, uskih fizionomija, i relativno pravilnih crta lica. Takve fizionomije prepoznajemo među likovima na savinskim freskama, npr. Pranju nogu i Posljednjoj večeri.

Valja uočiti da su ženski alegorijski likovi u kodeksu (spomenimo četiri primjera, Alegorija Umjerenosti, f. 58 v; Alegorija Jakosti, f. 61 v, Dobrotivosti, f. 53 v i Alegorija Pravde, f. 60 r) fizionomijski podsjećaju na Bogorodicu sa slike iz Ljubljane i Gospu od Škrpjela.²⁵

U ovom se kontekstu valja prisjetiti i fresaka iz crkve sv. Ane (ne-

vaciji i restauraciji fresaka u maloj crkvi manastira Savine, *Starine Crne Gore*, V, Cetinje, 1975, 7 - 11; isti, Savina, *Boka 5*, Herceg-Novi, 1973, 3 - 17; isti, *Savina*, Beograd, 1977, 15. L. Seferović, *Umjetničko blago Herceg-Novog*, Herceg-Novi, 1984, 21; I. M. Đorđević, 2002-2003; R. Vujičić, *Zidno slikarstvo*, u katalogu izložbe *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*, povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetoga Tripuna u Kotor, Galerija Klovičevi dvori, 14. prosinca 2009 - 14. veljače 2010, 77 - 81.

²³ Kodeks se vodi u Marciani pod nazivom Cod. marc. It. XI, 196 (=7577), *Scritture varie di argomento religioso*, Nr. 7577. Bio je naručen od kotorskog plemića Buće Mihovilovog Buće (Buchio fiollo de ser Michiel de Bucchia). J. Maksimović, Rukopis s minijaturama iz života sv. Tripuna u Marcijani i njegov akotorska kopija, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, sv. IV/1., Beograd, 1957., 135-144; V. J. Đurić, Slikarstvo u Crnoj Gori u doba oblasnih gospodara, u: *Istorija Crne Gore*, knj. II, Titograd, 1970, 523; R. Vujičić, Lovro Dobričević kao minijaturista i ilustrator, *Glasnik Odeljenja CANU*, sv. 24, Cetinje, 2006., 173 - 185; isti, *Srednjevjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Titograd, 2007, 279 - 280; S. Marcon, Un manoscritto cattarino del 1466 e l'eredità belliniana lungo le sponde dell' Adriatico, *Rivista di storia della miniatura*, 4, 1999, 124 - 129.

²⁴ I. Prijatelj Pavičić, Prilog poznavanju kotorskih minijatura, u zborniku međunarodnog skupa *Identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja*, Kotor, 4-6. 2007, Zagreb-Kotor 2009, 693 - 731; ista, *Le miniature della trascrizione del Purgatorio di San Patrizio - Codice Bucchia di Cattaro, 1466*, izlaganje na Četvrtom međunarodnom znanstvenom skupu ikonografskih studija „*Ikonografija smrti*“, Rijeka, 20 - 21. 05. 2010, *Ikon* 4/2011, 123 - 132; ista, *Ogledalo pravednog trgovca: ispovijed i rasprava o krepostima iz kodeksa Buća*, *Croatia christiana periodica*, 66/2011, 29 - 64. Zahvaljujem na fotografijama minijatura Biblioteci Marciana u Veneciji.

²⁵ I. Prijatelj Pavičić, *Prikazi alegorija kreposti i mana na minijaturama u kodeksu Bucchia (1466): usporedna analiza s prikazima u skulpturi druge polovine XV. st.*, izlaganje na međunarodnom znanstvenom skupu Ivan Duknović i krugovi njegove djelatnosti, Split, rujan 2010 (u tisku)

Sl. 5 Majstor Gospe od Škrpjela (?), *Bogorodica s Djetetom*, zbirka Brajčin (preuzeto iz članka G. Gamulina)

koć sv. Martina) u Kotoru. Da li je beogradska istraživačica Valentina Živković ispravno datirala freske u vrijeme kanonizacije dominikanske svetice Katarine Sijske (1347-1380)?²⁶ Naime, autorica je prepoznala u oštećenoj freski s prikazom vizije susreta dominikanske svetice i Krista prikaz njezine stigmatizacije. Na temelju toga ikonografskog elementa ona datira freske u crkvi sv. Ane u razdoblje od 1461. do 1475. godine. U tom trenutku Dobričević više ne živi u Kotoru, a Junčić više nije u životu. Đurić je pred kraj života pripisao ove freske suradniku Lovre Dobričevića, ne precizirajući nijedno ime.²⁷ Sudeći po dosad istraženju i samim tim dostupnoj arhivskoj građi, ključna je figura u tadašnjem kotorskom slikarstvu bio Đurađ Bazilj. Međutim, kako zasada nisu poznati podaci o kotorskoj djelatnosti njegovog brata Pavla u vrijeme nastanka fresaka iz sv. Ane, teško je upuštati se u identifikaciju autora fresaka.

Obratimo pažnju na stil fresaka i tipologiju prikazanih likova. Može se uočiti da je Kristovo lice na freski iz sv. Ane nalik fizionomiji bradatog muškarca (oca) na minijaturi Sv. Tripun liječi dječaka od ujeđa zmije na f. 77 r i fizionomiji Krista prikazanog u sceni Pranja nogu u Savini. Nadalje, može se uočiti da je stiliziran, pojednostavljeni način prikazivanja vertikalnih nabora draperije na stojećoj figuri poput kanelira na dorskome stupu (kod likova sv. Ane i sv. Mar-

²⁶ R. Vujičić, O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru, *Boka*, 15 - 16/1984, 425 - 435; isti, Zidno slikarstvo u Boki Kotorskoj i neki aspekti njegove prezentacije, *Boka* 18/1986, 55 - 59; isti, Djelatnost Lovre Dobričevića u Boki kotorskoj u *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, zbornik kongresa uz izložbu *Zlatno doba Dubrovnika*, Zagreb, 1991; isti, 2007, 263 - 264; V. Živković, *Religioznost i umjetnost u Kotoru XIV - XVI vek*, Beograd, 2010. Zahvaljujem dr. Tatjani Mićević Đurić s Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Mostaru na fotografijama fresaka iz crkve sv. Ane u Kotoru.

²⁷ V. J. Đurić, Jezici i pismena na srednjovjekovnim fresko-natpisima u Boki Kotorskoj: značaj za kulturu i umjetnost, u: *Crkva Svetog Luke kroz vjekove*, Kotor, 1997, 265. Izvršnu stilsku analizu fresaka dala je Živković, 2010, 285.

Sl. 6 Nepoznati slikar, *Alegorija Ljubavi / Dobrosvivosti*, kodeks Bucchia, Biblioteca Marciana, Venecija, f. 53 v

tina) karakterističan i za majstora koji je naslikao minijature u kodeksu Bucchia. Kao tipičan primjer navela bih prikaz haljine majke dječaka kojega je ujela zmija na minijaturi koja prikazuje Sv. Tripuna kako liječi dječaka od ujeda. Na temelju rezultata stilske i tipološke analize nameće se pitanje je li isti autor naslikao freske u crkvi sv. Ane i minijature u kodeksu Bucchia.

Možemo li pripisati freske iz crkve sv. Ane i minijature iz kodeksa u Marciani Đurđu Bazilju i njegovoj radionici? Naime, zasada ne znamo kako je između 1466. i 1475. bila ustrojena radionica Đurđa Bazilja. Ne znamo je li u njoj surađivao Pa-

vao Bazilj. Ne znamo uopće kakav je tada bio Pavlov stil i je li tada djelovao nezavisno od brata. Ne znamo jesu li s Đurđem surađivali drugi tadašnji bokeljski slikari.

Vrteći se u krugu s pitanjima povezanim uz Đurđa Bazilja, pada mi na pamet činjenica koliko je dugo u hrvatskoj povijesti umjetnosti trajalo traženje za Majstorom tkonskog raspela. Sve dok taj gordijski čvor starog dalmatinskog slikarstva nije presjekao Emil Hilje proglašivši da je traženi anonimni slikar onaj čije je ime bilo u arhivskoj građi najučestalije spominjano: Menegelo Ivanov de Canalis. Može li se na isti način presjeći gordijski čvor starog bokeljskog slikarstva, ili će trebati nekoliko desetljeća da priča o identifikaciji autora minijatura iz kodeksa Bucchia sazrije? Iz više se razloga zalažem za oprez pri Đurđevoj identifikaciji. Jer, nedostaju podaci o tome što je Đurađ radio prije nego što je njegovo ime kao Dobričevićevog partnera spomenuto u Dubrovniku 1459. godine. Jer je putanja njegove umjetničke karijere obavijena debelim velom tajne. Ne znamo je li imao udjela u freskama male crkve u Savini? Ne zaboravimo, među brojnim pitanjima, nameće se i ono možda za Bokelje najosjetljivije pitanje, identifikacije Majstora ikone Gospe od Škrpjela. Nekoliko desetljeća građen stav da je Dobričević au-

Sl. 7 Nepoznati autor, *Sv. Tripun liječi dječaka*, kodeks Bucchia, f. 77 r

tor slike bokeljske zaštitnice, koji se gotovo zacementirao u bokeljskoj ikonosferi, nije lako srušiti.²⁸ Konačno, postoji opasnost da se oduzimajući gotovo sve što je bilo pripisano Dobričeviću zapadne u drugu krajnost...

O djelima Matka Junčića u Kotoru i eventualnim odjecima njegovoga slikarstva

U razrješavanju atribucijskih problema u bokeljskom slikarstvu oko 1450. otežavajući je faktor i taj što dosada nije identificirano samostalno slikarstva Matka Junčića (jedino je sačuvano djelo na kojemu je surađivao s

²⁸ A. Sbutega, *Ljudi iz Boke*, Kotor, 2012, 55 - 64.

Sl. 8 Nepoznati crtač (Matko Junčić?), *Navještenje*, prijepis knjige Petra Berchoriusa *Libellus de fide contra vanos et curiosos philosophos*, Ms Typ. 292, f. 9, Houghton Library, Harvard University, Cambridge

Dobričevićem, poliptih Krštenja iz crkve sv. Dominika u Dubrovniku). Samim tim nije bilo moguće definirati njegovu ulogu u kotorskom slikarstvu. A za Kotor je bio vezan, kako pokazuje dokumenti, od 1442. do 1455.²⁹ Ovome razdoblju pripadaju freske iz crkve sv. Mihajla, za koje se posljednjih godina svi istraživači slažu da nisu Dobričevićeve. Postavljeno je pitanje jesu li na freskama u Savini i onima u crkvi sv. Mihajla sudjelovali Jovo iz Debra i njegov učenik Mihajlo iz Kotora, koji je 1451. naslikao freske s likovima pravoslavnih i katoličkih svetača u crkvi sv. Bazilija u Stolivu (Mržepu)?³⁰ Ikonografiju Mihajlovih fresaka u Mržepu Đurić povezuje s djelovanjem kotorskih biskupa

i unijatskih prelata grčkog i albanskog porijekla nakon Firentinske unije u Boki i Prečistoj Krajinskoj.³¹ Mihajlovi elegantni likovi zapadnih svetaca Tripuna, Frane, Katarine i Sebastijana su vitkiji od Dobričevićevih, njihove

²⁹ V. Foretić, *Matej Junčić, Hrvatski biografski leksikon*, I-KAL, 2005, 553 - 535; I. Fisković, *Matej Junčić u Paolo Veneziano, Stoljeće gotike na Jadranu* (katalog izložbe), Zagreb, 2004, 160 - 163.

³⁰ V. J. Đurić, *U senci firentinske unije*, 19.

³¹ M. Spremić, *Crkvene prilike u Zeti u vreme Nikona Jerusalemca*, u zborniku radova međunarodnog znanstvenog simpozija *Nikon Jerusalimljanin vrijeme – ličnost – djelo*, održanog 7. IX. 2010; www.mitropolija.cg.yu. Na Firentinskom koncilu je i predstavnik Jeruzalemske patrijaršije potpisao uniju. Kotski biskup Bernard je kažu 1455. godine uložio i silu u obraćenje „raskolnika“ pravoslavne vjere. Njegov trud hvali venecijanski dužd Foscare. Prema Butorcu je tada obraćeno oko 1500 duša. Spremić spominje i otpor koji su širenju rimokatolicizma pružili pravoslavni stanovnici Grblja i prostora s nekadašnjih posjeda Metohije Svetog Mihajla na Prevlaci. P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999, 189 - 190, 212, 503. O tim sukobima vidi I. Božić, u: *Istorija Crne Gore*, tom. 1, 2. dio, 225 - 227.

Sl. 9 Nepoznati slikar, Sv. Jakob, fragment poliptiha iz zbirke Molin, Galerija Akademije, Venecija

su fizionomije drukčije od Dobričevićevih. Nažalost, o djelatnosti slikara Mihajla nakon fresaka u Mržepu svjedoče zasa sada svega dva otkrivena dokumenta u kotorskom arhivu. Teško je donositi preciznije stilske prosudbe o Mihajlu isključivo na temelju uvida u jedno njegovo (makar potpisano) djelo, fresko-ciklus (u kojemu se morao prilagoditi specifičnim ikonografskim zahtjevima naručitelja Kalodurđevića), a bez uvida u njegovu cjelovitu stilsku putanju.

Pokušala sam nedavno ući u trag Junčićevim sačuvanim djelima. Krenula sam od crteža Navještenja iz knjige Petra Berchoriusa *Libellus de fide contra vanos et curiosos philosophos* (Ms Typ. 292, f. 9, dan-

nas u Houghton Library, Harvard University, Cambridge) koji je prepisao kotorski notar Giovanni de Luxia. Prijepis je nastao u Kotoru i datiran je u 1444. godinu kada je Junčić boravio u Kotoru.³² Stoga sam se svojedobno zapitala je li crtež njegov. Pokušala sam istražiti mogu li se uz njega vezati neka od djela danas rasutih po crkvenim i muzejskim zbirkama, a za koja se pretpostavlja da su porijeklom iz područja zapadne Hercegovine i Bosne. Među njima su me privukla polja sa svecima nekad jedinstvenog poliptiha, koji se nalaze dijelom u Galeriji Akademije u Veneciji, a dijelom u Trebinju.³³ Polja s prikazima svetaca Jerolima, Augustina, apostola Jakova i Fra-

³² <http://ds.cul.columbia.edu:8080/ldpd/app/exist/scriptorum/individual/>. Prijatelj Pavičić, 2007, 693 - 731.

³³ O slikama vidi V. J. Đurić, Tre quadri sconosciuti d'artisti veneziani in Ercegovina e Dalmatia, u: *Venezia e l'Europa*, zbornik kongresa, Venecija, 12-18. rujna 1955, Venecija, 1956, 235-236; isti, Dvije slike mletačkog porijekla iz Mostara, *Naše starine* IV, Sarajevo, 1957, 179-187. Polja iz Galerije Akademije pripisala je Nicoli di Pietro E. Sandberg-Vavala (*Gallerie dell'Accademia di Venezia, Catalogo*, 1949, 7, 87-88). L. Testi je držao da su sveci djela mletačkog slikara oko 1440. godine. S. Rakić, *Ikone Bosne i Hercegovine (16-19. vijek)*, 1998, 348-350. A. De Marchi, *Per un riesame della pittura tardogotica a Venezia: Nicolo' di Pietro*, Nuovi studi II, 1997, 8; T. Franco, *Michele Giambono e il monumen-*

Sl. 10 Nepoznati bokeljski slikar, Sv. Martin, crkva sv. Ane, Kotor

ne Asiškog, pripadali su do 1818. venecijanskoj zbirci Girolama Ascanija Molina, a danas su u depou Galerije Akademije u Veneciji. Polja s likovima Isusa i Ivana Krstitelja porijeklom iz stare pravoslavne crkve u Mostaru (gdje su zabilježene na ikonostasu od 1851. godine), danas su izložena u Crkvi iznad Trebinja. Đurić je pretpostavio da su slike donesene u Mostar krajem XVIII ili početkom XIX stoljeća, a pripisao ih je Nicoli di Pietro. Svetlana Rakić je bila mišljenja da je hercegovačka polja sa svecima donio iz Venecije nepoznati bogati Mostarac koji je u XIX stoljeću imao trgovačku kuću u Veneciji ili Trstu. A. De Marchi pripisao je slike anonimnom Majstoru Bogorodice od Porodaja. Dosadašnji istraživači bili su mišljenja da je poliptih nastao oko 1440. Nedavno sam postavila pitanje je li spomenuti poliptih mogao biti naslikan na prostoru između Dubrovnika i Kotora, u Junčićevo vrijeme.³⁴

Identifikacija Junčića je možda jedna od važnih karika koje nedostaju da bi se shvatio stilski razvoj Mihajla iz Kotora i Đurđa Bazilja. Stoga, da bi se moglo kvalitetnije interpretirati stilsku putanju bokeljskog slikarstva oko 1450, valja tragati za Junčićevim sačuvanim djelima i pokušati doznati je li u Boki imao učenike i suradnike. Jer možda je Đurađ Bazilj jedan od njih?

* * *

I na kraju, vratimo se pitanju definiranja uloge Lovre Dobričevića u bokeljskom slikarstvu između 1450. i 1470. koje smo postavili na početku članka. Ako mu oduzmemo gotovo sva od bokeljskih djela što su mu bila pripisana i svedemo njegov bokeljski opus na minijaturu s likom sv. Nikole iz matrikule pomoraca,³⁵ minijaturu s likom sv. Tripuna iz prijepisa ktor-

to a Cortesia da Serego, Padova, 1998, 93 i 177.

³⁴ Prijatelj Pavičić, 2013, 105-107.

³⁵ R. Vujičić, Jedna minijatura Lovra Dobričevića iz Kotora, Uvijek na istom putu, *Zbornik biskupa Iva Gugića*, Perast, 1996, 183 M. Milošević – J. Antović, *Pogovor u: Statut bra-*

skog katastika u Roanneu³⁶ i jedan izgubljeni poliptih (?) koji je radio za opatiju sv. Jurja, kako na temelju tog skromnog sačuvanog bokeljskog opusa definirati njegov položaj i značenje unutar bokeljskog slikarstvu treće četvrtine XV stoljeća? Dobiva se dojam da je ovaj talentirani Bokelj nakon povratka iz Venecije živio u Kotoru čekajući da se poslože potrebni uvjeti za njegovo preseljenje u Dubrovnik i radeći prvenstveno za dubrovačke naručitelje.

U tijeku je preslagivanje dosadašnje predodžbe o bokeljskom slikarstvu treće četvrtine XV stoljeća, koje, čini mi se, vodi u smjeru identifikacije opusa Đurđa Bazilja i njegove radionice. Naime, po svemu sudeći, čini se da je Boka u drugoj polovici XV st. dala južnodalmatinskom slikarstvu najmanje dva „rasna“ slikara, Dobričevića i Bazilja starijeg (?). Jednoga koji se dokazao postavši prvi slikar u Dubrovniku, i drugoga koji je – čini se - suvereno dominirao bokeljskom slikarskom scenom.

Naravno, valja biti svjestan činjenice da ćemo za konačne odgovore na više pitanja postavljenih u ovom radu morati pričekati da se otkrije nova arhivska građa ili da se pronade neko novo, nepoznato djelo bokeljskog porijekla iz ovog razdoblja.³⁷ Budući da ne mogu vremeplovom otploviti u ovo davno prohujalo razdoblje kako bih uživo spoznala odgovore na sva pitanja oko bokeljskog slikarstva koja me posljednjih godina progone, iskreno priželjkujem da se uskoro dogodi i jedno i drugo.

Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ

A CONTRIBUTION TOWARDS THE RESEARCH OF PAINTING IN BOKA KOTORSKA BETWEEN 1450 AND 1475

Summary

Recent historiography seems to be dominated by the opinion that the influence of Lovro Dobričević upon the formation of Dubrovnik and Boka art scene of the latter half of the 15th century was stronger than the impact exerted by his other contemporaries, for example Matko Junčić and Đurađ Bazilj. In an attempt to iden-

tovštine svetog Nikole mornara u Kotoru iz 1463. sa alegatima do 1807. godine, fototipsko izdanje sa prepisima, prevodima i registima, priređivači M. Milošević i J. Antović, Kotor, 2009, 159.

³⁶ I. Prijatelj Pavičić, Prilog poznavanju minijaturistike Lovre Dobričevića, *Peristil* 40, Zagreb 1997.

³⁷ O ostacima novopronađenih fresaka u crkvi sv. Ane iznad Perasta vidi: I. M. Đorđević, 2002-2003. Zahvaljujem na fotografiji freske ženske glave pronađene u ovoj crkvi dr. Taji Mičević Đurić.

tify the *oeuvre* of Đurađ Bazilj, the author addresses a document bearing witness to the fact that in 1468 he painted a large altarpiece commissioned by the Fraternity of the Holy Cross of Kotor. Đurić believes its remnant to be a doubly painted composition pertaining to the treasury of the Kotor Cathedral. However, it has been proved that it belongs to the type of doubly painted sacred images as used to be carried by a number of fraternities and Hospitallers as their symbol in processions, particularly the fraternities of flagellants in the period between 14th and 16th centuries. Could it be taken as a proof that the painting had been commissioned by a fraternity of flagellants at the Church of the Holy Cross, or perhaps by a Hospitaller in Kotor, and that it had been painted by Đurađ Bazilj?

Further in her paper the author focuses upon the identification of the Master of Our Lady of Škrpjel, named after the eponymous painting of the Holy Virgin, the famous patroness of Boka from the shrine in front of Perast. She is inclined to believe that the double painting of the Kotor Cathedral and Madonna with Child from a private collection in Ljubljana could both be attributed to this master, also wondering whether the Madonna with Child from the Brajčin collection might have been painted by the Master of Our Lady of Škrpjel.

The author maintains that the miniatures of the Bucchia Codex from the Biblioteca Nazionale Marciana in Venice could not have possibly been painted by Dobričević because at the time the paintings are dated his style was completely different.

The author agrees with the opinion expressed by Valentina Živković that the frescoes in St Anna's Church in Kotor were painted between 1461 and 1475. Judging by the available documents, Đurađ Bazilj was at the time the crucial figure of Kotor painting. However, so far no documents have been found to corroborate the painting of his brother Pavao in Kotor at that time.

The figures on the frescoes and some figures depicted on the miniatures in the Bucchia Codex of Biblioteca Marciana exhibit pronounced similarities in style and typology. The question seems to arise whether the frescoes in St Anna's Church and the miniatures in the Bucchia Codex could have been painted by the same author.

Valentina ŽIVKOVIĆ*

ŠTOVANJE SVETE KATARINE SIJENSKE U POZNOSREDNJOVEKOVNOM KOTORU

ABSTRACT: Based on the available sources, the focus of analysis is the recognition of the cult of St Catherine of Siena in the late Middle Ages in Kotor, for whose spreading the Dominicans were credited. Based on the fresco representation of the saint, it can be concluded that her cult in Kotor was formed upon two conceptual bases – the first framework was the charitable works of the saint, and the second resulted from the complex eucharistic symbolism which her controversial obtaining of stigmata bore.

KEY WORDS: St Catherine of Siena, Kotor, the Dominicans, tertiaries, Venice, stigmata, clothing, communion

Svojom osobenom prošlošću u kojoj su se susretale i preplitale različite kulturne tradicije, Kotor predstavlja izuzetno polje istraživanja. Kao posebno zanimljivo pitanje izdvaja se snažan uticaj i istočne i zapadne hrišćanske kulturne i duhovne sfere. Ovi uticaji se naročito jasno mogu sagledati kroz analizu svetiteljskih kultova, odnosno njihovog porekla, načina prihvatanja, pa do osobenog razvoja uslovljenog lokalnim prilikama. Tokom srednjeg veka u kotorskoj gradskoj sredini poštovano je više različitih tipova svetitelja: od tradicionalnih kultova mučenika i ratnika, preko svetih zaštitnika zanata, esnafa i svetih pomagača u nevoljama, savremenih svetitelja iz franjevačkog i dominikanskog reda, pa do svetitelja iz laičkog trećeg reda, kao osobenost vremena poznog srednjeg veka.¹ Svedočanstvo o postojanju i intenzitet proslavljanja svetiteljskih kultova pružaju pisani izvori, posvete crkava, kapela i oltara, sačuvane likovne predstave i relikvije, rekonstrukcija odlazaka Kotorana na hodočašća u centre širenja kultova.

* Autorka je naučna saradnica u Balkanološkom institutu SANU.

¹ Za pozni srednji vek karakterističan je porast broja, ali i tipova svetiteljskih kultova. Različite tipove i aspekte svetiteljskih kultova kao deo duhovnost i kulture u kasnom srednjem veku analizirao je A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, Cambridge 1997.

Kao veoma intrigantna tema izdvaja se štovanje jedne svetiteljke čiji je kult ponikao i razvio se u italijanskim gradovima - Sijeni i Veneciji. U pitanju je kult dominikanske trećeretkinje svete Katarine Sijenske (1347 – 1380, kanonizovana 1461) čiji je kult prihvaćen u kotorskoj biskupiji gotovo paralelno sa njegovim razvojem u matičnoj sredini. Sagledan u istorijskom kontekstu, kult svete Katarine Sijenske u Kotoru je važna karika za građenje slike o crkvenoj politici na ovom području u kojoj su veliku ulogu imali prosjački redovi. Propovedajući novi, vernicima bliži oblik duhovnosti, franjevci i dominikanci su vrlo brzo nakon svoje pojave postali oličenje novog duha u religioznosti poznog srednjeg veka. Naročito snažan način približavanja učenja laicima, prosjački redovi su ostvarili uvođenjem sasvim novih kultova svetitelja i svetiteljki. Posebnu snagu su nosili oni koji su ponikli iz novoformiranog franjevačkog i dominikanskog trećeg reda. Budući da su po svojoj prirodi bili bliži laicima, ovi svetiteljski modeli su postali izuzetno moćni asketski, karitativni i duhovni uzori. Posebnu popularnost među vernicima imao je kult dominikanske trećeretkinje svete Katarine Sijenske. Izuzetno promišljeno i brižljivo građen od dominikanaca, štovanje njenog kulta je postalo rašireno i pre zvanične kanonizacije.² U žitiju svete Katarine iz Sijene, preovlađivali su milosrđe i briga o siromašnima, mistične vizije sa evharističkom simbolikom, ali i aktivno angažovanje u crkvenoj politici i problemu avinjonskog papstva.³

Raspoloživi izvori svedoče da je u poznosrednjovekovnom Kotoru kult svetiteljke iz Sijene građen na dvema konceptualnim osnovama – prvu okosnicu oko koje se zasnivalo njeno štovanje činila je karitativna delatnost svetiteljke, a druga je ponikla iz složene evharističko - sakralne simbolike koju je nosilo njeno zadobijanje stigmata. Za razumevanje procesa prihvatanja svetiteljkinog kulta u Kotoru, najpre je potrebno osvrnuti se, u najkraćim crtama, na istoriju dominikanskog reda i istoriju podizanja njihovih manastira u ovom gradu. Kao početak istorije reda dominikanaca u Kotoru uzima se godina 1266. kada je Pavle Bari predao svoju zadužbinu, crkvu Svetog Pavla, dominikancima koji su iz Dubrovnika došli u Kotor.⁴ (sl. 1) Narednih godina

² G. Freuler, Andrea di Bartolo, Fra Tommaso d'Antonio Caffarini, and Sienese Dominicans in Venice, *The Art Bulletin* Vol. 69, No. 4 (Dec., 1987), 570-586.

³ Biograf i propagator kulta svete Katarine Sijenske, fra Tomazo d'Antonio Kafarini, pisao je da je Katarinina svetost bila kao *perfecta Dei dilectio ex clara visione procedens*, v. A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 525. O duhovnosti, misticizmu i simbolici vezanoj za Hristovu krv i evharistiju kod svete Katarine Sijenske, v. C. Frugoni, *The Imagined Women*, in: Ch. Klapisich – Zuber (ed.), *A History of Women in the West. Silences of The Middle Ages (vol. II)*, Harvard University Press 1998, 417-418; D. Régner-Bohler, *Literary and Mystical Voices*, in: *A History of Women in the West*, 469, 471, 475, *et passim*.

O angažovanju svetiteljke na polju crkvene politike pisao je: F. Thomas Luongo, *The Sainly Politics of Catherine of Siena*, Cornell University Press 2006.

⁴ O crkvi Svetog Pavla u Kotoru, v. T. Копривица, Црква Светог Павла у Котору, *Исторички записи 2/1* (2001), 77-99.

Sl. 1 Crkva Svetog Pavla, Kotor

broj redovnika je rastao i stvorena je potreba za podizanjem prostranijeg manastira. U tu svrhu kotorski ugledni vlastelin Nikola Buća poklonio je 1344. godine svoj posed na Pacijani (današnja Tabačina) izvan severnih gradskih zidina dominikancima da sagrade manastir Svetog Nikole. Nakon dva veka manastir je srušen u očekivanju napada turskog admirala Hajrudina Barbarose. Redovnici su 1540. godine od benediktinaca kupili zemljište u okviru gradskih zidina i na njemu sagradili novi manastir Svetog Nikole (u blizini franjevačkog ženskog manastira Svete Klare). Međutim, za temu prihvatanja kulta svete Katarine Sijenske posebno je zanimljiva sudbina prvobitne dominikanske crkve Sve-

tog Pavla. Nakon što su se 1344. godine dominikanci preselili u veliki manastir Svetog Nikole van zidina, crkva Svetog Pavla je jedno vreme bila napuštena, a potom se iznajmljivala. Kotorska opština je 1483. godine odlučila da crkvu Svetog Pavla iznajmi dominikankama stroge stege iz plemićkih porodica, a 1540. godine je ustupljena dominikankama trećeretkinjama, koje su do tog vremena živjele u privatnim kućama. Ova odluka o ustupanju crkve trećeretkinjama dobila je posebni akcenat našavši se u žitiju kotorske lokalne svetiteljke, blažene Ozane, koja je provela veći deo svog života u najstrožoj askezi, u maloj ćeliji u uglu crkve Svetog Pavla, kao rekluzi trećeg dominikanskog reda. Zasluga za osnivanje manastira za dominikanke trećeretkinje u žitiju je pripisana bl. Ozani. Naime, ona je jednom prilikom imala viziju kako u crkvu Svetog Pavla ulaze prelepe device sa upaljenim bakljama u ruci. Blažena Ozana je smatrala da joj je ovom vizijom dato do znanja kako treba da osnuje manastir uz crkvu Svetog Pavla za dominikanke trećeretkinje. Ovo je bio krupni korak koji je učvrstio snagu dominikanskog trećeg reda, kojem su pristupile mnoge žene i devojke iz grada i okoline. Vrlo brzo nakon osnivanja manastira, vrhovni starešina dominikanskog reda iz Rima 1547. i 1548. godine je dekretima dozvolio Ozani i još trima trećeretkinjama

Sl. 2 – Crkva Svete Ane, Kotor

(*sorores tertii habitus*) da nose blagoslovljeni beli naplećak (skapular) do smrti, poput sestara drugog reda (*moniales claustrales*).⁵

Pojava i prihvaćenost kulta istaknute dominikanske trećeretkinje, sv. Katarine Sijenske, koju su dominikanci opservanti smatrali svojom duhovnom osnivačicom,⁶ predstavlja sastavni deo istorije i dinamike razvoja dominikanskog ženskog reda u Kotoru. Jačanje dominikanki iz drugog i trećeg reda, sudeći prema potrebi za dobijanjem manastira u drugoj polovini XV veka, poklapa se sa datumom slikanja freske svete Katarine Sijenske u crkvi Svete Ane u Kotoru. (sl. 2) Na južnoj strani istočnog zida, uz samu oltarsku apsidu, sveta Katarina Sijen-

ska prikazana je u celoj figuri, okrenuta u blagom poluprofilu ka oltaru crkve. Obučena je u dominikanski habit - svetlu haljinu i crni mantil, a oko pasa ima pojas zlatne boje. Signirana je natpisom [C]ATARI[N]A [D]JE SEN(IS). Svetiteljka ruke drži sklopljene u visini grudi, dlanova priljubljenih pod pravim uglom, dok joj oko zgloba šake vise brojanice. Prikazana je sa stigmatima, koji se danas mogu videti samo na svetiteljkinim crnim cipelama u vidu plamenova zlatne boje.⁷ Pogled joj je podignut ka prikazu Hrista u poprsju, u segmentu neba. Na osnovu ikonografskih pojedinosti ponuđena je pretpostavka da je u pitanju predstava Pričešće svete Katarine Sijenske.⁸ Katari-

⁵ Ovaj pisani izvor, inače prvi u kojem se pominje Ozana, izuzetno je važan zbog terminologije – trećeretkinje se nazivaju *sorores tertii habitus*, dok se za monahinje drugog reda kaže – *moniales claustrales*. U pitanju su regesta (Regest. IV–29, f. 155) generala dominikanskog reda, fra *Francesca Romea da Castiglione*, koje je prvi objavio *Innocenzo Taurisano*, *Beata Osanna da Cattaro*, Roma, 1929, pp.129–131. Prepis donosi don Niko Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 51–53.

⁶ K. Christiansen, L. B. Kanter, C. Brandon Strehlike, *Painting in Renaissance Siena 1420 – 1500*, New York 1988, 16, 30, 52 et passim.

⁷ Sveta Katarina Sijenska je tražila da njeni stigmati budu nevidljivi, te su najpre crveni zraci postali *color splendidus*, boje svetlosti ili zlata. O literarnom opisu zadobijanja stigmata svete Katarine Sijenske, cfr. M. Meiss, *Painting in Florence and Siena after the Black Death*, 116–121.

⁸ O identifikaciji scene Pričešće svete Katarine na osnovu prepoznatih ikonografskih pojedinosti, v. V. Живковић, Фреске из XV века у которској цркви Свете Ане. Иконографска

Sl. 3 – Sveta Katarina Sijenska, freska, istočni zid, crkva Svete Ane, Kotor

na Sijenska je signirana i predstavljena kao sveta, te je zaključeno da bi *terminus post quem* nastanka fresaka bila godina kanonizacije svetiteljke - 1461. Kult svete Katarine Sijenske širio se i pre njene zvanične kanonizacije, posebno u oblastima koje su pripadala Venecijanskoj republici. Za to je najviše bio zaslužan fra Tomazo d'Antonio Kafarini. Kafarini je stupio u dominikanski red 1364. godine i boravio je u Sijeni do 1394. g. Te godine je otišao u Veneciju u kojoj je ostao sve do smrti 1434. g. Posebno se istakao u promovisanju reformisanog opservantskog dominikanskog reda stroge stege i dominikanskih trećeretkinja u Veneciji, koristeći primer svete Katarine Sijenske. Naime, od početka XIV pa do prvih decenija XV veka dominikanci su veoma aktivno promovisali svetiteljske kultove trećeretkinja (*reclusae, mantellate*).⁹ Budući da se Kotor od 1420. godine nalazio u sastavu Venecijanske republike, kao jedan od razloga prihvatanja kulta trećeretkinje iz Sijene treba svakako videti i izraz opšte crkvene politike venecijanskih dominikanaca.

Da se vratimo programu slikane dekoracije u kotorskoj crkvi Svete Ane. (sl. 3) Kao pandan stojećoj figuri svete Katarine Sijenske, nalazi se predstava svetog Martina, na južnoj strani istočnog zida. Obe freske flankiraju oltarsku apsidu glavnog broda. Ispod njihovih nogu, na zasebnom belom polju oivičenom crvenom bordurom, ispisana su latinicom, humanističkim

анализа, *Зограф* 28 (2000-2001) 133-138.

⁹ O problemima vezanim za proslavljanje blaženih, koji još nisu stekli zvanični status svetitelja, kao i o širenju kulta svete Katarine Sijenske iz Venecije (sa naglaskom na aktivnostima na tom polju fra Tomaza d'Antonia Kafarinija), v. A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 85-103, 209-211, 385, *et passim*; G. Freuler, *Andrea di Bartolo, Fra Tommaso d'Antonio Caffarini, and Sienese Dominicans in Venice*, 570-586; M. Lehmijoki-Gardner, *Writing Religious Rules as an Interactive Process: Dominican Penitent Women and the Making of Their „Regula“*, *Speculum* Vol. 79, No. 3 (Jul., 2004), 663.

Sl. 4 – Sveti Martin, freska, istočni zid, crkva Svete Ane, Kotor

duktusom, dva molitvena zapisa na narodnom jeziku. (sl. 4) Dve donatorke Katarina i Maruša, mole svetitelje prikazane na freskama za zastupništvo pred Hristom. Za razliku od prvog, molitveni zapis ispod figure svetog Martina je gotovo u celini sačuvan, i čita se: SVETI MRATINE MOLI SA RABU TVOIU MARUSU. Molitveni zapis svetog Katarini Sijenskoj je oštećen na nekoliko mesta, ali se njegov sadržaj, koji je po formi adekvatan prethodnom, može rekonstruisati: S[VET]A KATAR[INA] MOLI SA R[A]BU T[VOIU] [KA]TAR[INU]. Molitva upućena svetiteljima naslikanim uz samu oltarsku apsidu, svedoči o želji darodavaca da obezbede spasenje duše zaveštanim darom koji se nalazi u samom liturgijskom fokusu.¹⁰

Na fresci u crkvi Svete Ane, svetiteljka je predstavljena sa dva atributa: zlatnim stigmatima i brojanicama, crvenih i crnih zrnaca, koje joj vise oko zgloba

¹⁰ Podatak o postojanju još jednog votivnog zapisa donosi Timotej Cizila početkom XVII veka, ali njegovu istinitost treba prihvatiti sa rezervom, uobičajenom kada je reč o ovom autoru. Navodno, Cizila je, kako sam tvrdi, otkrio na ulazu u staru crkvu Svetog Benedikta (pokraj crkve Svetog Krsta) natpis: „Sjeti se, gospodine, služavke tvoje Radule...“, в. *Аналисти. Хроничари. Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, ур. М. Милошевић, Цетиње 1996, 67.

desne šake.¹¹ Od XV veka brojanice postaju prepoznatljiv ikonografski atribut svete Katarine Sijenske i deo njenog svetiteljskog kulta. U kontekstu brojanica, izuzetno je važno naglasiti da se na severnom zidu severnog broda crkve Svete Ane nalaze jedva vidljivi ostaci nekadašnjih fresko predstava. U blizini identifikovane predstave svetog Sebastijana,¹² prepoznaju se delovi naslikanih brojanica. Budući da se mali broj svetitelja prikazuje sa brojanicama u rukama, izbor svetitelja koji su mogli biti predstavljeni sužava se na svetu Katarinu Sijensku i svetog Dominika, koji se na ovaj način često prikazuju u kasnom XV veku.¹³ U Kotoru je u XVI veku postojala bratovština Gospe od Rozarija koja je imala svoju kapelu u dominikanskoj crkvi Svetog Nikole u gradu.¹⁴ U XV veku Kotoranke su često nosile brojanice napravljene najčešće od korala ili srebra sa pozlatom. U inventaru koji je napravljen 1440. godine nakon smrti Kotoranke Radule, udovice Marina Simonovog, pored srebrnog krsta i ikone svete Katarine u srebru, pominju se i pozlaćene brojanice.¹⁵

Drugi atribut svete Katarine Sijenske – stigmati, koji su na kotorskoj fresci naslikani u vidu plamenova zlatne boje na njenim cipelama, otvara posebno zanimljivo pitanje koje će se razmatrati iz više uglova u daljem tekstu.

Kada se posmatra kao programski deo slikane dekoracije crkve Svete Ane, predstava svete Katarine Sijenske nosi dva nivoa značenja: sakramentalno – evharističko i karitativno. Važno je ponoviti da su ova dva koncepta, likovno predstavljena u kotorskoj crkvi, bili ujedno i okosnica kulta svete Katarine Sijenske.

Koncept milosrđa, oličen u vrlini *caritas*, predstavlja jednu od ključnih ideja za vreme poznog srednjeg veka i njeni odjeci se nalaze gotovo u svim segmentima života u gradskim komunama - od pravnog, statutarnog i administrativnog uređenja, ustrojstva zanatlijskih udruženja, preko struktu-

¹¹ O poreklu brojanica *S. Rosario* i afirmisanju ideje o molitvi kao *omaggio floreale* u zreлом srednjem veku, cfr. C. Cecchelli, *Mater Christi. La vita di Maria nella storia, nella leggenda, nella commemorazione liturgica*, vol. IV, Roma 1951, 391-401. O brojanicama na Primorju, v. K. Жиречек, *Историја Срба II*, 248. U oporukama Zadranu iz polovine XIV veka pominju se i brojanice ((kralješ, lat. *coronella, paternoster*) koje su imali u ličnom posedu, npr. *pater noster de ambris grossis de corallio*, v. S. F. Fabijanec, Dva trgovačka inventara kao pokazatelji ekonomskog i kulturnog života u Zadru u XIV. stoljeću, *Povijesni prilozi* 25 (2003) 104.

¹² Prema ostacima strele koje su zabodene u telo, prepoznati su ostaci nekadašnje predstave svetog zaštitnika od kuge, v. В. Живковић, Култови светитеља заштитника од куге у Котору (XIV-XVI век), *Историјску часопис* 58 (2009), 190.

¹³ O predstavama svetog Dominika i svete Katarine Sijenske sa brojanicama, v. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, III/1, 272-277, 391-398.

¹⁴ S. Krasić, Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266–1807), *PPUD* 28 (1989), 136.

¹⁵ Istorijski arhiv Kotor (dalje: IAK) SN V, 965.

re testamentarne prakse laika, pa do rituala i slikane dekoracije crkava. Kao etički hrišćanski princip, karitativna delatnost je vernicima predstavljana putem uzora - hagiografskih primera milosrdnih dela popularnih svetitelja i svetiteljki. Stoga je čudo umnožavanja i davanja hrane siromašnima postalo opšte mesto u žitijima omiljenih svetitelja tog vremena, kakvi su bili: Dominik, Vincentije Fererski, Klara iz Asizija, Agneza iz Montepulciana, Katarina Sijenska, Elizabeta Mađarska.¹⁶

U okviru manifestacije religioznosti Kotorana, *caritas* je imao svoju najrazvijeniju formu ispoljavanja kroz brigu za *Pauperes Christi* i sve one kojima je pomoć bila potrebna. Pored davanja hrane, drugo milosrdno delo, koje je zbog jasne poruke u srednjem veku postalo simbol za karitas, jeste davanje odeće siromašnima. Hrišćanski uzor za ovakav vid karitasa bili su upravo oni svetitelji čije se predstave nalaze na zidovim kotorske crkve Svete Ane: sveti Martin, sveti Franja i sveta Katarina Sijenska. Ovi svetitelji imaju zajedničku epizodu u svojim žitjima - davanje svog ogrtača siromašnima. U hagiografskoj književnosti bio je posebno omiljen i često obnavljan model svetog Martina koji je dao svoj vojnički plašt (*paludamentum*) siromašnom vitezcu. Motiv je od vremena svetog Franje i njegovog primera postao izuzetno razvijen karitativni koncept. Hristos u vidu nagog siromaha koji moli za odeću postao je simbol zemaljskog milosrđa, kao preduslova za spasenje duše. Važno je istaknuti da je likovna predstava ove snažne moralne pouke bila vrlo jasno „čitljiva“, odnosno svima razumljiva i stoga pogodna za prenošenje hrišćanskog etičkog karitativnog koncepta.

Značaj ove teme za srednjovekovnog čoveka i za građenje moralnog koncepta duhovnosti i religioznosti vernika potvrđuje i tip relikvije svete Katarine Sijenske koja je čuvana u Kotoru. U dominikanskoj manastirskoj crkvi Svetog Nikole u gradu bila je pohranjena relikvija odeće svete Katarine Sijenske. O tome izveštava Mikele Priuli, biskup Vičence, tokom svog službenog obilaska kotorske biskupije 1603. godine.¹⁷ U crkvi je postojao i oltar posvećen svetoj Katarini Sijenskoj na kojem se nalazila slika Jakopa Palme. O ukrasima na bočnim oltarima koje je crkva Svetog Nikole u gradu imala

¹⁶ J. de Voragine, *The Golden Legend. Readings on the Saints*, translated by W. Granger Ryan, vol. II, Princeton University Press 1993, 44-58, 302-318; A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 372-376.

¹⁷ Dominikanska crkva Svetog Nikole imala je bogatu riznicu relikvija, umetničkih dela i bogoslužbenih predmeta. Mikele Priuli, biskup Vičence, sastavio je njihov najraniji poznati popis. Priuli nabroja, između ostalog, više relikvijara: srebrnu ruku sa moštima svetih Tome i Matije apostola, sv. Nikole, bl. Jakova iz Askolija, srebrni relikvijar sa česticom Časnog krsta, srebrni relikvijar sa kristalom za čuvanje komadića Hristovog trnovog venca, sličan relikvijar sa komadićem odeće sv. Katarine Sijenske. Deo popisa je objavio: S. Krasić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru*, 138, (prema dokumentu koji se čuva u Vatikanskom tajnom arhivu, Miscellanea armarium VII, vol. 100, f. 446.)

izveštava u hronici pisanoj 1716. godine fra Vincentije Marija Babić.¹⁸ Nešto ranijeg datuma od Babićeve hronike jeste izveštaj koji je u Rim poslao kotorski dominikanac Gundislav Kršava (*Cresaglia*) 1706. godine. U ovom izveštaju se takođe pominje i slika sa predstavom svete Katarine Sijenske.¹⁹

Kakvo je sve simboličko značenje imala odeća svete Katarine Sijenske govore delovi iz njenog žitija.²⁰ Dominikanska trećeretkinja iz Sijene dala je odeću Hristu u vidu polunagog prosjaka. Te noći je imala viziju Hrista u liku istog siromaha koji joj je iz rane na grudima svog svetog tela dao odeću koja je bila nevidljiva za druge. Ovakav dar je trebalo da ukaže na nagradu koja je čeka na nebu zbog njenih milosrdnih dela. U drugoj viziji, Katarini su habite nudili sveti Dominik, sveti Franja i sveti Avgustin, čime je simbolički pokazano kom redu treba da se pridruži. Na ovoj poslednjoj viziji vezanoj za odeću potrebno je zadržati pažnju, budući da predstavlja srž formiranja kulta svete Katarine Sijenske i drugih trećeretkinja ovog perioda. Naime, dobijanje habita u viziji svete Katarine govori o problemu vezanom za početke religijskog života svetiteljke iz Sijene, odnosno o tipu njenog (ali i drugih žena) semi – monaškog života i stepenu povezanosti sa dominikanskim redom. Naziv koji se tada koristio za žene koje su vodile polumonaški život ukazivao je na njihovu odeću – *vestitae*. U vreme kada su se pojavile, *vestitae* su imale veoma slabu povezanost sa dominikanskim redom. Promena termina kojim su počele da se nazivaju, označila je i promenu njihovog statusa. Naziv *soror de poenitentia* dominikanci su uveli tek početkom XV veka, kada su ih kao trećeretkinje uključili u okvir svog reda. Prvo sistematsko korišćenje termina *soror de poenitentia* u dominikanskom učenju nalazi se u spisima Rajmunda iz Kapue (generalni majstor dominikanskog reda u periodu od 1380. do 1399. godine) koji je bio ispovednik Katarine Sijenske, kao i kod Tomaza d'Antonia Kafarinija (autora *Tractatus* i drugih tekstova o dominikankama trećeretkinjama). U hagiografiji svete Katarine Sijenske (*Legenda maior*) pisanoj između 1385. i 1395. Godine, Rajmond govori o dominikankama trećeretkinjama kao o *sorores de poenitentia Sancti*

¹⁸ Crkva je imala osam oltara: svetog Nikole, svetog Dominika, svete Katarine Sijenske, svetog Vincentija Fererskog, svetog Bartolomeja apostola, svetog Hijacinta, svete Barbare i svete Marije Magdalene. Svaki od oltara je imao po jednu sliku, a na glavnom oltaru svetog Nikole nalazila se Ticijanova slika Poklonjenja kraljeva. Hronika Vincentija Babića *Sulle Boche di Cattaro concernenti il culto* čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu (III, d. 88.) Izveštaj o slikama na oltarima obradili su: don N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, 38-39. i S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru*, 133, 140.

¹⁹ Izveštaj *Breve narratione come fu introdotta la Religione Domenicana nella magnificacitta di Cattaro* se čuva u Rimu (Archivum Generale Ordinis Predicatorum, XIV, liber D, f. 54r.), cfr. S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru*, 139-140.

²⁰ O značaju poklanjanja odeće za poznosrednjovekovnu devocionalnu praksu i posebno o primeru svete Katarine Sijenske, obradila je Cordelia Warr, *Clothing, Charity, Salvation and Visionary Experience in Fifteenth-Century Siena*, *Art History* 27/2 (2004) 187-211.

Dominici. Rajmond iz Kapue je u svojoj *Legenda maior* stvorio sliku o Katarini Sijenskoj kao dominikanskoj pokajnici koja je bila blisko povezana sa dominikanskim redom. Time je prikrrio činjenicu da su *vestitae* u to vreme bile u velikoj meri nezavisne i da je Katarina u početku imala tek nominalne veze sa dominkanskim redom. Izuzetno je važno naglasiti da je tek u Rajmundovoj hagiografiji Katarina postala simbol redefinisano dominikanskog pokajničkog i pobožnog života. U istom kontekstu potrebno je izdvojiti još jednu važnu ideju koju su promovisali dominikanci opservanti i naročito Rajmond iz Kapue. Naime, naglasili su činjenicu da je Katarina uzela habit dominikanskih trećeretkinja kao mlada devojka, te da vođenje pokajničkog pobožnog života nije bila praksa samo za udovice, već i mlade neudate žene.²¹ Rajmundovim žitijem, a potom i trudom dominikanaca opservanata, Katarina Sijenska je i pre kanonizacija postala dominikanski model mlade trećeretkinje i uzor za sve pobožne žene.

Pored osnovnog karitativnog značenja koje je davanje odeće siromašnom imalo u hagiografijama osnivača franjevačkog reda, a potom i svete Katarine Sijenske, kao uzora za dominikanske trećeretkinje, odeća ovih svetitelja nosila je i jedno drugačije i za vreme poznog srednjeg veka, posebno značenje. U okviru poznosrednjovekovne funerarne prakse, habiti franjevaca i dominikanaca su za laike imali simbolično značenje spasenja duše. Sahranjivanje laika u habitima prosjačkih redova postaje naročito popularan vid brige *pro remedio animae* u okviru kasnosrednjovekovne razvijene forme zapisivanja poslednje volje.²² Kako saznajemo iz sačuvanih testamenata, sahranjivanje u dominikanskom i franjevačkom habitu u Kotoru je imalo ustanovljenu tradiciju i bilo je omiljeno *post mortem* zaveštanje muškaraca i žena.²³

U ostvarenom idejnom programu slikane dekoracije u kotorskoj crkvi Svete Ane karitativna simbolika je blisko povezana sa činom stigmatizacije, zadobijanja rana Hristovih na telu. Do pojave svete Katarine Sijenske i njenih stigmata, oko čije autentičnosti se vodila žestoka rasprava među teolozima, sveti Franja je bio jedini koji je na svom telu zadobio rane Raspetog. Za razumevanje osnove po kojoj su ove dve ideje povezivane, potrebno je podsetiti se reči Tomaza da Čelana, biografa svetitelja iz Asizija. Pišući o konceptu karitasa koji je sveti Franja svojim ličnim primerom svakodnevno ostvarivao, Tomazo da Čelano je idejno povezoao milostinju i božansku ljubav sa stigmatizacijom koju je svetitelj zadobio. Po toj osnovi franjevač-

²¹ M. Lehmijoki-Gardner, *Writing Religious Rules*, 668-669, 671-672.

²² O praksi sahranjivanja u habitu u okviru soteriološke i karitativne simbolike, v. C. Warr, *Clothing, Charity, Salvation*, 196.

²³ O postojanju ove funerarne prakse u Kotoru, sa izdvojenim primerima iz delimično obrađene arhivske građe (kraj XV i početak XVI veka), v. V. Živković, *Clothing as a Symbol of Charity and Soul Salvation in Late Medieval Kotor (Cattaro)*, *Balkanica* 39 (2008), 103-114.

Sl. 5 – Stigmatizacija svetog Franje, južni zid, crkva Svete Ane, Kotor

ko učenje je razvilo tumačenje karitasa kao vid *Imitatio Christi*. O prisutnosti ovakvog povezivanja dva hrišćanska koncepta u religijskoj praksi poznosrednjovekovnog Kotora, jasno govori jedan pisani izvor. U pitanju je oporuka Luke, pokojnog Marina Bolice iz 1496. godine. Kotorški vlastelin Bolica zaveštao je novac kako bi se obuklo pet siromaha na čast pet Hristovih rana. To je jasan izraz načina na koji su Kotorani krajem XV veka povezivali davanja odeće siromašnima, kao karitativni imperativ, sa poštovanjem rana Hristovih, odnosno ustanovljenog kulta *Quinquupartitum vulnus*. Na simboličkom planu, ista ideja je predstavljena i slikom u crkvi Svete Ane. Osim davanja odeće siromašnom (odnosno samom Hristu) svetitelje koji su nasikani na zidovima kotorske crkve povezuje i motiv stigmata: sveta Katarina Sijenska je prikazana sa stigmatima, dok je sveti Franja predstavljen u samom trenutku zadobijanja rana Hristovih na svom telu. (sl. 5) Dva koncepta: karitativni i sakramentalno-evharistički, dobili su eksplicitni izraz prvo izborom ikonografskog motiva, a onda i izborom mesta slikanja u okviru prostora crkve - na istočnom zidu uz samu oltarsku apsidu i na južnom zidu naosa u blizini oltara.

Činjenica da je sveta Katarina Sijenska u kotorskoj crkvi Svete Ane prikazana sa stigmatima, jeste od izuzetne važnosti za razmatranje prihvaćenosti njenog kulta u gradu. Naime, verodostojnost stigmatizacije svete Katarine Sijenske, a potom i legitimnost slikanja svetiteljke sa stigmatima bilo je kontrovezno pitanje koje je okupiralo pažnju teologa i crkvenih krugova u drugoj polovini XV i tokom XVI veka. Činjenica na koju su se rado po-

zivali protivnici Katarininih stigmata nalazila se u svetiteljkinom žitiu koje je napisao Rajmund iz Kapue. U žitiu je naglašeno kako je sveta Katarina objasnila da se tokom Stigmatizacije koju je doživela u Pizi, rane Raspetog nisu vidno manifestovale na njenom telu, premda je sam čin bio bolan. Suočeni sa teškim zadatkom da vizuelno predstave nevidljivo, slikari su od samog početka slikali svetu Katarinu Sijensku sa vidljivim ranama.²⁴ Posebno snažni protivnici verodostojnosti Katarininih stigmata bili su franjevci koji su smatrali da je vidljive i realne rane Hristove zadobio jedino njihov osnivač reda, sv. Franja. Za Katarininu stigmatizaciju su predlagali da se dogodila kao vizija, ali ne i u fizičkoj realnosti. Protivnici verodostojnosti Katarininih stigmatizacije su dobili zadovoljenje 1475. godine kada je papa Sikst IV, franjevac, doneo zabranu da se svetiteljka likovno predstavlja sa stigmatima, a ranije predstave je trebalo da se preprave ili uklone. Zapretio je kaznom ekskomunikacije svakome ko se ne bude pridržavao ove odluke kao i svakome ko bi propovedao da je svete Katarine Sijenske zadobila stigmatu poput svetog Franje.²⁵ Premda je papa Inoćentije VIII potvrdio zabranu 1490, godine papine odluke se u praksi nisu poštovale, posebno u Sijeni. Slično je bilo i u Veneciji i njenoj oblasti u kojoj su naročito snažni bili dominikanci opservanti koji su se zalagali za jačanje kulta svete Katarine Sijenske i bili uporni zagovornici njene stigmatizacije. Uskoro je odluka prethodnih papa nešto izmenjena i ublažena, jer je papa Aleksandar VI (1492 - 1503) dozvolio da se svetiteljka predstavlja sa svetlosnim ili zlatnim stigmatima kako bi se naglasilo da nije dobila krvave rane Raspetog. Zabrana se i dalje odnosila na slikanje crvenih rana kao predstava krvi.²⁶

Sveta Katarine Sijenska je u Kotoru naslikana sa stigmatima na nogama u vidu plamenova zlatne boje najverovatnije u vreme zaoštavanja sukoba oko ovog pitanja. Zbog oštećenosti freske ne može se videti da li su stigmati istog tipa bili naslikani i na rukama. Rane dobijene tokom stigmatiza-

²⁴ Među prvim je freska Andree Vanija iz 1389. godine u *Capella delle Volte* u crkvi Svetog Dominika u Sijeni na kojoj je svetiteljka predstavljena sa crvenim ranama od stigmata na rukama. Giovanni di Paolo je naslikao više panela, izdvojenih scena, koje čine narativni ciklus, među kojima je i Stigmatizacija, v. K. Christiansen, L. B. Kanter, C. Brandon Strehli-ke, *Painting in Renaissance Siena 1420 – 1500*, 230-233. Početkom XVI veka stigmatu u vidu zlatnih plamenova naslikao je Girolamo di Benvenuto u *Santa Casa di S. Caterina* u Sijeni na devocijalnoj slici Stigmatizacija svete Katarine, v. B. Pike Gordley, *A Dominican Saint*, 398, n. 13.

²⁵ O raspravama vezanim za predstavljanje stigmata svete Katarine, v. A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 442; C. Warr, *Visualizing Stigmata: Stigmatic Saints and Crises of Representation on Late Medieval and Early Modern Italy*, in: P. Clarke, T. Claydon (eds.), *Saint and Sanctity*, *Studies in Church History*, vol. 47 (2011), 228-247.

²⁶ Zabrana je trajala sve do 1630. godine veka kada je papa Urban VIII ponovo dozvolio slikanje sv. Katarine sa stigmatima. O ovom problemu, v. B. Pike Gordley, *A Dominican Saint for the Benedictines: Beccafumi's "Stigmatization of St. Catherine"*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 55/3 (1992), 394-412.

cije su bile telesni znak mističkog sjedinjavanja sa Raspetim Hristom i učešća u Stradanju.²⁷ Međutim, na kotorskoj fresci je ostvaren poseban akcenat pošto sveta Katarina nije naslikana tokom samog čina zadobijanja stigmata, već je sa ovim, u to vreme kontroverznim, atributima predstavljena u (pretpostavljenoj) sceni Pričešće svete Katarine.²⁸ Stigmati svete Katarine bili su najbliže povezani sa Evharistijom kako na realnom, istorijskom planu, tako i na simboličkom. Sveta Katarina je stigmatu zadobila dok se molila pred Raspećem, a nakon što je primila pričesće u crkvi Svete Kristine u Pizi 1375. godine. Povezivanjem ova dve ideje na kotorskoj fresci: zadobijanja rana Hristovih i evharistije, Katarinini stigmati su postali jasan i vidljiv znak doktrine o transspustancijaciji i *praesentia realis*. Doktrina o Hristovom telesnom prisustvu u liturgiji je uticala da se predstave Raspeća i pet Hristovih rana simbolički doživljavaju kao pričest koja se nudi vernicima. Za ovaj događaj sveta Katarina je sama napisala da je bila dva puta nahranjena sakramentalnom hranom.²⁹ Centralne teme u Katarininoj religioznoj preokupaciji bile su: doktrina evharistije, kao i misterije Inkarnacije i Raspeća, o čemu je pisala u *Dialogo della Divina Provvidenza*. Svojim pijetom prema Hristovom napaćenom telu, prolivenoj krvi i pet rana, Katarina Sijenska odražava osnovne preokupacije kasnosrednjovekovne religioznosti u kojoj je posebno bio poštovan kult hostije i dogma o Hristovom realnom prisustvu tokom evharistije.³⁰

Povezanost Pričešća i Stigmata kakva se u svetiteljkinom životu odigrala tokom njene molitve pred Raspećem u crkvi Svete Kristine u Pizi, izdvojenim atributima i motivima ponovljena je na simboličnom planu na kotorskoj fresci. U tome treba videti dobro promišljen program i učenje koji su kotorski dominikanci brižljivo promovisali u gradu. Dominikanci su građe-

²⁷ Jasno povezivanje ova dva koncepta ostvareno je početkom XVI veka: Matteo Balducci je na predeli predstavio u sredini *Pietà* koju okružuju scene Stigmatizacija svetog Franje s jedne i Stigmatizacija svete Katarine Sijenske, s druge strane, v. B. Pike Gordley, *A Dominican Saint*, 401, n. 28.

²⁸ В. Живковић, *Фреске из XV века у которској цркви Свете Ане*, 133-138.

²⁹ B. Pike Gordley, *A Dominican Saint*, 401.

³⁰ Sakramentalna simbolika Hristovog tela i krvi dobila je u svetiteljskom primeru Katarine Sijenske oblike religijskog misticizma. Hristova krv je za Katarinu Sijensku imala značenje milosti koja je nastala iz žrtve inkarniranog Logosa. Katarina je svoja pisma pisala u znaku Hristove *prezioso sangue*, ističući kako joj je Marija Magdalena uzor zato što je stajala ispod krsta i bila „poplavljena“ Hristovom krvlju. Pisala je kako njena želja za podražavanjem Hristovih Muka proizilazi iz ljubavi prema Gospodu, kao i da radije želi da pati na zemlji nego u čistilištu. O temi mučenja tela, vizija i smrti u spisima svete Katarine Sijenske, v. R. Neu Watkins, *Two Women Visionaries and Death: Catherine of Siena and Julian of Norwich*, *Numen* Vol. 30, Fasc. 2 (Dec., 1983), 174-198; K. Scott, „*Io Catarina*”: *Ecclesiastical Politics and Oral Culture in the Letters of Catherine of Siena*, in: *Dear Sister: Medieval Women and the Epistolary Genre*, ed. K. Cherewatuk, University of Pennsylvania Press 1993, 87-121; H. Webb, *Catherine of Siena's Heart*, *Speculum*, Vol. 80, No. 3 (Jul., 2005), 802-817.

njem kulta svete Katarine Sijenske kao vida *Imitatio Christi*, ponudili svoju verziju ranije uspostavljenog franjevačkog modela. Do pojave kontroverznih stigmata svete Katarine Sijenske, za franjevce su stigmati svetog Franje imali jedno posebno značenje - bili su izvanredna privilegija koju niko do tada nije stekao u hrišćanskoj istoriji.³¹ U kotorskoj crkvi Svete Ane u neposrednoj blizini su predstavljena dva svetiteljska modela prosjačkih redova, franjevaca i dominikanaca, koja su na svom telu i duši nosila rane Hristove – sveti Franja i sveta Katarina Sijenska.

Donatorka kotorske freske, Katarina, nadu za spas svoje duše iskazala je samim donatorskim činom, koji je praćen zapisanom molitvom za zastupništvo pred Hristom, ali i odabranom temom freske (Pričešće svete Katarine Sijenske), kao ilustracijom ideje o iskupljenju grijehova kroz pričest. Ovaj izdvojeni primer posmatran u kontekstu glavnih religioznih tema i preokupacija poznog srednjeg veka, rečito govori o snazi svetiteljskih kultova. Milosrdna dela, asketizam, dominikanska forma semi-monaškog statusa trećeretkinja i konačno stigmati, kao vrhunac spajanja sa modelom Hrista, predstavljaju koncepte koju su bili snažno prisutni u religijskoj praksi, duhovnom i svakodnevnom životu poznosrednjovekovnog Kotora. U štovanju kulta svete Katarine Sijenske ove ideje dobile su zaokruženu celinu koja je imala snagu da promoviše dominikansko učenje među vernicima.

Valentina ŽIVKOVIĆ

THE VENERATION OF ST CATHERINE OF SIENA IN KOTOR IN THE LATE MIDDLE AGES

Summary

The cult of the Dominican tertiary St Catherine of Siena (1347 – 1380, canonized in 1461) was recognized in Kotor almost analogously with its development in the place of origin—Sienna and Venice. The appearance and recognition of the cult

³¹ Osnov vezivanja franjevačke teologije za ideju *imitatio Christi* leži u životu osnivača reda. Najznačajnija potvrda sličnosti osnivača franjevačkog reda sa Hristom bio je događaj koji se dogodio na Monte La Verni 1224. godine, kada je sveti Franja imao viziju Raspeća i doživeo stigmatizaciju i rane Raspetog su se manifestovale na njegovom telu. *Novitas miraculi* su svetog Franju pretvorila u živu sliku Stradanja. O uticaju franjevačkog modela *alter Christus* na formiranje kulta svetitelja, v. A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 113–127, *et passim*. O Bonaventurinom savetu o ukrašavanju franjevačkih crkava predstavama Stradanja, v. R. Hatfield, *The Tree of Life and the Holy Cross. Franciscan Spirituality in the Trecento and the Quattrocento*, in: *Christianity and the Renaissance. Image and the Religious Imagination in the Quattrocento*, ed. by T. Verdon, J. Henderson, Syracuse University Press 1990, 132–160.

of the prominent St Catherine of Siena, whom the Dominican Observants considered to be their spiritual founder, represents an integral part of the history and dynamics of development of the Dominican female order in Kotor. The rise of Dominican women from the Second and Third Orders, judging by the need to found a monastery in the second half of the 15th century, coincides with the date of the painting of the St Catherine of Siena fresco in the St Anne church in Kotor. At the eastern wall, along the very altar apse, a standing figure of a saint with stigmata in the form of golden flames on her shoes is painted. The depiction makes up a conceptual whole together with another two preserved frescoes: a standing figure of St Martin and the scene of the Stigmatization of St Francis. As a part of the program of the painted decoration of the Church of St Anne, the representation of St Catherine of Siena has two levels of meaning: sacramental – eucharistic, and charitable, this being the framework upon which the cult of the female saint was founded. The saints which were painted in the church of Kotor link a common episode from their lives: giving their clothing to the poor. Due to the unambiguous message, this motif had the strength of a universal symbol of charity in the religious practice of the late medieval period.

A special conceptual accent was bestowed to the Kotor fresco, as St Catherine was painted with stigmata in the scene of the Communion. Namely, the stigmata of St Catherine were closely linked with the Eucharist on an actual, historical plane, as well as symbolical. St Catherine obtained the stigmata while praying before the Crucifixion, and after she received communion in the Church of St Cristina in Pisa in 1375. By linking these two ideas in the fresco from Kotor, Catherine's stigmata have become a clear and visible sign of the doctrine of transubstantiation and *praesentia realis*.

Lovorka ČORALIĆ*

RELAZIONI CULTURALI E ARTISTICHE TRA LE DUE
SPONDE DELL'ADRIATICO: I VETRAI DALMATI
SULL'ISOLA DI MURANO

ABSTRACT: The paper aims to investigate the presence and activity of Dalmatian glassmakers on the island of Murano during the Middle Ages and early modern times. With this contribution, the author continues her research on the presence and activities of immigrants on the eastern Adriatic coast on the islands of the Venice lagoon. After the introductory part which briefly mentions the origins of the presence of the glassmakers who arrived in Murano from Dalmatia and northern Croatia, the paper focuses on the two most well-known families of glass artisans from Dalmatia - the Dragan and the Ballarin.

KEY WORDS: Venice, Serenissima, Dalmatia, Murano, glassmakers, the Dragan and Ballarin families, migration

Introduzione

L'immigrazione della zona più vasta della costa orientale adriatica verso Venezia è un fatto inconfutabile confermato da numerosi documenti d'archivio e da evidenti segni toponomastici sparsi per tutta la città di San Marco. Nei lunghi secoli di sviluppo storico in comune, in cui Venezia era la metropoli dell'Adriatico orientale, la comunità degli immigrati, denominata nelle fonti veneziane degli Schiavoni, era una comunità numerosa e rispettabile, costituita per lo più dai Dalmati e dai Bocchesi. Nella città, chiamata anche "piccola Babele", per la diversità etnica e religiosa dei suoi abitanti, questi immigrati sono stati ritenuti per secoli cittadini capaci, apprezzati, maestri attivi negli arsenali, abili commercianti, validi artigiani abili scalpello, soldati coraggiosi, sacerdoti di fiducia.

* Autorka je znanstvena savjetnica Hrvatskog instituta za povjest, Zagreb.

Dalla *Riva degli Schiavoni* fino alla *Calle Ragusei*, dal sestiere orientale Castello fino alle parrocchie occidentali del sestiere Dorsoduro, dalla Piazza di S. Marco fino al confine settentrionale della città, di anno in anno, di secolo in secolo, le fonti storiche annotano una continuità nella presenza degli immigrati provenienti dalle isole del Quarnaro fino a Cattaro e al litorale di Budva e di Antivari. Oltre a stabilirsi a Venezia, tali immigrati furono, specialmente nel periodo delle più intensive migrazioni oltre Adriatico (nel '400 e nel '500), un gruppo numeroso e distinto anche tra gli abitanti delle isole della Laguna di Venezia¹. In seguito, si approfondirà il fatto che ci fu anche un gruppo elitario di immigrati dalla Dalmazia e stanziatisi a Murano, l'isola di vetro. L'intervento si basa sia sullo studio dei notevoli contributi storiografici sia sui documenti originali dell'Archivio di Stato di Venezia.

L'isola di vetro e dei maestri vetrai

Quest'isola è stata resa nota da una produzione vetraia plurisecolare che ne garantì un riconoscimento internazionale – si tratta (insieme a Burano, Torcello, Giudecca, S. Giorgio Maggiore e Chioggia) di una delle più famose isole della laguna veneziana. Situata vicino alla città delle lagune (di fronte al quartiere Fondamenta Nuove), l'isola di Murano fu – grazie alle sue condizioni ambientali favorevoli – popolata dai rifugiati veneti provenienti dalla terraferma già nei primi decenni d'immigrazione nell'Italia settentrionale. L'isola, che nell'Alto Medioevo portava il nome di Amurianum, inserita nel Ducato veneziano conquistò ben presto una certa autonomia. Già verso la fine del '200 fu costituita l'amministrazione autogovernativa dell'isola – podestà, Maggior e Minor Consiglio (Arengo maggiore, Arengo minore). Le famiglie originarie di Murano erano iscritte ad un *Libro d'oro* che ne garantiva dei privilegi tra i quali anche la possibilità che un patrizio veneziano sposasse la figlia di un maestro vetraio muranese, senza perdere il titolo nobiliare per i suoi discendenti. L'economia dell'isola e dei suoi abitanti si basava sulla produzione sviluppata di oggetti in vetro. L'industria del vetro, prima diffusa in buona parte della Laguna di Venezia ma poi anche sulla terraferma circostante, nel 1291 fu portata a Murano per evitare i continui incendi che devastavano i quartieri della città. Col tempo, sull'isola i maestri vetrai fondarono un quartiere costruendo le loro botteghe lungo il Canale di Santo Ste-

¹ Sull'immigrazione proveniente dalla sponda orientale dell'Adriatico cfr. Lovorka Čoralić, Hrvati na mletačkom otoku Muranu (XIV.-XVII. st.) (I croati sull'isola di Murano: '300-'600), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 30, Zagreb, 1997, pp. 29-41; Id., Giudecca, Murano, Chioggia ... Hrvati na otocima mletačke lagune (Giudecca, Murano, Chioggia ... I croati sulle isole della Laguna veneta, *Povijesni pri-lozi*, a. 21, vol. 23, Zagreb, 2002, pp. 117-144; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi: Odbrane teme (I contributi croati alla cultura veneta: temi scelti)*, Zagreb, 2003, pp. 89-136.

fano (*Rio di S. Stefano*), nominato poi Fondamenta dei Vereri. All'inizio del '300 Murano divenne un centro di primaria importanza per molti maestri la cui attività principale era legata alla produzione e alla decorazione di prodotti in vetro. Nel '300 e soprattutto nel '400, nelle botteghe muranesi nacquero quei prodotti riconoscibili, tipici, unici in tutta Europa. Nello stesso periodo, tra tutte le famiglie spicca quella dei Barovier, i cui discepoli ritengono ancor'oggi di avere la supremazia nell'arte vetraria muranese. Nel 1441 si riforma il vecchio Statuto del 1271 (noto come *Capitulare de fiolariis*) cambiando il nome in *Mariegola dei verieri de Muran*. Il nuovo Statuto conferma in parte i vecchi regolamenti, senonché – in base alle nuove esigenze e al progresso dell'arte vetraria – introduce talune modifiche nell'organizzazione e nel lavoro degli artigiani locali.

Secondo i tipi di lavoro dell'arte vetraria, i maestri muranesi furono divisi in cinque gruppi principali: *fiolieri* (fabbricatori di bottoni di vetro), *cristallieri* (fabbricatori di oggetti di cristallo), *margariteri* (fabbricatori di perle di vetro multicolore chiamate margarite), *specchieri* (fabbricatori di specchi), *stazionieri* (mercanti di prodotti in vetro). In questo periodo, nelle botteghe muranesi si producono i pannelli di vetro per la decorazione delle cornici delle chiese, si migliora la qualità della materia prima e si fanno le prime imitazioni (*vetro calcedonico*). Il più grande successo dell'arte vetraria muranese è l'applicazione del cristallo nella fabbricazione, e l'arte della lavorazione del cristallo grazie alla quale la fama degli artigiani muranesi si diffuse in tutta Europa².

Già agli inizi della produzione vetraria muranese, nelle fonti si menzionano in modo esplicito gli artigiani non veneti, dapprima italiani e poi sempre più numerosi e noti quelli dalmati. Oltre a quelli per i quali l'artigia-

² Tra la biografia esauriente sulla storia dell'arte vetraria muranese ci si consente a rinviare a: Cesare Augusto Levi, *L'Arte del vetro in Murano e i Baroviero*, Venezia, 1865; Vincenzo Zanetti, *Guida di Murano e delle celebri sue fornaci vetrarie, corredata di note storiche*, Venezia, 1866; Bartolomeo Cecchetti, *Delle origini e dello svolgimento dell'arte vetraria muranese*, Venezia, 1872; Luigi Vianello, *Storia di Murano*, Venezia, 1891; Angelo Santi, *Origine dell'arte vetraria in Venezia e Murano*, Venezia, 1914; Giulio Lorenzetti, *Murano e l'arte del vetro soffiato*, Venezia, 1953; Id., *Venezia e il suo estuario*, Trieste, 1974, pp. 803-818; Luigi Zecchin, *Appunti di storia vetraria muranese*, Venezia, 1957; Id., *Nuovi appunti di storia vetraria muranese*, Venezia, 1958; Id., *Vetro e vetrai di Murano*, vol. I-III, Venezia, 1987-1990; Astone Gasparetto, *Il vetro di Murano (dalle origini fino ad'oggi)*, Venezia, 1958; Giovanni Mariacher – Maria Causa, *Vetri meravigliosi*, Milano, 1966, 1972; V. Han – L. Zecchin, *Presenze Balcaniche a Murano e presenze Muranesi nei Balcani*, *Balcanica*, vol. 6, Beograd, 1975, pp. 77-97.; V. Han, *Slikari iz Dalmacije oslikavaju gotičko i renesansno staklo u Muranu (I pittori dalmati dipingono il vetro gotico e rinascimentale sull'isola di Murano)*, *Balcanica*, vol. 13-14, Beograd, 1982-1983, pp. 341-352; Hugh Tait, *The Golden Age of Venetian Glass*, London, 1979; Rosa Barovier-Mentasti, *Il vetro veneziano*, Milano, 1982; Attilia Dorigato, *Il Museo vetrario di Murano*, Milano, 1986; Sergio Ballarin, *I Ballarin di Murano*, Venezia, 2006.

nato è direttamente legato alla produzione vetraria, sull'isola in passato abitava un numero notevole di immigrati della Dalmazia che esercitavano mestieri e attività di vario tipo (arte marinaresca, navigazione, uffici ecclesiastici). I Dalmati come molti dei loro compatrioti, si adattarono facilmente al nuovo ambiente e col tempo divennero a pieno diritto cittadini di Murano (soprattutto i maestri vetrai) e riuscirono a procurarsi il permesso di esercitare la professione indipendentemente. Alcuni di loro hanno dato un contributo importante allo sviluppo dell'arte vetraria veneta e muranese, diventando così una parte per niente trascurabile nello studio dei rapporti e dell'immedesimazione nell'arte tra le due sponde dell'Adriatico.

Le conoscenze più antiche

Secondo le conoscenze attuali, il primo accenno ai vetrai immigrati dalla zona più vasta dell'Adriatico orientale sull'isola di Murano, risale agli anni Ottanta del '200. Nelle fonti, di solito, al posto del loro luogo di origine o del nome della famiglia, si trova l'indicazione tipica per quel periodo: *Schiavo*, *Sclavo* o *Schiavone*. Nei documenti muranesi dal 1286 al 1323 si citano *Drobizzo Schiavo* (fiolario) e *Alegrus Sclavus* che si cita di nuovo come maestro indipendente e proprietario di una bottega anche negli anni Quaranta del '300 (1346 – 1348). Nella prima metà del '400 si annotano spesso vetrai della Dalmazia anziché quelli provenienti dalla Croazia settentrionale. In modo esplicito si nomina *Martinus de Sagabria, vitrarius*, lavoratore nella bottega del maestro muranese Donato *de Massaria* (verso il 1405); *Petrus de Sclavonia*, vetraio nella bottega del maestro Stefano Cappello (1423); *Urbanus de Isagabria, vitrearius*, impiegato nella bottega di Jacopo Barovier (1443 – 1444); *Sbardelatus Sclavonus, magister vitreorum*, accusato nel 1444 per esser andato a lavorare al di fuori dell'area veneta e *Gallus de Ysagabria, vitrearius* (1449). Dagli anni Cinquanta agli Ottanta del '400 nelle botteghe dei maestri vetrai muranesi stimati, si registrano alcuni vetrai provenienti dalla Dalmazia e dalla Croazia settentrionale: nel 1456 si nomina *Georgius Sclavonus*, lavoratore nella bottega di Domenico Canèra; *Tomaxo de Sagabria, lavorador de veri*, è menzionato dal 1462 al 1490; *Nicolaus de Iadra, vitrearius* (1470); Rado *Schiavon stizador* (fochista) nella bottega di Giovanni Barovier (1471) e Matia *Schiavon*, accusato per esser andato a lavorare a Padova (1479). Nella seconda metà del '400 nella bottega del dipintore di vetro Valentino Ungaro (forse proveniente dalla Slavonia) si registrano gli allievi Giovanni da Nona (*Iohannes de Nona quondam Andreeae*, 1480) e Niccolò da Segna (*Nicholaus de Signa quondam Laurentii*, 1482), e all'attività di Ungaro è collegata a quella del decoratore di vetro Niccolò da Spalato (1482)³.

³ L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. III, pp. 192, 201-202; R. Barovier-Mentasti, *Il ve-*

I maestri vetrai dalmati e croati menzionati in precedenza non sono tanto conosciuti e apprezzati, cosicché non si hanno a disposizione altre informazioni sulla loro attività e sulla loro opera artistica. Per questo motivo, in seguito ci si concentrerà sugli immigrati dalmati più conosciuti l'attività dei quali è documentata in fonti autentiche e nella bibliografia esistente, e si porrà l'attenzione sui vetrai che hanno dato un contributo notevole a quella parte importantissima della storia e della cultura veneta. Ci si focalizzerà in seguito sulle due famiglie di vetrai che, grazie ai contributi dei loro discepoli – stimati maestri dell'arte vetraia – hanno trovato un posto notevole nelle numerose opere monografiche sulla storia della produzione vetraia muranese.

I maestri vetrai della famiglia Dragan

La prima famiglia di maestri vetrai muranesi che si trova menzionata nelle fonti autentiche è quella dei Dragan (*Dragano, Dragani, Drago, Dracano*)⁴. Si presume che la famiglia provenga dall'isola di Curzola e che probabilmente siano discepoli dell'immigrato da Curzola, Giovanni del fu Frane, nominato in un documento veneto del 1442. Nel 1446 si registra il primo rappresentante certo di quella famiglia dalmata. Si tratta di Giorgio del fu Dragan *de Sclavonia*, menzionato come allievo (*famulus*) del falegname Vid a Murano, sulla cui attività successiva però non ci sono pervenute notizie⁵. In base ai dati preservati e ai contributi sul tema, verso la fine del '400 e nella prima metà del '500 sull'isola di Murano sono attivi i cugini Marco del fu Dragan e Toma del fu Paolo l'attività dei quali è ben documentata nelle fonti storiografiche. Toma Dragan è menzionato nel 1494 come proprietario di una fornace per la lavorazione del vetro, e, nel praticare la sua attività, fu collegato ai membri di altre famiglie di maestri vetrai a Murano. Nel 1511 Toma stipula un contratto con Marietta, vedova di Jacopo Dalla Pigna, uno stimato vetraio di provenienza albanese, e con suo figlio Niccolò, dai quali affitta la casa con la bottega, la fornace, il giardino e l'orto situati nel quartiere muranese di S. Stefano. Toma Dragan in quel periodo fu di sicuro uno dei principali maestri a Murano e la sua situazione economica gli permise di affermarsi anche come benefattore. Nel 1507 Toma ordinò a proprie spese dal famoso pittore veneto Vittore Carpaccio una pala d'altare dedicata a San Tom-

tro veneziano, str. 57; L. Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, pp. 96-97.

⁴ L. Čoralić, *Djelovanje obitelji staklarskih majstora Dragan iz Dalmacije u Muranu (L'attività muranese della famiglia dei maestri vetrai Dragan provenienti dalla Dalmazia)*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 33 (Prijeteljev zbornik, vol. II), Split, 1992, pp. 39-50; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, pp. 98-107.

⁵ L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. III, p. 58.; L. Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, p. 99.

maso d'Aquino per la chiesa dei domenicani di S. Pietro Martire sull'isola di Murano, oggi esposta nella Staatgalerie a Stoccarda. Sulla parte superiore della tela, sopra i quattro angeli che sostengono un baldacchino, è dipinta la figura della Vergine Maria con Cristo tra le braccia, circondato da cherubini. La parte inferiore del quadro rappresenta San Tommaso d'Aquino che siede su un piedistallo elevato, circondato dalle figure di San Marco Evangelista e San Lodovico di Tolosa. Davanti a San Tommaso d'Aquino si osserva la figura di un giovane inginocchiato. Essendo Alise la forma veneta del nome di San Lodovico di Tolosa, si può supporre che la figura inginocchiata rappresenti il figlio di Toma, Alvise⁶.

Toma Dragan con la moglie Tadea ebbe tre figli: la figlia Paola e i figli Alvise e Bernardino. Sembra che entrambi i figli abbiano seguito le orme del padre, continuato la loro attività sotto il segno della famiglia Dragan (*al Drago*), e aperto delle proprie botteghe per la lavorazione del vetro. Pertanto, già nel 1501, Alvise Dragan è citato come proprietario di una fornace e di una bottega situata vicino al ponte di S. Chiara. Sembra che, col tempo, il campo di attività di Alvise Dragan si sia allargato tanto che, qualche anno dopo, vengono menzionati la sua bottega, il suo magazzino e il negozio dei prodotti in vetro vicino alla casa della famiglia Dalla Pigna. In base all'inventario del 1508, ci si può fare un'idea più precisa degli oggetti trovati nei magazzini e dei prodotti nelle botteghe di Alvise Dragan. Tale lista annota in modo esauriente diversi oggetti decorativi e di uso comune fatti di vetro, più spesso con la tecnica della smaltatura (*lavorade con smalti*), a volte anche dorati (*doradi*): bicchieri (*goti*), calici (*coppe*), boccali (*bocali*), bottiglie (*ampolle*), saliere (*saliere*), vasi e recipienti di varie forme e utilità che servivano ai maestri nello svolgimento dei loro lavori (caldaie, botti, secchie, caldai, tini, ecc.)⁷. L'importanza dell'attività di Alvise Dragan e la reputazione della quale godeva, sono confermate anche dal fatto che fu sposato con Ambrosiana, figlia del famoso e ricco maestro vetraio Giovanni Barovier. Il testamento della moglie di Alvise, Ambrosiana, del 1525 rende noto che Alvise avesse un figlio illegittimo Ricio, il quale (siccome i coniugi Dragan non avevano figli) era l'unico discendente di Alvise; tuttavia le fonti non registrano alcuna sua attività successiva⁸.

⁶ Gustavo Ludwig – Pompeo Molmenti, *Vittore Carpaccio: La vita e le opere*, Milano, 1906, p. 276; L. Čoralić, Djelovanje obitelji staklarskih majstora Dragan (L'attività dei maestri vetrai Dragan), pp. 42-43; Id, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, pp. 99-100.

⁷ C. A. Levi, *L'Arte del vetro in Murano e i Baroviero*, str. 46-47; L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. III, pp. 50-60; L. Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, pp. 100-101.

⁸ Archivio di Stato di Venezia (in seguito: ASV), Notarile testamenti (in seguito: NT), b. 929, n. 6, 29. XI. 1525.

Bernardino, secondogenito di Toma è menzionato come proprietario di una bottega per la lavorazione del vetro nel 1509. Sulla produzione vetraia in tale bottega non esistono tante informazioni. Pare che, a differenza del fratello Alvise, l'attività di Bernardino fosse più modesta dato che il suo nome non risulta registrato tra i proprietari o gli investitori nei lavori più complessi della produzione e della vendita del vetro a Murano. L'attività di Bernardino si può collocare intorno al 1519 anno in cui egli, che durante il carnevale stava festeggiando, mascherato, nella casa del vetraio muranese Azol Barovier, venne a conflitto con un certo Stefano, un maestro vetraio meno noto, proveniente dall'isola di Corfù e morì nella rissa⁹.

Nel 1523 morì Toma¹⁰, e nel 1535 Marco Dragan. Nell'inventario dei beni di Toma nel 1532 si trovano numerosi oggetti di vetro fatti con la tecnica della smaltatura e della doratura (*smalti e d'oro*), e prodotti semplici in vetro (*calcedonia*). Di alcuni oggetti si dice che sono fatti *in rabico*, indicando così che sono dipinti di colore blu, colore ottenuto con l'ossido di rame. L'inventario, poi, registra bicchieri, coppe, vasi e recipienti di varie forme e utilità, che servivano per i lavori quotidiani nella bottega¹¹. È evidente, tuttavia, che, a differenza di alcune botteghe e fornaci possedute da suo figlio Alvise, Toma alla fine della sua vita possedeva solo un locale per la produzio-

⁹ L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. III, p. 61; L. Čoralić, *Djelovanje obitelji staklarskih majstora Dragan (L'attività dei maestri vetrai Dragan)*, str. 44; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, p. 101.

¹⁰ Il testamento di Toma Dragan fu scritto il 1° ottobre 1522. Pur succinto, contiene informazioni interessanti sulla famiglia Dragan, alla quale è stata tramandata la maggior parte dell'eredità del testatore. All'inizio del testamento Toma nomina esecutori della sua ultima volontà: il genero Francesco de Fabris de Novali, il marito della figlia Paola, la nuora Ludovica – moglie del defunto figlio Bernardino, il cognato Domenico di Enrico da Murano – fratello della moglie Tadea e il conoscente Luigi di Martino da Murano. Come posto del suo ultimo riposo Toma stabilisce la tomba nella chiesa di S. Pietro Martire e ai domenicani di quel luogo regala dieci ducati. Il testatore, in seguito, menziona un documento notarile datato 26 dicembre 1520, nel quale nomina le sue nipoti Iulia e Tadea, figlie del suo defunto figlio Bernardino. I beni ricordati in quel documento sono tramandati al figlio Alvise e alla nipote Graziosa alla quale lascia 200 ducati e i vestiti. Alla figlia Paola regala un quadro con l'immagine della Madonna sul quale, a quanto indicato nel testamento si trovava il simbolo della famiglia Dragan che non si doveva togliere, altrimenti il quadro, sarebbe andato a suo figlio Alvise. Al figlio Alvise perdona il debito di 85 ducati. Alle nipoti Iulia e Tadea regala cinquanta ducati. Le nipoti insieme a Graziosa sono eredi di tutti i beni di Toma. Nel caso in cui tutte e tre le eredi morissero prima di acquisire il diritto all'eredità, il figlio Alvise avrebbe ereditato i beni. (ASV, NT, b. 202., n. 382., 1. X. 1522.). Cfr.: L. Čoralić, *Djelovanje obitelji staklarskih majstora Dragan (L'attività dei maestri vetrai Dragan)*, p. 46.

¹¹ Inventario pubblicato in: L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. III, p. 61. Cfr. anche: L. Čoralić, *Djelovanje obitelji staklarskih majstora Dragan (L'attività dei maestri vetrai Dragan)*, pp. 44-45; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, p. 102.

ne del vetro che, in base al numero degli oggetti ivi registrati, rimane indietro rispetto a quello descritto nell'inventario di Alvise del 1508.

Dopo la morte di Toma Dragan, suo figlio Alvise si prende carico della produzione del vetro dell'intera famiglia. Alla sua morte nel 1555, questa famiglia di artisti dalmati resta senza discendenti maschi legittimi, portando così alla cessazione dell'attività. Alcuni membri della famiglia Dragan erano presenti a Venezia anche nella seconda metà del '500 ma, in questo caso, i discendenti non erano entrati direttamente in contatto con la famiglia dei maestri vetrai Dragan¹².

***Per aspera ad astra* – l'ascesa e la fama del vetraio spalatino Giorgio Ballarin**

Tra i vari artisti dalmati, la vita e l'opera dei quali fu legata all'isola di vetro veneziana, senza dubbio il posto più rilevante appartiene allo spalatino Giorgio Ballarin, maestro muranese la cui vita è registrata in tutte le monografie dedicate alla storia di Murano¹³.

Nei documenti d'archivio dell'isola di Murano, già nel 1456 si menziona *Georgius Sclavonus* lavoratore nella bottega del maestro proveniente da Spalato Menegino Canèro, tuttavia i primi dati più certi sull'immigrato spalatino Giorgio risalgono al 1479 e 1480 quando è riportato anche il suo soprannome Ballarin (*Georgius Sclavonus dictus Ballarin*)¹⁴. Il soprannome

¹² L. Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, pp. 102-103.

¹³ Cfr. per es., C. A. Levi, *L'Arte del vetro in Murano e i Baroviero*, pp. 23-30, 47-48; A. Gasparetto, *Il vetro di Murano*, pp. 80, 155-156; V. Han – L. Zecchin, *Presenze Balcaniche a Murano e presenze Muranesi nei Balcani*, pp. 86-88; R. Barovier-Mentasti, *Il vetro veneziano*, pp. 48, 50, 57, 67-68, 86; L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. I, pp. 57-59, 202-206, 235-236.; Id., op. cit., vol. III, pp. 81-85, 203, 378-379; S. Ballarin, *I Ballarin di Murano*. Cfr. anche: L. Čoralić, *Ballarini - istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia)*, *Građa i prilozii za povijest Dalmacije*, tomo 13, Split, 1997, pp. 113-144; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, pp. 108-129. Giorgio Ballarin si menziona in alcune edizioni lessicografiche e enciclopediche. Cfr. per es., *Hrvatski biografski leksikon*, vol. I, Zagreb, 1983., p. 398. (testo: Josip Belamarić); *Likovna enciklopedija Jugoslavije (Enciclopedia dell'arte iugoslava)*, vol. I, Zagreb, 1984., p. 65. (testo: V. Han); *Enciklopedija hrvatske umjetnosti (Enciclopedia dell'arte croata)*, vol. I, Zagreb, 1995, p. 48. (testo: redazione).

¹⁴ C. A. Levi, *L'Arte del vetro in Murano e i Baroviero*, str. 23.; L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, sv. III, str. 81, 203; V. Han – L. Zecchin, *Presenze Balcaniche a Murano e presenze Muranesi nei Balcani*, str. 87; L. Čoralić, *Ballarini - istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia)*, str. 122; *Ista, Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, p. 109; S. Ballarin, *I Ballarin di Murano*, pp. 17-19.

– per tradizione – gli è stato dato dopo essere rimasto vittima di un incidente sul lavoro, in seguito al quale avrebbe per sempre zoppicato goffamente (*ballare*). Si sostiene che sia nato a Spalato verso il 1440, città dalla quale insieme al fratello Stefano si trasferisce, stabilendosi a Venezia e a Murano. La data precisa del suo arrivo in terra veneta non è confermata nelle fonti, tuttavia si può presupporre che già dagli anni Settanta del '400 sia presente nell'area veneta e a Murano. Nel 1480 lavora come assistente nella bottega per la lavorazione del vetro di Marino Barovier che in quel periodo fu il più importante vetraio dell'isola. Già nell'anno successivo è accusato di aver aperto illegalmente la propria bottega per la lavorazione del vetro a Murano. Tra i coimputati in quel processo si citano un connazionale di Ballarin, Pietro Canè (Chanè) da Spalato, e Giovanni Tamburlin detto Salomone. I tre vengono accusati per sottrazione illegale della materia prima per la produzione del vetro dell'isola di Murano alla zona veneta e – contro gli ordini del governo veneto il quale vietava che gli stranieri fossero proprietari di botteghe in proprio – per il tentativo di aprire a Venezia una bottega indipendente per la lavorazione del vetro. Al processo partecipò anche il capo (*gastald*) dell'associazione dei vetrai muranesi, Giovanni Barovier. Il 1° luglio 1482, la magistratura veneta *Capi del Consiglio dei Dieci* pronunzia una sentenza con la quale ai tre imputati vieta l'apertura di una bottega autonoma per la lavorazione del vetro e proclama che quella già esistente di proprietà di Giorgio Ballarin debba essere demolita e bruciata entro tre giorni¹⁵.

Nonostante gli insuccessi iniziali, Ballarin non rinunciò al tentativo di aprire la propria bottega. Questa volta ci prova a Murano. Lo testimonia l'accusa del 1483 da parte del suo lavorante Domenico da Vicenza che, davanti alle autorità muranesi, accusa il vetraio spalatino di abuso e si lamenta del licenziamento subito. Chiamato a difendersi, Giorgio risponde che Domenico era stato licenziato perché cercava di spiarlo mentre lui lavorava sull'applicazione di particolari processi tecnici, fino ad allora sconosciuti, nella lavorazione del vetro. Sembra che, a proposito degli eventi sopra citati concernenti l'apertura della bottega autonoma di Ballarin a Murano, proprio a quel periodo risalga anche la storia della scoperta misteriosa delle formule e delle ricette di Barovier per la produzione del vetro. La storia – in seguito arricchita di numerosi dettagli letterari e romantici – racconta che Giorgio, in un periodo nel quale era servo e lavorante nella bottega di Marino e Giovanni Barovier, riuscì, con l'aiuto della loro sorella Marietta, a scoprire e copiare

¹⁵ C. A. Levi, *L'Arte del vetro in Murano e i Baroviero*, pp. 23-25; L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. III, p. 81; L. Ćoralić, *Ballarini - istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla* (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia), p. 122; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi* (I contributi croati alla cultura veneziana), pp. 109-110; S. Ballarin, *I Ballarin di Murano*, pp. 21-22.

le formule ben custodite di quella rispettabile famiglia di vetrai muranesi¹⁶. Nonostante le accuse di furto delle formule, a Ballarin non si negano un eccezionale talento e un'abilità magistrale grazie ai quali godeva di una posizione di superiorità rispetto agli altri giovani lavoratori della bottega di Barovier. L'abilità innata, la conoscenza acquisita e l'esperienza gli consentirono di guadagnarsi il sostegno degli altri maestri muranesi ostili ai Barovier. Grazie a tutto ciò, riuscì ad aprirsi le porte per una sua attività in proprio. Negli anni Ottanta, la bottega di Ballarin a Murano, sistemata nella parrocchia di S. Stefano, opera autonomamente e senza che le autorità e l'associazione dei vetrai del posto creassero alcune difficoltà. All'inizio degli anni Novanta gli affari di Giorgio sono estremamente vivaci. Negli anni 1491 – 1493 i documenti del governo locale registrano il trasporto di legna che i vetrai muranesi necessitavano per le loro fornaci. Primeggia Giorgio Ballarin che dall'ottobre 1491 al febbraio 1493 ricevette ben 2330 carichi di legname¹⁷. Nello stesso anno, insieme a Giovanni Barovier opera con i mercanti tedeschi residenti a Venezia (nel centro della comunità tedesca – *Fontego dei Tedeschi*). Nel 1491, per la prima volta, Ballarin è registrato come incaricato nell'Associazione dei vetrai muranesi. Insieme a tre vetrai fu eletto assistente (*compagno*) di Francesco d'Angelo, capo dell'associazione in quel periodo¹⁸. L'ascesa di Giorgio Ballarin nella gerarchia dei maestri muranesi continuò anche nell'anno seguente, cosicché il 9 dicembre 1492, secondo la volontà della maggioranza dei vetrai, fu eletto capo dell'Associazione dei maestri vetrai muranesi. Nello stesso periodo, al suo nome si collega l'arrivo e l'attività del vetraio francese Roberto, figlio di Giovanni de Tisano. Con un decreto, il consiglio comunale e l'Associazione dei vetrai concedettero al vetraio francese la cittadinanza e il soggiorno a Murano. Egli in compenso - sotto gli auspici e nell'ambito della bottega di Ballarin (però isolato da tutti gli

¹⁶ La leggenda della scoperta delle formule di Barovier si trova nel manoscritto della cronaca del benedettino Giovanni Antonio dal convento di S. Giorgio Maggiore nella quale – con l'affetto evidente dell'autore nei confronti della famiglia Barovier – s'illustra la storia dell'attività di quella famiglia muranese. Nella cronaca, a Giorgio Ballarin s'imputa il furto delle formule segrete di Barovier, cosicché gli fu consentita l'attività in proprio e addirittura divenne uno dei più pericolosi rivali di Barovier. Cfr.: A. Gasparetto, *Il vetro di Murano*, p. 80; L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. I, p. 203; Id., op. cit., vol. III, p. 378; L. Ćoralić, Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia), p. 123; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, pp. 110-111.

¹⁷ L. Ćoralić, Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia), p. 123; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, p. 112.

¹⁸ L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. III, p. 83; L. Ćoralić, Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia), p. 124.

altri lavoratori e solo sorvegliato da Ballarin) – avrebbe tramandato ai maestri locali le sue conoscenze sulle nuove tecniche della produzione del vetro. Negli anni seguenti, continua più che proficua la partecipazione alla vita pubblica di Murano. Nel 1497 è menzionato come uno dei procuratori e sorveglianti della costruzione accanto alla chiesa muranese di S. Stefano. Verso la fine del 1496 e nel 1503 viene di nuovo eletto capo della Corporazione dei vetrai, mentre la sua bottega sotto l'insegna di S. Marco (*all'insegna del San Marco*) è una delle più produttive e rispettate a Murano¹⁹. Avendo accumulato una cospicua somma di denaro (si ritiene che nel giro di un anno riuscisse a guadagnare fino a 20.000 ducati), Giorgio, negli ultimi anni della sua vita, investì negli immobili e in diversi affari commerciali con i concittadini. Nel 1498 comprò da Bernardino da Riva una grande casa, pagandola 500 ducati. Nello stesso anno, concesse un prestito al vetraio locale Jacopo del fu Andria Dalla Pigna per l'importo di 300 ducati ricevendo in pegno la casa di Jacopo con il negozio e la bottega del vetro. Giorgio Ballarin prestava i soldi anche ad Angeletto, discendente della famiglia Barovier, che gli diede in pegno le materie prime per la produzione del vetro provenienti dalla propria bottega. In conformità a quanto scritto in un documento del 1491, Ballarin possedeva anche i terreni sulla terraferma veneta vicino alla città di Treviso. Grazie all'ottima reputazione, alla stimata bottega e al capitale che lo posizionava tra i principali produttori muranesi, Giorgio verso la fine della sua vita, ebbe l'onore di iscriversi nel *Libro d'oro* dei cittadini muranesi privilegio che tramandò ai suoi discendenti²⁰.

Giorgio Ballarin morì verso la fine dell'ottobre del 1506. Fu sepolto in una tomba che, secondo il suo desiderio espresso nel testamento²¹, fu eretta nella cappella accanto all'altare principale della Chiesa dei Domenicani di S. Pietro Martire a Murano. Si è soliti chiamare la suddetta cappella, dedicata alla Vergine Maria e a San Giuseppe – suoi fondatori – cappella Ballarin²².

I discendenti diretti di Giorgio Ballarin sono sua figlia Caterina e i figli Giovanni, Francesco e Domenico. Tutti ripresero il soprannome paterno Ballarin che divenne il cognome familiare. Il maggiore, e probabilmente l'uni-

¹⁹ L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. III, p. 84; L. Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, p. 113.

²⁰ V. Zanetti, *Guida di Murano e delle celebri sue fornaci vetrarie*, pp. 38-39, 208; L. Čoralić, *Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia)*, p. 125.

²¹ Il testamento si custodisce in ASV, NT, b. 1191, n. 277, l'11 settembre 1506. Pubblicato in: L. Čoralić, *Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia)*, pp. 127-128; Id., *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, pp. 117-119. S. Ballarin pubblicò copia del testamento in: *I Ballarini di Murano*, pp. 181-184.

²² S. Ballarin, *I Ballarin di Murano*, pp. 35-38.

co figlio legittimo, Giovanni ereditò la maggior parte dei beni paterni (case, negozi, terreni, botteghe). Grazie soprattutto alla reputazione del padre, Giovanni fu tre volte eletto capo dei vetrai muranesi (nel 1506 e nel 1508 rifiutò; nel maggio del 1512 accettò)²³. Morì tre mesi dopo aver assunto quell'incarico²⁴. L'inventario fatto dopo la sua morte elenca gli oggetti trovati nel magazzino della bottega; esso comprende una lista di oggetti, attrezzi e materie prime, necessari per la produzione del vetro, ed è una fonte importante per la conoscenza degli sviluppi della tecnica produttiva sull'isola di Murano all'inizio del '500²⁵. L'attività vetraia di Giovanni Ballarin non fu continuata con successo dai suoi discendenti. Suo figlio legittimo Giorgio morì senza figli già nel 1535. Il figlio illegittimo Vicko cercò di continuare l'attività vetraia paterna ma la sua carriera fu sospesa negli anni Quaranta del '500 quando, davanti all'autorità muranese, fu accusato del tentativo illegittimo di lasciare Murano per andare in Fiandra²⁶. La tradizione della produzione del vetro fu continuata dal figlio illegittimo di Giorgio e dal fratello di Giovanni, Francesco, che è l'unico dei Ballarin menzionato nell'elenco dei proprietari delle botteghe muranesi del 1524. Ne fa accenno anche il cronista Marino Sanudo nelle annotazioni diarie per il 1525, citandolo come proprietario del negozio di oggetti di vetro sulla Piazza di San Marco a Venezia. Con lodevoli parole sull'opera artistica di Francesco si esprime Leandro Alberti (1479 – 1552), dotto domenicano, autore di libri storici e geografici, nella sua opera *Descrizione di tutta Italia* (Bologna, 1550) in cui lo loda come un maestro che, con la sua abilità nel produrre i recipienti di vetro, ha superato tutti gli altri, del passato e contemporanei²⁷.

Il terzogenito di Giorgio, Domenico, è registrato come maestro vetraio e imprenditore. Nel 1531 la magistratura veneta *Capi del Consiglio dei Dieci* gli affidò l'acquisto della materia prima per le fornaci dei maestri vetrai. Nel 1532 Domenico come *marchant vènitien* rifornisce la corte francese con i prodotti artistici in vetro muranese²⁸. Dell'abilità vetraia di Domenico, e degli oggetti usciti dalla sua bottega, è testimonianza anche l'epistolario tra il letterato veneziano Pietro Aretino e il pittore Giovanni da Udine del

²³ L. Čoralić, Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia), p. 128.

²⁴ S. Ballarin, I *Ballarin di Murano*, p. 31.

²⁵ L'inventario parzialmente pubblicato in C. A. Levi (*L'Arte del vetro in Murano e i Baroviero*, pp. 47-48) e in L. Zecchin (*Vetro e vetrai di Murano*, vol. II, p. 164).

²⁶ L. Čoralić, Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia), p. 128.

²⁷ C. A. Levi, *L'Arte del vetro in Murano e i Baroviero*, pp. 29-30; L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. II, p. 166; L. Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, p. 116; S. Ballarin, I *Ballarin di Murano*, p. 31.

²⁸ S. Ballarin, I *Ballarin di Murano*, p. 31.

1541. Le fonti menzionano Domenico come titolare diretto della bottega paterna *all'insegna de San Marco*. Morì nel 1570. La bottega andò a suo figlio Pietro (nato nel 1532) il cui nome è rintracciabile nelle fonti fino al 1590²⁹. Tra le attività della sua bottega ci fu anche l'esportazione dei prodotti di vetro a Costantinopoli nel 1590. L'elenco dettagliato degli oggetti d'arte esportati è una delle fonti principali per la storia della produzione vetraia muranese di quel periodo. Dopo la morte di Pietro (1599) la bottega fu ereditata da suo figlio Domenico (nato nel 1575), l'unico dei Ballarin che viene riportato nel *Libro d'oro* dei cittadini muranesi di quel periodo. Non esistono informazioni sulla sua attività vetraia. Sono più conosciuti i suoi discepoli – il figlio Giovanni Battista³⁰ e il nipote Domenico³¹ – che esercitarono alte funzioni pubbliche e politiche per la Repubblica, e divennero famosi grazie ai loro incarichi diplomatici nei paesi balcanici sotto l'Impero Ottomano. Nei secoli successivi, i discepoli della famiglia Ballarin (di Francesco, figlio illegittimo di Giorgio) svolsero un ruolo importante nello sviluppo della produzione vetraia muranese, ma anche nella vita pubblica e politica veneziana. I discendenti di quella famiglia sono tuttora presenti a Venezia e sull'isola di Murano, occupandosi per lo più – come nei secoli precedenti – della produzione e del commercio di vetro. Oltre che per il tramite dei discendenti che sono ancora in vita, la memoria del capostipite della famiglia, l'immigrato spalatino Giorgio Ballarin, si conserva nel nome di uno dei principali ponti muranesi (*Ponte Ballarin*), situato vicino al quartiere dei vetrai (*Fondamenta dei vetrai*).

²⁹ L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. II, p. 166.

³⁰ Giovanni Battista Ballarin (1603 – 1666), dottore in filosofia e *Cancelliere Grande* della Repubblica di Venezia (dal 1660) fu in servizio a Costantinopoli, Candia e Corfù, incaricato nelle trattative importanti con il governo ottomano, e negli anni del raffreddamento dei rapporti diplomatici tra Venezia e l'Impero Ottomano fu anche imprigionato. Morì nel 1666, durante una delle ambascerie nella città di Isdin in Macedonia. Il suo busto, con i rilievi che rappresentano la prigionia nell'Impero Ottomano, si trova nella cappella Ballarin della chiesa muranese di S. Pietro Martire. Sulla sua vita più dettagliatamente cfr.: *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. VI, Roma, 1964, pp. 570-571 (testo: Giovanni Francesco Torcellan); Luigi Vianello, *Una gemma delle lagune*, Venezia, 1903, pp. 146-151; L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, vol. II., p. 167; L. Čoralić – B. Nikšić, "In memoriam aeternam": nadgrobní spomenici Hrvata u Mlecima ("In memoriam aeternam": le lapidi dei Croati a Venezia), *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, a. X, n. 1, Zagreb, 2000, pp. 32-34; L. Čoralić, Ballarini – istaknuta obitelji muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla (Ballarini – famiglia rilevata dei vetrai muranesi provenienti dalla Dalmazia), p. 129; S. Ballarin, *I Ballarin di Murano*, pp. 41-151.

³¹ Domenico Ballarin (morto nel 1698), figlio di Giovanni Battista, fece parte della Cancelleria Ducale (1666). Sepolto nella suddetta cappella Ballarin. Cfr.: Ricardo Vianello, *Murano. La sua grande storia ed i suoi grandi uomini*, Venezia, 1964, pp. 72-73; V. Zanetti, *Guida di Murano e delle celebri sue fornaci vetrarie*, pp. 38-39, 77; G. Lorenzetti, Venezia e il suo estuario, p. 807; L. Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi (I contributi croati alla cultura veneta)*, p. 117; S. Ballarin, *I Ballarin di Murano*, pp. 172-173.

I membri delle famiglie dalmate Dragan e Ballarin, insieme agli altri maestri vetrai provenienti dalla sponda orientale dell'Adriatico, hanno contribuito per secoli alla fama e al riconoscimento mondiale della produzione vetraia veneta (muranese). La loro vita, l'attività e i contributi artistici sono presenti in tutte le più importanti monografie scientifiche sulla storia del vetro muranese. Tuttavia, non hanno ricevuto adeguata considerazione nelle opere storiografiche del Paese di provenienza. Questo contributo è un tentativo, seppur modesto, di riparare all'ingiustizia fatta a quegli artisti che, con la loro vita e con la loro attività, hanno contribuito allo sviluppo delle relazioni culturali e artistiche tra le due sponde dell'Adriatico.

Traduzione di Andrijana Jusup Magazin

Lovorka ČORALIĆ

CULTURAL AND ARTISTIC RELATIONSHIPS BETWEEN
THE TWO COASTS OF ADRIATIC: THE DALMATIAN
GLASSMAKERS ON THE ISLAND OF MURANO

Summary

As part of the study of the presence and activity of immigrants coming from the eastern shore of the Adriatic, an important place belongs to artists and culture lovers. The paper focuses on a group of immigrants considered elite both for their craft and for their reputation on the island of Murano. The article continues with the study on the migration processes between the two shores of the Adriatic, basing on authentic sources of the State Archives of Venice, and on texts of historiography that deal with the aforementioned issue. Particular attention was given to the Dalmatian glassmakers active on the island of Murano in the Middle Ages and in the early Modern Age, first of all the master glassmakers of the two prominent families - the Dragan and the Ballarin. The paper tends to highlight and present to a wider public one of the most important components in the multi-secular processes of relations and contacts between the two shores of the Adriatic.

Katarina MITROVIĆ*

OPATI ITALIJANSKOG POREKLA NA ČELU
BENEDIKTINSKIH OPATIJA OD KOTORA DO LJEŠA
U SREDNJEM VEKU

ABSTRACT: *This paper is based on the Benedictine arrival to the east Adriatic coast and establishing the monasteries in the south from Dubrovnik. Since the monks who arrived from the southern Italy played the key role in spreading the Benedictine order, initially there were the abbots of Italian origin at the head of abbeys founded in the areas between Kotor and Lježa, but there is almost no remaining evidence regarding that. It is certain that in the late 14th and early 15th century Saint George's Abbey near Perasto was governed by three Italian abbots – William de Alareno, Anthony from Bitonto and Augustin from Ascoli. Almost simultaneously Saint Mary of Ratac's Abbey was also ruled by the Italian abbots Giovanni from the famous abbey Sancta Maria de Rambona near the Italian town Macerata and Butius from Saint Nicolas' on the Tremiti Islands. The paper also tells about the lay abbots from the second half of the 15th century and from the 16th century.*

KEY WORDS: *Benedictine monastic order, Bar metropolitan, Kotor bishopric, Southern Italy, abbey, abbots of Italian origins*

Dolasku benediktinaca na istočnu jadransku obalu pogodovala su opšte političke, društvene i crkvene prilike izazvane upadima Saracena, trzavica u odnosima između Rima i Carigrada i ambicijama vizantijskog cara Vasilija I Makedonca (867-886). Manastiri u južnoj Italiji, kolevci benediktinskog monaštva, bili su gotovo četrdeset godina izloženi napadima Saracena i drugih razbojničkih bandi, što je kulminiralo osvajanjem Montekasina prvih dana septembra 883. godine. Sarceni su manastir temeljno opljačkali,

* Autorka je naučni saradnik Centra za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju na Filozofskom fakultetu, Beograd.

dok su opata Bertarija i nekolicinu monaha masakrirali. Preživeli benediktinci sklonili su se u Teano kod Kapue, ali je tamošnji manastir posle samo nekoliko godina izgoreo u velikom požaru.¹ U senci borbi protiv Saracena odvijali su se i drugi događaji od presudnog značaja.² Dolazak Vasilija I na presto praćen je krvavim scenarijem, tj. ubistvom cara Mihaila III, zbog čega je osnivaču Makedonske dinastije bila potrebna naklonost Apostolske stolice. U to vreme odnosi između rimskog pape i carigradskog patrijarha bili su zategnuti do te mere da su doveli do potpunog razlaza koji se obično naziva Fotijeva šizma. Papa Nikola I (858-867) bio je energični zastupnik ideje univerzalizma rimske crkve, te je smatrao prirodnim da 863. godine sazove sabor koji je doneo odluku o Fotijevom zbacivanju. Učeni carigradski patrijarh optužen je da je nekanonski stupio na patrijaršijski tron. Car Mihailo III i cezar Varda podržali su Fotija koji je žestoko uzvratio – bacanjem anateme na Nikolu I, što je učinjeno na saboru održanom u leto 867. godine. Ovaj sukob izbacio je na površinu nekoliko vrlo važnih dogmatskih („filioque“) i organizacionih pitanja oko kojih su se istočna i zapadna crkva sve više razilazile. Kako bi osigurao podršku Hadrijana II (867-872) a potom i Jovana VIII (872-882), Vasilije I je ubrzo po stupanju na presto u Carigradu sazvaio sabor na kome je Fotije osuđen i ekskomuniciran, posle čega je sklonjen u manastir (869/70).³ Istovremeno Rim je težio jačanju svog uticaja na istočnoj jadranskoj obali, budući da je Dalmacija odlukom ikonoboračkog cara Kon-

¹ E. Gattola, *Historia abbatiae Cassinensis*, Venetiis 1733, 67-68; V. Novak, *Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane*, Zagreb 1920, 3-4; I. Gobry, *L'Europa di Cluny. Riforme monastiche e società d'Occidente (secoli VIII-XI)*, Città Nuova, Roma 1999, 110, 123-125 (prevod na italijanski dela *Les moines en Occident – IV. De saint Benoît d'Aniane à saint Bruno (750-1100) – Le temps des réformes*).

² Početkom 30-ih godina 9. veka Saraceni su zaposeli Palermo, Mesinu i još neka mesta na Siciliji i spalili Brindizi, da bi u zimu 840/1. u Tarentskom moreuzu potukli venecijansku flotu koju je predvodio dužd Petar Tradonik, posle čega su izveli napad na Budvu, Rose i Kotor. Svoje uspehe krunisali su pljačkom Ankone i osvajanjem Barija 841. godine. Pod vodstvom Soldana izvršili su opsadu Dubrovnika 867. godine, a velike uspehe postigli su i u okršajima sa franačkim vladarom Ludovikom II vođenim u južnoj Italiji, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, прир. Б. Ферјанчић, Византолошки институт САНУ књ. 7, Београд 1959, 17-19 n. 29, 30, 31, 32 (dalje: ВИИИЈ II); J. J. Norwich, *Storia di Venezia. Dalle origini al 1400*, Mursia, Milano 2011³, 50-52; I. Goldstein, *Bizant na Jadranu od Justinijana I do Bazilija I*, Latina et Graeca, Zagreb 1992, 178-181 (dalje: Goldstein, *Bizant na Jadranu*).

³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, СКЗ, Београд 1959, 223-224, 228-229, 231, 234-235 (dalje: Острогорски, *Ист. Византије*); *Storia del cristianesimo. Il medioevo*, a cura di G. Filoramo e D. Menozzi, Editori Laterza, Roma-Bari 2001, 181-185 (M. Gallina); В. Станковић, *Цариградски патријарси и цареви Македонске династије*, Византолошки институт САНУ. Посебна издања књ. 28, Београд 2003, 53-70. О патријарху Фотију још в. П. Д. Васиљадис, *Исток и запад: патријарховање св. Фотија Цариградског*, Хришћанска мисао, Београд 2003.

stantina V (741-775) stavljena pod jurisdikciju Carigradske patrijaršije.⁴ Napori Hadrijana II, Jovana VIII, Sergija III i Jovana X urodili su plodom, tako da je Dalmacija odlukama splitskih sabora iz 925. i 928. godine i zvanično vraćena pod okrilje Apostolske stolice.⁵ Energična akcija Vasilija I usmerna protiv Saracena i franačkog vladara Ludovika II rezultirala je učvršćivanjem vizantijske vlasti nad južnom Italijom.⁶ Istodobno, dotadašnja arhontija Dalmacija podignuta je 70-ih godina 9. veka na rang teme, čime su pozicije Carstva znatno ojačale i na istočnoj jadranskoj obali. Vizantijski uticaj nije bio ograničen isključivo na dalmatinske gradove i ostrva, već se postepeno širio i prema oblastima u zaleđu naseljenim Slovenima.⁷ Čvrsta kontrola koju je Carstvo uspostavilo nad akvatorijem dovela je do oživljavanja svakovrsnih veza između dve obale i omogućila lakši i bezbedniji protok ljudi, ideja i robe.

Osnivanje prvih benediktinskih manastira na istočnoj jadranskoj obali pada u drugu polovinu 9. veka. Premda je moderna nauka nepobitno utvrdila da je tzv. Trpimirova darovnica, izdata 4. marta 852. godine u Biaćima, zapravo falsifikat, ne smatra se spornim podatak da je ovaj hrvatski vladar zbilja pomogao osnivanje jednog benediktinskog manastira.⁸ Pritisci i opasnosti kojima su benediktinci u južnoj Italiji bili izloženi počev od 40-ih godina 9. veka svakako su ih nagonili da spas potraže u bezbednijim krajevima. Istočna jadranska obala, posebno od vremena cara Vasilija I, predstavljala je pogodno tle za osnivanje novih manastira. Vizantijski gradovi su uprkos brojnim teškoćama sa kojima su se suočavali tokom protekla tri stoleća uspeali da očuvaju kulturno nasleđe pozne antike i učvrste crkvenu organizaciju. U okolna agrarna područja postepeno se tokom dva veka naseljavalo slovensko stanovništvo koje još uvek nije bilo u većoj meri hristijanizovano.⁹ Mišljenje

⁴ Carigradskoj patrijaršiji tada su potčinjene i oblasti u južnoj Italiji – Kalabrija i Sicilija, Острогорски, *Ист. Византије*, 178.

⁵ M. Kostrenčić, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, JAZU, Zagrabiae 1967, 13 (№ 10), 15-16 (№ 12), 16-17 (№ 13), 18-19 (№ 14) et passim. Akti splitskih sabora *ibidem*, 30-33 (№ 23), 35-36 (№ 25), 36-38 (№ 26), 38-39 (№ 27) (dalje: Kostrenčić, CD I); Cfr. T. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Историјски институт САНУ. Посебна издања књ. 45, Београд 2004, 107-130 sa pregledom starije literature.

⁶ Do toga je došlo zahvaljujući naporima iskusnog vojskovođe Nićifora Foke. Beneventanski knez prihvatio je vizantijski protektorat 873. godine. Isto su učinili i građani Barija 876. godine, ubrzo nakon smrti Ludovika II, Острогорски, *Ист. Византије*, 234.

⁷ J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Византолошки институт САНУ књ. 6, Београд 1957, 67-86; Idem, *Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века*, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 75-107.

⁸ Kostrenčić, CD I, 3-8 (№ 3); N. Klaić, *O Trpimirovoj darovnici kao diplomatskom i historijskom dokumentu*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 42 (1967) 105-156.

⁹ O odnosima vizantijskih gradova i slovenskih doseljenika v. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 83-111.

prema kome se pokrštavanje Srba i Hrvata nije odvijalo putem unapred pripremljenih i pažljivo koordinisanih misionarskih poduhvata,¹⁰ kao i stav da monaštvo nije igralo bitnu ulogu u hristijanizaciji slovenskog življa,¹¹ svaka-ko imaju utemeljenja kada su u pitanju širi prostori Balkanskog poluostrva. Situacija je bila nešto drugačija na području u neposrednom okruženju vizantijskih administrativnih centara, bilo da je ono činilo deo prvobitnih gradskih distrikata ili se nalazilo izvan njih pod kontrolom i faktičkom vlašću slovenskih poglavara. Budući da su se benediktinci proslavili u ulozi jevanđelizatora znatnih delova Evrope i mnogih germanskih i slovenskih naroda, nema mesta sumnji da im je izvesna misionarska delatnost bila svojstvena i u Dalmaciji, kao i u krajevima južno od Dubrovnika. Izborom mesta na kojima su podizane, svojim izgledom, načinom privređivanja i životnim navikama monaha benediktinske opatije i manje nastambe dobro su se uklapale u svet slovenskog i albanskog sela. Premda će razmere i karakter tih uticaja u mnogim segmentima zauvek ostati nepoznanica, to ne umanjuje njihov suštinski značaj za razvoj mikrosveta koji je gotovo neopaženo egzistirao u senci vizantijskih gradova. Uostalom, višedecenijska istraživanja različitih lokaliteta na području Bara navela su Pavla Mijovića na zaključak da su upravo benediktinci dali najveći podsticaj melioracionim radovima koji su Barsko polje pretvorili u tle pogodno za uzgoj mnogih poljoprivrednih kultura.¹²

Podizanje benediktinskih manastira u neposrednom susedstvu vizantijskih gradova, u ponekim slučajevima čak unutar gradskih bedema, bilo je u skladu sa namerama Apostolske stolice da učvrsti svoje pozicije u Dalmaciji. Danas je teško reći u u kojoj meri je kretanje benediktinaca između zapadne i istočne jadranske obale bilo nadgledano iz Rima, ali je sasvim izvesno da se ono uklapalo u šire planove papske politike. Datost da se južni Jadransko polje nalazio pod čvrstom kontrolom Vasilija I, koji je naročito prvih godina svoje vladavine održavao dobre odnose sa Apostolskom stolicom, omogućili su dolazak benediktinaca kojima je u novoj sredini bio namenjen važan zadatak – hristijanizacija slovenskog stanovništva u priobalju. Primanje hrišćanstva bilo je preduslov prihvatanja političkih, društvenih i kulturnih modela koji su se širili iz osnaženih centara vizantijske uprave. Pored predstavnika vizantijskih vlasti, dolazak benediktinaca i osnivanje manastira podržavali su i predstavnici gradskog patricijata, kao i slovenski vladari.¹³

¹⁰ Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата, Зборник радова Византолошког института* 35 (1996) 166.

¹¹ *Историја Црне Горе I*, Титоград 1967, 358-359 (Ј. Ковачевић).

¹² Р. Мјовић, *О најстаријој писмености Бара*, Из културне прошлости Бара, Културни центар Бар, Бар 1995, 99.

¹³ Примери су бројни тако да ћемо навести само неке. Задарски приор Андрија је опоруком састављеном у децембру 918. године манастиру св. Кршевана оставио неке од земљишних поседује које је стекао куповином, слуге, слушкиње, стотину овца, пећу свиле и један прекри-

Benediktinci su u krajeve između Kotora i Lješa izvesno došli iz južne Italije, na šta ukazuje ne samo *ratio vicinitatis* već i posveta manastira koja u velikoj meri odgovara kulturalnim prilikama u Beneventu, Abrucu, Apuliji i drugim oblastima.¹⁴ Najstariji podatak o direktinim vezama Montekasina sa benediktinskim zajednicama na istočnoj jadranskoj obali zabeležen je u ispravi o obnovi manastira sv. Krševana u Zadru od 19. decembra 986. godine. Tom prilikom je za opata Madija izričito navedeno da je došao iz Montekasina.¹⁵ *Pravilo sv. Benedikta* gotovo da nije pridavalo nikakav značaj etničkom i socijalnom poreklu članova zajednice,¹⁶ tako da su osnivači prvih benediktinskih manastira u okolini Kotora, Budve, Bara, Ulcinja, Skadra i episkopskih gradova u severnoj Albaniji bili Italijani, Langobardi i pripadnici drugih etničkih skupina iz južne Italije, među kojima je već u to vreme moglo biti i Slovena. Njima su se gotovo izvesno već u sledećoj generaciji priključili ljudi domaćeg porekla, najpre Romani a potom u sve većem broju Sloveni i Albanci. Jezičke razlike nisu bile nepremostive, budući da su još od sredine 7. veka mnogi stanovnici južne Italije zahvaljujući intenzivnim kontaktima sa Slovenima bili upoznati i sa njihovim jezikom. O tome svedoči opšte poznata pripovest o Rodoaldu, vojnom zapovedniku u službi beneventanskog vojvode Ajona, koju donosi Pavle Đakon u svom delu *Historia Langobardorum*. Naime, Rodoald se Slovenima koji su 643. godine napadali grad Sipont obratio na njihovom jeziku.¹⁷ Osim toga, veće prisustvo Slovena u pojedinim krajevima južne Italije moguće je pratiti počev od 7-8. veka,

vač, Kostrenčić, CD I, 27 (№ 21). Dubrovački patricije Savin (Gundulić?) je 1122. godine Montekasinu poklonio dve srebrne posude teške oko devet libara sa molbom da se pošalju monasi koji bi pomogli širenje benediktinskog reda u Dalmaciji. Pošto je na njegov zahtev odgovoreno pozitivno, Savin je prispelim benediktincima darivao crkvu sv. Marije u Rožatu sa pripadajućim posedima, *Leonis Marsicani et Petri Diaconi Chronica monasterii Casienensis*, MGH VII, Hannoverae 1846, 803. O crkvi sv. Marije u Rožatu v. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima II. Benediktinci u Dalmaciji*, Benediktinski priorat TKON, Split 1964, 432-435. Hrvatski kralj Petar Krešimir IV u dva navrata je 1060/62. godine darivao manastir sv. Tome u Biogradu u kome su živele benediktinke sa opaticom Dabricom na čelu, Kostrenčić, CD I, 96-97 (№ 68), 97-98 (№ 69).

¹⁴ Benediktinci su u krajeve između Kotora i Lješa doneli kultove Device Marije, sv. arhanđela Mihaila, sv. apostola Petra, Hrista Spasa i sv. Benedikta, dok su u novom okruženju prihvatili istočne kultove – sv. Sofije odnosno Božanske Premudrosti, svetih ratnika Srđa, Vakha i Đorda, kao i sv. Nikole od kraja 11. veka, što upućuje na zaključak da su se pripadnici ovog monaškog reda u prvo vreme prilagođavali zatečenim političkim, socijalnim i kulturnim modelima što je bio preduslov njihovog uspeha u misionarskim poduhvatima.

¹⁵ Kostrenčić, CD I, 44-46 (№ 31). Cfr. Z. Nikolić, Madijevci: primjer obitelji dalmatinske gradske elite u desetom i jedanaestom stoljeću, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti ZAVO za povijesne i društvene znanosti HAZU* 23 (2005) 3.

¹⁶ „Non convertenti ex servitio praepnatur ingenuus, nisi alia rationabilis causa existat“, *Redovnička pravila*, priredio H. Borak, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1985, 255 (cap. 2).

¹⁷ М. Антоновић, *Наративни извори за историју Европе. Средњи век*, Утопија, Београд 2007, 76-77.

o čemu svedoči bogata onomastička građa (toponimija i antroponimija).¹⁸ Među benediktincima koji su prvi stigli u krajeve južno od Dubrovnika sasvim izvesno je bilo i onih koji su razumevali slovenski jezik, a ne treba isključiti ni mogućnost da su neki od njih bili slovenskog porekla.

Benediktinci su na prostore Boke Kotorske došli veoma rano, već u drugoj polovini 9. veka. Sveti Mihailo na Prevlaci predstavljao je stožer njihovog okupljanja tokom naredna dva stoleća. U to vreme područje Tivatskog zaliva činilo je granični pojas između Travunije i Duklje, tj. nalazilo se izvan prvobitnog kotorskog distrikta.¹⁹ U isto vreme ili nešto kasnije benediktinci su osnovali i dva manastira u vizantijskom Kotoru – Svetog Petra na Šuranju i Svetog Mihaila unutar bedema. Na taj način bili su u prilici da održavaju žive veze sa crkvenim i svetovnim strukturama u gradu i intenzivno deluju među slovenskim stanovništvom van područja pod neposrednom kontrolom gradskih vlasti. Po svoj prilici, već u drugoj polovini 9. veka benediktinci su došli i u Budvu, gde su postojeću crkvu Svete Marije na Rtu u zapadnom delu grada, koju su još 840. godine podigla dva brata čija nam imena nisu sačuvana, pretvorili u svoju nastambu.²⁰ Mišljenja smo da su se benediktinci u pravcu Bara, Ulcinja, Skadra i severne Albanije postepeno širili, te da se o njihovom znatnijem prisustvu u tim krajevima može govoriti tek od poslednjih decenija 11. veka, premda ima pokazatelja da su Ratačka opatija i Sveti Srđ i Vakho na Bojani podignuti nešto ranije.

Kotor je predstavljao važan centar teme Dalmacije, stoga ne iznenađuje datost da su benediktinci najpre pojavili u njegovoj okolini, dok su Bar, Ulcinj i Lješ bili *kasteli Drača*,²¹ u privrednom i kulturnom pogledu već tada znatnom zaostatku u odnosu na severnog suseda. Pored toga, na putu širenja benediktinskog uticaja u pravcu juga isprečila se Dračka mitropolija koja je težila učvršćivanju svojih pozicija, kako u primorskim oblastima tako i u unutrašnjosti.²² Jačanje Duklje pod Vojslavljevićima znatno je izmenilo po-

¹⁸ G. Čulić, *Onomastičke potvrde italo-slovenskih demografskih kontakata u južnoj Italiji*, Ime – znak života, Pomorski muzej Crne Gore, Kotor 2009, 139-174.

¹⁹ Prema tradiciji zabeleženoj sredinom 13. stoleća Kotor je Prevlaku stekao darovnicom dukljanskog kralja Đorđa, sina Bodinovog, izdatom 1115. godine, T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, JAZU, Zagrabiae 1906, 423-424 (№ 367). O ovom pitanju v. M. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт САНУ. Посебна издања, књ. 39, Београд 2003, 200-205.

²⁰ Fragmenti ktitorskog natpisa pronađeni su na unutrašnjoj strani severnog zida crkve, J. Ковачевић, *Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске II*, Споменик САН 105 (1956) 4-8; *Писци средњовековног латинитета*, Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, прир. Д. Синдик, Г. Томовић, Обод, Цетиње 1996, 32.

²¹ ВИИИИ II, 34 n. 107.

²² Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Зборник радова са међународног научног скупа „Сава Немањић – Свети Сава.

litičke prilike, što je olakšalo osnivanje benediktinskih manastira na teritorijama pod njihovom vlašću. Kraljevi Mihailo, Bodin, Vladimir i Gradihna sahranjeni su u manastiru svetih Srđa i Vakha na Bojani, što svedoči o izvesnoj naklonosti dukljanskih vladara prema ovom monaškom redu.²³ Pored toga, benediktinci su svojim prisustvom i delovanjem išli na ruku Mihailovim i Bodinovim nastojanjima da stvore čvrstu crkvenu organizaciju. U pitanju je bila Barska mitropolija, osnovana verovatno 80-ih godina 11. veka.²⁴ Istodobno, Apostolska stolica je posebno u drugoj polovini 11. stoleća bila veoma zainteresovana za prilike na istočnoj jadranskoj obali budući da su katedre u Splitu, Dubrovniku i Baru pretendovale na mitropolijski rang, što ih je nužno uvlačilo u međusobne sukobe.²⁵

Najmlađe opatije osnovane su po svoj prilici prvih decenija 12. veka, posle čega više nije bilo podizanja novih muških manastira, što se hronološki poklapa sa opštom dekadencijom benediktinskog reda koja je zahvatila i južnu Italiju. Ove okolnosti svakako su uticale na intenzitet i prirodu veza benediktinskih zajednica na zapadnim i istočnim jadranskim obalama. Premda je u zetskim i severnoalbanskim stranama ubrzo došlo do korenitih političkih i društvenih promena, koje su se reflektovale i na crkvene prilike, najveće benediktinske opatije poput Svete Marije Ratačke, Svetih Srđa i Vakha, Svetog Đorđa pred Perastom, Svetog Nikole na Bojani, Svetog Jovana u Štojju nedaleko od Drivasta i Svetog Aleksandra u oblasti Mirdita uspele su ne samo da se održe, već da pod vlašću Nemanjića i kasnije Balšića nastave da se razvijaju. Njihovi ekonomski potencijali omogućavali su im da se aktivno uključuju u privredne tokove na svome području, dok su vladari, članovi vladarskih porodica i lokalni dinasti njihovim opatima poveravali važne diplomatske misije. Razdoblje mletačke vladavine (1392-1571) donelo je velike promene u političkim, društvenim i ekonomskim sferama, što se permanentno odražavalo i na položaj drevnih opatija, ali su one uspevale da se odupru različitim pritiscima i iskušenjima pokazujući na trenutke čak zadivljujuću vitalnost. Poslednji tragovi benediktinskog monaštva nestali su sa turskim osvajanjem zetskih i severnoalbanskih krajeva koje je zaokruženo zauzimanjem Bara i Ulcinja 1571. godine.

Историја и предање“ одржаног у Београду у децембру 1976, Београд 1979, 30-32 (dalje: Калић, *Црквене прилике*).

²³ *Ljetopis pora Dukljanina*, ed. V. Mošin, Matica hrvatska, Zagreb 1950, 95, 99, 100, 104; *Gesta regum Sclavorum I*, ed. Д. Кунчер, Историјски институт – Манастир Острог, Извори за српску историју књ. 7, Латински извори књ. 1, Београд 2009, 160, 161, 168, 169, 172, 173, 180, 181.

²⁴ О оснивању Барске митрополије в. Калић, *Црквене прилике*, 45-48.

²⁵ I. Prlender, Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI i XII stoljeća, *Historijski zbornik* 62 (2009) 1-27 sa pregledom literature.

*

Prvi nastojnici benediktinskih opatija na području Zetskog primorja i severne Albanije sasvim izvesno su poticali iz južne Italije, ali se pisani tragovi o njima nisu sačuvali. U dobnije vreme opati su bili uglavnom ljudi domaćeg porekla. Tako su opatijom Svetog Đorđa upravljali kotorski plemići.²⁶ Aleksije (Lješ), opat Svetih Srđa i Vakha na Bojani, pripadao je albanskom vlastelinskom rodu Zakarija.²⁷ Preci njegovog naslednika Petra Krucija, rodom iz obližnjeg sela *Cruetim*, možda su pripadali sloju seoskih glavara.²⁸ Istom društvenom miljeu verovatno su pripadali Andrija Sporo i Petar Zaon, opati Svetog Jovana u Štoju, kao i Andrija, opat Svetog Aleksandra *in Molendino*. Ratački opat Luka Grubačević poticao je od paštrovskog velikaškog roda koji se posebno istakao za vreme pregovora sa Mlečanima 1423/24. godine, dok je njegov zamenik viceopat Donduka bio od Rezenića, građanske porodice iz Bara.²⁹ Nikola *Oslupi*, opat Svetog Nikole na ušću Bojane, bio je Ulcinjanin, možda pripadnik patricijata budući da je neko vreme proveo u glasovitim italijanskim opatijama.³⁰ Premda bi se za nekolicinu opata sa mnogo opravdanih razloga moglo pretpostaviti da su bili italijanskog porekla, za to ne postoje pouzdani dokazi. Stoga će u ovom radu biti reči o Viljemu Alareno, Antoniju iz Bitonta i Avgustinu iz Askolija, opatima Svetog Đorđa, te Jovanu, Butiju i Lavrentiju Pizaniju, opatima Svete Marije Ratačke, za koje se pouzdano zna da su bili Italijani. Takođe će biti govora o komendatornim opatima iz 15. i 16. veka koji su mahom bili Mlečani, nosioci nižih crkvenih zvanja u Veneciji ili po gradovima na području *Terrafermae*.

Sveti Đorđe pred Perastom

Papa Grgur IX je 9. maja 1375. godine za nastojnika Svetog Đorđa imenovao benediktinca Viljema *de Alareno* iz opatije Svete Marije *de Capellis* u Napulju, pošto se na osnovu izjava pouzdanih svedoka uverio da ga odlikuju vrline kao što su predanost veri, učenost i primerno vladanje. Opa-

²⁶ P. Butorac, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Gospa od Škrpjela, Perast 1999², 14 (dalje: Butorac, *Opatija sv. Jurja*).

²⁷ C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii aevi I* (1198-1431), Monasterii 1913²; 403-404 n. 3 (dalje: Eubel, *Hierar. cathol. I*).

²⁸ M. Spremiћ, Свети Срђ под млетачком влашћу, *Зборник Филозофског факултета* 7-1 (1963) 304-306.

²⁹ M. Spremiћ, Ратачка опатија код Бара, *Зборник Филозофског факултета* 8-1 (1964) 196-197 (dalje: Spremiћ, *Ратачка опатија*); S. Marković, *Benediktinska opatija sv. Marije Ratačke kod Bara*, *Studia Antibarrensia*, Gospa od Škrpjela, Perast 2006, 152, 153 (dalje: Marković, *Sveta Marija Ratačka*).

³⁰ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, Venetiis 1817, 256 (dalje: Farlati, IS VII).

tijom je trebalo da upravlja znalački na svoju i opštu korist.³¹ Novi opat se već 2. juna iste godine obavezao da na ime takse za imenovanje tzv. *servitium commune* uplati 35 zlatnih forinti i pet malih službi.³² Viljem *de Alareno* je prvi u izvorima zabeleženi opat Svetog Đorđa koji je bio stranac u pravom smislu te reči, budući da nije poticao iz zetskih ili albanskih strana.³³ Nije poznato šta se dalje dešavalo sa opatom Viljemom.

Poslednje decenije 14. i početak 15. stoleća bili su veoma teški za kotorsku komunu, samim tim i za Katorsku episkopiju. U senci Velike zapadne šizme, raskola koji je teško pogađao rimsku crkvu u celini tokom gotovo punih četrdeset godina, Kotor je bio prinuđen da se suočava sa političkim i ekonomskim pritiscima koji su dolazili od Mletačke republike, susjednog Dubrovnika, bosanskog kralja Tvrtka I i lokalnih vlastelina poput Balšića, Radića Crnojevića i Sandalja Hranića. Spoljni pritisci reflektovali su se na situaciju unutar gradskih bedema i distrikta izazivajući slabljenje privrednih potencijala i socijalne sukobe. U to vreme u gradu nije bilo episkopa, što je predstavljalo još jednu u nizu otežavajućih okolnosti.

Ukupna situacija odražavala se i na prilike u opatiji Svetog Đorđa, koju su pritiskale materijalne teškoće i opšta apatija. Imenovanjem Antonija iz Bitonta na položaj opata 22. oktobra 1397. godine otvorile su se nove perspektive. Naime, ovaj benediktinac poreklom iz Apulije odmah je pokazao spremnost da zavede red, posebno u domenu manastirske ekonomije. Najpre se na veliku subotu 6. aprila 1398. posredstvom prokuratora Martina, opata benediktinske opatije Svetih Nikole i Katalda u episkopiji Leće, obavezao da će na Uskrs naredne godine apostolskoj komori i kardinalskom kolegijumu platiti taksu za imenovanje u iznosu od 66 zlatnih forinti i pet uobičajenih službi.³⁴ Sebi je postavio zadatak da spreči osipanje manastirskih poseada i osigura redovnost prihoda. Komunalne vlasti imale su sluha za ovakva nastojanja, tako da je 1404. i 1405. godine Veliko veće donelo nekoliko odluka sa željom da se imovinska prava crkava i manastira na području Katorske episkopije jasno definišu. Odluka doneta 28. februara 1405. godine odnosila se direktno na opatiju Svetog Đorđa. Katorskim građanima, stanovnicima distrikta i strancima, nezavisno od njihovog socijalnog položaja, bilo

³¹ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia I*, Romae 1863, 296 (dalje: Theiner, *Mon. Slav. Merid. I*).

³² *Monumenta Croatica Vaticana I. Camera apostolica: Obligationes et solutiones. Camerale primo (1299-1560)*, edd. J. Barbarić, J. Kolanović, A. Lukinović, J. Marković, Zagreb – Rim 1996, 181 (№ 308) (dalje: MCV I).

³³ P. Butorac, *Opatija sv. Jurja*, 22.

³⁴ *Monumenta Croatica Vaticana II. Camera apostolica: Annatae. Introitus et exitus. Obligationes pro communibus servitiis. Obligationes et solutiones – additamenta (1302-1732)*, edd. J. Barbarić, J. Ivanović, J. Kolanović, A. Lukinović, J. Marković, Zagreb – Rim 2001, 711 (№ 1280) (dalje: MCV II).

je zabranjeno da prodaju, razmenjuju, daju u zalog ili zakup, primaju ili uzimaju njive, sela, vinograde, lugove i druge nekretnine od sadašnjeg ili nekog budućeg opata, ili bilo kog lica koje manastir bude zastupalo u budućnosti pod pretnjom kazne u iznosu od 100 iperpera. Odluka je doneta u prisustvu i uz saglasnost *časnog u Hristu oca gospodina Antonija, opata rečenog manastira*.³⁵ Dve godine kasnije, 25. januara 1407. Malo veće donelo je odluku da se svaki žitelj Morinja koji protivzakonito drži imanja u vlasništvu opatiје, ukoliko dođe u Kotor odmah baci u tamnicu i u njoj zadrži sve dok manastiru ne bude vratio njegove posede. Isti postupak mogao se primeniti i protiv rođaka prekršioца.³⁶

Na samom početku Prvog skadarskog rata (1405-1412) opatu Antoniju iz Bitonta bila je poverena važna diplomatska misija. U to doba kotorska komuna gajila je nadu da bi stupanjem pod okrilje krilatog lava mogla izbeći pritiske koji su dolazili od Balše III i Sandalja Hranića. U toku opsežnih diplomatskih priprema opštinske vlasti su 7. aprila 1405. godine opata Antonija jednoglasno izabrale za jedinog i specijalnog izaslanika i zakonitog prokuratora koji je trebalo da sa najvišim predstavnicima Prejasne republike pregovara u Veneciji. Opat Antonije je dobio dopuštenje da grad Kotor sa tvrđavom i distriktom, kao i приходима od soli i drugih carina preda Mletačkoj republici. Poslanik je dobio veoma široka ovlašćenja, čak i pravo da se odredne svih sadašnjih i budućih dobara u vlasništvu kotorske komune, svih zakona, statutarnih odredbi i običaja ukoliko bi se ispostavilo da su u suprotnosti sa mletačkim interesima i da ne doprinose povoljnom ishodu pregovora. Punomoćje za opata Antonija napisao je Antonije Puctio de Actis de Santo-Genesio, notar, kancelar i sekretar kotorske opštine, a potpisali su ga zakleti sudija Matija pok. Palme Bazilija i auditor Nikša pok. Petra Glavatija.³⁷

Opat Antonije bio je primljen u Senatu 3. avgusta 1405. godine. Senatori su kotorskom predstavniku odgovorili da su trenutno zauzeti ratom sa padovanskim gospodarom Franćeskom Novelom, grofom Kararom, kao i brojnim drugim obavezama, te da nisu u prilici da na zahteve Kotorana odgovore pozitivno. Naposljetku su istakli kako gaje nadu da će milošću Hristovom uskoro istupiti iz rata i osloboditi se drugih svakidašnjih poslova i obaveza, posle čega bi se stekli uslovi da bodrog duha prihvate kotorske ponude koje njima lično služe na čast, dok bi Kotoranima bile po volji.³⁸ Imenovanje opata Antonija za jedinog poslanika kotorske komune („unus ambasia-

³⁵ *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis 1616, 254-255 (cap. 434) (dalje: *Statuta Cathari*). Cfr. K. Митровић, Економске прилике у опатији светог Ђорђа код Пераста с посебним освртом на *servitium commune* (14. и 15. столеће), *Бока* 30 (2010) 207-208.

³⁶ Butoras, *Opatija sv. Jurja*, 23.

³⁷ Istorijski arhiv Kotor, *Dukali i listine 1309-1822 I*, 3.

³⁸ *Acta Albaniae Veneta I/3*, München 1968, 477-478 (№ 1133) (dalje: AAV); S. Ljubić, *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke republike V*, Zagreb 1875, 62.

tor comunitatis Catari“) svedoči o ugledu i poverenju koje je ovaj čovek uživao među Kotoranima.

Početak 1410. godine papa Grgur XII imenovao je Antonija iz Bitonta na položaj kotorskog episkopa, na kome je ostao narednih desetak godina sve do svoje smrti, verovatno krajem 1420. godine. Kao kotorski episkop znatno je doprineo sređivanju materijalnih prilika u dijecezi i unapređenju kulta gradskog patrona sv. Trifuna.³⁹ Papa je nameravao da brigu o opatiji Svetog Đorđa poveri Henriku, sabinskom episkopu i napuljskom kardinalu, ali je on to odbio. Malo potom, Grgur XII je 14. marta 1410. za novog opata Svetog Đorđa postavio benediktinca Avgustina iz grada Askolija u Apuliji.⁴⁰ Avgustin se o drevnoj opatiji starao narednih tridesetak godina.

Loše materijalne prilike i duhovna opatija odražavale su se i na izgled manastirskog zdanja koje se postepeno pretvaralo u ruinu. Stoga je 31. oktobra 1431. godine Malo veće u *ime Tvorca, preslavne Device Marije, jevanđeliste Marka, te svetih mučenika Trifuna i Đorđa* naredilo dvojici manastirskih prokuratora da do Božića prikupe 100 kotorskih groševa koliko je bilo potrebno za popravku crkve. U odluci je istaknuto da krov iznad solarija i hora prokišnja, kao i da su stepenice koje od morske obale vode prema crkvi sasvim propale. Prokuratorima je naređeno da svake godine daju po 100 iperpera – 50 o Božiću i 50 o Ivanjdanu počev od praznika rođenja sv. Jovana Krstitelja 1432. godine. Ukoliko bi se oglušili o ovu zapovest, morali su da plate kaznu u visini od 50 iperpera. Polovina iznosa pripala bi opatiji dok bi ostatak za sebe uzela opština. Prokuratorima je još naloženo da sastave popis manastirskih prihoda i rashoda. U slučaju da ne izvrše ovu obavezu bili bi isključeni iz političkog života na godinu dana, tj. ne bi mogli da učestvuju u radu opštinskih veća u naznačenom periodu. Opatu Avgustinu bilo je naređeno da u narednih mesec dana pronade sveštenika koji će u manastirskoj crkvi služiti svetu misu, krštavati, ispovedati, pričešćivati i obavljati ostale obrede. Navedene odredbe donete su *in perpetuum*, što znači da su obavezivale i sve buduće opate i predstavnike svetovnih vlasti. Većnik koji bi se usudio da protuslovi navedenim odredbama bio bi kažnjen sa 100 dukata. Sutradan, 1. novembra odluka je prihvaćena i u Velikom veću.⁴¹

Episkop Marin Kontareno (1430-1453), pripadnik jedne od najuglednijih mletačkih patricijskih porodica, nastojao je tokom četvrt veka da osnaži disciplinu u redovima sveštenstva i popravi materijalne prilike u kotorskoj crkvi. Ovakva stremljenja nisu zaobišla ni opatiju Svetog Đorđa, budući da

³⁹ O episkopatu Antonija iz Bitonta v. K. Mitrović, *Mletački episkopi Kotora (1420-1513)*, Utopija, Beograd 2007, 51-61 (dalje: Mitrović, *Mletački episkopi Kotora*).

⁴⁰ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, Venetiis 1800, 454 (dalje: Farlati, IS VI); Butorac, *Opatija sv. Jurja*, 25.

⁴¹ *Statuta Cathari*, 381-383 (cap. 12).

je episkop od opata Antonija tražio da uspostavi redovno bogoslužjenje i primeran duhovni život. Kapelan Svetog Đorđa prvi put je pomenut u Kontarenovoj ispravi od 1. marta 1434. godine upućenoj opatu Avgustinu. Radilo se o izvesnom prezviteru Marinu Sinusu, koji se do tog trenutka iz nepoznatog razloga već bio povukao sa položaja kapelana.⁴² Opat Avgustin parničio se sa prezviterom Marinom Jakonjom pred vikarom Nikolom Mekšom 16. septembra 1434. godine. Vikar je presudio u korist opata Svetog Đorđa, dok je Marinu Jakonji naložio da opatu na ime duga isplati 11 Balšinih groševa u roku od 15 dana.⁴³ Tri godine kasnije (1437) pomenut je kapelan Nikola Bjelan, koga je lično episkop Kontareno uzeo u zaštitu, naredivši opatu Avgustinu da ga pošteno isplati za njegov rad.⁴⁴

Na podsticaj Marina Kontarena, Malo i Tajno veće naredili su 5. marta 1431. godine rektorima i opatima, počevši od samog episkopa i katedralne crkve, da načine popise svih nekretnina i pokretnih dobara u crkvenom vlasništvu – vinograda, polja i kuća sa svim pravima, međama i uživaocima, dragocenosti (svete sasude, knjige, odežde), crkvenih dužnika i zaveštavanja. Neizvršenje obaveze povlačilo je za sobom kaznu u iznosu od 25 iperpera. Polovina naplaćene kazne bila bi utrošena na popravku crkava, dok bi ostatak pripao opštini. Posao je trebalo da bude završen do praznika sv. Đorđa (23. april). *Catasticum et inventarium generale* trebalo je da se čuva u opštinskoj kancelariji zajedno sa ostalim popisima, kao bi se sprečilo naknadno otuđivanje crkvenih poseda. Sutradan, 6. marta odluka je prihvaćena i u Velikom veću.⁴⁵ Kotorska veća prihvatila su 22. aprila 1431. dokumentaciju koju su im rektori dostavili, a odnosila se na pokretnu i nepokretnu imovinu i prihode episkopske menze, kapitola Svetog Tripuna, manastira Svetog Đorđa, 23 crkve, jedne kapele i jednog oltara.⁴⁶ Popis imovine Svetog Đorđa sastavio je Avgustin iz Askolija. Prema dokumentaciji koju je opat dostavio opštinskim vlastima, opatiji je bilo podložno selo Perast sa 60 kuća, koje su plaćale ukupno 112 iperpera, kao i nekretnine u Kostanjici, Strpu, Morinju, Đurićima, Većebrdu, Donjoj Lastvi, Tivtu, Stolivu, Prčnju, Dobroti, Svetom Stasiju, Draževrtu i Lipcima. Uglavnom se radilo o zemljišnim parcelama („i

⁴² Biskupski arhiv Kotor, *I Marinus Contareno (1434-1454)*, 1.

⁴³ *Ibidem*, 3. O vrednosti ovog novca v. Б. Храбак, *О балшићким грошима*, Историјски записи 1 (1953) 188-195.

⁴⁴ Butorac, *Opatija sv. Jurja*, 25.

⁴⁵ *Statuta Cathari*, 368-369 (cap. 3); Farlati, IS VI, 461.

⁴⁶ *Catasticum et inventarium generale* iz 1431. godine, kome nedostaju određeni listovi, objavila je L. Blehova–Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500. Kotorski distrikt*, Pobjeda, Narodni muzej Crne Gore i Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2006, 468-529 (dalje: Blehova, *Hrišćanstvo u Boki*). O radu Marina Kontarena na sređivanju materijalnih prilika u Kotorskoj episkopiji v. Mitrović, *Mletački episkopi Kotora*, 101-106 sa pregledom starije literature.

terreni“) i vinogradima, koji su zajedno sa prihodima od kuća izdatih u zakup donosili između 350 i 400 iperpera godišnje, što ni u kom slučaju nije bila zanemarljiva suma.⁴⁷

Poštujući drevni običaj prema kome je opatu Svetog Đorđa pripadala čast da na praznik prenosa moštiju sv. Trifuna služi liturgiju u katedralnoj crkvi, Marin Kontareno je opatu Avgustinu uputio poziv da 13. januara 1438. godine dođe u Kotor kako bi predvodio kotorsko sveštenstvo tokom svečanog bogoslužjenja.⁴⁸ To je ujedno poslednji pomen opata Avgustina u izvorima. Po svojoj prilici on je umro u prvoj polovini 1438. godine. U jesen iste godine novi opat Svetog Đorđa postao je kotorski plemić Trifun Lamprov Bolica.

Sveta Marija Ratačka

Prvi ratački opat o čijem italijanskom poreklu postoji pouzdano svedočanstvo bio je Jovan, benediktinac iz opatije Sveta Marija *de Rambona* koga je na taj položaj postavio papa Urban VI.⁴⁹ Nije poznato kada se ovo imenovanje dogodilo, niti pod kojim okolnostima. Jovan je svakako nasledio Nikolu, sina dubrovačkog hirurga Benedikta, koji je na čelo Svete Marije Ratačke došao 1368/69. godine, pošto je neko vreme pre toga bio nastojnik Svete Marije na Lokrumu. Ubrzo potom opatija u Ramboni ostala je upražnjena, zbog čega je isti papa Jovana imenovao za opata njegovog matičnog manastira. Sve to moralo se odigrati pre smrti Urbana VI 15. oktobra 1389. godine. Njegov naslednik Bonifacije IX postavio je 15. februara 1391. godine za ratačkog opata izvesnog Butija (Butius), priora cistercijske opatije Svetog Nikole na istoimenom ostrvu u arhipelagu Tremiti.⁵⁰ Papa je Butija toplo preporučio bratstvu Ratačke opatije ističući da ga krasi verski žar, velika učenost, životna prefinjenost i čestitost u ophođenju uprkos činjenici da je njegov habit bio *alterius coloris et formae regularis*. Bonifacije IX je Butiju

⁴⁷ Blehova, *Hrišćanstvo u Boki*, 514-516.

⁴⁸ Butorac, *Opatija sv. Jurja*, 25. Ovaj običaj se prvi put pominje za vreme episkopa Melcijake (1326-1327).

⁴⁹ Opatiju *Sancta Maria de Rambona* u mestu Polenca nedaleko od Mačerate podigla je krajem 9. veka carica Ageltruda, kćer beneventanskog vojvode Adelhija i supruga Gvida od Spoleta, na ruševinama paganskog hrama posvećenog božanstvu *Dea Bona*.

⁵⁰ Arhipelag Tremiti sačinjava pet manjih ostrva. Od Monte Gargana udaljen je oko 12 milja u pravcu severozapada. Na Svetom Nikoli, najvećem ostrvu arhipelaga, od davnina se nalazila benediktinska opatija posvećena ovom svecu. Ovaj manastir, koga je štitilo jako utvrđenje, kasnije je postao sedište cistercijskog priorata, P. Rescio, „*Insula Tremitana, que vocatur Sancti Nicolai, in qua est castrum et monasterium*“. *Storia e archeologia dell'Abbazia fortificata di San Nicola di Tremiti*, IV Congresso Nazionale di Archeologia Medievale: Scriptorium dell'abbazia, Abbazia di San Galgano (Chiusdino – Siena) 26-30 settembre 2006, a cura di R. Francovich e M. Valenti, Borgo San Lorenzo 2006, 627-634.

naložio da se prilagodi pravilima i običajima ratačkog manastira, istovremeno izražavajući nadu da se za vreme njegove uprave bratstvo neće dalje osipati.⁵¹ Dolazak cistercitskog priora na položaj opata benediktinskog manastira treba tumačiti kao pokušaj učvršćivanja discipline, što se moglo postići jedino povratkom prvobitnim idealima *Pravila sv. Benedikta*.⁵² Datost da su čak dvojica nastojnika u Ratačku opatiju došla iz uglednih italijanskih opatiya svedoči o još uvek živim vezama između benediktinskih zajednica na obalama Jadrana i to u trenucima kada je zapadni svet srljao u sukobe koji su rezultirali raskolom poznatim pod nazivom Velika šizma. Butije se nalazio na položaju ratačkog opata i 1399. godine kada se pominje u vezi sa jednim sporom oko relikvija u vlasništvu barske katedrale Svetog Đorđa.

Počev od sredine 14. Stoleća, opati Svete Marije Ratačke bili su aktivno uključeni u politička zbivanja, uglavnom u svojstvu izaslanika sukobljenih strana, o čemu svedoče brojni podaci sačuvani u dubrovačkoj i mletačkoj građi. Opat Butije i barski kanonik Jovan *de Nalle* bili su izaslanici barskog arhiepiskopa i kapitola u vezi sa dopremanjem izvesnih relikvija u katedralu Svetog Đorđa za koje je Dubrovčaninu Simi Nikoviću bilo isplaćeno 120 dukata. Relikvije su se nalazile u dva kovčega – većem i manjem. Sima Niković je dragoceni tovar ukrcao na brod Dubrovčanina Palka Pribilovića koji je krenuo put Bara. Međutim, vlasti u Baru su Palku Pribiloviću zaplenile određenu količinu žita čime mu je pričinjena šteta. Incident se odigrao u barskoj luci. Palko Pribilović je 12. aprila 1398. godine za svoga zastupnika u sudskom procesu imenovao Dubrovčanina Pripka Budkovića. U tom trenutku kovčežići sa relikvijama su se nalazili u Dubrovniku kod Miletana Pribojevog kao jemstvo da će Palku Pribiloviću šteta biti nadoknađena. Opat Butije i Jovan *de Nalle* su od barske opštine tražili da u roku od dva naredna meseca pošalje svog predstavnika kod Pripka Budkovića kako bi se dogovorili oko procene štete učinjene Palku Pribiloviću. Za slučaj da dogovor ne bude postignut, rok za završetak pregovora pomeren je do narednog Božića. Ukoliko se dogovor postigne Milten Pribojev je bio dužan da relikvije preda barskom arhiepiskopu Marinu II (1396-1420).⁵³ U suprotnom, opat Butije i kanonik Jovan *de Nalle* su tražili da im Pripko Budković isplati 120 dukata, koje su za rečene relikvije platili Simi Nikoviću, preko njihovog poslanika, ili da tu sumu preda prokuratorima, ili rizničaru Svete Marije u Dubrovniku, ili nekome koga sam izabere. Pripko je rečene relikvije trebalo da vrati kapi-

⁵¹ Farlati, IS VII, 82-83; L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II (a. 1344-1406)*, Vindobonae 1918, 113 (№ 458) (dalje: AA II).

⁵² Спремић, *Ратачка опатија*, 202.

⁵³ Arhiepiskop Marin II održavao je žive veze sa Dubrovčanima. On je u Dubrovniku i preminuo 17. januara 1420. godine pošto je malo pre toga u ovom gradu sastavio svoj testament, Farlati, IS VII, 84-85; Eubel, *Hierar. cathol. I*, 93.

tolu Svetog Đorđa čim mu šteta bude nadoknađena. Dokument je sačinjen u Dubrovniku 27. marta 1399. godine u tri istovetna primerka – za opata Butija i kanonika Jovana, Pripka Budkovića i Miltena Pribojevog. Kao svedoci navedeni su sudija Nikola Gundulić i lokrumski opat Amikus.⁵⁴

Šezdesetih godina 16. veka na položaju ratačkog opata pominje se Mlečanin Lavrentije Pizani. On je došao u sukob sa barskim arhiepiskopom Jovanom Brunom.⁵⁵ Razlozi koji su doveli do nesuglasica nisu poznati. Papa Pije IV je rešavanje spora prepustio kardinalima koji su se u tom trenutku nalazili okupljeni na saboru u Trentu. U pismu koje je kardinal Pođani uputio Jovanu Brunu 31. marta 1565. godine nisu navedene pojedinosti njegovog sukoba sa ratačkim opatom.⁵⁶ Pored toga, opat Lavrentije Pizani je po nalogu Apostolske stolice franjevcu Feliksu Medinu dopustio da se služi manastirskom crkvom i prihodima od imanja koje je Ratačka opatija još uvek posedovala u Paštrovićima, što je u julu 1604. godine rezultiralo sudskim sporom između franjevac opservanata i Paštrovića vođenim u Kotoru.⁵⁷ Po mišljenju starije nauke, Lavrentije Pizani bio je titularni opat, mada ne bi trebalo isključiti mogućnost da je povremeno dolazio na Ratac i da je u manastiru boravio kraće ili duže vreme.⁵⁸

Komendatorni opati

Običaj davanja manastira u komendu je vrlo rano zaživeo među benediktincima, tako da se na području Franačke države javlja već u vreme prvih Karolinga. U pitanju je bila administrativna mera privremenog karaktera koja je za cilj imala da obezbedi optimalno funkcionisanje benediktinskih opatija onda kada u njima iz nekog razloga nije bilo kanonski postavljenog opata. Pre nego što bi se pristupilo imenovanju novog opata, Apostolska stolica je određivala komendatora (*abbas commendatarius*), obično nastojnika nekog od susednih manastira, čiji je zadatak bio da se u periodu *vacantiae* stara o dobrobiti opatije. Budući da je komenda podrazumevala pravo ubiranja prihoda, ova ustanova se vrlo brzo pretvorila u svoju suprotnost. Tako je uveden običaj davanja benediktinskih opatija u komendu episkopima koji nisu raspolagali dovoljnim materijalnim sredstvima ili su iz nekog razloga bili primorani da napuste svoje dijeceze. U kasnije vreme, kada je benedik-

⁵⁴ AA II, 174-175 (№ 618).

⁵⁵ O arhiepiskopu Jovanu Brunu (1551-1571) v. Farlati, IS VII, 102-106; C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii aevi III* (seculum XVI ab anno 1503 complectentes), Monasterii 1923², 110.

⁵⁶ Farlati, IS VII, 102.

⁵⁷ S. Ljubić, *Rukoviet jugoslavenskih listina*, Starine JAZU 10 (1878) 2-3 n. 1; N. Luković, *Zvezda mora. Štovanje majke Božje u kotorskoj biskupiji (sa historijskim podacima)*, Gospa od Škrpjela, Perast 2000², 72.

⁵⁸ Спремић, *Ратачка опатија*, 204, 205.

tinski red bio zahvaćen opštom dekadencijom, opatije su davane u komendu dijecezanskom sveštenstvu, čak i laicima, obično lokalnim plemićima koji su ovakve pretenzije pravdavali patronatskim pravom, čime je manastirima nanošena ogromna šteta.⁵⁹

Opatija Svetog Đorđa prvi put je data u komendu u leto 1372. godine odlukom pape Grgura XI. Komendator je bio lješki episkop Dominik, koga je malo pre toga iz njegove dijeceze proterao barski arhiepiskop Jovan.⁶⁰ Posle brojnih trzavica izazvanih ponašanjem opata Trifuna Lamprovog Bolice (1438-1485), koji se sukobio i parničio sa četvoricom kotorskih episkopa, mnogim kanonicima i prezviterima i brojnim laicima, kao i skandalozne odluke kotorskog plemstva da nakon njegove smrti na čelo opatije dovede laika Jeronima Lamprovog Bolicu, koju su mletačke vlasti zdušno podržale, papa Inoćentije III je bulom od 23. decembra 1485. godine opatiju Svetog Đorđa sa svim posedima i prihodima pridružio episkopskoj menzi.⁶¹ Tako je Petar Bruti (1471-1493) bio prvi kotorski episkop kome je drevna opatija data u komendu. Posle njegove smrti papa Aleksandar VI nije dovodio u pitanje patronatsko pravo kotorske opštine nad Svetim Đorđem, ali ga je bulom od 11. oktobra 1493. privremeno suspendovao budući da je manastir dao u komendu novom kotorskom episkopu Jovanu Kjeregatiju.⁶² Pošto se prethodno 5. oktobra 1493. obavezao da će platiti *servitium ratione commende monasterii Sancti Georgii in Scopulo* u iznosu od 66 $\frac{2}{3}$ zlatnih forinti kao i pet malih službi, Jovan Kjeregati je dobio pomenutu bulu o dodeljivanju komende.⁶³

Petar Bruti i Jovan Kjeregati, poslednja dvojica kotorskih episkopa Mlečana, retko su boravili u Kotoru. Obojica su poticali iz uglednih građanskih porodica, bili učeni pravnici i privrženici intelektualnog kružoka obrazovanog oko Jovana Baptiste Zena, episkopa Vićence i kardinala prezvitera Svete Marije *in Porticu*. Petar Bruti je upravljao školom pri crkvi Svetog Marka u Veneciji koja je bila namenjena obrazovanju klerika, a proslavio se i literarnom delatnošću. Naime, istražujući svirepo ubistvo dečaka Simeona u gradu Tridentu za koje su bili optuženi Jevreji, on je napisao delo polemičkog karaktera *Victoria contra Judeos* u kome je nastojao da obesmisli suštinu judaizma iznoseći argumente utemeljene na novozavetnim postavkama. Ovo delo objavljeno je u Veneciji 1489. godine, a svome piscu donelo je veliku slavu i ugled u vrhovima rimske jerarhije. Za to vreme Kotorskom epi-

⁵⁹ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima I. Opći povijesno-kulturni osvrt*, Benediktinski priorat TKON, Split 1963, 56-59.

⁶⁰ Theiner, *Mon. Slav. Merid. I*, 273, 276-277; Butorac, *Opatija sv. Jurja*, 21-22.

⁶¹ Theiner, *Mon. Slav. Merid. I*, 534. O opatu Trifonu Lamprovom Bolicu v. Blehova, *Hrišćanstvo u Boki*, 121-130. O slučaju Jeronima Lamprovog Bolice v. Butorac, *Opatija sv. Jurja*, 37-38.

⁶² Theiner, *Mon. Slav. Merid. I*, 534-535.

⁶³ MCV II, 571-572 (№ 1074).

skopijom upravljao je kanonik Jovan Paltašić, episkopov generalni vikar. Jovan Kjeregati je zbog širokog obrazovanja, uticajnih veza u crkvenim ali i svetovnim krugovima i talenta za vođenje diplomatskih pregovora često boravio u Veneciji, Vičenci, Padovi, Trevizu i Rimu u raznim misijama. Tako je u martu 1512. godine bio u pratnji švajcarskog poslanstva na čelu sa episkopom Siona, koje je u gradu na lagunama boravilo u nameri da sa Prejanskom republikom zaključi sporazum.⁶⁴ Brigu o Kotorskoj episkopiji vodio je njegov *locumtenens* Franjo Bolica, dok se o prihodima opatije u svojstvu zakupca starao Ludovik Bolica, što je Pavau Butorcu dalo povoda da zaključi da je pred kraj Kjeregatijevog episkopata komenda prešla u ruke ovog kotorskog plemića.⁶⁵ Smrću episkopa Jovana Kjeregatija u septembru 1513. godine okončan je značajan period u istoriji kotorske crkve obeležen delovanjem episkopa Mlečana. Za vreme komendatornih opata episkopa Brutija i Kjeregatija u drevnoj opatiji se još uvek obavljalo redovno bogoslužjenje, o čemu na posredan način svedoči oporuka izvesne Marte, kćeri pok. Radovana iz Perasta, sastavljena 27. juna 1505. godine u kojoj ova žena traži da bude sahranjena u Svetom Đorđu pokraj svojih roditelja, te da se u manastiru za nje-nu i duše njenih roditelja služe ukupno tri mise.⁶⁶

Po okončanju Prvog skadarskog rata u novembru 1412. godine Ratačka opatija se zajedno sa gradovima Budvom, Barom i Ulcinjom obrela pod vlašću Balšića. Takvo stanje zadržalo se sve do smrti Balše III u aprilu 1421. godine kada su Mlečani zaposeli područje opatije.⁶⁷ Nesigurne političke prilike svakako su uticale na papu koji je Svetu Mariju Ratačku dao u komendu kardinalu Jordanu Ursiniju, jednom od najuglednijih rimskih prelata prve polovine 15. veka.⁶⁸ To očito nije bilo po volji tamošnjem bratstvu koje je Ur-

⁶⁴ O episkopima Petru Brutiju i Jovanu Kjeregatiju v. Mitrović, *Mletački episkopi Kotora*, 217-228, 229-246.

⁶⁵ Butorac, *Opatija sv. Jurja*, 38-39.

⁶⁶ Istorijski arhiv Kotor, Sudsko-notarski spisi knj. XXIV (1504-1508), 724.

⁶⁷ Cfr. *Историја Црне Горе II/2*, Титоград 1970, 106-107, 121-133 (И. Божић) (dalje: ИЦГ II/2).

⁶⁸ Jordan Ursini (Giordano Orsini) bio je potomak ugledne rimske aristokratske porodice koja je duže vremena imala velikog uticaja na Kuriji, što je mladom plemiću pružilo mogućnost da postigne zavidne uspehe u crkvenoj karijeri. Bonifacije IX ga je imenovao na položaj arhiepiskopa Napulja i uveo u kardinalski kolegijum. Potom je na saboru u Pizi pružio podršku Aleksandru V, dok se na saboru u Konstanci istako kao jedan od najvećih pristalica Martina V. Kao legat ovog pape prisustvovao je mirovnim pregovorima vođenim između Engleske i Francuske, dok je u Češkoj boravio kako bi pružio podršku borbi protiv pristalica husitskog učenja. U njegovoj pratnji tada je bio Nikola Kuzanski koji je obavljao posao sekretara. Takođe, prilikom izbora Evgenija IV Jordan Ursini je odigrao značajnu ulogu. On je sve vreme bio dosledni pristalica papske politike, što je dokazao svojim nastupima na Bazelskom saboru. U Italiji se istrajno borio protiv pretenzija svetovnih vlasti da prisvajaju crkvene posede. Umro je 29. jula 1438. godine, v. *The Catholic encyclopedia* <http://www.newadvent.org/cathen/11325b.htm> (22. 07. 2012.)

sinijevog prokuratora proteralo iz manastira. Stoga se Martin V u decembru 1421. godine obratio barskim kanonicima tražeći od njih da primoraju ratačkog opata da kardinalu isplati novčani iznos koji mu je sledovao na ime komende. Kako ova opomena očito nije imala učinka, papa je naredne godine pisao viceopatu Donduki pok. Teodora Rezenića i ponovo barskom kapitolu energično zahtevajući da se kardinalu isplati 100 zlatnih dukata.⁶⁹ Nije poznato kako je ovaj slučaj zaključen.

Epizoda sa kardinalom Jordanom Ursinijem kazuje mnogo o prilika-
ma u Ratačkoj opatiji početkom treće decenije 15. stoleća. Premda Martin V u pismima upućenim barskim kanonicima i viceopatu ne navodi ime opata koji je oterao kardinalove prokuratore odbivši da im isplati sledovanje na ime komende, gotovo je izvesno da se radilo o Luki Grubačeviću, prvom ratačkom opatu za koga postoje sigurni dokazi da je bio domaći čovek rođen u neposrednoj okolini manastira. Porodica Rezenić iz koje je poticao viceopat Donduka živela je u Baru.⁷⁰ Sve to upućuje na zaključak da su posle odlaska (smrti?) opata Butija, Italijana, upravu nad opatijom preuzeli ljudi domaćeg porekla koji nisu bili odviše voljni da izvršavaju sve naloge Apostolske stolice, kao što su to po svoj prilici činili njihovi prethodnici italijanskog porekla, posebno onda kada su zahtevi upućeni iz Rima zadirali u sferu manastirskih finansija. Budući da su se ratački posedi nalazili na području koje je predstavljalo predmet spora između Mlečana i Balšića, docnije Mlečana i srpskih despota, a često i poprište ratnih dejstava, manastirski prihodi su se neminovno osipali. Međutim, sredstva kojima je opatija raspolagala sasvim izvesno nisu bila beznačajna s obzirom na činjenicu da je manastir dat u komendu jednom od najuglednijih rimskih kardinala prve polovine 15. veka, te da se prema opštoj proceni očekivalo da komendatoru isplaćuje 100 dukata.

Opatijom Svetog Nikole na ušću Bojane takođe su u pojedinim razdobljima upravljali komendatorni opati poreklom Mlečani. Prvi od njih bio je Ambrozije Pantaleon koji se u izvorima pominje samo jednom 1423. godine, kada je po svoj prilici i preuzeo upravu nad manastirom posle odlaska ili smrti opata Nikole Oslupija, rodom Ulcinjanina.⁷¹ O ličnosti i delovanju Ambrozija Pantoleona nema bližih podataka.

Naredni komendatorni opat Mlečanin bio je Natal Jovana Delićo, kantor crkve Svetog Marka u Veneciji, koga je na taj položaj imenovala Apostolska stolica verovatno krajem 1450. godine. Antonije Pago, episkop Osora na otoku Cresu, obavezao se 8. februara 1451. da će u ime Natala Delićo apostolskoj komori i kardinalskom kolegijumu platiti 33⅓ zlatne forinte za *ser-*

⁶⁹ Theiner, *Mon. Slav. Merid. I*, 358, 359.

⁷⁰ Potomke Rezenića moguće je pratiti u mletačkoj građi sve do sredine 16. veka, Marković, *Sveta Marija Ratačka*, 152 n. 799.

⁷¹ Farlati, *IS VII*, 256.

vitium commune i pet malih službi, što pokazuje da su manastirski prihodi sredinom 15. veka iznosili oko 100 forinti.⁷² Izvršenje papske odluke bilo je moguće tek pošto je mletački Senat 30. aprila 1451. godine načelniku Ulcinja izdao naređenje da iz manastira ukloni pravoslavnog popa Đinaka, te da Natalu, *našem* kantoru, pomogne da preuzme upravu.⁷³ Senatori su tom prilikom istakli da se *srpski pop veoma loše ophodio* prema manastiru, kao što su to uostalom činili i prethodni nastojnici, tako da su mnoga manastirska prava pala u zaborav. Prema saznanjima kojima su senatori raspolagali, Sveti Nikola je još od davnina uživao prihode od prodaje različitih sorti vina u manastirskoj krčmi, kao i takse od ribolova. Zbog loše uprave manastiru su ta prava bila uskraćivana na različite načine. Od skadarskog i ulcinjskog načelnika zahtevano je da najpre ustanove o kojim se to uzurpiranim pravima radilo, a potom da ih opatu Natalu Delićo i manastiru povrate *integraliter*.⁷⁴

Uprkos veoma teškim okolnostima koje su nastupile nakon što su Mlečani bili primorani da predaju Skadar Osmanlijama u martu 1479. godine, opatija Svetog Nikole uspevala je da se održi još neko vreme. Sredinom 16. stoleća njome je upravljao komendator Mlečanin Avgustin Nigro preko svog prokuratora Jakova Dugarija. Budući da su materijalne prilike bile veoma teške, Jakov Dugarije je izvesnom Antoniju Brutiju, laiku iz Ulcinja, dao u večni zakup imanje na potezu između sela *Gerami*, koje se nalazilo u ulcinjskoj dijecezi, i ostalih manastirskih poseda pod uslovom da opatu godišnje isplaćuje dve četvrtine letine. Transakcija je izvedena sa dopuštenjem opata Avgustina Nigra, a o svemu je uredno obaveštena i Apostolska stolica. Kako se to događalo u vreme Tridentskog koncila, papa Julije III obratio se 23. aprila 1553. godine barskom arhiepiskopu Jovanu Brunu i ulcinjskom episkopu Jakovu sa zahtevom da ispitaju da li je rečena transakcija zaista bila

⁷² MCV I, 741 (№ 1345).

⁷³ Za vreme rata između Venecije i bosanskog vojvode Stefana Vukčića Mlečanima su se pridružile ratničke družine Mrkojevića i Gradojevića omogućivši im da uspostave kontrolu nad većim delom Zabojanje i nad opatijom Svetog Nikole. Skadarski načelnik Frančesko Kvirin je pravoslavnom popu Đinaku, vođi jedne skupine Mrkojevića, kao nagradu za učinjene usluge ustupio opatiju Svetog Nikole sa posedima i ljudima koji su ih obrađivali. *Sapientes ordinum* su 6. novembra 1445. godine ovu odluku ozvaničili, o čemu su obavešteni i načelnici Skadra i Bara. Pop Đinak je preuzeo kontrolu nad opatijom proteravši opata Jovana Đurđevića, koji se za pomoć obratio Apostoskoj stolici. Suočeni sa negodovanjem Nikole V senatori su 16. oktobra 1450. odlučili da se povinuju papinim zahtevima i da ne dopuste da u *latinskim crkvama obitavaju šizmatički Srbi*. Stoga su obećali da će ulcinjskom načelniku naložiti da uprkos koncesiji Frančeska Kvirina, koji je u međuvremenu umro, i svojim ranijim odlukama, popu Đinaku uskrati sva prava, te da manastir vrati legitimnom nastojniku sa svim posedima i приходima, AAV III/19, München 1973, 126-127 (№ 5157); AAV III/20, München 1974, 248-249 (№ 5615); ИЦГ II/2, 196-211 (И. Божић). О попу Ђинаку још в. И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, Немирно Поморје XV века, СКЗ, Београд 1979, 231.

⁷⁴ AAV III/21, München 1975, 26-27 (№ 5678).

nužna, budući da su zagovornici reforme u vrhovima jerarhije smatrali da se crkveni posedi ne smeju otuđivati.⁷⁵ Nije poznato šta se dalje dešavalo, ali je malo verovatno da su Jovan Bruno i episkop Jakov, budući suočeni sa dramatičnim okolnostima izazvanim napredovanjem Osmanlija, bili u prilici da skrupulozno sprovode naloge Apostolske stolice. Opatija Svetog Nikole definitivno je napuštena pošto su Osmanlije zauzele Bar i Ulcinj 1571. godine.⁷⁶

Počev od 40-ih godina 15. veka opatijom Svetih Srđa i Vakha na Bожани upravljali su komendatorni opati koje je postavljala Apostolska stolica. Prvi u nizu bio je Mlečanin Lavrentije Mihaelis, koji se 5. decembra 1440. godine obavezao da će na ime *servitiuma* uplatiti 33½ zlatnih forinti, što znači da su godišnji prihodi opatije u to doba, barem prema informacijama apostolske komore, iznosili nešto više od 100 forinti.⁷⁷ Lavrentije Mihaelis je inače upravljao benediktinskim prioratom sv. Petra *Calsacabo* u episkopiji Torčelo. U međuvremenu, ugledni vlastelin Matija Hermolaj, episkop grada Albanuma nedaleko od Kroje, takođe je *auctoritate apostolica* dobio u komendu opatiju Svetog Srđa od čijih prihoda mu je sledovalo 60 dukata. Sukob između dvojice pretendena ubrzo je okončan smrću episkopa Matije, tako da su prihodi u celosti pripali Lavrentiju Mihaelisu. Nedugo potom u svojstvu komendatora pojavilo se još jedno crkveno lice italijanskog porekla – Jovan, sinovac Franćeska, episkopa Porta i vicekancelara Apostolske stolice.⁷⁸

Lavrentije Mihaelis je ostao upamćen po brojnim sumnjivim novčanim transakcijama. Tako je prihode Svetog Srđa dao u zakup mletačkom patriciju Benediktu Gritiju i albanskim vlastelinima Dabiši i Jovanu Duki za 220 dukata. Visina zakupa svedoči da su prihodi ubirani sa manastirskih poseda još uvek bili znatni. Ugovor je nedvosmisleno predviđao da će zakupci u slučaju rata biti oslobođeni plaćanja zakupnine. Potom je Lavrentije od svoje sestre Klare de Kanal i njene kćeri Pelegrine u junu 1443. godine primio 100 dukata kako bi nabavio izvesnu količinu žita, ali je on taj novac potrošio u druge svrhe. Uz to, opat je netragom raznosio stvari koje su se još uvek mogle naći u manastiru – knjige, vosak, odevne predmete, posteljinu i prekrivače. Novi komendator Jovan Lando tražio je od Klare de Kanal da nadoknadi štetu u iznosu od 664 dukata koju je njen brat pričinio manastiru, ali se ona pred sudom branila tvrdeći da su navedeni predmeti predstavljali Lavrentijevo privatno vlasništvo. *Giudice de Petizion* je ove argumente prihvatio.⁷⁹

⁷⁵ Farlati, IS VII, 259.

⁷⁶ *Ibidem*, 250, 256.

⁷⁷ *Ibidem*, 313.

⁷⁸ Ovi podaci sačuvani su u pismu pape Nikole V od 22. maja 1447, što znači da bi događaje o kojima je reč trebalo datirati u 1445/46. godinu, AAV III/19, 268-272 (№ 5321).

⁷⁹ O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München 2001, 577-578.

Jeronim Lando, arhiepiskop Krita i komendator opatije Svetog Đorđa u Veneciji, pominje se kao komendatorni opat Svetog Srđa 1452. godine. Već naredne godine komendator je bio Marko Barbo, episkop Vičence, rođak pape Pavla II (Mlečanin Petar Barbo, 1464-1471). On je ubrzo preuzeo brigu o Akvilejskoj patrijaršiji, posle čega je stupio u kardinalski kolegijum, dok je novi komendatorni opat oko 1465. godine postao Mlečanin Urban *Vignacus*, šibenski episkop, koji je umro već 1468. godine. Upravu nad manastirom je sledeće godine ponovo preuzeo Marko Barbo, kardinal Svetog Marka. Mletački građanin Jovan de Milota pominje se kao komendatorni opat 1489. godine. Apostolska stolica je i kasnije nastavila da već uveliko zapusteli manastir povremeno daje u komendu crkvenim licima italijanskog porekla stoga što se sa njegovih poseda još uvek mogla ostvariti izvesna dobit.⁸⁰

Događaji oko Svetog Srđa ne predstavljaju usamljenu pojavu u praksi rimske crkve tokom 15. i 16. stoleća. Benediktinski monaški red već odavno nije imao potencijala da se stara o opatijama koje su u davna vremena osnovali njegovi pripadnici, tako da su upravu nad njima preuzimali titularni opati koji su po različitim osnovama sticali pravo da ubiru prihode sa manastirskih poseda. Uglavnom je u pitanju bila *sinecura* – ostvarivanje materijalne dobiti bez dušebrižničkih obaveza. Ova pojava bila je naročito rasprostranjena *in partibus infidelium*, tj. u oblastima koje su Osmanlije već bile zauzele ili se smatralo izvesnim da će ih takva sudbina uskoro zadesiti.

Katarina MITROVIĆ

ABBOTS OF ITALIAN ORIGIN AT THE HEAD OF BENEDICTINE ABBEYS FROM KOTOR TO LJEŽA IN THE MIDDLE AGES

Summary

The oldest Benedictine monasteries at the east coast of the Adriatic sea were established in the second half of the 9th century. The main role in their founding belonged to the Montecassino and other abbeys in the territory of southern Italy. The Benedictines came to Dalmatia and the areas in the south from Dubrovnik due to certain complex political, social and ecclesiastical circumstances marked by the Saracen attacks, tight relations between the Roman pope and patriarch of Constantinople, the Holy See tending to gain the full control over Dalmatia and the surrounding areas, as well as the state reasons of the Byzantine emperor Basilus I. Having

⁸⁰ Farlati, IS VII, 615.

the support of the Byzantine authorities, the Benedictines first came to the vicinity of Kotor, the crucial administrative centre, where from they were gradually spreading southwards. Their primary mission was to increase the christianisation of the Slavic population in the hinterland of the Byzantine governed urban centres. Until the beginning of the 12th century, the majority of the later well known abbeys were set up, while some of them, such as Saint Michael's in Prevlaka not far from Tivat, had already been extinguished. It is quite clear that originally the abbots were Italians or they belonged to the other ethnic groups from the southern Italy, but their mentioning in the writing sources has truly been scarce. The monks arrived from the southern Italy were in the very next generation joined by the local people. In the beginning those were Romans and later on there were more of Slavic and Albanian people. Therefore, it is no wonder that during the ruler of the Nemanjić dynasty and under the Balšićs, as much as the one of the Venetian Republic, the abbots were mainly of the local origin. However, the abbots from the southern Italy were in the late 14th and early 15th century at the head of Saint George's Abbey near Perasto and Saint Mary of Ratac's Abbey. Those people played a significant role in the current events of the time. For an example, Anthony from Bitonto, Saint George's abbot, did his best to improve the financial situation in the monastery and the entire bishopric. The Kotor bishopric assigned him to conduct a relevant diplomatic mission in 1405. Eventually, he became the Kotor bishop holding that position for the next ten years. In the 15th and 16th century Saint George's, Saint Mary of Ratac's, Saint Nicolas' at the mouth of the river Bojana and Saint Srd's on Bojana were given *auctoritate apostolica* to the lay abbots who were mainly Venetians.

Saša BRAJOVIĆ*

VENECIJANSKI IDENTITET KULTURE
I VIZUELNE KULTURE
BOKE KOTORSKE 1420-1797.

ABSTRACT: *This paper presents the Venetian identity of culture and visual culture of those who gave distinctive character and quality to the Bay of Kotor during the Renaissance and Baroque periods – the Catholics of this region. Venetian identity is confirmed by the social organization, culture of living, verbal and visual culture, behavioral and representational techniques, designed in the eastern part of the region*

KEY WORDS: *Bay of Kotor, Republic of Venice, identity, culture, visual culture, Catholics, Renaissance, Baroque.*

U ovom tekstu prvenstveno se obrazlaže identitet kulture i vizuelne kulture onih koji su Boki Kotorskoj dali njen prepoznatljiv karakter i kvalitet – bokeljskih katolika. Izučavaju se verbalna i vizuelna ostvarenja u istočnom delu ove regije koji je u sastavu Venecijanske republike bio gotovo puna četiri veka.

Međutim, „venecijanstvo“ (*venezianità*) – fenomen koji se prati u venecijanskom komonveltu od 14. veka do pada Republike 1797. bio je prisutan i kod veoma autohtonih grupa, kao što su venecijanski Jevreji,¹ i među pravoslavcima na području Jadranskog, Jonskog i Egejskog mora.² Postojao je i kod pravoslavnih u Boki Kotorskoj. Nakon perioda restriktivne politike, Venecija pravoslavcima postepeno dozvoljava određene slobode, uključujući i podizanje manastira na važnim strateškim mestima u Zalivu, kao što

* Autorka je redovna profesorka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

¹ O tome, uz referentnu literaturu: С. Брајовић, „Јеврејски идентитет у раној модерној европској историји“, *Наслеђе. Часопис за књижевност, језик, уметност и културу*, VIII/20, ФИЛУМ, Крагујевац 2011, 167-181.

² W. H. McNeill, *Venice. The Hinge of Europe*, The University of Chicago Press 1974.

je manastir Savina. Ovaj manastir je bio podređen komunalnom ustrojstvu Mletačke republike, što se reflektovalo na organizaciju života i forme pobožnosti u njemu.³ I izgled velikog hrama Uspenja Bogorodice, koji krajem 18. veka podiže majstor Nikola Foretić sa Korčule, svedoči o potrebi uklapanja ovog, za pravoslavne u Boki najvažnijeg religioznog zdanja, u okvire venecijanskih graditeljskih načela. Mereno standardima ondašnjeg sveta, Venecija je uspešno obuhvatala multikonfesionalnu i multikulturalnu strukturu u svom domenu.

Dokumenti svedoče da su Bokelji – patriciji, pomorci, sveštenici, literati – prihvatili venecijanske društvene i kulturne norme. Razvijano osećanje pripadnosti Veneciji u velikoj meri oblikovalo je njihov kolektivni i individualni identitet. Venecija je bila uvažen evropski model države zbog svoje dugovečne i stabilne uprave, koja je proisticala iz objedinjenih struktura monarhije, oligarhije i demokratije (*Venezia stato misto*). Njena stabilnost počivala je na političkim institucijama i političkim akcijama, rigorozno kontrolisanim, ali ipak sprovedenim uz slobodu misli, govora i štampe (*Venezia stato di libertà*). „Jedinstveni dom slobode, mira i pravde“, kako je Veneciju 1364. nazvao Petrarka u *Epistolae seniles* (IV, 3), bio je model za društvenu organizaciju, kulturu življenja, vizuelnu kulturu, bihevioralne i reprezentacione tehnike žitelja Boke Kotorske.

Više od drugih političkih entiteta tog doba, Republika je vizuelno uobličila političku misao i dala piktoralnu formu vlastitoj ideji državnosti.⁴ Kreiranje sopstvene mitologije i njena vizualizacija bile su neophodne Veneciji zbog nedostatka geografske, a time i političke koherentnosti. Kao Kraljica Jadrana, a time i *Golfo di Venezia*, kako je nazivala Bokokotorski zaliv, a tako su ga zvali i Bokelji – npr. Timotej Cizila u *Bove d'oro*,⁵ Venecija je svoju političku ideologiju oličila naročito prikazom krilatog lava svetog Marka. Ova najvažnija politička ikona Republike precizno je manifestovala njeno prisustvo i dominaciju. Zver u punoj figuri, u prolazu, amblem razvijen tokom teritorijalne ekspanzije Venecije od ranog 14. veka, izražava suštinu imperije kao *stato da mar* i *stato da terra*. Lav, međutim, nosi i obećanje mira rečima *Pax tibi Marce evangelista meus*, što su Hristove reči zatočenom jevandelisti Marku i anđeoski pozdrav osnivaču grada na laguni. Krsto Ivanović, u panegiriku kojim čestita kavaliru Girolamu Grimaniu izbor za generalnog providura Dalmacije i Albanije, demonstrira razumevanje dualnosti ovog amblema rečima: „Sretna Domovino, gde će se sa Jerolimom ujediniti

³ Ovoj temi posvećena je doktorska disertacija M. Matić, *Manastir Savina u XVIII veku*, čija se odbrana i publikovanje uskoro očekuje.

⁴ D. Rosand, *Myths of Venice. The Figuration of a State*, Chapel Hill&London 2001.

⁵ Objavljeno u: *Аналисти, хроничари, биографи*, приредио М. Милошевић, *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, Цетиње 1996, 48-140, 51.

Lav koji će svojom rikom naterati susjede da ga poštuju, a podanicima će donijeti sigurnost i mir“.⁶

Ovaj amblem u velikoj meri je dao obrise urbanom karakteru bokeljskih naselja. Na gradske zidine Kotora, na fasade crkava i palata u naseljima Zaliva, ugrađivani su reljefi krilatog lava, a iz pisanog izvora saznaje se da je na trgu ispred župne crkve u Perastu podignut stub sa njegovom figurom.⁷

Integracija simbola Venecijanske republike i gradskih grbova i grbova porodica, naročita je u gradu koji se prvi dobrovoljno predao Veneciji – Perastu: na pečatima, zastavama, naslovnim stranama gradskih knjiga... npr. *Prepisi pomorsko-trgovačkih povlastica Perastu od 1540* (sl. 1), *Zbirka patenata i dukala izdatih od 1686. do 1717. Franu Viskoviću...* u Muzeju grada Perasta). Raskošna barokna struktura povezuje lava svetog Marka sa grbom porodice Balović (sl. 2), čiji su pripadnici bili učesnici mletačko-turskih ratova i važni predstavnici venecijanskih državnih institucija.

Sl. 2-Grb Venecije sa grbom porodice Balović, Muzej grada Perasta

Sl. 1-Knjiga prepisa pomorsko-trgovačkih povlastica Perastu od 1540, Muzej grada Perasta

Reljef, nekada nad vratima tvrđave Svetog Ivana iznad Kotora, prikazuje lava svetog Marka i svetog Tripuna (Pomorski muzej u Kotoru).⁸ Na njemu je najočitija integracija simbola Venecije i autohtone bokeljske tradicije, jer je kult svetog Tripuna bio nukleus kotorske građanske samosvesti i čuvar kolektivne memorije grada (sl. 3). Tokom austrijske uprave, ovaj reljef je uklonjen. Sklanjanje i uništavanje *i leoni marciani*, započeto Napoleonovim osvaja-

⁶ К. Ивановић, *Драме и писма*, приредили М. Милошевић, М. Лукетић, *Књижевност Црне Горе од XII до XVIII вијека*, Цетиње 1996, 232.

⁷ Stub sa lavom podigao je Vicko Mazarović oko 1680, kako obaveštavaju porodični anali Krsta Mazarovića, objavljeni u: *Аналити, хроничари, биографи*, 229.

⁸ O ovom reljefu: M. Saulačić, „Sv. Tripun - zaštitnik grada Kotora u djelima umjetnika“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XLIII-XLVI* (1995-1998), 79-100, 87.

Sl. 3-Sveti Tripun i lav svetog Marka, Pomorski muzej Kotor

njem Republike 1797, nastavljeno tokom austrijske uprave i u godinama nakon II svetskog rata, oblik je *damnatio memoriae*, namerne devastacije kolektivnog pamćenja.

Kada je Frano Visković 1903. postavio figure lavova na krajeve balustrade terase palate Bujović u Perastu, čiji je vlasnik tada bio, Boka Kotorska bila je u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Ovaj simbol, koji je izražavao gradski autoritet Perasta i stabilnost uprave *Serenissime*, bio je u tom trenutku ne samo znak slavne prošlosti i njenog pamćenja, već i priželjkivnog preporoda. Sama palata Vicka Bujovića, izgrađena prema projektu venecijanskog arhitekta Giovanni Battista Fonta 1694, podignuta je, kako ukazuje natpis na južnoj fasadi, u znak vernosti duždu i ljubavi prema peraškoj domovini. Tako ova izuzetna građevina funkcioniše i kao svojevrsni vizuelni označitelj venecijanske pripadnosti Perasta i Boke Kotorske.

U dvorištu palate Bizanti u Kotoru, u kojoj je nakon uništenja Kneževе palate u zemljotresu 1667. boravio kotorski knez, bio je 1691. podignut spomenik providuru Pietru Duodu. Statua pojedinca retka je na ukupnoj teritoriji Republike Venecije, jer je ona bila uvek na oprezu kada se radilo o javnoj promociji individualca. Tako je jedna od glavnih kotorskih palata – a palate onoga doba nisu bile samo privatni domen, već i pozornica javnih vrli-

na i dužnosti njihovih vlasnika – označena personalizovanim vizuelnim pečatom *venecijanstva*. I on je uništen u izrazitom obliku ikonoklastije, od rimskog doba poznatog kao *executio effigie*, efikasnog načina brisanja memorije i vizuelnog identiteta.

Venezianità se u Boki Kotorskoj izražavala i posebnim poštovanjem ukazivanim „našem obožavanom duždu“, kako zapisuje Drago Martinović, hroničar iz Perasta.⁹ Mnogi sačuvani dokumenti svedoče o razumevanju i prihvatanju koncepta *preuzvišenog principa* koji otelotvoruje venecijanski suverenitet i u sebi integriše političku, religioznu, socijalnu i ekonomsku realnost Venecije. Nerazlučivost patriotskog i religioznog u funkciji dužda precizno je iskazana baroknom metaforom Peraštanina Krsta Mazarovića, učesnika i ranjenika u jednom pomorskom sukobu sa Turcima. On, u duhu toposa pero-mač evropske kulturne tradicije, kaže: „Ako je ona (njegova leva ruka) lila obilno krv, ova (desnica) je najprije krvlju obojila mač, a sada mastilom pero. A obje teže da se žrtvuju za Vjeru, Dužda i Domovinu...“.¹⁰

Peraštani su naročito poštovanje ispoljavali prema jednom od *trionfi* „presvjetlog principa“ – zastavi. Posebna povlastica Venecije Perastu je upravo predaja ovog „najdragocenijeg dragulja svoje časti“, kako ističe Julije Balović u *Peraškoj hronici*.¹¹ *Il glorioso gonfalone*, izraz eklesiološko-političke ideologije Venecije i simbol njene autonomije, u Perastu se branio životom. Kada je 1797. Republika prestala da postoji, Peraštani su svečano pokopali njenu zastavu pod oltarom župne crkve Svetog Nikole, a kapetan grada i konte Josip Visković održao je oproštajni govor, kao deo rituala odanosti umirućoj državi.¹² Njegov govor, u savremenoj literaturi ocenjen kao patetičan, zapravo je promišljena retorička struktura zasnovana na ondašnjim literarnim konvencijama, u koje se utkivaju bol i zebnja zbog gubitka države i poznatog obrasca življenja tokom 377 godina. Ovaj svečani čin iskazuje posebno poštovanje koje su Perast i neke komune u venecijanskom domenu iskazale sopstvenoj istorijskoj biografiji.

Snažna spona Boke Kotorske i Venecije gradila se kontaktima među renesansnim i baroknim humanistima. Ludovik Paskvalić, otelotvorenje renesansnog ideala pesnika-ratnika, bio je prijatelj najistaknutijih venecijanskih intelektualaca.¹³ Najizrazitiji barokni pesnik Kotora, Živo Bolica Koko-

⁹ *Аналисти, хроничари, биографи*, 303.

¹⁰ „Istorijski izvještaj“ Krsta Mazarovića, pisan u Veneciji 1718, objavljen je u: *Проза барока*, приредили Г. Брајковић, М. Милошевић, Титоград 1978, 188-201.

¹¹ Objavljeno u: *Аналисти, хроничари, биографи*, 145.

¹² F. Viscovich, *Storia di Perasto dalla caduta della repubblica veneta al ritorno degli austriaci*, Trieste 1898, 49.

¹³ М. Поповић, *Огледи и студије о ренесансној поезији. Трагом изворне италијанске поезије ка нашој ренесансној лирици*, Београд 1991, 95, 112-115.

ljić, uznosio je mletačke providure i oružje *Serenissime* koju proslavlja kao „ponositu caricu“ i „kraljicu Jadrana“.¹⁴

Posebno samosvojan oblik identifikacije Boke sa Venecijom bio je prihvatanje glavne niti venecijanske mitologije, iskazane maksimom *Venetia Vergine*. Sakralna topografija Boke Kotorske, koja je velikim delom odredila njenu urbanu strukturu, a time i ponašanje i mentalitet njenih žitelja, oblikovana je intenzivnom marijanskom pobožnošću. Formiranje Boke kao metafore Bogorodičinog kraljevstva bilo je pregnuće generacija učenih i dalekovidnih ljudi koji su pripadali humanističkim krugovima, hijerarhiji i religioznim redovima Katoličke crkve, laičkim kongregacijama, pomorskim udruženjima. Crkve, kapele, oltari koje su posvećivali Bogorodici podizani su na strategijski najvažnijim tačkama Zaliva: na obroncima morskih hridi ili na samoj vodi, uz gradske bedeme, na raskrscima važnih puteva. Raspored Bogorodičnih crkava rukovodila je težnja za sanktifikacijom vlastitog domena, a izuzetna morfologija Zaliva nudila joj je idealni okvir. Boka Kotorska se identifikovala sa idejom devičanske države, odnosno dobro organizovanog i zaštićenog entiteta u okviru venecijanskog komonvelta.¹⁵

Naročitu ulogu u ovom sveobuhvatnom i dugotrajnom procesu posvećenja imala je crkva Gospe od Škrpjela, sa svojom čudotvornom Bogorodičnom ikonom i *ex-votima* njoj posvećenim. Ovu izuzetnu strukturu oblikovale su liturgijska, teološka i ekleziološka tradicija Katoličke crkve, ali i popularna pobožnost i njeni raznoliki izrazi. Slikani ciklus, čiji je idejni tvorac nadbiskup Andrija Zmajević, a izvođač slikar Tripo Kokolja, oblikovan dogmatско-doktrinarnim konceptima Katoličke crkve, vizualizovan je prema slikanim obrascima čije je poreklo prevashodno venecijansko.¹⁶

Jedna od najvažnijih graditeljskih i urbanističkih struktura Boke, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije na Prčanju, građena je prema projektu venecijanskog arhitekta Bernardina Maccaruzzia od 1789 (sl. 4).¹⁷ Najraskošnije i najreprezentativnije sakralno zdanje u Boki može se porediti sa istovremenim građevinama u samoj Veneciji. Svojom skalom i prostornom ekstenzijom, scenografskom strukturom koja je naglašava u prostoru i pejzažu, ova crkva je vrh istorijske, političke i estetske zrelosti Boke Kotorske.

I druga izgrađena i planirana zdanja u Boki Kotorskoj podizana su prema venecijanskim graditeljskim normama i nacrtima mletačkih arhite-

¹⁴ Ж. Болица Кокољић, *Поезија*, приредио М. Пантић, *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, Цетиње 1996, 5-27.

¹⁵ S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Beograd 2006, 51-72.

¹⁶ S. Brajović, *op. cit.*, 184-245 i Id., *Gospa od Škrpjela – marijanski ciklus slika*, Perast 2000.

¹⁷ D. Maskareli, „Arhitekta Bernardino Maccaruzzi i originalni projekat za Bogorodičinu crkvu na Prčanju“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XLVII-XLIX (1999-2001)*, 57-78; Ž. Brguljan, *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Prčanju*, Zagreb 2008.

kata, uvek u slavu „Prevedre“ i „trijumfujuće hrišanske republike“.

Snažnu ulogu u kreiranju venecijanskog identiteta bokeljske kulture imale su gradske svečanosti. Efemerni spektakli sa svojim mentalnim i vizuelnim konstrukcijama, koje često govore više o epohi nego sačuvana dela, u Boki su formirani po ugledu na slavne venecijanske rituale. Kotorške *giostre*, nadmetanja kavalira, sudeći prema opisu Timoteja Cizile, bile su nalik venecijanskim, kao i poklade u Perastu, koje opisuje kapetan Marko Martinović.¹⁸ Martinović je zabeležio složen program s osnovnom dramskom niti koja je proslavljala „početak rata Prevedre Republike s Osmanlijom“, uz lakrdije, akrobatske tačke, plesove, kola, pevanje i žrtvovanje bika – što je slično tzv. *Giovedì Grasso* u Veneciji. Ceremonije

Sl. 4-Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, Prčanj. Svečano otvaranje crkve 8. IV 1913.

dočeka i ispraćaja državnih zvaničnika bile su brižljivo orkestrirane prema venecijanskim normama, o čemu svedoči statut Peraške opštine.¹⁹

Naročit iskaz prihvatanja suštine venecijanske kulture, ali uz poštovanje vlastite autonomije, bilo je proslavljanje *Gospa Peraške*.²⁰ Obeležavanje

¹⁸ Objavljeno u: *Аналисти, хроничари, биографи*, 87 i 283-286.

¹⁹ P. Butorac, *Razvitak i ustroj peraške opštine*, Perast 1998, 265-290.

²⁰ Opis proslava zabeležen je u: D. V. C. Ballovich, *Notizie intorno alla miracolosa immagine di Maria Vergine S. ma detta dello Scarpello e del celebre suo santuario posto sullo scoglio così denominato presso Perasto*, Venezia 1823 i A. Basich, *Festa dell'anno centenario secondo della riportata vittoria XV Maggio MDCLIV dai Perastini contro l'improvviso formidabile assalto dei Turchi. Fatta il XV Maggio del MDCCCLIV*. Oba opisa preneli su delimično: S. Vulović, *Gospa od Škrpjela. Povjestne crtice o čudotvornoj slici Blažene Djevice od Škrpjela i njenom hramu na otočiću prema Perastu*, Zadar 1887, 64-88 i P. Butorac, *Gospa od Škrpjela*, Sarajevo 1928, 26-31, 82-84, 94-96 i Id., *O prenosu slike Gospa od Škrpjela*, Bogoslovska smotra, Zagreb 1929, br. 4, 443-455; 1931, br. 1-3, 92-99, 191-195, 229-304.

Sl. 5-Gonfalon, Peraštanin čuvar ratne zastave, u tzv. Koroneljevom malom atlasu 1688.

uspomene na pobjedu nad Turcima 15. maja 1654, koja je stečena uz pomoć čudotvorne Gospe od Škrpjela, pretvaralo je Perast u ceremonijalni centar sa razvijenom tehnologijom ritualne prezentacije. Tokom 18. veka svečanost 15. maja se pretvorila u veliki religiozni teatar i brižljivo koreografisanu trijumfalnu ceremoniju. Procesiona ruta objedinila je more i kopno, sveto i profano, eklezijastički i se-

kularni autoritet, obuhvatajući sve socijalne stratume i konfesije i pokrećući širok opseg mentalnih i emocionalnih reakcija.²¹

Gospa Peraška, kao i drugi rituali u Kotoru i Prčanju, u sebe su ugradili nasleđe lokalnih legendi i običaja i, istovremeno, profane i sakralne elemente venecijanskih rituala. Sveobuhvatnije od bilo koje druge države svoga vremena Venecija je efemernim svečanostima izgradila vizuelnu samoprezentaciju.²² Boka Kotorska, kao *venecijanski fjord*, neobično lep i tajanstven, takođe je koristila svaki aspekt sopstvene jedinstvenosti u oblikovanju mita i rituala.

Koliko je venecijansko nasleđe u prezentaciji ideje državnosti bilo duboko iskazuje slika *Vjenčanje Crne Gore s morem* iz 1881. slikara Ivana Žmirića iz Zadra (Pomorski muzej, Kotor). Slika predstavlja politički sadržaj s kraja 19. veka, zauzimanje Bara 1878. naporima knjaza Nikole i crnogorske vojske. Na njoj je jasna memorija na nekadašnju venecijansku upravu Jadranskim morem i retorički najsveobuhvatniji kopneno-pomorski ritual i apologiju Venecijanske države, *Festa della Sensa* (Vaznesenje Hristovo), u kojem je dužd prstenom „venčavao“ Jadransko more. Oslonac na tradiciju pomorske države koja je neprekidno trajala hiljadu godina je konceptualna potka ove slike, koja vizualizuje utemeljenost državnosti Crne Gore.²³

Samoprezentacija Bokelja, odnosno samouobličavanje putem odeće, frizure, akcesoara, ponašanja, bila je usmerena venecijanskim standardima

²¹ O Gospi Peraškoj sveobuhvatno: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu*, 266-299.

²² O tome: E. Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton University Press 1981.

²³ O tome: V. Vičević, „Duždev brod u romanu *Despa* i neke istorijske paralele“, Matica crnogorska (zima 2011), Podgorica 2011.

i venecijanskom percepcijom Bokelja. Status heroja u velikoj meri oblikovao je bokeljsku reprezentaciju kao svojevrstni izraz ukupne vizuelne kulture. Herojski etos Bokelja kodifikovan je u predstavi *Gonfalona*, Peraštanina čuvara ratne zastave, u tzv. *Koronelijevom malom atlasu* 1688 (sl. 5). Gonfalon je predstavljen sa mačem u desnoj i zastavom svetog Marka u levoj ruci; pod nogama mu je trofej, oružje pobeđenog neprijatelja. Koncept herojskog, a time i idealnog Peraštanina, podanika *Prevedre*, otelotvoren je portretom Vicka Bujovića (Muzej grada Perasta). Oblikovana herojskim mitom i njegovom percepcijom u venecijanskom domenu, potka ovog portreta je predstava oštrog i oklopljenog ratnika u službi Republike (sl. 6). Portreti venecijanskih

Sl. 6-Tripo Kokolja, *Portret Vicka Bujovića*, Muzej grada Perasta

vojskovođa, naročito oni koje je stvarao Tintoretto (posebno portret admirala Sebastiana Veniera, jednog od heroja bitke kod Lepanta 1571, u kojoj su učestvovali i stradali Bokelji),²⁴ bili su osnov vizuelne prezentacije ovog Peraštanina, kojeg je Republika, zbog njegovih ratnih zasluga, višestruko nagradila. Isti strogi etički i herojski kod predstavljen je i na portretima Nikole i Frana Viskovića, kao i Marka Martinovića koji uči ruske plemiće pomorstvu (Muzej grada Perasta).

S druge strane, u Boki se prikazuje i „gizdavost“. Nju oštro kritikuje kapetan Marko Martinović. U Martinovićevoj primedbi ogleda se opšteevropska anksioznost od socijalnih promena, a time i pomeranja ukusa i prihvatanja „poženstvenjenog“ luksuznog francuskog načina samopredstavljanja.²⁵ Ovaj način, sudeći prema portretima Alessandro Longhia i drugim vizuelnim i verbalnim izvorima iz 18. veka, bio je veoma prihvaćen u Veneciji. Portreti Bokelja iz ovog stoleća, posebno Matije i Krsta Balovića i Ivana Bronze (Muzej grada Perasta), ukazuju da je i bokeljski *self-fashioning* pretrpeo iste promene koje su takođe bile izraz bokeljskog *venecijanstva*.

²⁴ Na ovo skreće pažnju u svom tekstu, za sada neobjavljenom, M. Živković, *Vicko Bujović, peraška persona publica*.

²⁵ O tome u: J. M. Jones, *Sexing La Mode. Gender, Fashion and Commercial Culture in Old Regime France*, Oxford, New York 2004.

Saša BRAJOVIĆ

VENETIAN IDENTITY OF CULTURE AND VISUAL CULTURE
OF THE BAY OF KOTOR 1420-1797

Summary

The Bay of Kotor, especially its eastern area, was an integral part of the Venetian Republic for almost four centuries. Documents and literary sources testify that citizens of the Bay accepted Venetian social and cultural norms, and create sense of belonging to the state which was approved and respected European model. The feeling of belonging to Venice formed a collective and individual identity of the inhabitants of the Bay. Social organization, the way of living, verbal and visual culture, were shaped in accordance with Venetian standards. The political ideology of Venice, personified in the image of the winged lion of St. Mark, to a large extent determined the character of the urban settlements of the Bay of Kotor. Even more powerful formative role had ceremonies and civic celebrations, directed by Venetian norms. The Bay of Kotor also accepts the main line of Venetian mythology, embodied in the maxim *Venetia Vergine*. Sacral and urban topography of the Bay of Kotor, and thus the identity and behavior of its inhabitants, were essentially determined by the identification of this region with the idea of the virgin state, i.e. well-organized and protected entity within the Venetian commonwealth. Belonging to Venice determined the behavioral and representational techniques of the inhabitants of the Bay, as attested by surviving portraits and other forms of verbal and visual culture.

Vanda BABIĆ*

ZMAJEVIĆI – PRILOG KULTURNOJ POVIJESTI
MEDITERANA

ABSTRACT: *The author writes about three members of Zmajević family, Andrija and his two nephews, Vicko and Matija, with a special emphasis on Vicko, who was the Archbishop in Bar and Zadar. All three have left important marks in both literary and wider cultural work. Their contribution is truly vital to the cultural, religious, spiritual, literary, educational and political life of the Bay of Kotor and the Montenegro and are very relevant in these mentioned areas in the Dalmatian, Croatian, South Slavic and even wider frameworks, showing the Mediterranean spirit of European values.*

KEY WORDS: *Zmajević family, cultural heritage, Mediterranean*

O Zmajevićima je teško govoriti malo i kratko. Njihovi su djelatni životi niknuli u sredini koja vrije kulturno-povijesnom baštinom. Od ilirskih i rimskih doba pa skoro do današnjih vremena taj fascinantni mediteranski zaljev, stoljećima šticećen zagovorom mnogih svetaca, pokazuje iznimnu vitalnost i plodnost, unatoč raznim povijesnim turbulencijama.

Zmajevići su rođeni u slikovitom, gotovo bajkovitom gradiću Perastu. Jedan je to od drevnih gradova što okamenjuju strmovitu obalu zaljeva. Ušavši tijekom 15. st. u sastav prekomorskih mletačkih posjeda dobio je predispozicije za izrastanje u pomorsko-trgovačko i kulturno središte. Neprekidni ratovi s Osmanlijama ukazuju na oscilacije u razvojnom kontinuitetu, ali mu daju značaj strateškog uporišta ne dopuštajući utapanje u mraku provincijalnosti. U tim ratovima sudjelovali su na razne načine zastupnici patrijskih obitelji Perasta među kojima su doprinos dali i Zmajevići.¹

* Autorka je redovna profesorica Odjela za kroatistiku i slavistiku Sveučilišta u Zadru.

¹ Značajniji okršaji: Ciparski rat (1570. – 1573.) gdje sudjeluju odvažni Peraštani; upadi ber-

Tijekom 17. i 18. stoljeća grad ubrzano stasava u gospodarskom, pomorskom, trgovačkom i kulturnom pogledu zahvaljujući i činjenici da postaje samostalnom komunom. U taj kontekst značajno, sadržajno i znakovito uranjaju Andrija, Vicko i Matija.²

Lovorka Čoralić sažeto iznosi dobro poznate osnovne podatke iz njihovih života. Preci su im se doselili „početkom XVI. stoljeća s Njeguša, iz sela Vrbe, u grad Kotor. Predanje o podrijetlu iz Crne Gore iznosi i sam Zmajević (Andrija, op. V. B.) u svom »Crkvenom ljetopisu«, a njegovu utemeljenost potvrđuju i arhivski spisi, predaje, kao i dva tamošnja toponima: zemlja Zmajuška i Zmajevića krši. Prvi su Zmajevići u Kotoru bili mesari i kožari (u kotorskim arhivskim spisima 1543. spominje se prvi Zmajević, Nikola iz Njeguša, mesar), potom trgovci, krojači, zakupci carine, vlasnici kuća i vinograda, koji su s vremenom širili svoj posjed i stjecali ugled. Početkom XVII. stoljeća jedan se ogranak seli u Perast – Anđuša, udova carinika Andrije Zmajevića i kći Ivana Krstovog iz Perasta, sa svoja četiri sina: Nikolom, Ivanom, Krstom i Mihovilom. Nikolini su sinovi Andrija, barski nadbiskup, te Krsto, otac barskog i zadarskog nadbiskupa Vicka i Matije, ruskog admirala.“³

Najstariji među njima, Andrija, stric Vickov i Matijin, pokretač je, bard, mnogih akcija na širokom polju djelovanja. Kao kasnije njegov nećak Vicko bio je ključna ličnost Rimskoga Kaptola za područje jugoistočne Eu-

berskih gusara gdje, primjerice 1624., grad biva hametice opustošen, kada je i 400 Peraštana završava u zatočeništvu; Kandijski rat (1645. – 1669.) u kojemu se grad našao pod navalom mnogobrojnih napadača, pri čemu je izvojevana jedna od epskih pobjeda branitelja, glasoviti Peraški boj kad je i sam Petar Zrinski pohodio Boku i darovao im svoj mač; pa Morejski rat (1684. – 1699.) kada je bokeljsko priobalje u cijelosti došlo pod mlatačku upravu – posebno je naglasiti oslobađanje Herceg Novog, itd.

² O Perastu, Boki i trojici Zmajevića više vidi u: F. M. Appendini, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, Ragusa 1811.; A. Bassich, *Notizie delle vite e degli scritti di tre illustri Perastini*, Ragusa 1833.; G. Brajković, Pjesma kapetana Nikole Burović zadarskom nadbiskupu Vicku Zmajević, *Služba Božja*, god. XVI., br. 2., Makarska 1976., 129.; N. Luković, *Boka Kotorska*, Cetinje 1951., P. Butorac, *Zmajevići: ogleđi*, Zagreb 1928.; P. Butorac, „*Razvitak i ustroj peraške općine*“, Perast 1998, P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta*, Perast 1999. P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999, P. Butorac, *Boka Kotorska u 17. i 18. stoljeću: politički pogled*, Perast 2000., R. Kovijanić, Preci admirala Matije Zmajevića, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* sv. 10, Kotor 1962.; L. Čoralić – I. Prijatelj Pavičić, *Zadarska nadbiskupska palača u vrijeme nadbiskupa Vittorija Priulija (1688.-1712.) i Vicka Zmajevića (1713.-1745.)*, *Grada i prilozii za povijest Dalmacije* sv. 16, Split, 2000, L. Čoralić, Prilog životopisu barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića (1671-1694), *Croatica Christiana Periodica*, Vol.28, No 53, 2004, V. Babić, *Razgovor duhovni Vicka Zmajevića*, Zadar, 2005., Vinko Kraljević, *Izabrana djela nadbiskupa Vicka Zmajevića*, Zagreb, 2015., V. Babić, *Kulturalno pamćenje-ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke*, Tivat, 2016.

³ L. Čoralić, Prilog životopisu barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića (1671-1694), *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 28, No 53, 2004, 239.

rope. Ostvario se i kao zagovaratelj kršćanskog i slavenskog jedinstva, nepokolebljivi karakter u protuturskim djelovanjima, kao inteligentan diplomat i političar, graditelj, ljubitelj umjetnosti i mecena, prosvjetitelj i, posebno vrijedi istaknuti, pjesnik, pisac i kroničar.⁴ U mnogočemu ga je naslijedio i nadogradio Vicko čijim je djelom obogaćen i zadarski crkveni, duhovni i kulturni život.

Matija je naslijedio već neke druge gene peraške i Zmajevićevske krvi otplovivši valovima pomorstva, a ne pera i križa poput brata i strica, obilježivši ujedno političko, diplomatsko i ratničko iskustvo svoga zavičaja, utisnuvši svemu i sveslavenski te europski znamen admiralskom titulom u ruskoj mornarici.

Andrija, prvi među velikim Zmajevićima, možda i najveći, rođen je 1628 u Perastu. Zarana se školovao u rodnu gradu, zatim u Kotoru i konačno u Kolegiju rimske Propagande za nauk vjere. Tamo je stekao doktorat iz filozofije i teologije. Neko je vrijeme ondje predavao i prijateljevao s istaknutim Hrvatima što bijahu vrijedni intelektualci i pisci, od kojih je neka djela prevodio i na hrvatski, pokazujući zarana svoje literarne afinitete.⁵

Povratkom u zavičaj postaje ključnom osobom Vatikanske kurije za balkansko područje te nizom godina dosljedno i predano provodi misiju koju mu odredi Kongregacija za širenje vjere. Netom po dolasku na rodnu grudu određen je opatom benediktinske opatije sv. Jurja (1661.). U to teško i nemilosrdno vrijeme kada sve bijaše zapušteno i raspušteno, u materijalnom, kulturnom i duhovnom posrtanju, Andrija se istinski zalagao za obnovu duhovnog i vjerskog života, čak i u nekatoličkim sredinama. A to opet ide u prilog tezi kako je revno težio kršćanskom jedinstvu, što vlastitim uvjerenjem što politikom Zbora propagande.

Godine 1670. Klement X. imenuje ga budvanskim vikarom i izaslaničkom Svete Stolice za područje jugoistočne Europe, a samo godinu poslije i barskim nadbiskupom. Uman, posvećen, temeljit i neumoran gen nagnao ga je da djeluje snažnije i dosljednije u okolnostima koje su bivale težima. Nje ga je, reklo bi se, motivirala izmještenost iz središta nadbiskupije, poticao zulum Osmanlija, već natuknuti jad puka svake vrsti i ostale *scile* i *haribde*.

⁴ O Andiji Zmajeviću vidi i u: P. Butorac, *Zmajevići*, Zagreb, 1928., Perast, 2003., R. Rotković, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852.*, Podgorica, 2012.

⁵ L. Čoralić o tome kaže: „Prvu školsku naobrazbu Andrija je stekao u rodnom gradu, vjerojatno u školi koju su od 1638. godine držali franjevci. Školovanje je nastavio u Kotoru, a potom 1650-ih u Kolegiju rimske Propagande za širenje vjere. Zalaganjem Splitsanina Jeronima Paštrića primljen je, zajedno s još osam mladih svećenika iz Dalmacije, u Svetojeronimski zbor. Pripala mu je čast da u Kolegiju na »slovinskom jeziku« pozdravi švedsku kraljicu Kristinu. U Rimu je stekao naslov doktora filozofije i teologije, a jedno je vrijeme ondje bio i predavač...“, L. Čoralić, *Prilog životopisu nadbiskupa Andrije Zmajevića...*, 239.

Osim značajnih književnih djela ne možemo zaobići njegovu graditeljsku i mecenatsku poduzetnost ugrađenu u bogatu kulturnu ostavštinu Perasta i Boke, a onda i šire kulturne kružnice. Na prikladnu i lijepu mjestu podno "penčićkih stijena" počeo je zidati Palaču znanu pod imenom *Zmajevića dvori*, *Zmajevića palača*, *Biskupija* i *Palac*. Velika i raskošna zgrada monumentalna je dokaz statusa i značaja Andrije Zmajevića kao i cijele njegove obitelji, što će u doprinosu nasljednika Vicka i drugog nećaka Matije dobiti i poseban kulturni i simbolički značaj.⁶ U svoj biskupski dom Andrija je zaneseno donosio grčke i rimske epigrafske natpise, ugrađivao ih u prozorske pragove svojega zdanja, ali i u druge sakralne i svjetovne građevine rodnoga mjesta. U tome se očitovala njegova pasija kao skupljača antičkih spomenika, pretežito dopremljenih iz risanskog kraja, poznatog iz vremena ilirske i rimske vladavine.⁷

Vrijedno ne samo spomena već punijih i laskavijih riječi jest čitava paleta zidnih i stropnih slika sa stvarnim ili imaginarnim motivima najljepših krajeva Mletaka koje je svojim vrsnim perom oslikao najveći barokni slikar, Tripo Kokolja. Religiozni motivi ovog baroknog virtuoza venecijanske škole oslikavaju i Andrijin mauzolej, kapelicu Gospe od Ružarija u kojoj dade smjestiti svoje posljednje počivalište. Kokoljine su impresivne likovne kreacije u stanovitom poliptihu vjerske tematike, sa središnjim likom Bogorodice, ovjekovječene u unutrašnjosti crkve Gospe od Škrpjela. Popularno se voli to remek-djelo baroknog slikarskog umijeća nazvati i peraškom „Sikstinskom kapelom“.⁸ Sve značajnije iz života Gospe što je slikar svojom stvaralačkom magijom oživio na stropovima i zidovima slikovite bazilike idejno je osmislio i usustavio sam Andrija Zmajević, duboki štovatelj Bogorodičina lika i djela te nedvojbena esteta, ujedno i mecena Tripu Kokolji.⁹

Posebno je zanimljiva kapelica Gospe od Ružarija koju je podigao nadbiskup Andrija Zmajević 1678. godine. Tu je i pokopan u grobnici s kamenom pločom na kojoj je mramorni grb. Kapelica ima kvadratnu apsidu sa žrtvenikom. Rozeta joj je imitacija gotičke rozete sv. Nikole, ali cvjetni ukras na zrakama stiliziran je barokno. Uz kapelicu, pokraj prekrasnog baroknog zvonika nalazi se veličanstvena Zmajevićeva palača koju je također podigao nadbiskup Andrija Zmajević 1664. godine. Na kamenoj ploči pročelnog zida

⁶ Ibid, 242.

⁷ V. Babić, *Razgovor Duhovni...*, 38.

⁸ L. Čoralčić ističe: „Najizrazitije posvjedočenje Zmajevićeva mecenatstva trajno je očuvano u slikarskom ciklusu Tripa Kokolje u »Hrvatskoj Sikstini« – svetištu Gospe od Škrpjela pred Perastom. Drži se da je Kokoljin slikarski ciklus u crkvi Gospe od Škrpjela najzorniji spomenik baroknog duha i kulture u Perastu. U njemu se ogleda složenost barokne teološke misli stavljene u službu didaktičko-moralnog djelovanja. Ostvaren je, otprilike, od 1684. do 1694. godine, u vrijeme oslobođenja obala bokeljskog zaljeva od Osmanlija i početak sve snažnijeg gospodarskog blagostanja Perasta.“, Prilog životopisu..., 2004, 243.

⁹ V. Babić, *Razgovor...*, Ibid. 52.

nalazi se natpis koji uokviruju dvije renesansne rozete na krajevima, a iznad se nalazi obiteljski grb. Palača je građena iz domaćeg kamena, a položaj na kojem je podignuta strma je provalija, koju je trebalo prevladati visokim zidom i snažnim temeljima. Zgrada je na lijepom položaju, prema peraškim otočićima, morinjskoj dragi, tjesnacu Verigama te brijegu sv. Nedjelje. Ima izbočeno pročelje s dva krila. Imala je kameno stubište koje je bilo prava rijetkost, no austrijske vojne vlasti su ga razrušile i upotrijebile u svoje svrhe. Palača se još naziva i biskupijom jer su u njoj živjela dva nadbiskupa Andrija i Vicko. Unutrašnjost joj je bila prepuna fresaka i zidnih slika, no s vremenom joj je unutrašnjost propala. Danas je obnovljena.¹⁰

Zanimljiv je i zvonik koji je uz palaču i kapelicu, a jedan je od tri peraška zvonika. Osim Gospe od Škrpjela i crkve Sv. Nikole, zvonik Gospe od Ružarija izdiže se svojom neobičnošću.

Započeo ga je graditi nadbiskup Andrija Zmajević, a dovršio ga je Vicko krajem 1696. Podignut je na strmini gdje je dograđen jak i visok zid. Butorac za njega kaže:

*S najljepšim crtama baroka. Vitak oktogon, jedinstven u svojoj vrsti. U Dalmaciji najljepši po savršenoj, upravo bezprijekornoj harmonizaciji, finoći i izvedbi linija, po vitkosti i eleganciji, bez imalo težine, inače redovito svojstvene baroku, gdje je duh arhitekta...uklonio sve, što bi moglo i da samo zamijeni zahtjeve estetskog ukusa. I ornamentika odgovara ukusu lakog baroka. Osobitu umiljatost daje ovom zvoniku to, što stranice oktogona nisu jednake. Samo po četiri i četiri unakrst... To je udešeno tako, da pobočne široke stranice oktogonalnog trupa, a tako i bridove piramide, prekidaju uski pravokutnici i trokuti. Remek djelo ukusa, razmjera, sklada.*¹¹

A u sav taj raskošni sklad usađen je potpuni dokaz važnosti jednog identiteta u formi obiteljskog grba uklesana ili postavljena posvuda na njegovim zgradama. Po navadi Peraštana sve su patricijske obitelji imale grb roda (casada), gdje su pripadali i Zmajevići.

Identitet se uzoritog Andrije Zmajevića upečatljivo odražava i u njegovim literarnim ostvarenjima. Ukus vremena zahtijevao je od vrsnog baroknog umjetnika i poete usvajanje uzora kroz razne prijevode, prerade, prepjeve i poetske refleksije. Takvu je konvencionalnost, ali i gorljivu općinjenost vrijednom književnošću s bližih obala već zarana pokazao Andrija, prepisujući dubrovačke pjesnike (pa i Gundulićeva Osmana, koji predstavljaše najbolji uzorak domaćeg baroknog spjeva).

Opjevao je peraški boj u tri osmeračka pjevanja i pjesmu *Od pakla* (nedvojbeno motiviranu idejno, tematski, motivski i Danteovim genijem, ali i biblijskim apokaliptičkim vizijama, uprizorenjima o posljednjem sudu i

¹⁰ V. Babić, *Razgovor duhovni Vicka Zmajevića*, Zadar 2005., 40.

¹¹ P. Butorac, *Zmajevići*, 416.

sl.). Bliske su asocijacije na talijanske uzore i biblijske izvore baštinili i drugi istaknuti poete hrvatskih i dalmatinskih književnih podneblja.

Osim što je opjevao peraški boj u tri pjevanja u osmercu, imamo podatak da je napisao pjesmu *Od pakla*, koja je po Kukuljeviću tiskana u Mlecima, 1727. godine te da je ostavio podosta propovijedi na hrvatskom jeziku, koje je govorio po Perastu i okolici, posebice onu održanu 1684., kada su Peraštani izgonili Turke iz Risna.¹² Ni jedno od tri navedena djela nije sačuvano, *Boj peraški* je konačno izgubljen, *Pjesmu od Pakla* do danas nije nitko uspio vidjeti, a ni propovijedi. No, hrvatskoj i književnoj baštini Crne Gore ostavio je svoju polimetrijsku poemu *Slovinska Dubrava, pohogjena od Gospodina Boga godine 1667.*, u kojoj obrađuje veliki dubrovački potres iz 1667. godine, naslanjajući se na dubrovačku baroknu književnost i njezin pjesnički izraz. Zmajević priča kako mu se dogodila nesreća. Naime, potres je srušio zidove crkve na otočiću sv. Jurja koji su ga živa zakopali. To se zbilo na Veliku Srijedu, 6. travnja, kad je porušen Dubrovnik, ali su nastradali i Kotor, Herceg Novi i Budva. Crkva Sv. Jurja se srušila, a on je tada služio sv. Misu, pa je pao u jedan grob odakle su ga ranjena izvukli. Andrija u pjesmi jadikuje što mu se dogodilo, ali hvali Boga što ga je izbavio. Također ga je pogodio strašan potres u Dubrovniku te im šalje stihove koji govore kako Dubrovnik i Dubrava ne mogu propasti, a to nam svjedoči o jakoj svezi između Perasta i Dubrovnika, kao i o velikom utjecaju dubrovačke kulture na peraško društvo, te o Zmajevićevu posebnom odnosu prema Dubrovniku¹³. Od književnih djela ostala nam je i njegova *Poslanica Tripu Skuri*, koju je napisao dok je bio mlad i dok je bio peraški opat. To je šaljiva pjesma neobične konstrukcije koja predstavlja zabilježeni trenutak iz intimnog života starih Bokelja iz obrazovanih slojeva društva što je svakako zanimljivo. Prema baroknim uzusima ona ima svoju polimetrijsku dimenziju jer počinje sa šest osmeraca, odnosno sekstina, a nastavlja se s trideset dvostrukorimovanih dvanaesteraca, te na kraju završava s osmercima svrstanim u strofu od četiri stiha.¹⁴ Pjesma je prvi puta tiskana u antologiji *Pesništvo renesanse i baroka*, koju je 1968. priredio Miroslav Pantić.

Najopsežnije i najvažnije povijesno-teološko djelo mu je *Ljetopis Crkovni*, koji je napisao 1675. godine i to bosančicom te ga je namijenio *svomu slovinskom narodu*. Puni naslov mu je *Darxava sveta slavna i kreposna Carkovnog Lietopisa trudom Andrie Zmaievicha Perasctanina*. Ima 980 stranica, jedan primjerak se nalazi u knjižnici arheološkog muzeja u Splitu prema kojem je Krsto Pižurica objavio prijepis s predgovorom.¹⁵ Obuhvaća oda-

¹² V. Babić, *Razgovor...*, 52.

¹³ Ibid. 53.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ *Ljetopis Crkovni*, (priredio i predgovor napisao Krsto Pižurica), Književnost Crne Gore od

brani kontinuitet crkvene povijesti od biblijskih vremena do suvremenosti, a nosi i elemente svjetovne povijesti. Koristio se pri skladanju djelima domaćih i stranih kroničara miješajući kadikad povijesne i mitološke, faktičke i konstruirane događaje pokazujući i stanovite nedosljednosti i nekritičnosti kao, recimo, i *presbyter Diocleas* u svom davnom ljetopisu koji miješa historijske istine, apokrifne priče, legende i mitske predodžbe.

Konačno, i sam testament¹⁶ iz kolovoza 1693., osim imovinsko-pravnih odjeljaka s izraženim željama i nakanama oporučitelja, posjeduje i literarno-estetskih fragmenata gdje progovara na vrlo sugestivna načina, osobito u onom dijelu oporuke kada – u obraćanju predstavnicima Kongregacije – navodi predispozicije kandidata za nadbiskupski tron. Taj mora biti, citiramo: ...*čovjek velike upornosti i pregnuća, izdržljivosti i ustrajnosti, spreman na tegotno djelovanje među kršćanskim narodom.*¹⁷

Ravnoga sebi ili boljega prizivao je Andrija nakon svojeg 65-godišnjeg životnoga truda ispunjenoga mnogolikim i dubokim djelom, utkanim u historiju zavičaja, a onda i u tkivo dalmatinske, hrvatske i mediteranske kulturne istine. Smirilo se ubrzano bilo godine 1694., a uzoriti gospodin u Gospodnjoj milosti bijaše: *Oplakan, poštivan, ljubljen i veličan do danas.*¹⁸

O Vicku Zmajeviću¹⁹, njegovu životu i radu pisala sam nedavno s posebnim osvrtom na njegovo književno djelovanje. Zbog važnosti njegova rada i različitih kutova vrednovanja ponovit ću svoja zapažanja:

„O Vicku Zmajeviću i njegovu djelu i radu pisalo se mnogo, no nije ni lako ni jednostavno opisati te znanstveno potkrijepiti sve ono što je on za svoga života učinio na područjima barske i zadarske nadbiskupije, posebice u kulturnom, književnom pa i graditeljskom radu. Nije ga uzalud Pavao Butorac nazvao *najvećim sinom grada Perasta, najodličnijim Bokeljom svih vremena, rijetkošću kakvu iznose vjekovi.*²⁰ I fra Andrija Kačić Miošić u svo-

XII do XIX vijeka, Cetinje, 1996.

¹⁶ Više o oporuci vidi u: L. Čoralić, Prilog životopisu barskog nadbiskupa..., 2014, 243 i dalje.

¹⁷ L. Čoralić, *ibid*, 245.

¹⁸ Butorac, *Zmajevići*, 1928, 13.

¹⁹ Rođen je u Perastu 25. prosinca 1670. godine. Školovao se u Rimu gdje je 1694. tiskao zbirku pjesama pod nazivom *Musarum Chorus*. Nakon što je bio opat Sv. Jurja i župnik Sv. Nikole u Perastu, papa Klement XI. imenovao ga je nadbiskupom u Baru, Prvostolnikom Srbije i "apostolskim pohodnikom srbskih, arbanaških, makedonskih i bugarskih crkava". Godine 1713. imenovan je zadarskim nadbiskupom i tu je živio i radio do svoje smrti. Pisao je na hrvatskom, latinskom, talijanskom i albanskom jeziku. U okolici Zadra doselio je Arbanase iz Skadra, a u Zadru je osnovao *Seminarium archiepiscopale Illyricum*, "Hrvatski seminar", kako su ga zvali hrvatski glagoljaši. Umro je u Zadru 11. rujna 1745., a grob mu se nalazi u crkvi Gospe od Zdravlja.

²⁰ P. Butorac, *Zmajevići*, Zagreb, 1928, 32-37.

jim stihovima ne zaobilazi “*dicu Zmajeviče*”.²¹ Za Danijela Farlatija on je *magnus homo, potens opere et sermonei*, odnosno, *veliki čovjek, moćan na djelu i riječi*,²² a prema uvjerenju zadarskoga crkvenog povjesničara Karla F. Bianchija, on je *veoma učen i revan nadbiskup, velik i poduzetan čovjek, mudar i razborit pastir, velikouman i obdaren znanjem*.²³ U prvom broju zadarske *Zore Dalmatinske*, u povodu stote obljetnice Zmajevičeve smrti Frane Zvitkovich piše: *Ljubljen i štovan od Papah, Cesarah, Kraljah, Knjixevnikah, i od ovoga puka od njega mudro vladana... U knjigam što ih je on pravio, ostaju velike uspomene pobožnosti i mudrosti, kao što si niki njegovi razgovori, pripovijdanja, knjige u kojima se tako sija lipota i čistoča jezika da je zasluxio da ga nazovu “zlatno pero”...²⁴*

Za Stjepana Buzolića on je *uzor biskup, kojeg zadarski Arbanasi još i danas kao svojeg milog oca spominju i spominjatiće vaviek dok ih bude teklo, i koji je tako divno pokazao koliko dobra može učiniti svome puku i narodu jedan biskup, kad mu stoji na barjaku ona plemenita Strosmajerova izreka. Sve za vjeru i za domovinu*.²⁵

Za Srećka Vulovića je *izabrani sin našeg naroda i sjajna zvijezda slavjanskog obzorja, prvi i jedini Mecena naše knjige za cijelo srednje doba*.²⁶

Don Mijo Ćurković, župnik u Diklu, u svojoj *Povijesti Arbanasa*, Zmajevića naziva *dikom i ponosom zadarske nadbiskupije*²⁷, ali i *učenim, poduzetnim i svetim čovjekom*.²⁸ U Propagandi za širenje vjere su o njemu imali izvrsne karakteristike, a s njima je bio upoznat i papa Klement XI. O njemu se govori kao o *osobi koja posebnu pažnju poklanja katoličkoj vjeri i posebno skrbi za nju, u svom apostolskom radu je doslijedan, poznat kao obljubljeni pastir među svojim pukom radi svoga dobročinstva, poštovanja, razboritosti, znanosti i radi svoje sveukupnosti, mudrog ponašanja, dobra glasa i nadasve radi svojih herojskih kreposti*.²⁹

Antonio Bašić u svome prikazu Zmajevičeva života i rada između ostaloga ističe kako je *Zmajević cijeli svoj život iskoristio da proslavi Boga i da čini trajna dobročinstva*.³⁰

²¹ “Oj Kotore, gnijezdo sokolovo-Dalmacije diko i pohvalo!

U tebi se legu sokolići – I gospodska dica Zmajeviči”.

²² Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, I-VIII, Venetis 1751-1819.

²³ Carlo F. Bianchi, *Zara Cristiana I*, 71, 268, 270.

²⁴ Vicko Zmajević. Nadbiskup Zadarski, Frane Zvitkovich, *Zora dalmatinska*, br.15, 1844., 116. i u V. Babić, *Kulturalno pamćenje – ogleđi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke*, Tivat, 2016., 142-145.

²⁵ Stjepan Buzolić, Zadarski Arbanasi i prabiskup Zmajević, *Narodni koledar novi i stari*, 6, Zadar 1868., 84.

²⁶ S Vulović, *Popis Narodnih Bokeških Spisatelja i njihovih djela*, 1872-1873. 17-19.

²⁷ Don Mijo Ćurković, *Povijest Arbanasa kod Zadra*, Šibenik, 1922, 7.

²⁸ *Ibid*, 8.

²⁹ V. Kraljević, *Gli ortodossi negli scritti di Vinzenzo Zmajević*, Roma 1996, 35-36.

³⁰ Antonio Bassich, *Notizie della vita e degli scritti di tre illustri Perastini*, Ragusa, 1833, 17.

Mile Bogović *ne nalazi ni jednog biskupa u Dalmaciji koji bi mogao Vicku Zmajeviću parirati u vjerskoj i humanističkoj kulturi...*,³¹ a suvremeni povjesničar dr. fra Karlo Jurišić za Vicka Zmajevića kaže da je on *jaka ličnost naše crkvene i nacionalne povijesti, čovjek europskog formata, mecena hrvatske knjige i zaštitnik glagoljice*.³² Među najistaknutije i najumnije sinove hrvatskog naroda 18. stoljeća drži ga Rozario Šutrin, ističući ga kao *čovjeka jaka duha i široka znanja, muža velikih zamisli i pothvata, zaljubljenika u umjetnost i kulturu, brižnog pastira i nadglednika povjerenoga naroda Božjega*.³³

No, ima i drugačijih mišljenja pogotovu kod onih koji se nisu slagali sa Zmajevićevim namislama i pogledima ili onih koji su u njegovu radu vidjeli vlastitu ugroženost. Tako primjerice, Marko Jačov izražava čuđenje te kaže: *“...Osećanje verske pripadnosti nadjačalo je kod njega tradiciju o poreklu. Saznanje da pripada narodu koji je, prema njemu, ostao u zabludi šizme i jeresi, vremenom je postalo za njega veliko opterećenje. Pateći zbog toga što svi Srbi ne ispovedaju rimokatoličku veru, on ih je nazivao najpogrdnijim imenima. Zapanjujuća je mržnja prema narodu iz koga je i on poticao. Generalni providur Alvize Močenigo je to pokušao da objasni nadbiskupovom preteranom željom da se domogne kardinalskog šešira.”*³⁴ Jovan N. Tomić zove ga *najvećim prozelitom prema pravoslavcima* te da se nije libio biti *dostavljač Turcima protiv Danila čim ga je i doveo pod vešala turska*,³⁵ no za takve objede nema znanstvenih podataka i argumentacija što potvrđuju neki crnogorski povjesničari poput Gligora Stanojevića.³⁶

Miroslav Pantić nadbiskupa Zmajevića doživljava kao *moćnu, strasnu i sugestivnu ličnost*³⁷ iako izražava sumnjičavost u ocjenama povjesničara koju su *ispoljavali preterivanja u oceni Zmajevićeve ličnosti*, onih kojima Zmajević nije bio drag, *isto su tako, možda čak i u većoj meri, preterivali njegovi biografi izrazite katoličke orijentacije, koji su mu bili neprikiveno skloni; jedan za drugim oni o njemu ponavljaju staru, ne baš opravdanu metaforu da bi bio “zlatno pero”.... “najveći sin grada Perasta” i “najodličniji Bokelj svih vremena”, i za njegov rad, i njegova shvatanja, paralele traže u radu i shvatanjima Điva Gundulića, Jurja Križanića i biskupa Štrosmajera*.³⁸

³¹ Mile Bogović, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1982, 111.

³² Rozario Šutrin, *Živi Zmajević (uz 250. obljetnicu smrti)*, Marulić, 5/1995, 801.

³³ Ibid.

³⁴ Marko Jačov, *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII veku*, Prosveta, Beograd, 1984, 42.

³⁵ M. Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVII veka*, Beograd, 1990, 265.

³⁶ G. Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, 38.

³⁷ M. Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske...*, 294.

³⁸ Ibid, 265.

*Neodmerenosti te vrste naročito se zapažaju u eseju o Vicku Zmajeviću u nav. knjizi P. Butorca Zmajevići, gde je inače prikupljeno o njemu najviše vesti, od kojih su mnoge nove i crpene iz dotle nepoznatih arhivskih dokumenata.*³⁹

Pavao Butorac je dosta svoga književnog i znanstvenog rada posvetio Boki, ali i Zmajevićima tiskajući o njima studiju gdje obrađuje život i djelo Andrije Zmajevića i nećaka mu Vicka i Matije, pa možemo reći da je to jedna od boljih studija koja najjelovitije govori o Vickovu životu⁴⁰. Butorac je bio isprva peraški pa kotorski župnik, potom kotorski pa dubrovački biskup s istančanim smislom za znanost i proučavanje arhiva u kojima su se krili novi podaci o Zmajevićevu životu, ali i životu Boke i njemu dugujemo mnoga saznanja koja danas imamo o tom području⁴¹. Još 1833. Antonio Bašić, na talijanskom jeziku piše studije o tri Peraštanina, stavljajući na prvo mjesto osobnost i značaj Vicka Zmajevića.⁴² O Zmajevićevu životu, školovanju, napredovanju, osim već navedenih autora pišu i Appendini⁴³, Farlati⁴⁴, Ljubić⁴⁵, Bianchi⁴⁶, Erber⁴⁷, Marković⁴⁸, Vodnik⁴⁹, Tokić⁵⁰, Brajković⁵¹, Bogović⁵² i Kraljević⁵³, uz dosta literature iz članaka u časopisima.

Vinko Malaj⁵⁴ obrađuje pitanje albanskog koncila, a Petar Bartl⁵⁵ u dvije knjige iznosi Zmajevićevu korespondenciju, s posebnim osvrtom na njegove albanske vizitacije. Svi gore navedeni obrađuju i taj dio njegova živo-

³⁹ Ibid, 265, bilj. Br. 373.

⁴⁰ Pavao Butorac, *Zmajevići*, Zagreb, 1928.

⁴¹ Pavao Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999.; P. Butorac, *Boka kotorska u 17. i 18. stoljeću – Politički pregled*, Perast, 2000.

⁴² Antonio Bašić, *Notizie della vita e degli scritti di tre illustri Perastini*, Ragusa, 1833, 1-29.

⁴³ F. M. Appendini, *Memorie spettandi al alcuni uomini illustri di Catara*, Ragusa, 1811., 53.

⁴⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum*, tom VII., Venetiis, 1827, 141-142, 171.

⁴⁵ S. Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Viena 1856, 321-322.; Ljubić, Š. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske I*, Rieka, 1864.; II, Rieka, 1869.

⁴⁶ F. Bianchi, *Fasti di Zara religioso-politico-civili dell'anno 1184 -1888, dell'era volgare*, Zara, 71-72.

⁴⁷ T. Erber, *La colona albanese di Borgo Erizzo presso Zara*, u Biblioteca storica della Dalmazia, 6, Ragusa, 1883., 47.

⁴⁸ I. Marković, *Dukljansko-barska Metropolija*, Zagreb, 1902.

⁴⁹ B. Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, I, Zagreb, 1913, 50.

⁵⁰ A. Tokić, Drevni Bar s posebnim osvrtom na Nadbiskupiju barsku i Primasiju srpsku, u *Mi ovdje*, (Bar, 1. oktobar 1971.), broj 1., 3-15

⁵¹ G. Brajković, Pjesma kapetana Nikole Burovića zadarskom nadbiskupu Vicku Zmajeviću, *Služba Božja*, 16 (1976), br. 2, 128-140.

⁵² M. Bogović, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1982, 111-113.

⁵³ V. Kraljević, *Gli Ortodossi negli scritti di Vincenzo Zmajević (1670-1745)*, Roma 1996., 17-33.

⁵⁴ Vinko Malaj, *Kuvendi i Arbenit 1703.*, 1999., Tuzi

⁵⁵ P. Bartl, *Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte in 17. und 18. Jahrhundert*, I, Wiesbaden 1975, 9-19.; II, Munchen 1979.

ta kao i njegovo književno ostvarenje, odnos prema književnosti i umjetnosti. Zmajevićevu ulogu u preseljenju Arbanasa i njegov utjecaj na njihov život u novije vrijeme je obradio Kruno Krstić⁵⁶, Aleksandar Stipčević⁵⁷ i Niko Karuc⁵⁸, a prije njih o tome su pisali Stjepan Buzolić⁵⁹ i Mijo Ćurković⁶⁰. Najnovija poznata studija o Vicku Zmajeviću, točnije o njegovim odnosima s pravoslavnima doktorska je disertacija Vinka Kraljevića⁶¹ iz 1996. godine. U prvom poglavlju Kraljević obrađuje život i djela Vicka Zmajevića, u drugom dijelu pokušaje i sadržaje međuvjerskih susreta, a u trećem govori o naporima za obranu katoličke vjere i države od utjecaja pravoslavaca u Zmajevićevo vrijeme. U kritičkom osvrtu iznosi izvore saznanja o pravoslavcima, te duh u kojem su se odvijali odnosi s njima i na kraju govori o rezultatima pokušaja ujedinjenja.⁶²

Nakon njega, V. Babić bavi se proučavanjem njegova književnog rada s posebnim naglaskom na njegovo jedino djelo pisano hrvatskim jezikom, nazvano *Razgovor Duhovni*⁶³, a Kraljević objavljuje svoju doradenu doktorsku disertaciju u kojoj donosi Zmajevićevu rukopisnu korespondenciju, većinom pisma i izvješća.⁶⁴

Sve ovo i mnogo vrijednoga što je predano učinio kasnijih ljeta svoga plodnog života neodoljivo slični iskustvu najvećeg mu uzora, strica Andrije. Gotovo bi se figurativno dalo zaključiti kako su podsjećali na mitsku braću Dioskure, čija je nerazdvojna i nadopunjujuća bratska ljubav izgradila impresivno djelo.

Njegova pastoralna i humanistička misija iznimno je došla do izražaja u spasonosnoj pomoći ugroženoj katoličkoj pastvi Albanaca o kojima je kontinuirano skrbio, dajući istome definitivni pečat između godine 1726. i 1733. kada je nekoliko stotina izgnanih skadarskih Albanaca doveo u Zadarsko priobalje gdje i danas postoji gradska četvrt Arbanasi.

Cineći krucijalna djela za crkvu i kršćanski puk, nadrastao je zavičajne okvire i zaslužio čast da ga Klement XI. premjesti na zadarsku nadbiskupsku stolicu, a na prijedlog mletačkog dužda. Bilo je to 1713. godine.⁶⁵

U Zadru je njegova djelatnost poprimila i veće razmjere. Tamo je, skrbeć o biskupiji, uočio mnogih poroka, zaostalosti i neznanja, kako među pu-

⁵⁶ Krstić, K. *Doseljenje Arbanasa u Zadar*, Zadar, 1988.

⁵⁷ A. Stipčević, *Kulturno-povijesni spomenici u Arbanasima*, Zadar, 1977.

⁵⁸ N. Karuc, *O zadarskim Arbanasima*, Zadar, 1985.

⁵⁹ S. Buzolić, *Zadarski Arbanasi i prabiskup Zmajević, Narodni koledar*, Zadar, 1868.

⁶⁰ M. Ćurković, *Povijest Arbanasa kod Zadra*, Šibenik, 1922.

⁶¹ Vinko Kraljević, *Gli ortodossi negli scritti di Vincenzo Zmajević*, Roma, 1996, 224.

⁶² V. Babić, *Propovijedi Vicka Zmajevića, Croatica et Slavica Iadertina I*, 2005, 207-211.

⁶³ V. Babić, *Razgovor Duhovni Vicka Zmajevića*, Zadar, 2005.

⁶⁴ V. Kraljević, *Izabrana djela nadbiskupa Vicka Zmajevića*, Zagreb, 2015.

⁶⁵ V. Babić. *Razgovor...*, 2005., 59.

čanima tako i među svećenicima. Naročito su ga zabrinjavali priprosti i neuki popovi glagoljaši, što je razgorjelo njegovu istinsku ljubav prema narodu i narodnim duhovnicima. To ga nagnaše da zasnuje sjemenište za odgoj i obrazovanje glagoljaša. Golemi troškovi otvaranje učilišta u željenom opsegu odgodili su za neke dalje godine. Napravio je to 1748. njegov nasljednik i duhovni sljedbenik Matej Karaman.⁶⁶

Ta je kulturna, duhovna, prosvjetiteljska i graditeljska briga materijalizirana i drugim vrijednim poduhvatima. Sagradio je župnu crkvu u Arbanasima. Obnovio je krovnište u drevnom hramu sv. Donata napravivši i mramorne stube. Uresio je svetište Gospe od Zdravlja s dva bočna žrtvenika i podom u kapeli. Koncem drugog desetljeća 17. st. dovršeni su dugotrajni radovi oko vrijednog žrtvenika sv. Krševana.⁶⁷

Vickova zanesenost širenjem crkvenog jedinstva pretočila se i u ljubav prema narodnoj baštini, narodnomu jeziku i glagoljici. U tom je smjeru krenula i suradnja s navedenim Karamanom kojega šalje preko Rima među Slavene istočnog obreda. Ovaj će tako putovati Rusijom, upoznavati razne slavenske jezike i govore.

U Rusiji je Karaman surađivao i s Vickovim bratom Matijom, slavnim ratnikom-pomorcem koji je u mornarici Petra Velikog dospio do admiralske titule. Čuveni se admiral Zmajević u Petrogradu silno zauzimao za glagoljsku službu i narodni jezik u crkvi.⁶⁸

Poput strica, prvog poznatog skupljača pučkih pjesama, Vicko je mecenama domaćim književnicima. Tako je podupirao domaćeg kanonika Tanzlingera, prevoditelja rimskog katekizma. Posebno je zanimljiva i potpora znamom i uvaženom dubrovačkom baroknom pjesniku Ignjatu Đurđeviću, pobrinuvši se za tisak njegovih Uzdača Mandaljene pokornice. Svome je pokrovitelju Đurđević i posvetio poznatu poemu.⁶⁹

Vicko se Zmajević silno trsio objaviti i netiskani Ljetopis crkovni svoga uzoritog strica. Tvrdio je kako djelo treba izaći iz sjene i donijeti koristi, naročito braći Rusima. Zasigurno je Vickova pretjerana sklonost Rusiji, koja je sve više jačala kao sila, utjecala na papinu nesklonost da se kronika objelodani u tisku.

Napokon valja istaknuti značaj nadbiskupova književnog rada iz vlastita pera. Već kao mladić, negdje između 12 i 15 godine, prije samoga odlaska na nauke u Rim, rukom je složio djelo nazvano Razgovor duhovni. Riječ je o zbirci propovijedi kojih se original čuva u Nadžupskom arhivu u Perastu. Ovo je i jedino djelo koje je Vicko napisao hrvatskim jezikom.

⁶⁶ Ibid, 66-67.

⁶⁷ Ibid, 66.

⁶⁸ Ibid, 65.

⁶⁹ Ibid, 66.

Sve njegove homilije obiluju baroknom poetičnošću, citatima, refleksijama, figuracijom, a grafijska struktura svjedoči o stopljenosti Boke s hrvatskim duhovnim i jezičnim iskustvom. U knjižici nevelikog formata, na 77 stranica, sadržano je šest propovijedi. Dvije su posvećene Uznesenju Blažene Djevice Marije – Velikoj Gospi, dvije rođenju Gospodinovu, jedna je pisana za Veliki Četvrtak i jedna za Uzvišenje sv. Križa.⁷⁰ Gotovo svi istraživači Zmajevićeva djela istaknuli su znakovitost propovijedi, ne zadirući u njen sadržaj i literarnu vrijednost. Promatrajući ilustracije, promišljajući i osjećajući ljepotu i duhovnost misli u rukopisu svakako začuđuju sposobnosti dječarca koji se tek sprema na ozbiljne škole. Otkrivaju se bitne karakteristike onodobnog propovjedništva – ugladen stil, profinjenost izraza, kontrastiranje, sinonimnost.

Osim Andrijina utjecaja na Vicka su morali utjecati temelji stare retorike i poetike kao i pisci koji su prije njega ispisivali historiju hrvatske propovijedi poput Jurja Habdelića, Ivana Belostenca, Bernarda Zuzorića i Ardelia Della Belle, ali i nekih koji su na talijanskim stranama gajili homilije na čistoj baroknoj poetici s raznovrsnim jezičnim igrama, duhovitosti, paradoksom, neobičnim preoblikama izvornih religioznih poruka i slično.⁷¹ Sve su vezane za najvažnije crkvene blagdane, za svetkovine koje su se naročito slavile u Perastu. Dade se zaključiti kako je mlađahni Vicko propovijedao pred većim brojem vjernika, kako je i danas navada na blagdan Uznesenja Bl. Djevice Marije kada na otočić Gospe od Škrpjela dolaze brojni hodočasnici iz Boke i Dalmacije. Spomenuta grafijska slika priziva podudarnost s Balovićevim plaćem iz 1733. što uz lokalne osobitosti potvrđuje pripadnost Zmajevićeva djela hrvatskoj baroknoj propovjednoj književnosti.⁷²

Također je kao mladić ispjevao i tiskao zbirku latinskih pjesama „Musarum chorus in laudem Antoni Zeni“, u čast imenovanom zapovjedniku mletačke vojske. Zbirka odiše elegantnom dikcijom (bio je Vicko vrstan latinist).⁷³ Izvrsno poznavanje latinskog potvrđuju i njegova pisma Klementu XI. gdje se stapa dotjeranost klasičnog izričaja s biblijskom retorikom.

Pisao je i talijanska pisma, pa i bratu Matiji u Rusiju. Ovaj mu je isto uzvraćao u profinjenoj korespondenciji. I s vicekancelarom cara Petra Velikog nadbiskup se dopisivao talijanski. Onomad su se i ruski boljari školovali u Mlecima prakticirajući talijanski jezik, napose u diplomatskoj korespondenciji. Poznata je Vickova diplomatska djelatnost nadovezana na njegovo gorljivo nastojanje da se ostvari kulturno i crkveno jedinstvo razjedinjenog sla-

⁷⁰ V. Babić, Propovijedi Vicka Zmajevića, *Croatica et Slavica Jadertina*, Vol. 1, No. 1, 2006, 215.

⁷¹ Iserpno o Zmajevićevim propovijedima vidi u: V. Babić, Propovijedi Vicka Zmajevića, *Croatica et Slavica Jadertina*, vol. 1, no. 1, 2006, 207-228.

⁷² *Ibid.*, 217.

⁷³ Iserpno o Zmajevićevoj zbirci vidi u: V. Babić, „Musarum Chorus“ Vicka Zmajevića, *Croatica et Slavica Jadertina*, Vol 2, No. 2, 2007, 27-247.

venstva. Napisao je i *Dijalog između katolika i Srbina*, potom *Specchio della verita* (Zrcalo istine), vrstan mu je i latinski spis s odredbama arbanaškoga sabora obilježen slojevitim razlaganjem i govorničkim umijećem.

Nalazi se u njegovu opusu još tekstova visoke elokvencije u pretežito religioznom habitusu, ali je ovo više nego dovoljno da se stvori voluminozna slika literarnog umijeća, snage religiozno-duhovne misli, slojevitosti naobrazbe i životne mudrosti.

Samo književno-umjetničko djelo Vicka Zmajevića nije osobito veliko, no svakako je dovoljnom potvrdom o sklonosti lijepoj riječi obučenoj u barokno ruho, čime je organski uklopljeno u hrvatsku književnu povijest.⁷⁴

Vicko je Zmajević 11. rujna 1745. godine u 75. godini, završio svoj ovozemaljski životni tijek, a njegovi zemni ostaci pokopani su u grobnici koju je sam dao napraviti, u crkvi Gospe od kaštela (Zdravlja) što i čitamo u latinskom natpisu: D.O.M.- Vincentius Zmajevich – Archiepiscopus Jadrensis-up apud Virginem - viventium parentem-mortuus viveret-et extinetus quoque-obsequium aeternaret-antearammatrixtumulum- mortalitatis suae custodem-novissima cogitansin spem resurrectionis-vivens posuit MDCCXXIII, aetatis LXII obiit die XI Septembris – anno MDCCXLV. Ili

Bogu Predobromu i Prevelikomu. Vicko Zmajević, zadarski nadbiskup, da bi uz Djevicu, živih roditeljicu i mrtav živio, te i nakon svoje smrti, poklon joj uvijekovio, uz žrtvenik svoje majke, grob, umrlosti svoje čuvar, naposljetku razmišljajući, uzdajući se u uskrsnuće, još za života podigao, g. 1723, u 62. godini svog života, preminuo na 11. rujna g. 1745.⁷⁵

Matija Zmajević ima markantnu ulogu u pomorskom i vojničkom smislu. O njemu, koliko je meni poznato, u novije vrijeme nema značajnijih znanstvenih radova.

Ovaj beskompromisni, odvažni i ambiciozni Peraštanin rođen je 1680. i već zarana upravlja očevim trgovačkim brodovljem. Poznato je da se u Muzeju grada Perasta nalazi njegov portret o kojem Simeunović kaže:

„Od baroknih portreta koji se nalaze u Muzeju grada Perasta izdvaja se i portret Matije Zmajevića, takodje Peraštanina, pomorca, kapetana i na kraju svoje pomorske karijere admirala ruske baltičke flote za vladavine ruskog cara Petra Velikog. Matija je takodje prikazan u svom oklopu. Ko je radio portret nije poznato, jer na njemu nema signature. Admiral Zmajević je na portretu prikazan kao čovjek u godinama. Najvjerojatnije da je portret rađen u Rusiji, jer je Matija Zmajević napustio Perast 1709.godine, sa svojih

⁷⁴ Tablicu uklopljenosti bokokotorskih književnika u povijesti hrvatske i književnosti Crne Gore vidi u: V. Babić, *Kulturalno pamćenje-ogledi o hrvatskoj književnosti Boke*, Tivat, 2016, 25-26.

⁷⁵ V. Babić, *Razgovor...*, 2005, 67.

27 godina i nikad se više nije vratio. Matija Zmajević je također veoma zanimljiva ličnost iz tog perioda. Pomorac kao i većina Peraštana u to vrijeme. Godine 1709. učestvovao je u zavjeri u kojoj je ubijen Vicko Bujović i svjestan da je to po tadašnjem zakonu Mletačke republike kažnjivo smrću odlazi iz Perasta. Prvo kod svog prijatelja ruskog grofa Petra Tolstoja sa kojim se upoznao u Perastu desetak godina ranije kada je ovaj došao sa grupom ruskih plemića koje je poslao Petar Veliki da uče pomorstvo. Te 1709. godine knez Petar Tolstoj je bio u diplomatskoj službi u Carigradu pa je Matija otišao kod njega. On ga je preporučio ruskom caru Petru Velikom koji se zainteresovao za Matiju kao čovjeka koji je iskusan pomorac i iz mjesta gdje su učili njegovi boljari pa ga je pozvao da dodje da se upoznaju. Poznato je da je Petar Veliki bio zaljubljenik u pomorstvo, te se često oblačio kao lučki radnik i obilazio luke, pričao sa pomorcima i lučkim radnicima koje je tamo sretao. Ruski car odlučio je da ukaže povjerenje Matiji i pruži mu zapovjedništvo nad svojom flotom. Godine 1714. u bici kod Ganguta u južnoj Finskoj, Matija vrlo vještom strategijom pobjeđuje Šveđane. Nakon te pobjede, Rusija dobija izlaz na Baltičko more, a Matija Zmajević viši čin, čin kapetana komodora. Dalji njegov život u Rusiji protekao je u tamošnjoj mornarici gdje je dobio i čin admirala, a kad je prestao da se bavi tim poslom otišao je na Crno more gdje je radio na izgradnji luka. Tokom boravka u Rusiji više puta je bio odlikovan. Umro je 1735. godine u sahranjen je u Moskvi.⁷⁶

Godine 1709. sudjelovao je u zavjeri u kojoj je ubijen Vicko Bujović i svjestan da je to po tadašnjem zakonu Mletačke republike kažnjivo smrću odlazi iz Perasta i to prvo kod svog prijatelja ruskog grofa Petra Tolstoja s kojim se upoznao u Perastu desetak godina ranije kada je ovaj došao s grupom ruskih plemića koje je poslao Petar Veliki da studiraju pomorstvo.⁷⁷ Te 1709. godine knez Petar Tolstoj je bio u diplomatskoj službi u Carigradu. On ga je preporučio ruskom caru Petru Velikom koji se zainteresirao za Matiju kao čovjeka koji je iskusan pomorac i iz mjesta gdje su učili njegovi boljari pa ga je pozvao k sebi. Poznato je da je Petar Veliki bio zaljubljenik u pomorstvo, te se često oblačio kao lučki radnik i obilazio luke, pričao s pomorcima i lučkim radnicima koje je tamo sretao. Ruski car odlučio je ukazati povjerenje Matiji i dade mu zapovjedništvo nad svojom flotom. Godine 1714. u bici kod Ganguta u južnoj Finskoj, Matija vrlo vještom strategijom pobjeđuje Šveđane. Nakon te pobjede, Rusija dobiva izlaz na Baltičko more, a Matija Zmajević viši čin, čin kapetana komodora.⁷⁸

⁷⁶ <http://www.radiokotor.info/radio/index.php/78-lokalne-vijesti/1130-uzej-grad-perasta-svjedocanstva-o-baroknom-slikarstvu>

⁷⁷ K. Lisavac, Palata Zmajević u Perastu, *BOKA- Zbornik radova iz kulture, nauke i umjetnosti*, br 23/2003

⁷⁸ A. Milošević, Prilog povijesti admirala Matije Zmajevića, *Starine JAZU*, 41, Zagreb, 1848, 101-109.

Da nije bio Matijine upletenosti u ubojstvo konta Vicka Bujovića, Matijin životni put bi vjerojatno išao nekim drugim smjerom. No, prijateljstvo s grofom Petrom Andrejevićem Tolstojom, ruskom veleposlanikom u Carigradu kod kojeg se Matija 1710. godine sklonio odredilo ga je za rusku službu gdje je prvo dobio čin kapetana. Kako je upravo tada izbio rat između Turske i Rusije obojica završe tamnici strašnog carigradskog zatvora zvanog *Sedam kula*.⁷⁹ Preživjeli su muke tamnice i kugu koja je odnijela mnoge zatvorenike, a oslobođeni su tek 1712. Tada se Matija prema preporuci Tolstoja uputio preko Petrovaradina, Mađarske i Austrije u Karlove Vari gdje se osobno susreo s Petrom Velikim.

Upravo stoga je zanimljivo njegovo pismo bratu Vicku, visokom crkvenom prelatu u kojem opisuje svoj ispit iz nautike pred ruskim carem:

Istoga dana poslije objeda, imao sam čast da poljubim carevu ruku, primljen s izrazima ljubavi. Referirao sam ono što mi je naređeno. I tako je sve uspjelo na moju najveću čast. Bio sam ispitivan licem u lice o mnogim važnim poslovima...

*(...) kada me je Monarh upitao muči li me kakva bolest uslijed stradanja u tamnici, kazao sam da imam zaduhu i on je naredio liječniku da budem pažljivo pregledan... Potom me je ispitivao. Priznajem da je on vrlo upućen u toj vještini jer me zadržao više od dva sata, zadajući mi tako teške probleme da nije bilo težih, bilo u nautici, bilo u pomorskoj ratnoj vještini. Na kraju, car je bio zapanjen, a meni je pripala slava da se sve sretno završilo.*⁸⁰

Nakon toga Matija produži prema Baltiku te se svojom vještinom i znanjem doprinosi pobjedi ruske flote kod Ganguta, 1714. g. Kasnije, 1725. odlikovan je odličjem Svetog Aleksandra Nevskog, a 1727. postaje admiral. Godinu dana kasnije optužen je za pronevjeru državnog novca i zlouporabu materijala i ljudi, ali do danas nemamo spoznaja o istinitosti optužaba.⁸¹ Degradiran u čin viceadmirala premješten je u daleki Tavrov gdje je 1735. umro sam, ogorčen i sjetan. Pokopan je u katoličkoj crkvi u Moskvi.⁸²

Svom rodnom Perastu Matija je ostavio svoju sablju, tri ruske zastave s križem Svetog Andrije, a Gospi od Škrpjela sva svoja odlikovanja, među kojima je i ono Aleksandra Nevskog, jedinog te vrste koje se nalazi izvan Rusije.⁸³

Potvrde o silnoj odanosti zavičaju i obitelji te istine o njegovim životnim iskustvima u prognaništvu dadu se iščitati iz dostupne Matijine korespondencije.⁸⁴ Često je sa starijim bratom izmjenjivao vrlo ozbiljnu prepisku

⁷⁹ P. Butorac, *Zmajevići*, Perast, 2003, 69.

⁸⁰ A. Sbutega, *Ljudi iz Boke*, Kotor, 2012., 164.

⁸¹ Ibid, 169.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ P. Butorac, *Zmajevići*, 2003., 85.

o crkvenim i političkim pitanjima, o skladnijem suživotu pravoslavnog i katoličkog svijeta, o zbližavanju istoka i zapada.

Bijaše i pisama koja su odavala suptilnu prirodu prekaljenog ratnika, istinsku žudnju za suprugom i trima kćerima, za širom obitelji, rodbinom, prijateljima, rodnom valom, o čemu, među ostalim, svjedoči i potresan fragment pisma koje odasla svojoj kćeri Mariji.⁸⁵ Upravo se u njemu čuti toplina očinske ljubavi i nježnosti, ta neopisiva žudnja za povratkom i zagrljajem što odzvanja poetskom senzibilnošću, ali i spokoj zbog spoznaje kako mu o voljenoj čeljadi predano skrbi brat nadbiskup.

Krajem svoga kazivanja o Zmajevićima Pavao Butorac slikovito portira prikazom Matijina portreta, lirizmom riječi što nekako trepere uzdahom romantične čežnje:

*„U dvorani peraške općine još visi Matijin portret. Značajan je. Matija je dostojanstven. U oklopu. Iskušan u patnji. Lice otmjeno. Čelo visoko. Pogled silan, samosvjestan. Dubok i pronicav. Kao da mu se lice ponešto mračí. Srce mu se stezalo, kad je nagovijestao propast Perastu, pišući rođaku. Perast, biser Boke, i Boka sva, taj kutić neba, zamiru danas. A pogled slavna admirala kao da još uči, što može duh poduzimljiv i ustrajan.“*⁸⁶

Zasigurno su ova trojica Zmajevića svojim djelovanjem na ovim prostorima s različitih aspekata ostavila neizbrisivi trag kulturnog zajedništva koji bi u ovom slučaju mogao postati primjerom temeljnih elemenata mediteranskog kulturnog prostora.

Vanda BABIĆ

ZMAJEVIĆ FAMILY – A CONTRIBUTION ON CULTURAL HISTORY OF THE MEDITERRANEAN

Summary

The author writes about three members of Zmajević family, Andrija and his two nephews, Vicko and Matija, with a special emphasis on Vicko, who was the Archbishop in Bar and Zadar. All three have left important marks in both literary and wider cultural work. Their contribution is truly vital to the cultural, religious, spiritual, literary, educational and political life of the Bay of Kotor and the Montenegro and are very relevant in these mentioned areas in the Dalmatian, Croatian, South Slavic and even wider frameworks, showing the Mediterranean spirit of European values.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid, 91.

Marija MIHALIČEK*

VENECIJANSKA KARTOGRAFIJA XVII I XVIII VIJEKA
IZ OSTAVŠTINE PORODICE VISKOVIĆ
(*prilog poznavanju kartografskih prikaza crnogorske obale*)

ABSTRACT: *The main topic of this paper is the cartographic material from the legacy of Visković family from Perast. Three copies from the 17th and the 18th century, printed in Venice, the most important cartographic centre of the time, possess all the characteristics and values of supreme craftsmanship. Two Coronelli's atlases and a rare map of Boka Kotorska Bayenrich modest antique cartographic heritage preserved in Montenegro. This material concurrently contributes to the knowledge of the perception of the geographic area of the Montenegrin coast and of the historic circumstances during the 17th and the 18th century.*

KEY WORDS: *Venetian cartography, G. M. Coronelli, Antonio Zambela, Boka Kotorska, Perast, views of coastal towns, legacy of Visković family from Perast*

Izuzetno bogata kartografska građa, od manuskriptnih pomorskih karata srednjeg vijeka, preko štampanih portolana, izolara, topografskih, regionalnih karata, kartografisanih veduta gradova, planova njihovih fortifikacija, koje su izradili italijanskih, holandski i francuski kartografi, svjedoče o važnosti crnogorskog obalnog prostora u istorijskim, pomorskim, trgovačkim vezama Jadrana i cijelog Mediterana.¹ Interesovanje starih kartogra-

* Autorka je muzejska savjetnica u OJU Muzeji – Kotor.

¹ Kartografski prikazi crnogorske obale od najstarijih vremena su razmatrani kao dio istočne jadranske obale.

Ž. Muljačić, *Naša obala u najstarijim talijanskim portulanima*, *Pomorski zbornik*, knj. 9. Rijeka, 1971.

M. Marković, *O najstarijim geografskim i pomorskim kartama Jadranskog mora*, *Pomorski zbornik*, knj. 12. Rijeka, 1974.

fa sve do XVIII v. je usmjereno daleko više ka prikazivanju obalnog pojasa i primorskih gradova nego na unutrašnjost, što se odnosi i na područje Crne Gore. Obimna i raznovrsna stara kartografija je jedna od značajnih potvrda uloge koju je današnji prostor crnogorske obale imao u prošlosti kao dio Mediterana, njegovih važnih pomorskih i trgovačkih puteva i ishodišta njegove kulture i civilizacije.

Kartografska građa, posebno ona koja potiče iz vremena prije XIX vijeka, u arhivskim, muzejskim i bibliotečkim ustanovama Crne Gore zastupljena je malim brojem primjeraka, što je u potpunom nesrazmjeru sa postojećom kartografijom koja je sadržajno vezana za teritoriju Crne Gore, posebno njen primorski dio.

Za poznavanje kartografskih prikaza teritorije Crne Gore od značaja su reprodukcije starih karata i izgleda gradova koje se čuvaju u poznatim evropskim institucijama: arhivima, bibliotekama i muzejima, publikovane u *Istorijsko-geografskom atlasu Crne Gore XVI–XIX vijeka*, autora Jevta Milovića, Nikšić, 1990. Doprinos poznavanju kartografske građe crnogorske obale u XVII i XVIII vijeku donijeli su svojim priložima: I. Sindik,² P. Šerović,³ M. Milošević,⁴ Đ. Radivović,⁵ I. Lalošević,⁶ M. Pavić⁷

Doprinos poznavanju kartografskog prikazivanja Crnogorskog primorja dale su dvije izložbe organizovane u Istorijskom arhivu u Kotoru, iz vrijedne kartografske zbirke, kolekcionara Đorđa Radivovića.⁸ i izložba „*Stara kartografija XVII-XIX v. iz Muzeja grada Perasta*“⁹

U Boki Kotorskoj je sačuvana kartografija, najvećim dijelom pomorske sadržine, tako u Pomorskom muzeju u Kotoru i Muzeju grada Perasta postoji veliki broj pojedinačnih navigacionih karata i portolana iz XVIII i XIX vijeka, engleskih i holandskih i najbrojnijih - - francuskih izdanja. Zastupljenost pomorske kartografije rezultat je izuzetne pomorske aktivnosti

² I. Sindik, Koronelijska karta Boke Kotorske, *Glasnik Geografskog društva*, sv.13. Beograd, 1927.

³ P. Šerović, O jednom starom opisu puta od Venecije do Carigrada s osobitim obzirom na Crnogorsko primorje, *Godišnjak PMK* 11, Kotor, 1963.

⁴ Milošević, Miloš, Pokušaj mletačkog osvajanja Ulcinja 1718, *Godišnjak PMK* 20, Kotor, 1972.

⁵ Đ. Radivović, *Boka kotorska na starim geografskim kartama i planovima - Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, Beograd, 1991; Vedute Herceg-Novog do kraja XVII v, Zbornik *Boka* 21-22. Herceg-Novog, 1999.

⁶ I. Lalošević, Venecijanska zbirka karata i veduta Kotora od 17.do 19.v, *Godišnjak PMK* 47-49, Kotor, 1999-2000.

⁷ M. Pavić, Prilog poznavanju kartografskog prikazivanja crnogorske obale, *Arhivski zapisi* 1-2, Cetinje, 2008.

⁸ “Zbirka geografskih karata Boke kotorske (XVI-XIX vijeka)”, 1993, i “Izgledi gradova crnogorskog primorja” 1995.

⁹ Izložba u Spomen-domu „Stefan Mitrov Ljubiša“, Budva, 2004.

Naslov Coronelli Izolar Citta

Boke Kotorske toga vremena i potrebe ovdašnjih pomoraca za tom vrstom navigacionih pomagala.

Zahvaljujući porodičnoj ostavštini Viskovića¹⁰, skromni fond originalne stare kartografije koji se čuva u Crnoj Gori obogaćuju tri vrijedna kartografska primjerka iz XVII i XVIII v. mletačke provenijencije. Kartografija je pod okriljem moćne Republike sv. Marka upravo u ovom vremenu doživjela vrhunac. Izdanja koja nastaju u Veneciji u velikoj mjeri se bave jadranskim prostorom, pa su ona relevantna i za upoznavanje geografskih, topografskih, hidrografskih, orografskih osobnosti gradova na crnogorskom primorju. Najvjerodostojniji kartografski prikazi područja istočne jadranske obale vezani su za ime Vincenzo Maria Coronelli (Ravena, 1650 – Venecija, 1718), najpoznatije ime venecijanske kartografije. Coronelli je čuven po izradi i usavršavanju starih karata, posebno istorijsko-topografskih karata, oko četrina stotine, sa obiljem novih podataka, od kojih su većina prerađene, unapređene i dopunjene karte starijih autora, sa novim premjerima, toponimima i istorijskim podacima.¹¹ U Veneciji je Coronelli uspio da kartografsku produkciju unaprijedi u poznatu akademiju - *Accademia cosmographica degli*

¹⁰ Muzej grada Perasta baštini pokretnu ostavštinu čuvene plemićke porodice Visković, koju sačinjava biblioteka, porodični arhiv, zbirka slika, kolekcije oružja i mobilijara.

¹¹ Pod njegovim imenom postoji ogromna istorijska i geografska bibliografija, a najpopularnije njegovo djelo je ogroman *globus*, prečnika 15 m, izrađen za francuskog kralja Luja XIV, dok je bio u njegovoj službi, prije povratka u Veneciju.

Argonauti, sa ciljem da unaprijedi kosmografiju i geografiju, a sam je imao prestižni status zvaničnog kartografa Mletačke republike.¹²

U ostavštini porodice Visković čuva se *ATLANTE VENETO*, Coronellijevo najpoznatije djelo, koje je ujedno kapitalno izdanje venecijanske kartografije XVII v. Puni naslov je : *Atlante Veneto nel quale si contiene la descrizione geografica, sacra, profana ,e politica degli imperi, regni, provincie, e stati dell'universo; loro divisione e confini; coll'aggiunta di tutti li paesi nuovamente scoperti, accresciuto di molte tavole geografiche non piu pubblicate. Opera e studio del padre maestro Coronelli min.convent. cosmografo della serenissima Republica e professore di geografia nell'universita di Venezia. Ad usso dell'Academia degli Argonauti. Tomo I. In Venetia MDCXL appresso Domenico Padovani alla libreria della Geografia.*

Ovo opsežno kartografsko izdanje je geografski, istorijski, politički, svjetovni i crkveni atlas u kome su na 125 listova sabrana sva poznata geografska i kozmografska saznanja toga vremena. Ono pokazuje svu veličinu kartografije Venecije, i pravi je reprezent ideja i nastojanja *Academije degli Argonauti*, koja je djelovala pod motom *plus e ultra*. Značaj sačuvanog primjerka u Perastu uvećava i činjenica da je ovaj *ATLANTE VENETO* štampan 1690. kao prvo izdanje djela, koje ima još dva kasnija izdanja.

U cjelini, ovo djelo odslikava snagu venecijanske kartografije XVII I XVIII v. po egzaktnosti u projekciji geografskog i istorijskog prostora Evrope i drugih kontinenata. Uvrštavanjem pojedinih karata u ovako reprezentativno izdanje, podvlači se značaj oblasti koje su na njima prikazane. Za nas je ovaj atlas posebno interesantan jer su njime obuhvaćene i tri Coronellijeve karte, na kojima su detaljni prikazi Crnogorskog primorja. Karte se mogu svrstati u topografsko-istorijske prikaze, a nastale su u toku Morejskog rata (1683-1699), odnosno najvažnijih akcija Mletačke republike, koje su rezultirale povratkom turskih teritorija Boke pod okrilje Venecije. Ove kartografske projekcije prostora odlikuje tačnost u prikazu obale, brojnost podataka o oblastima, naseljima, demografiji, privredi, vegetaciji i obavještenja istorijskog sadržaja

Na str. 11. atlasa *Atlante Veneto* je karta sa naslovom: *GOLFO DI VENEZIA DESCRITO DAL V. M. CORONELLI COSMOGRAFO DELLA SERENISSIMA REPUBBLICA AD USO DALL'ACADEMIA COSMOGRAFICA DEGLI ARGONAUTI*, Venezia, 1688. Ono što ovu kartu Jadranskog mora sa prikazom istočne i zapadne obale čini posebno interesantnom je datak, u lijevom donjem uglu, gdje se u bogatom baroknom kartušu sa mini-

¹² O životu, porijeklu, djelovanju i radovima najpoznatijeg kartografa Venecije, najobuhvatnije je pisao: Armao Ermanno, *VINCENZO CORONELLI senni sull'uomo e laq sua vita catalogo ragionato delle sue opere lettere-fonti bibliografiche-indici*, „Bibliopolis“ Libreria editrice-Firenze, 1944.

Plan utvrđenja ostrva Stradioti - Coronellijev izolar

jaturnom vedutom Venecije, nalaze medaljoni, ukrašeni floralnim ornamentom, sa planovima utvrđenja dvadeset dva grada (zapadne 9 a istočne 13 gradova) jadranske obale. Među njima su i tlocrti fortifikacija Herceg-Novog (*C. Nuovo*), Kotora (*Cattaro*), Budve (*Budua*), Bara (*Antivari*) i Ulcinja (*Dolcigno*).

Karta (na str.15) *RISTRETTO DELLA DALMAZIA ... NE SOI CONTADI, QIA PRESENTATA ALLA SERENISSIMA REPUBBLICA DI VENEZIA et.c. DAL P. MAESTRO CORONELLI M:C: COSMOGRAFO PUBLICQUE* (Pregled Dalmacije, podijeljene po područjima) donosi obalno područje od srednje Dalmacije (od Rogoznice do ušća Neretve), Dubrovačku republiku i područje Crnogorskog primorja.

Karta iz atlasa *ATLANTE VENETO* (na str.16) *CORSO DELLA FIUMI DREM E BOIANA NELLA DALMATIA* (Tok rijeka Drima i Bojane u Dalmaciji) iz 1688. je jedna od regionalnih karata, koje su izašle iz Koronelijske radionice¹³. Karta je urađena u vrijeme Morejskog rata (1683-1669) i pokazuje južni dio mletačke Dalmacije i tursko zaleđe sa djelovima Crne Gore i Albanije, odnosno današnju crnogorsku obalu i dobar dio unutrašnjosti.

Sve tri karte su najbolji kartografski prikazi crnogorskog primorja, sa obiljem podataka, pomorskih (opisa obala, zaliva i prirodnih luka), hidrografskih (rijeka Bojana, Skadarsko jezero sa podacima o mogućnosti plovidbe i ribolovu), orografskih (opis reljefa, planina, brda), o vegetaciji. Karte donose istorijske podatke, iscrpnu toponimiju, informacije o utvrđenjima i sakralnim objektima, o broju kuća, stanovnicima i njihovoj vjerskoj pripad-

¹³ Poznate regionalne Coronellijske karte koje prikazuju djelove istočne jadranske obale su karta Boke Kotorske, karta Dubrovačke republike i karta Zadarskog područja.

nosti, na mletačkoj teritoriji, kao i djelovima Crne Gore i Albanije pod turskom vlašću.

U cjelini se ovo izdanje, uključujući i opisane karte, svakako može uzeti i kao primjer crtačkog graverskog umijeća autora kartografa, ne samo u prenošenju vizije geografskog prostora, a posebno u pratećoj prebogatoj, maštovitoj dekoraciji.

Ovo Coronellijevo kartografsko djelo, uključujući i opisane karte, odražava stilske karakteristike umjetnosti raskošnog baroka XVII i XVIII v. i u potpunosti potvrđuje shvatanje da kartografija posjeduje estetske i likovne vrijednosti, a da karte mogu postići upečatljivost i autonomnost likovnog djela.

Drugo Coronellijevo djelo iz ostavštine Visković je izdanje izolara sa naslovom *CITTA, FORTEZZE, ED ALTRI LUOGI PRINCIPALI DELL'ALBANIA, EPIRO E LIVADIA PARTICOLARE POSEDUTI DA VENETI, descritti e delineati dal P(adre) VICENZO MARIA CORONELLI*. To je IV dio iz serije od pet kartografskih izdanja, objavljene pod zajedničkim naslovom *Repubblica Venezia*, kojima je prikazana teritorija Mletačke republike, ali i onih teritorija koje su poslije Morejskog rata ostale u osmanlijskom posjedu. (*Parte I: Republicca di Venezia in Terraferma; II: P. III: Dalmazia, P. IV: Albania, P. V Morea*). Sva izdanja su iz 1708.

Primjerak ovog izolara koji je nabavio Anton Visković¹⁴ nije u potpunosti sačuvan, nedostaju neki listovi. Prema sadržaju saznajemo da ovo izdanje ima 81 kartografski prikaz, od kojih su dvije karte (Boke Kotorske i toka rijeke Drima i Bojane), ostalo su veduta grada Perasta, Peraštanina, čuvara mletačke zastave i planovi gradskih utvrđenja. Peraški primjerak ovog Coronellijevog djela nažalost nije kompletan, u njemu je sačuvano 69 prikaza.

Izolar je podijeljen u tri cjeline: *ALBANIJA*,¹⁵ *LIVADIJA* i *EPIR*,¹⁶ čiji su naslovi ispisani na posebnim listovima, u kartušnim okvirima. Kao što je uobičajeno, u ovim kartografskim izdanjima postoji i tekstualni dio sa opisom prikazanog obalnog područja. Pored kraćeg teksta o mletačkoj Albaniji, opširniji tekstualni dio govori o gradovima Kotoru i Perastu, a pominje se još Herceg-Novi, Budva, Barska nadbiskupija, Ulcinj, Lješ i Drač. Na ovom izolaru nema godine izdanja, ali je vjerovatno štampan poslije 1688. u vrijeme Morejskog rata (1684-1699). Sadrži nekoliko prikaza Herceg-Novog i njegovog fortifikacionog sistema, zbog važnosti ovog grada za Veneciju i nje-

¹⁴ Na koricama je ispisano ime *Anton Visković*.

¹⁵ Naziv *Albania* se odnosi na teritoriju južne Dalmacije, Boke Kotorske i obale Albanije, koja je u vrijeme vladavine Venecije bila organizovana kao zasebna upravna jedinica *Albania Veneta*, sa sjedištem u Kotoru.

¹⁶ Djelovi Grčke

Simboli Kosmografske akademije, Coronelli-Atlante Veneto

govog oslobođenja od Turaka, 1687. Data je jedna pojednostavljena karta Boke, sa upisima Herceg-Novog i drugih mjesta (*Canale di Cattaro con Castelnuovo ed altri luoghi*), na kojoj su označena mjesta koja su posebno data, na pojedinačnim listovima kao vedute ili plan utvrđenja Kotora, Risna, Perasta i ostrva Stradioti. Karta obuhvata i hidrografiju pa su ucrtani tokovi rijeka i potoka. Postoji nekoliko prikaza Budve (*Budua*) i jedna Paštrovića (*Pastovicchi*), Bara (*Antivari Citta*).

Svakako da je zbog praktične namjene izolara, izostala reprezentativnost prethodno opisane Coronellijeve *atlante*. Ovdje se radi o izdanju manjih dimenzija, čija je prevashodna uloga da pruži obavještenja potrebna pomorcima, a posebno vojničkim snagama pod okriljem krilatog lava u vrijeme ratnih sukoba.

Ermanno Armao, Coronellijev biograf i istraživač zaslužan za katalogiziranje više stotina njegovih radova, navodi da je ovo djelo dosta rijetko, jer se nalazi u malo biblioteka, a posebno je interesantno zbog izvornosti (vjerodostojnosti) nekih prikaza *L'opera e assai rara, la si trova solo in poche biblioteche e offre speciale interesse per l'originalita di alcune tavole*.¹⁷

Zahvaljujući porodici Visković, fond starije kartografije u Crnoj Gori je obogaćen i rijetkim primjerkom karte Boke Kotorske iz 1716. poznatim kao Zambelina karta Boke Kotorske, jer se u naslovu nalazi ime peraškog opata Antonija Zambela.¹⁸ Naslov karte, ispisan u lijevom gornjem uglu,

¹⁷ Armao Ermmano, isto, str.162.

¹⁸ O Antoniu Zambeli (rođenom u Perastu,1674) pisao je Butorac, Pavao, *Kulturna povijest Perasta*, Biblioteka Gospe od Škrpjela 12. Perast,1999. Između ostalog Zambelu pominje kao opata crkve sv. Jurja 1702-1714, kad odlazi u Veneciju, gdje započinje njegovao dugo-

glasi: *DISSEGNO DELLE BOCHE DI CATTARO Descritto da Antonio Zambella, Abate di PERASTO, con sue giuste misure, e destinanze delli siti, e nomi particolari in essecontenuti, Soggete al Sereniss. Dominio di Venezia...* (Crtež Boke Kotorske opisan od don Antonia Zambele, opata iz Perasta, sa tačnim mjerama i rastojanjima između mjesta podložnim presvijetloj upravi Venecije...) Karta, u naslovu, ima dedikaciju Giovanni Francescu Morosiniju, venecijanskom duždu i glavnokomandujućem mletačke flote u Morejskom ratu (1665-1699) dataciju: *15. Dicembre 1716. in Venezia.*¹⁹

Uobičajena praksa da se za izradu karata koriste raniji primjerci, primijenjena je i na ovoj karti. Ona je rađena po uzoru na poznatu Coronellijevu topografsku kartu Boke Kotorske, (koja ima dva izdanja iz 1685. i 1688), što se uočava već na prvi pogled - ona ponavlja isti oblik zaliva i prati tačno upisivanje lokaliteta. Ono što ovu topografsku kartu čini posebnom je naglašena istorijska komponenta, jer je na njoj ucrtana granična linija područja Boke Kotorske koje je pripadalo Perastu. *Giurisdizione di Perasto*, kojim su obuhvaćeni grad Perast i sela: Kostanjica, Đurići i *Terre di Perasto*: posjedi koje Peraštani dobijaju poslije oslobođanja Risna 1684 (Strp i Lipci) i Herceg Novog, 1687 (Kumbor, Đenovići, Baošić, Bijela i Jošica). Na karti su samo nazivom označena područja Kotora (*Teritorio di Cattaro*), Hrceg-Novog (*Teritorio di Castel Nuovo*), dijela Dubrovačke republike (*Teritorio di Ragusa*) i oblasti pod turskom vlašću (*Turcia*). Prema tome, ova karta se može svrstati u specijalne, rađene po narudžbi, u ovom slučaju Perasta, na što ukazuje i ime opata Antona Zambele, koji se pobrinuo oko štampanja u Veneciji, ali je i sam doprinio njenom sadržaju dajući tačne podatke za područje Perasta i čitave Boke.

Ovaj kartografski prikaz je u sjenci Coronelijeve regionalne karte Boke Kotorske jer ponavlja njen obrazac, a ne posjeduje njene dimenzije i estetiku. Vrijednost Zambeline karte Boke je najviše izražena u istorijsko-dokumentarnoj komponenti i činjenici da je njen nastanak izraz potrebe pomorskog Perasta da se kartografski zabilježe njegove granice.

Kartografska građa iz ostavštine plemićke porodice Visković pokazuje da su u pitanju kartografska izdanja relevantna za geografsko i istorijsko poznavanje crnogorskog obalnog prostora, dijelom i unutrašnjosti, kao i

godišnje djelovanje u *Congregazione de Cattecumene*. Za rodni grad je tokom boravka u Veneciji brinuo o izradi glavnog oltara u crkvi Gospa od Škrpjela i skulpture anđela na zvoniku crkve sv. Nikole u Perastu, koje je naručila Peraška opština.

Pisao je religiozne rasprave na latinskom jeziku, pjesme pohvalnice na narodnom jeziku. O književniom radu opata Zambele pisao je M. Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske*, Beograd, 1990. Zambelu pominje F. Viskovich, *Storia di Perasto*, Trst, 1879. da je u Mlecima brinuo o izradi geografskih karata, pretpostavlja da se radi o kartama Antona Grubaša

¹⁹ M. Mihaliček, Zambelina karta Boke Kotorske, *Godišnjak PMK* 54, Kotor 2006, 189-210.

svjedočanstva o izgledu arhitekture gradova na vedutnim prikazima i planovima fortifikacija.

Karte i vedute su urađene u kvalitetnoj bakroreznj tehnici, sa izraženom pažnjom za likovno oblikovanje i karakterističnim stilskim obilježjima vremena u kome su nastale, što doprinosi njihovom umjetničkom identitetu.

*

Kartografska građa, kao svjedočanstvo o prostoru i vremenu, primjenljiva je u raznim naučnim disciplinama, što su nam pokazale i neke od tema sa naučnog skupa: *Jadranski korjeni, neizbrisivi istorijsko-kulturni temelji jedinstva*.

Međutim, za starim primjercima kartografije crnogorskog prostora poseže se često da bi se koristili kao puka prateća ilustracija, sa vrlo često netačnim navodima autorstva i vremena nastanka. Lošom praksom smatramo i nekontrolisanu distribuciju kopija starih karata kao suvenira u čisto komercijalne svrhe.

Kartografija je od izuzetnog nacionalnog značaja, zato je evidentiranje, multidisciplinarna obrada, publikovanje i popularizacija, adekvatno čuvanje i konzervatorsko-restauratorska zaštita kartografskog materijala koji posjedujemo u institucijama, put ka valorizaciji ovog segmenta kulturno-istorijske baštine. To je i osnovni cilj ovog priloga o vrijednim i rijetkim kartografskim izdanjima, koje baštinihmo zahvaljujući porodici Visković iz Perasta.

Marija MIHALIČEK

17TH AND THE 18TH CENTURY VENETIAN CARTOGRAPHY FROM THE LEGACY OF VISKOVIĆ FAMILY

*(contribution to the knowledge of cartographic presentations
of Montenegrin coast)*

Summary

Cartographic material, as a testimony to the space and time, is applicable in various scientific disciplines, which was evident in some of the papers presented during the scientific conference: *Adriatic roots, indelible historical-cultural foundations of unity*.

However, ancient copies of cartography of the Montenegrin area are often resorted to in order to be used as a mere accompanying illustration, with very often in-

accurate notions of the authors and time of origin. Uncontrolled dissemination of the copies of antique maps as souvenirs for purely commercial purposes is also considered a bad practice.

Cartography is of outstanding national significance, therefore recording, multidisciplinary processing, publishing and popularization, adequate preservation and conservation-restoration protection of the material in the possession of the institutions is the way for the evaluation of this segment of cultural and historical heritage. In actual fact, this is a true goal of this paper dealing with valuable and rare cartographic editions we inherited thanks to the Visković family from Perast.

Мирослав ПЕРИШИЋ*

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ СРБА У ДУБРОВНИКУ У СВЕ-
ЛУ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ АРХИВА СРПСКЕ ПРАВО-
СЛАВНЕ ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ

ABSTRACT: The paper analyzes the archival material of the Archives of the Serbian Orthodox Church in Dubrovnik for the research of the cultural heritage of Serbs in Dubrovnik, and in a wider context for the history of the Serbs in Dubrovnik. Special attention was paid to individual documents for the period of the 18th to the 20th century.

KEY WORDS: Dubrovnik, Serbian Orthodox church, cultural heritage, archive documents

У балканско-источно-медитеранско-средњоевропском културном кругу, од Трста до Солуна и Свете горе, између Беча и Цариграда, од Млетака и Дубровника до Сентандреје, текла је историја српског народа, обликовала се друштвена и културна историја Срба, градио се њихов идентитет са свим одликама поднебља и успостављале су се економске везе. Прожимале су се, додиривале или искључивале културе, сударали интереси, делили идентични проблеми и сличне судбине. У различитим или подударним историјским епохама Истока и Запада, реч је и о духовним и културним средиштима Срба ван Србије или, пак, о центрима царстава из којих се ширила или је слабила моћ утичући на судбину простора.

Где има историје претпоставка је да постоје и сачувани историјски извори. Где се она снажно испољила извори су вишезначни, али су и чешће пропадали и нестајали. Архив Српске православне црквене општине у Дубровнику један је у низу значајних архива за историју Срба у Дубровнику, историју Српске православне цркве и за друштвену

* Аутор је директор Архива Србије, Београд.

и културну историју Срба у 19. и 20. веку. Његов велики значај мерљив је готово по сваком појединачном сачуваном документу. Погледи учених људи на архиве и њихову улогу могу се применити и у сагледавању значаја Архива Српске православне црквене општине у Дубровнику. Архиви су чувари памћења и доказа о нашем постојању, изворишта сазнања, баштинници искуства, идентитета, култура... И ко зна шта још, истанчаним мислима виђени и бираним речима описани. У метафори књижевнице архив је капија прошлости. Архив је и надлештво за чување докумената – у разумевању државног чиновника. Марљиви мисаони архивист и креативни историчар осећа потребу за продорнијим речима: „То нису папири, то су животи људи“ и упорно ће упозоравати на сваки немаран однос према документу; документаристика и архивистика, уз научни императив – концепцијски мислити историју – за њега су начин живљења. Архив, то смо ми и сведочење о нама читавим својим трајањем и оним што ће бити у будућности – у речима теолога проговарају ученост и време као искуство људског постојања. Значај архива историчар ће још једном покушати да нагласи и размишљањем о трајању и памћењу. Прво је континуирано, друго је „испресецаано“ и „избраздано“. Најзад, народи који немају изграђену свест о значају архива и однегован однос према документу немају будућност и неће баштинити искуство – размишљаће државник.

Сва наведена размишљања задиру у суштину преиспитивања укупног односа према архиву: државе, цркве, историчара, архивисте... Архиви су претпоставка за постојање историјске науке, без архива нема научне историографије, без научне историографије нема рационалне историјске свести, историјска свест је саставни део друштвене свести. У том низу појмова од документа до свести, у повратном дејству долази се до свести о документу.

Прошлост није нешто попут реликвије која се чува и нема много везе са данашњицом. Она је жива и уграђена у садашњи свет и животе људи. Не предаје се лако свом проучаваоцу, сазнајно се тешко осваја, опасна је ако се не разуме. Због тога је потребно тежити да о њој знамо што више. Филозофија историчара је да свако друштво уколико жели да напредује мора да буде отворено према својој прошлости. Порука је недвосмислена – прошлост се мора истраживати, сазнавати, критички сагледавати, разумевати, тумачити и знање о њој преносити другима.

У основи знања о прошлости кључна реч је памћење. Потребно га је изоштравати, организовано чувати и осветљавати, јер ништа се не гради само од себе а да не проистиче из нечега што је претходило, његова је последица или из њега извире. Као што речи имају тежину, памћење има снагу. Поготово тамо где је историја вишевековна, испре-

плетаних, у невременима историје искључивих, па опет прожимајућих и спајајућих култура.

Опаснија су времена која помућују мисао од оних која ремете економска тржишта и управљају економским кризама, мада нису непозната искуства да су ова друга претходила првим. Другим речима, економске кризе су мање опасне од духовних. Оне наилазе, трају и превазилазе се са више или мање штете по заједницу, у зависности од способности елита. Духовне кризе остављају за собом теже последице и дуготрајније ожигљке по национални и културни идентитет и друштвену свест. Култура је преосетљива на кризе, али са сачуваним културним наслеђем и прошли и садашњи свет изгледају другачије него што би изгледали без њега – духовно су богатији, са више знања и објективније сагледани.

Документ није историја, али без докумената нема историје. Отуда је свако ново сазнање о мало познатим или непознатим документима за историчаре и архивисте професионални истраживачки изазов. У том светлу Архив Српске православне црквене општине у Дубровнику завређује посебну пажњу и по свему што је у њему сачувано пружа нову истраживачку основу за проширивање знања о прошлости. Његова историја нераскидиво је везана за историју српске заједнице у Дубровнику. У прошлости је делио судбину већег броја архива на балканско-медитеранском простору: мањак стручњака, недостатак простора за смештај архивске грађе, ратови, окупације, идеолошки судари, небрига државе о писаним траговима прошлости и доказима о постојању, нестајање докумената...

Архивска грађа Архива Српске православне црквене општине у Дубровнику у различитим временским периодима налазила се на више места, а данас је смештена у згради која је некада била у власништву племићке породице Бонда. Осим Архива, у истој згради су смештени Ризница Српске православне цркве Светог Благовјештења, Библиотека и Музеј икона.

Већ основни увид у целину сачуваног материјала пружа уверљиву слику о великом значају архивске грађе Архива Српске православне црквене општине у Дубровнику. По броју сачуваних докумената уочава се да је више генерација, у различитим временским периодима, посебно у периодима бројних историјских недаћа, имало дубоку свест о значају документа, захваљујући чему је архивска грађа сачувана. У Архиву Српске православне црквене општине у Дубровнику сачувано је више од 220 књига – домовних протокола, матичних књига рођених, венчаних и умрлих, записника седница парохије и друштава, регистара, деловодних протокола Тусторства (црквеног одбора), парохије, затим књига записника предбрачних испита, школа и друштава, црквених инвентара

са прецизним подацима о приложницима и дародавцима, пописа парохијана и домова, књига добротвора и утемељивача, именика добротвора православне парохије (*Libro dei Lasciti a favore del Parocco della chiesa Greca di Ragusa e suoi successori*), многобројних рачунских књига, инвентара школских библиотека. Најстарија књига је деловодни протокол Туторства отворен 11. априла 1811. године. Садржај првог уписа гласи: *Documento concernente lacquisto della casa e giardino al fossato destinati ad uso di chiesa e cimiteroportante la data e stipulato con*, и представља сумарни опис аката који се односе на куповину куће и баште за потребе цркве.

Сачувано је више од 200 архивских јединица (кутија и регистратора) разних списа у којима се налазе значајни извори за историју Срба у Дубровнику. Посебну пажњу завређују најстарија документа с краја 18. века, затим туторски списи од 1811. године, парохијална акта од 1821. године, преписка Архиепископског намесништва, потврде о крштењу из 1800. године, документа о српским породицама, о градњи цркава на Посату, на Бонинову и у граду, о православном гробљу на Бонинову, затим пописи православног становништва у различитим временским периодима у 19. и 20. веку, статистички подаци о православном становништву, завештања и опорукe, документа о отварању српске мушке и женске школе у 19. веку, о добротворима, задужбинарима, приложницима, утемељивачима, светосавским прославама, везама са Српском православном црквеном општином у Трсту, о српским друштвима – „Слога“, „Кнегиња Зорка“, „Матица српска“, „Привредник“, „Српска Зора“, „Добротворна задруга Српкиња Дубровкиња“...

Посебну вредност имају оригинални рукописи Иве Војновића *Смрт мајке Југовића* и *Лазарево васкрсење*, Светозара Ћоровића *Зулумћар*, Андре Мурата *Селим паша* и Андре Гавриловића *Дубровник* и *Вук Караџић, цртице из историје српске књижевности* – сачувани у Архиву Српске православне црквене општине у Дубровнику. Међу наведеним рукописима сачуван је и обиман недовршен рукопис историчара и публицисте Јовице Перовића (1873-1942), који садржи историју Српске православне црквене општине у Дубровнику рађену на основу извора – списа архива саме црквене општине и Државног архива у Дубровнику. Изузетно вредан је најстарији документ – посланица на пергаменту манастира Тврдош с почетка 18. века, који је крајем 17. века разорен и чијој обнови се приступило почетком 18. века. Међу архивском грађом налази се и обиље фотографија дубровачке властеле, Срба Дубровчана – припадника ондашње политичке и културне елите града, новинара, чланова црквене општине, породица и породичних фотоалбума. Ту су и бројни сачувани листови, календари, часописи, публикације

који су настајали у разним периодима историје Дубровника у 19. и 20. веку, као и штампани материјали настајали ван Дубровника.

Шта је то што архивска грађа Архива Српске православне црквене општине у Дубровнику, осим што и сама припада културном наслеђу, нуди истраживачима културног наслеђа Срба у Дубровнику и уопште у изучавању историје Срба у Дубровнику? То су пре свега матичне књиге као својеврсни извор за историју породица и појединаца. Иако се оне у зависности од година и временских периода, осим у Архиву Српске православне црквене општине, данас налазе и у Државном архиву у Дубровнику и у Уреду државне управе Дубровачко-неретванске жупаније, оне су за период од 1790. до 1950. године настале радом Српске православне парохије Св. Благовештења. У Архиву Српске православне црквене општине се чува и *Анаграф* (домовник, „стање душа“) у коме су пописане све породице по члановима. По истраживањима Ивана Виђена *Анаграф* је саставио 1887. године тадашњи дубровачки парох Јован Бућин, а извесне допуне унео његов наследник Саво Барбић.¹ По истим истраживањима, уз употпуњавање података из других извора, матичне књиге могу делимично да пруже уопштенију слику о досељавању православних Срба у Дубровник. Исти аутор наводи да је после првих досељеника који су се од средине 18. века трајно настанили у Дубровнику (у попису становника из 1799. године у граду је живело 108 православаца и 4.175 католика), други талас досељавања уследио у периоду француске власти између 1806/1808 – 1814. године, док се највећи прилив православног становништва догодио на почетку аустријске владавине 1814-1815, када је у Босни и Херцеговини владала велика епидемија куге.² По попису из 1830. године у Дубровнику је било 406 православаца, а по Ивану Виђену највише досељеника било је из Херцеговине, пре свега из Мостара, Требиња, Попова и Стоца, а било их је и из Црне Горе (Подгорица и Бијело Поље), Боке (Херцег Нови), затим из Сарајева и Грчке (Јаница). Досељавања у Дубровник било је и даље током 19. века, посебно после 1878. године и аустроугарске окупације Босне и Херцеговине.³ Захваљујући преданим истраживањима Ивана Виђена, Јелице Рељић, Драгана Дамјановића и Славка Зорице могуће је сагледати историје српских породица у Дубровни-

¹ И. Виђен, *Матичне књиге – извор за историју породица*, у: *Култура Срба у Дубровнику 1790-2010*, приредили: Горан Спаић, Јелица Рељић, Мирослав Перишић, Архив Србије – Српска православна црквена општина у Дубровнику, Београд – Дубровник 2012, 185.

² Исто, 191.

³ Детаљније о досељавању српског православног становништва у Дубровник вид. М. Сиврић, *Миграције православног становништва из залеђа у Дубровник од средине 18. до почетка 19. века*, у: *Култура Срба у Дубровнику...*, 30-37.

ку, међу којима су познатије: Алексић, Барбић, Бердовић, Бошковић, Бравачић, Ковачевић, Марић, Милишић, Мичић, Опуйћ-Константиновић, Лаиновић-Тошовић, Ћоровић, Шкуљевић, Николајевић, као и биографије појединаца – Никодима Милаша, Косте Страјнића, Атанасија Поповића... У Архиву Српске православне црквене општине сачуван је велики број фотографија и фотоалбума наведених породица и појединаца. Посебну пажњу привлаче документа о чврстим и дуготрајним везама Срба у Трсту и Срба у Дубровнику, о чему постоје и подаци у Архиву Српске православне црквене општине у Трсту, а у која су увид стекли Јелица Рељић и Мирослав Перишић, руководећи пројектом сређивања и истраживања архивске грађе Архива Српске православне црквене општине у Дубровнику и архивске грађе у Архиву Српске православне црквене општине у Трсту.⁴

Срби у Дубровнику су у току 19. века изградили три цркве и два гробља: Цркву Светог Ђурђа (Светог Благовештења) и гробље на Посату, Цркву Светог Арханђела Михаила и гробље на Бонинову и Цркву Светог Благовештења у граду. У црквеном инвентару, сачуваном у Архиву српске православне црквене општине у Дубровнику, забележена су имена приложника Цркве Светог Ђурђа на Посату, а у Државном архиву у Дубровнику налази се нацрт православне цркве и гробља на Посату из 1817. године који је урадио Лоренцо Вителески. У Архиву Српске православне црквене општине у Дубровнику сачуван је и детаљни инвентар непокретности цркве на Посату састављен 1831. године под називом „Инвентарио Цркве ст. Храма Благовјештенија Богородици у Дубровнику сушчија, списано под надзирателством Г.Г. Прокураторов Георгија Мичића, Стефана Ђурасовића, Христора Голића, Петра Опухи и Трифона Путици, љета 1831“ (препис и транскрипција: Славко Зорица, парох дубровачки).⁵ У Архиву Српске право-

⁴ Делови резултата истраживања у Архиву Српске православне црквене општине у Трсту и у Архиву Српске православне црквене општине у Дубровнику објављени су у следећим књигама: *Култура Срба у Трсту 1751-1914*, (приредили: Ј. Рељић, М. Перишић), Архив Србије - Српска православна црквена општина у Трсту, Београд 2016, 483; *Култура Срба у Дубровнику 1790-2010*, (приредили: Г. Спаић, Ј. Рељић, М. Перишић), Београд – Дубровник 2012, 425; *Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту 1884-1914, Историја српске дипломатије – документа*, књига 1, (приредили: М. Перишић, С. Рајак, Ј. Рељић) / *Consolato generale Delregno di Serbia a Trieste, Storia della diplomazia serba Documenti*, (Redazione di: M. Perišić, S. Rajak, J. Reljić, Архив Србије/ Archivio Della Serbia, Београд 2009/Belgrado 2009, 631.

⁵ О унутрашњем уређењу цркве а на основу инвентара непокретности писао је Иван Виђен: „На иконостасу су се налазиле престоње иконе Богородице с круном и бројним заветним плочицама од племенитих метала, икона Христа са сребрном позлаћеном круном, као и иконе Св. Јована крститеља и Св. Благовештења, а у цркви се на зидовима налазио и велики број светих икона (више од 60 икона и графика), тако да је,

славне црквене општине у Дубровнику сачуван је списак приложника и за изградњу друге српске православне цркве и гробља у Дубровнику, овог пута на Бонинову, која је освештана 1837. године. Осим тога, сачувана је и преписка о изградњи, као и подаци о њеној обнови и реконструкцији 1899. године.⁶ Уз истраживања Јовице Перовића, Бранка Чоловића, Ирине Арсић, Радована Вукомановића, и трећа српска православна црква у Дубровнику привлачила је истраживачку пажњу проучаваоца историје и архитектонског наслеђа Дубровника, Ивана Виђена, историчара уметности, који је изградњу Цркве Светог Благовештења у старом градском језгру Дубровника сместио у занимљив контекст: „И црква на Посату и црква на Бонинову, свака у свом времену и на свој начин, захтевале су труд и пожртвованост српског православног општинства и представљале су засебну фазу у афирмацији мале православне заједнице. Обе цркве биле су у задатим околностима подухват, али и израз како заједница доживљава себе саму и како је доживљава друштвена околина. Ипак, ни једна ни друга нису толико, до крајњих граница, закупиле заједницу и постале део идентитета као црква у средишту града посвећена Маријином Благовештењу 1877. године. Лагани али трајни процес организовања и уздицања православних становника Дубровника започео је управо један век раније, склапањем уговора између представника руске и дубровачке владе у Ливорну, којим су се Дубровчани обавезали на ограничено толерисање православне вере под заштитом Русије. Сасвим очекивано, успон и еманципација заједнице следећих деценија испољили су се и кроз архитектуру. Прва црква на Посату била је простор јасног симболичког значења јер је настала у кући угледног дубровачког трговца и руског дипломате херцеговачког порекла Саве Владиславића, али је била управо то – кућа преуређена у зграду за богослужење, мала и дискретна. Црква на Бонинову била је изграђена као објекат већ самосвесне

на пример, било само шест икона Св. Николе. Осим тога, у цркви се у функцији декорације налазио и већи број текстилних предмета (завеса, простирки, тепиха, балдахина, покривача, плаштаница), па тако сазнајемо да су царске и бочне двери иконостаса имале завесе од жуте свиле. Занимљиво је да се у цркви налазио и епископски трон, по свему судећи врло скромног изгледа. Наравно, у цркви се налазило и неколико комплета богослужбених предмета, више комплета богослужбеног одела (одежди, стихара итд) за разне прилике и преко 40 комада потребних светих књига. Осим тога, црква је била опскрбљена с више кандила, постоља, свећњака, фењера, столова, столица, ормара, бурала, шкриња, разног бакарног и порцуланског посуђа, алата за уређивање врта, а будући да је тада служила и за обреде сахрањивања поседовала је и два одра, припадајуће покриваче за одар, носилке за покојнике и слично“. И. Виђен, *Црква Светог Ђурђа (Светог Благовештења) на Посату, у: Култура Срба у Дубровнику...*, 47.

⁶ Архив Српске православне црквене општине у Дубровнику (без сигнатуре).

али скромне заједнице у оквирима аустријског рестаурацијског апсолутизма, када ни пуно већим и снажнијим конфесијама није било лако. Трећа црква означила је потпуну афирмацију православне заједнице у Дубровнику, њено 'право грађанства' у пуном смислу речи. Настала у доба обновљене уставности након Баховог апсолутизма средине века и економског замаха који је уследио након времена уједначене конјуктуре, те с тиме везаног успона грађанског слоја, ова црква је непатворени *signum temporis*. Да је реч управо о свести заједнице о самопредстављању и слеђењу старих форми, а не о наметању и разметању, најбоље сведочи податак да су се тутори црквене општине већ 1839. године, непосредно по завршетку Цркве Св. Арханђела Михаила на Бонинову, обратили градским властима с молбом да им се дозволи градња нове парохијске цркве у самом граду. Њихов главни аргумент био је да би нова црква *служила градскоме украсу* а одговарала би *потребама мјеснијем, просвјети и економији општества и духу времена*⁷. Тиме су желели да искажу своју идеју о чврстим грађанским правима, која су им по тадашњим модерним законима припадала, али и свест да се та права морају рефлектовати и видљивим знаком који би на свој начин, у свом времену, својим стилским језиком, још једном декларисао посвећеност тла унутар дубровачких градских зидина и у духу свога времена придодео му властити и вредан слој. Такво позиционирање једне изузетно мале заједнице храбро је и самосвесно, али пуно поштовања⁸. Изградња Цркве Светог Благовештења у граду оставила је иза себе велики број докумената сачуваних у Архиву Српске православне црквене општине у Дубровнику. Сачувана су бројна документа не само о изградњи већ и о опремању цркве, о добротворима, молбе за финансијску помоћ, трошковници, подаци о радовима на крову фирме Wagner, затим нацрт црквеног плафона, описи радова, допис градоначелника Рафа Пуцића, два писма Влаха Буковца 1908. године у вези са изразом слика за цркву, уговор са Атанасијем Поповићем од 1. новембра 1926. и 3. марта 1929. године за израду Тајне вечере и за израду Благовести и Крштења Христовог и бројна друга документа, међу којима је и телеграм-честитка Српске православне црквене општине у Трсту.⁹ Уз документа о црквама, сачувана су и документа о тежњама православаца за подизање капеле и гробља на Бонинову из 1830. године, као и о палата-

⁷ *Извјешће одбора православног општества дубровачког о зидању и освештењу православног храма Благовјештенскога у граду Дубровнику 1865-1877*, Дубровник 1879, 5.

⁸ И. Виђен, *Црква светог Благовештења у граду*, у: *Култура Срба у Дубровнику...*, 59.

⁹ Увид у архивску грађу Архива Српске православне црквене општине у Дубровнику остварен је приликом сређивања архивске грађе које су започели архивисти Архива Србије 2010. године, под руководством Јелице Рељић и Мирослава Перишића.

ма и задужбинама из каснијих година 19. века (Задужбина Ковачевић – Стари сиротињски дом на Посату, Задужбина Константиновић – Нови сиротињски дом на Посату).

Културни живот Срба у Дубровнику, друштва, листови, часописи, календари, шематизми, зазимају посебно место у културном наслеђу Срба у Дубровнику, а Архив српске православне црквене општине заједно са Библиотеком српске православне црквене општине посебно је богат сачуваним издањима, плакатима, најавима догађаја, преписима... У публикацијама Срба у Дубровнику радо су сарађивали и боравили у Дубровнику разним поводима бројни српски писци и научници из Београда, Новог Сада и других градова: Стојан Новаковић, Јован Скерлић, Стеван Сремац, Милован Глишић (сахрањен у Дубровнику), Богдан и Павле Поповић, Алекса Шантић, Симо Матавуљ, Јован Дучић, Светозар и Владимир Ћоровић, Ристо Одавић... Дубровчани су такође имали значајно место у култури Београда: Александар и Матија Бан, Петар Мариновић, Медо Пуцић, Петар Колендић, Иво Војновић, Марко Мурат...

Немерљиво богатство Архива Српске православне црквене општине представљају рукописи. У току рада на заштити и сређивању архивске грађе, стручни тим Архива Србије пронашао је рукописе књижевника Светозара Ћоровића, Ива Војновића, дум Андре Мурата и Андре Гавриловића. Део су архиве Матице српске у Дубровнику, сачувани су у целини и добро очувани, са потписима аутора, њиховим интервенцијама и коментарима на маргинама страница. У својој обради наведених рукописа Јелица Рељић, архивски саветник у Архиву Србије, између осталог, на следећи начин их је описала: „Драму *Зулумћар* у три чина Светозар Ћоровић је написао 1911. године, а мала библиотека Матице српске у Дубровнику објавила је овај рукопис 1913. као књигу 6. Обима је 82 странице, писане на ћирилици. Четврто певање драме Ива Војновића *Смрт мајке Југовића* објавила је Мала библиотека Матице српске у Дубровнику као књигу 5, а штампала је Српска дубровачка штампарија 1912. године. Војновић је на првој страници забележио: ‚Srpskoj Vojsci osvetiteljici pisac posvećuje’. Обима је 50 листова писаних латиницом. У рукопису је сачувана и цедуља са Војновићевом забелешком ‚Pravo prevoda, preštampavanja, recitovanja itd. pridržaje sebi autor. NB. na zadnjoj stranici (bijeloj) neka bude i gornja opaska’. Писање четвртог певања Иво Војновић је довршио 28. новембра 1912. године.

У Архиву Српске православне црквене општине пронађен је и рукопис драме *Лазарево васкрсење* Ива Војновића у десет свезака – 254 странице писане латиницом. Првобитан наслов драме *Јер Велесиле тако хоће* аутор је променио због аустроугарске цензуре и дао јој сим-

бoличан наслoв. У рукопису, који је довршен 30. марта 1913. године, сачуван је и Војновићев нацрт сценографије и распоред за први чин.

Сачуван рукопис песме *Селим паша* дум Андре Мурата из 1913. године има 56 листова на латиници. У омоту рукописа пронађена су и три писма и једна дописница дум Андра Мурата из јуна-августа 1913. и јануара 1914. године упућена из Луке Шипанске Стијепу Кнежевићу и др Франу Кулишићу, секретарима Матице српске у Дубровнику у којима описује и коментарише своје стихове, моли за рецензију и нуди их за штампање.

Рукопис Андре Гавриловића *Дубровник и Вук Караџић, цртице из историје српске књижевности*, из 1914. године пронађен је у обиму од 67 страница (на ћирилици и латиници). У уводном делу рукописа, обрађајући се читаоцима, Андра Гавриловић је између осталог забележио: „...Како се овога лета навршује управо сто година од појаве прве књиге Вука Караџића, налазим да се и ова књижица подноси Матичиним читаоцима у прави час, да је дакле, и она у неколико јубиларна, те се и Српска Матица у Дубровнику на тај начин одужује једним делом признању које васцело Српство дугује великом Вуку. У Бечу фебруар 1914. А. Г.“¹⁰О садржају рукописа и осталим карактеристикама писала је проф. др Злата Бојовић.¹¹

Српске школе у Дубровнику тема је за коју, такође, постоји сачувана архивска грађа у Архиву Српске православне црквене општине. Издавају се следећа документа: молба Тусторства Српске православне црквене општине за отварање школе за српску децу од 31. маја 1830. године, писмо епископа Јосифа Рајачића Тусторству, којим обећава да ће се заложити за отварање школе за српску децу од 13. јуна 1830. године, препис оставинског решења Ђорђа Николајевића за стипендирање младих православаца од 1. марта 1879. године, оставинско решење Закладе „Божа Бошковић“ за оснивање женског православног училишта из 1879. године, Статут православног српског женског училишта „Божа Бошковића“ из 1880. године, попис аката Закладне женске школе „Божа Бошковића“ 1880-1916, оставинско решење Закладе „Нико Бошковић“ за стипендирање младих православаца из 1898. године, опорука Ђорђа Грковца од 7. фебруара 1918. године да се од прихода од његових кућа набављају књиге сиромашним ђацима православне женске школе „Божа Бошковића“ и православне мушке професионалне школе, попис књига Српске књижевне задруге у библиотеци Српске мушке школе у Дубров-

¹⁰ Ј. Рељић, *Књижевност – рукописи из Архива Српске православне црквене општине у Дубровнику*, у *Култура Срба у Дубровнику...*, 316.

¹¹ З. Бојовић, *О рукописима у Архиву Српске православне црквене општине у Дубровнику*, у: *Култура Срба у Дубровнику...*, 326-329.

нику из 1901. године, попис књига библиотеке Српске женске закладне школе „Божа Бошковића“ у Дубровнику из 1911. године, бројно стање ђака припадника српске православне вере у школама у Дубровнику за школску 1931/32. годину.¹²

Најзад, у Архиву Српске православне црквене општине сачувани су у инвентарима црквених покретних ствари из 1831, 1879. и 1909. године подаци о иконама које се данас налазе у Музеју икона у склопу ризнице Српске православне цркве св. Благовештења, затим подаци о набавци и бројном стању књига у Библиотеци Српске православне црквене општине као и бројна друга документа значајна уопште за историју Срба у Дубровнику. Међу њима су: препис уговора из 1790. године о куповини куће за цркву на Посату 1811. године, уписи у Домовни протокол Српске православне парохије у коме се налази и први упис – „Петар Томић, рођен у Сарајеву 1785“, деловодни протокол из 1811. године, попис аката Српске православне парохије дубровачке 1818-1832, попис православних српских породица и бројно стање душа у Дубровнику на дан 27. фебруара 1821. године, Лични поменик из 1828, писмо Ђорђа Николајевића од 24. маја 1833. Туторству Српске православне црквене општине којим обавештава да је рукоположен, молба пароха Ђорђа Николајевића 1836. године српским трговцима у Трсту за новчану помоћ за довршење цркве на Бонинову, „Историја и протокол цркве светог Михаила на Бонинову 1839“, попис становништва православне вере у дубровачкој општини 1910. године, списак православних бирача из 1938. године, попис православних домова за 1940. годину.

Архив Српске православне црквене општине у Дубровнику, у односу на велике архиве, делује као архивски кутак, али по значају архивске грађе и у целини и по значају сваког појединачног документа превазилази очекивања историчара и архивиста. За њега се не би могло рећи да је истраживачки рукавац за историчаре, већ напротив – незаобилазан архив за историју Срба у Дубровнику, историју Српске православне цркве и својом целином свакако за историју Дубровника. Мада је културно наслеђе Срба у Дубровнику далеко веће и богатије него што би могло да се закључи на основу сачуване архивске грађе, Архив Српске православне црквене општине у Дубровнику је захвално место за истраживача ове увек недовољно обрађене теме.

¹² Архив Српске православне црквене општине у Дубровнику.

Мирослав ПЕРИШИЋ

SERBIAN CULTURAL HERITAGE IN DUBROVNIK AS SHOWN
FROM THE ARCHIVE DOCUMENTS OF SERBIAN ORTHODOX
CHURCH ARCHIVE

Summary

Where there is a history, we can presume that there are also preserved historical resources. When sources are strongly presented, they are multifaceted, but they are more and more perishable and disappearing. The archive of the Serbian Orthodox Church in Dubrovnik is one of the important archives for the history of Serbs in Dubrovnik, the history of the Serbian Orthodox Church and the social and cultural history of Serbs in the 19th and 20th centuries. Numerous documents on the construction of three Serbian churches in Dubrovnik, about Serbian schools in Dubrovnik, magazines, newspapers, societies, associations, cultural and social life of Serbs, as well as letters and correspondences of important personalities from literary and ecclesiastical life from the 18th to the 20th century, make the Archive of the Serbian Orthodox Church in Dubrovnik unavoidable for any researcher on Serb cultural heritage in Dubrovnik. The preserved original manuscripts of significant literary works by Svetozar Ćorović, Ivo Vojnović, Andre Gavrilović and Andre Murat are of particular value.

The Archive of the Serbian Orthodox Church in Dubrovnik, compared to large archives, seems as an archival periphery, but the significance of archival material in general and of each individual document, it exceeds the expectations of historians and archivists.

САДРЖАЈ

„Jadranski korijeni. Neizbrisivi istorijsko-kulturni temelji jedinstva“
Druga sveska

ЧЛАНЦИ:

Dubravka PRERADOVIĆ, <i>Jadransko more, rute i luke u ranom srednjem veku prema hagiografskim izvorima (Jadranski putevi svetitelja i relikvija u ranom srednjem veku)</i>	7
Jovan J. MARTINOVIĆ, <i>Ranohrišćanske i preromaničke sakralne građevine u kotorskoj Biskupiji</i>	35
Mladen ZAGARČANIN, <i>O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta</i>	45
Meri ZORNIJA, <i>Klesarska radionica iz doba kotorskog biskupa Ivana - doprinos formiranju predromaničke umjetnosti na jugoistočnom Jadranu</i>	87
Igor FISKOVIĆ, <i>O srednjovjekovnim crkvama s kupolom na obali Jadrana</i>	119
Зорица ЧУБРОВИЋ, <i>Которски светац и скулптура Дечана</i>	157
Jovana LALOŠEVIĆ, <i>Prilog proučavanja kotorskog ciborija. Nastanak, izgradnja i tvorac</i>	171
Tatjana MIĆEVIĆ-ĐURIĆ, <i>Jedinstvo jadranskog prostora iskazano u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu istočnojadranske obale</i>	185
Ivana PRIJATELJ-PAVIČIĆ, <i>Prilog istraživanju bokeljskog slikarstva između 1450. i 1475.</i>	207
Valentina ŽIVKOVIĆ, <i>Štovanje svete Katarine Sijenske u poznosrednjovjekovnom Kotoru</i>	225
Lovorka ČORALIĆ, <i>Relazioni culturali e artistiche tra le due sponde Dell'adriatico: I vetrai Dalmati sull'isola di Murano</i>	241
Katarina MITROVIĆ, <i>Opati italijanskog porekla na čelu benediktinskih opatija od Kotora do Lješa u srednjem veku</i>	255
Saša BRAJOVIĆ, <i>Venecijanski identitet kulture i vizuelne kulture Boke Kotorske 1420-1797.</i>	277

Vanda BABIĆ, <i>Zmajeviči – prilog kulturnoj povijesti Mediterana</i>	287
Marija MIHALIČEK, <i>Venecijanska kartografija XVII i XVIII vijeka iz ostavštine porodice Visković (prilog poznavanju kartografskih prikaza crnogorske obale)</i>	305
Мирослав ПЕРИШИЋ, <i>Културно наслеђе Срба у Дубровнику у светлу архивске грађе Архива Српске Православне Црквене Општине</i>	315

СОДЕРЖАНИЕ:

„Адриатические корни. Неразрушимые исторические и культурные фундаменты единства“
Вторая тетрадь

СТАТЬИ:

Дубравка ПЕРЕРАДОВИЧ, <i>Адриатическое море, маршруты и порты в ранних средних веках согласно агиографическим источникам (Адриатические дороги святителей и реликвий в раннем средневековье)</i>	7
Йован Й. МАРТИНОВИЧ, <i>Раннехристианские и дороманские сакральные здания в Которской архиепископии</i>	35
Младен ЗАГАРЧАНИН, <i>О некоторых результатах новых археологических исследований на Превлаке возле г.Тиват</i>	45
Мери ЗОРНИЯ, <i>Каменотесная мастерская из периода которского архиепископа Ивана – вклад в формирование дороманского искусства в районе юго-восточной Адриатики</i>	87
Игорь ФИСКОВИЧ, <i>О купольных церквах на Адриатическом побережье в средних веках</i>	119
Зорица ЧУБРОВИЧ, <i>Которский святой и скульптура Дечан</i>	157
Йована ЛАЛОШЕВИЧ, <i>Очерк об исследовании которского цибория. Возникновение, строительство и автор</i>	171
Татьяна МИЧЕВИЧ-ДЖУРИЧ, <i>Единство адриатического пространства, выраженное в средневековой настенной росписи восточного Адриатического побережья</i>	185
Ивана ПРИЯТЕЛЬ-ПАВИЧИЧ, <i>Очерк об исследовании бокельского изобразительного искусства в период с 1450 по 1475 гг.</i>	207
Валентина ЖИВКОВИЧ, <i>Почитание святой Екатерины Сиенской в позднем средневековье в Которе</i>	225
Ловорка ЧОРАЛИЧ, <i>Культурные и художественные взаимоотношения между двумя адриатическими берегами: далматинские стеклодувы с о.Мурано</i>	241

Катарина МИТРОВИЧ, <i>Аббаты итальянского происхождения в главе бенедиктинских аббатств от Котора до Леша в средних веках</i>	255
Саша БРАЙОВИЧ, <i>Венецианская идентичность культуры и визуальной культуры Боки Которской 1420-1797 гг.</i>	277
Ванда БАБИЧ, <i>Змаевичи – очерк о культурной истории Средиземноморья</i>	287
Мария МИХАЛИЧЕК, <i>Венецианская картография XVII и XVIII веков из наследия семьи Вискович (очерк об исследовании картографических изображений черногорского побережья)</i>	305
Мирослав ПЕРИШИЧ, <i>Культурное наследие сербов в Дубровнике в свете архивных материалов Архива Сербской Православной Церковной Общины</i>	315

CONTENTS

“Adriatic Roots. Indelible Historical and Cultural Foundations of Unity”
Volume 2

ARTICLES:

Dubravka PRERADOVIĆ, <i>The Adriatic Sea, Routes and Ports in the Early Middle Ages According to Hagiographic Sources (Adriatic Paths of Saints and Relics in the Early Middle Ages)</i>	7
Jovan J. MARTINOVIĆ, <i>Early Christian and Pre-Romanesque Religious Structures in the Diocese of Kotor</i>	35
Mladen ZAGARČANIN, <i>On Certain Results of New Archeological Research on Prevlaka near Tivat</i>	45
Meri ZORNIJA, <i>Stonemasonry Workshop from the Era of Ivan, the Bishop of Kotor — Contribution to the Establishment of Pre-Romanesque Art in the South-Eastern Adriatic</i>	87
Igor FSKOVIĆ, <i>On Medieval Churches with a Dome on the Adriatic Coast</i>	119
Zorica ČUBROVIĆ, <i>The Saint of Kotor and the Sculpture of Dečani</i>	157
Jovana LALOŠEVIĆ, <i>Contribution to the Study of the Kotor Ciborium. Creation, Construction and Creator</i>	171
Tatjana MIĆEVIĆ-ĐURIĆ, <i>Unity of the Adriatic Region Displayed in Medieval Wall Painting of the Eastern Adriatic Coast</i>	185
Ivana PRIJATELJ-PAVIČIĆ, <i>Contribution to the Study of Painting in the Bay of Kotor Area Between 1450 and 1475</i>	207
Valentina ŽIVKOVIĆ, <i>The Worshipping of Saint Catherine of Siena in Late Medieval Kotor</i>	225
Lovorka ČORALIĆ, <i>Cultural and Artistic Relations Between the Two Adriatic Shores: The Dalmatian Glassmakers on the Island of Murano</i>	241
Katarina MITROVIĆ, <i>Abbots of Italian Origin at the Head of Benedictine Abbeys from Kotor to Lješ in the Middle Ages</i>	255

Saša BRAJOVIĆ, <i>The Venetian Identity of the Culture and Visual Culture of the Bay of Kotor 1420—1797</i>	277
Vanda BABIĆ, <i>Zmajevici - Contribution to the Cultural History of the Mediterranean</i>	287
Marija MIHALIČEK, <i>Venetian Cartography of the 17th and 18th Centuries from the Heritage of the Višković Family (Contribution to the Knowledge of Cartographic Displays of the Montenegrin Coast)</i>	305
Miroslav PERIŠIĆ, <i>The Cultural Heritage of Serbs in Dubrovnik in Light of Archival Materials of the Archive of the Serbian Orthodox Church Municipality</i>	315

TABLE DES MATIÈRES

„Racines adriatiques “ Fondements indélébiles de l’unité
historique et culturelle
Deuxième cahier

ARTICLES:

Dubravka PRERADOVIC, <i>Mer adriatique, routes et ports dans le haut moyen-âge d’après les sources hagiographiques (Routes adriatiques des saints et des reliques du haut moyen-âge)</i>	7
Jovan J. MARTINOVIC, <i>Edifices sacrés du haut christianisme et de l’époque préromane dans l’évêché de Kotor</i>	35
Mladen ZAGARCANIN, <i>Sur certains résultats des nouvelles fouilles archéologiques dans la presqu’île de Prevlaka près de Tivat</i>	45
Meri ZORNIJA, <i>Atelier de tailleurs de pierre à l’époque de l’évêque Ivan – contribution à la formation de l’art préroman de la côte adriatique du sud-est</i>	87
Igor FISKOVIC, <i>Sur les églises médiévales à coupole sur la côte adriatique</i>	119
Zorica ČUBROVIC, <i>Saint de Kotor et sculptures de Dečan</i>	157
Jovana LALOŠEVIĆ, <i>Texte sur l’étude du ciboire. Naissance, construction et créateur</i>	171
Tatjana MICEVIĆ-ĐURIC, <i>Unité de l’espace adriatique exposé dans la peinture murale médiévale de la côte adriatique orientale</i> ...	185
Ivana PRIJATELJ-PAVICIĆ, <i>Annexe sur l’étude de l’art pictural des Bouches de Kotor entre 1450 et 1475.</i>	207
Valentina ŽIVKOVIĆ, <i>Vénération à sainte Catherine de Sienne du tard médiéval de Kotor</i>	225
Lovorka ČORALIĆ, <i>Relations culturelles et artistiques entre les deux rives de l’Adriatique : les verriers dalmates sur l’île de Murano</i>	241
Katarina MITROVIĆ, <i>Les abbés d’origine italienne à la tête des abbayes bénédictines de Kotor à Lješa au moyen-âge</i>	255

Saša BRAJOVIĆ, <i>Identité culturelle vénitienne et culture visuelle des Bouches de Kotor 1420-1797</i>	277
Vanda BABIĆ, <i>Zmajevići – Annexe sur l’histoire culturelle de la Méditerranée</i>	287
Marija MIHALICEK, <i>Cartographie vénitienne des XVIIe et XVIIIe siècles d’après l’héritage de la famille Visković (annexe sur les connaissances des cartographies de la côte monténégrine)</i>	305
Miroslav PERISIĆ, <i>Patrimoine culturel des Serbes à Dubrovnik à la lumière du matériau d’archives des Archives de la Municipalité ecclésiastique orthodoxe serbe</i>	315

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година LXXXIX

Бр. 3-4/2016.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

EDUCO CENTAR (www.educocentar.com)

Тираж:

300

Штампа

3М Макарије

СIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица : ЗМ
Макарије). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807

РОССИЯ И БАЛКАН В ТЕЧЕНИЕ
ПОСЛЕДНИХ 300 ЛЕТ

Юбилейное издание, посвященное
трехсотлетию черногорско-русских отношений
1711-2011.г / Международная научная
конференция, Бар, 17-18. октября 2011. года
уредник Радослав Распоповић

Dragana Kujović

PISANI TRAGOV I ISLAMSKOG ORIJENTA
U MUZEJSKIM I ARHIVSKIM FONDOVIMA
CRNE GORE - OGLED IZ ISTORIJE KULTURE

Dragana Kujović

ŠKOLSKA LITERATURA NA ORIJENTALNIM
JEZICIMA U ARHIVSKIM I MUZEJSKIM
FONDOVIMA CRNE GORE

CRNA GORA U SPOLJNOJ POLITICI ITALIJE

priređili: Ljiljana Aleksić-Pejačević,
Slavko Burzanović

ЦРНА ГОРА И РУСИЈА

материјали за историју односа Црне Горе
и Русије у периоду владавине црногорских
митрополита Саве и Василија Петровића
1642-1766

priređili: Радослав Распоповић,
Варвара Борисовна Хлебникова,
Сенка Бабовић Распоповић

UJEDINJENJE CRNE GORE
I BOKE 1813-184, I-II

MONUMENTA MONTENEGRINA

Višetomni zbornik dokumenata, sv. I-XIX
Preredito i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević

